

Filozofija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Macut, Ivan

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:303838>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

The logo for 'dabar', featuring a stylized red and black graphic above the word 'dabar' in a lowercase, sans-serif font.

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

Filozofija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Ivan Macut

Split, 2015.

Odsjek za filozofiju

Poslijediplomski doktorski studij – modul filozofija

Filozofija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

mentor: prof. dr. sc. Pavo Barišić

student: Ivan Macut

Split, 2015.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	I
UVOD	1
1. Pregled istraživanja i literature.....	2
2. Podjela rada	26
3. Metodologija istraživanja hrvatske filozofske baštine	28
4. Opravdanje istraživanja filozofije u NDH.....	33
I. NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA – NOVI POLITIČKI I KULTURNI OKVIR	37
1. Politički i pravni okvir NDH	37
2. Ideološki okvir.....	39
3. Tipologija odnosa kulture prema totalitarizmima u sukobu.....	40
4. Matica hrvatska u NDH.....	43
5. Mudroslovni/filozofski fakultet.....	45
6. Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu (KBF)	48
7. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)	49
8. Časopisi i novine u kojima su objavljivali hrvatski filozofi.....	51
9. O kulturi u NDH općenito, a autonomiji kulture posebno	53
II. FILOZOFIJA U NDH	58
Uvod.....	58
Filozofi između vlasti i poziva - Julije Makanec, Stjepan Zimmermann i Pavao Vuk-Pavlović	60
Julije Makanec (1904.-1945.)	61
1. Život	61
2. Djela do travnja 1941.	63
3. Djela Julija Mankanca od travnja 1941. do svibnja 1945. god. – panoramski pregled	65
4. Djelo(vanje) Julija Mankanca u NDH 1941. godine.....	68
5. Primat politike nad filozofijom – 1942. godina	69

5.1. <i>Filozofija i svijet protiv Duše pokreta</i>	71
6. Makanec kao profesor filozofije na Mudroslovnom fakultetu 1943. godine	74
6.1. <i>Razvoj državne misli od Platona do Hegela</i>	74
7. Ostali filozofski Makančevi tekstovi iz 1943. godine	84
8. Makančeva djela 1944. i 1945. godine	87
9. Zaključni osvrt na život i djelo Julija Makanca u NDH	89
Stjepan Zimmermann (1884.-1963.)	90
1. Život i rad do osnutka NDH	90
2. Zimmermannov rad u NDH	93
2.1. <i>Filozofija života</i>	94
2.2. <i>Nauka o spoznaji</i>	100
2.3. <i>Kriza kulture</i>	105
2.4. <i>Smisao života</i>	117
2.5. <i>Putem života</i>	122
Pavao Vuk-Pavlović (1894.-1976.)	127
1. Život i djela	127
2. Filozofska misao	128
Povjesnici hrvatske filozofije - Kruno Krstić i Teofil Harapin	132
Kruno Krstić (1905.-1987.)	132
1. Život	132
2. Filozofska i ostala djela u NDH	134
2.1. <i>Filozofija i jezik</i>	135
2.2. O Platonu i njegovoj filozofiji	137
3. Ostali značajniji Krstićevi filozofski tekstovi u NDH	148
4. Krstićeva filozofska misao za vrijeme NDH	150
Filozofijom kulture protiv nekulturnog doba - Albert Bazala i Vladimir Filipović	152
Albert Bazala (1877.-1947.)	152
1. Život	152
2. Filozofsko stvaranje prije NDH	153
3. Bazalin život i filozofski radovi za vrijeme NDH	156
3.1. <i>Filozofijske studije II: Svijest i svijet, subjekt i objekt</i>	158
3.2. <i>Prirodni osnovi kulture</i>	160
3.3. <i>Čovječanstvo</i>	162

4. Filozofska misao u NDH.....	163
Vladimir Filipović (1906.-1984.).....	164
1. Život i važnija djela.....	164
2. Filipovićevo filozofsko stvaralaštvo prije NDH.....	166
3. Filozofska djela za vrijeme NDH.....	167
3.1. <i>Suvremeni nazori o svijetu i životu</i>	167
3.2. <i>Sudbina kulturnoga života (Problemi kulturne morfologije)</i>	170
3.3. <i>Smisao i vrijednost tehnike (iz filozofije života)</i>	173
4. Filozofska misao za vrijeme NDH.....	175
Filozofija u službi književnosti i estetike - Drago Ćepulić i Albert Haler.....	178
Drago Ćepulić (1893.-1976.).....	178
1. Život.....	178
2. Ćepulićeva djela prije NDH.....	179
3. Filozofska djela u vrijeme NDH.....	180
3.1. <i>Ličnosti. Studije i eseji</i>	181
3.2. <i>Narodni život i duh (Filozofska kozerija)</i>	184
3.3. <i>Realistična filozofija i materija</i>	186
3.4. <i>Filozofija i duhovno opredjeljenje (Metafizičko-moralna kozerija)</i>	188
4. Ćepulićeva filozofska misao za vrijeme NDH.....	188
Albert Haler (1883.-1945.).....	190
1. Život.....	190
2. Djela i radovi prije NDH.....	190
3. Filozofska djela za vrijeme NDH.....	191
3.1. <i>Doživljaj ljepote</i>	191
3.2. <i>Doživljavanje konkretne stvarnosti</i>	196
3.3. <i>Vanjski i unutrašnji svijet</i>	198
3.4. <i>Paradoksi. Suvremena filozofska razmatranja</i>	199
3.5. <i>Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)</i>	201
3.6. <i>Anarhični dilentizam. Potreba historičnog gledanja</i>	201
3.7. <i>Rasprava između Radoslava Glavaša i Alberta Halera</i>	204
4. Ukratko o Halerovoj filozofskoj misli za vrijeme NDH.....	206

U neoskolastičnoj kuli - Vilim Keilbach i Franjo Šanc	208
Vilim Keilbach (1908.-1982.).....	208
1. Život	208
2. Filozofsko stvaralaštvo prije NDH.....	209
3. Filozofska djela za vrijeme NDH.....	210
3.1. <i>Misli o Bogu i religiji</i>	210
3.2. <i>Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „Naravno bogoslovlje“</i>	214
3.3. <i>Kratak uvod u filozofiju</i>	220
3.5. <i>Egzistencijalno ili obstojnostno mišljenje</i>	225
4. Keilbachova filozofska misao za vrijeme NDH.....	226
Franjo Šanc (1882.-1953.)	228
1. Život	228
2. Filozofska djela prije NDH	228
3. Filozofska djela za vrijeme NDH.....	229
3.1. <i>Poviest filozofije I. dio. Filozofija starih Grka i Rimljana</i>	229
3.2. <i>Poviest filozofije II. dio. Od renesanse do Kanta</i>	233
3.3. <i>Skolastička filozofija – prava filozofija?</i>	236
4. Recenzije ili prikazi Šancova djela <i>Poviest filozofije</i>	237
4. Šancova filozofija za vrijeme NDH	239
Protiv komunizma i boljševizma - Vendelin Vasilj i Dominik Barač	241
Vendelin Vasilj (1909.-1971.)	241
1. Život i najvažnija djela	241
1.1. <i>Filozofija komunizma</i>	242
1.2. Recenzije djela <i>Filozofija komunizma</i> u NDH.....	247
2. Filozofija Vendelina Vasilja u NDH	249
Dominik Barač (1912.-1945.).....	250
1. Život i djela	250
2. <i>Socialna filozofija boljševizma</i>	251
3. Recepcija Baračeve knjige	258
4. Baračeva filozofija za vrijeme NDH	259

III. BIBLIOGRAFIJA FILOZOFIJE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ	260
Uvod	260
1. Popis objavljenih knjiga	260
2. Popis prijevoda svjetskih filozofskih djela na hrvatski jezik	262
3. Popis objavljenih radova u časopisima	263
Alma Mater Croatica.....	263
Bogoslovska smotra	263
Croatia Sacra	265
Hrvatska misao.....	265
Hrvatska mladost	265
Hrvatska revija	266
Hrvatska smotra	267
Hrvatski krugoval.....	268
Hrvatski narod.....	268
Hrvatski sjever	270
Hrvatski ženski list.....	270
Hrvatsko kolo.....	270
Katolički list.....	271
Nastavni vjesnik.....	271
Novi list/Nova Hrvatska	272
Plava revija.....	273
Prosvjetni život	273
Rad i društvo	274
Spremnost	274
Ustaška mladež	278
Vienac	278
Znanje i radost.....	279
Život.....	279
Uvodnici u prijevode stranih filozofskih djela.....	281
Hrvatska enciklopedija.....	281

ZAKLJUČAK	287
LITERATURA	296
1. Vrela	296
1.1. Knjige	296
1.2. Članci	298
2. Ostala literatura	308
2.1. Knjige	308
2.2. Članci	311
SAŽETAK	317
SUMMARY	318
ŽIVOTOPIS	320
POPIS RADOVA	321

UVOD

Hrvatska filozofija u 20. stoljeću obilježena je povijesnim kretanjima hrvatskog društva u cjelini, a jedan od važnih povijesnih događaja dogodio se za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941.-1945.). Naime, na prostoru današnje Republike Hrvatske te Bosne i Hercegovine uspostavljena je Nezavisna Država Hrvatska (u daljnjem tekstu koristimo kraticu NDH) kao rezultat napada Hitlerove Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju u tzv. Travanjskom ratu koji je trajao od 6. do 17. travnja 1941. Promjena državnog uređenja te utjecaj totalitarnog ustaškog pokreta i razvoj komunističkog partizanskog pokreta koji će na kraju pobijediti, utjecalo je na cjelokupno onodobno društvo u tolikoj mjeri da je moguće retroaktivno ispitivati fenomene ograničene na relativno kratak vremenski period od četiri godine, tj. od 1941. do 1945. godine.

Agresivnu implementaciju ustaške ideologije koju je pratio teror i nasilje, a što je imalo odraza i na filozofe i njihova djela, potrebno je ispitati na dvije razine: prvo, osobnoj – odbijanje ili prihvaćanje, odnosno ignoriranje nove stvarnosti imalo je ozbiljne posljedice na integritet osobe te drugo, profesionalnoj – na koji je način pomiren totalitarni državni ustroj i ideologija ustaškog pokreta s filozofskim stvaranjem koje po sebi zahtijeva slobodu misli. Filozofski pisci na izazove vremena odgovorili su u skladu sa svojim osobnim karakteristikama, te će se ovim istraživanjem utvrditi cijela panorama različitih reakcija: od s jedne strane Julija Mankanca kao ustaškog ministra prosvjete i gorljivog branitelja ustaških ideja, do s druge strane Stjepana Zimmermanna koji je hrabro i javno kritizirao negativne pojave u onodobnom društvu.

Razdoblje hrvatske povijesti od 1941. do 1945. god. obilježeno je nasiljem, progonima, masovnim likvidacijama, svjetskim i građanskim ratom. Završetkom rata na vlast u novoobnovljenoj Jugoslaviji dolazi komunistička partija Jugoslavije. U komunističkom poretku u početnoj staljinističkoj varijanti (do 1948. god.), a potom u razdoblju tzv. Informbiroa i osnutkom logorskog kompleksa Goli otok, sloboda općenito, a intelektualna na poseban način, nije bila omogućena na način da bi se moglo objektivno i nepristano istraživati razdoblje NDH. Takva situacija zadržati će se sve do 1991. god. i demokratskih promjena. Treba reći kako i nakon demokratskih promjena te unatoč omogućenoj slobodi istraživanja, razdoblje od 1941. do 1945. god. što se tiče filozofije nije zadobilo znatniju pažnju. Ipak, potrebno je istaknuti da se nedostatak relevantnih istraživanja ipak osjetno smanjio nizom monografskih djela o istaknutim filozofima 20. stoljeća, a koja je pokrenuo Institut za filozofiju 70-ih godina 20. stoljeća.

Prvotni program¹ središnje institucije za istraživanje hrvatske filozofske baštine Instituta za filozofiju napisao je Kruno Krstić. U tom nacrtu istraživanja povijesti filozofije od srednjega vijeka do sredine dvadesetog stoljeća jasno se vidi sljedeće: nabrajajući potrebe temeljnih istraživanja, a izrada bibliografije hrvatske filozofije svakako je takav zadatak, Krstić u svom programu predviđa izradu bibliografije hrvatske filozofije od srednjega vijeka do 1941. god. i od 1945. god. do danas.² Njegova podjela lako je shvatljiva te zapravo znak granice slobode istraživanja njegova vremena (prisjetimo se da je program Krstić napisao 1969. god.). Taj Krstićev 'previd' postavlja i prvo istraživačko pitanje koje proizlazi iz naslova ovoga istraživanja: tko je i što pisao u razdoblju od travnja 1941. god. do svibnja 1945. god. Na to pitanje odgovara treći dio ove disertacije.

Na početku samoga rada kao *status questionis* želimo ukratko predstaviti dosadašnja istraživanja i literaturu koja je već obrađivala pojedine vidove naše teme.

1. Pregled istraživanja i literature

a) Zlatko Posavac – *Novija hrvatska estetika*

Na početku hrvatske demokracije stoji knjiga Zlatka Posavca *Novija hrvatska estetika* (1991.). U njoj nalazimo mnoštvo činjenica, zapažanja te osvrti koji su po prvi puta zapaženi i zabilježeni. Između njih za našu temu važan je esej o Dragi Ćepuliću naslovljen *Zapostavljen i prešućen*.³ U tom kratkom, ali sadržajno vrlo bogatom eseju, Posavac iz potpunog zaborava na scenu vraća 'građanina drugoga reda', književnika i filozofskog pisca kršćansko-idealističkog nadahnuća. Govoreći općenito o cjelini Ćepulićevoga lika i djela, Posavac ističe sljedeće:

Uostalom i među filozofima od struke za Ćepulića u Hrvatskoj zna uopće malo tko, a niti ga se uvažava upravo zbog njegove pozicije i jednostavnosti. Pa ipak, Ćepulića treba cijeniti upravo kao filozofa i estetičara; ne kao spekulativnog, nego esejističkog.⁴

¹ Za ovaj program Zlatko Posavac u članku *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije* piše da mu je poznat u dvije verzije, dok Erna Banić-Pajnić u članku *Istraživanje hrvatske filozofije - (samo) kritički osvrt* kaže kako poznaje tri nedatirane verzije ovog programa.

² Ovaj nacrt programa u svome članku donosi Erna Banić-Pajnić gdje se jasno vidi kako je Krstić izostavio razdoblje NDH. Usp. Erna BANIĆ-PAJNIĆ, *Istraživanje hrvatske filozofije - (samo) kritički osvrt*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 31 (2005.), br. 1-2 (61-62), str. 31.

³ Zlatko POSAVAC, *Zapostavljen i prešućen. Drago Ćepulić – estetičar i filozof kao esejist*, u: *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Zagreb, 1991., str. 307-314.

⁴ POSAVAC, *Zapostavljen i prešućen. Drago Ćepulić – estetičar i filozof kao esejist*, str. 309.

Ćepulićevo središnje filozofsko djelo svakako je knjiga *Ličnosti* u kojoj su sabrana, između ostalih, i njegova tri ponajbolja filozofska eseja: *Montaigne - filozof krize*, *Descartesova kriza - rođenje novovjeke filozofije* te konačno *Blasie Pascal*.⁵ Knjiga je tiskana u vrijeme NDH. Sve skupa u tom kratkom četverogodišnjem razdoblju Ćepulić je objavio tri knjige.⁶

Pitanje krize zaokupljalo je mnoge hrvatske intelektualce međuratnoga i ratnoga razdoblja. Osim Ćepulića, Stjepan Zimmermann 1943. god. objavljuje knjigu eseja i studija koju naslovljava *Kriza kulture*. Pojam krize bio je sveprisutan. Zanimljivo je primijetiti da Ćepulić po svom temeljnom obrazovanju i literarnom ukusu preferira francusku kulturu i filozofiju, o kojoj je ostavio brojne tekstove rasute po međuratnoj i ratnoj periodici. Time se ne želi reći da on nije znao i čitao, te da na njega nisu utjecali filozofskih (npr. Oswald Spengler, Karl Jaspers, Johan Huizinga, Ortega y Gasset itd.) i drugi pisci koji su tada bili aktualni i utjecajni, već da je njegov intelektualni i filozofski habitus izgrađen na lektiri francuske intelektualne elite. Stoga ne čudi da Ćepulić osjeća i razmišlja o pojmovima i problemima koji muče ljude vremena u kojem živi i djeluje. Njegov izbor tema odražava duhovnu situaciju vremena, a nju je Ćepulić vrlo točno i precizno detektirao u nizu svojih radova. Unatoč toj njegovoj preciznosti, još uvijek stoji Posavčeva ocjena o Ćepuliću kada piše:

Ako bismo pitali za tekstove u kojima Ćepulić prikazuje vlastitu filozofiju, onda treba odgovoriti da nema takvih posebnih objavljenih knjiga, traktata ili rasprava. [...] Ali se iz objavljenih radova vidi da Ćepulić nije predstavnik strogo spekulativno-sistematske filozofije.⁷

Možda je upravo to bio jedan od razloga, uz zabranu objavljivanja koja se od 1945. protegla na posljednjih 25 godina njegovoga života, što nikada nije dobio zasluženu pažnju. Zato niti ne čudi da do danas nemamo niti jednu sveobuhvatnu analizu njegova života i djela, nego tek nekoliko fragmentarnih i djelomičnih članaka.⁸ Ćepulić je bio u razdoblju 1941. do 1945. god. vrlo angažiran u kulturnom životu NDH, ali i prije.

⁵ Drago ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, Gradjanska tiskara, Zagreb, 1941.

⁶ Osim navedene, to su: *Večernja škola ili crno cvijeće na Cvijetnicu – knjiga o desetodnevnom ratu*, Zagreb, 1942. te *Pjesnik govori*, Zagreb, 1943.

⁷ Z. POSAVAC, *Zapostavljen i prešućen. Drago Ćepulić – estetičar i filozof kao esejist*, str. 310.

⁸ Od važnije literature u posljednje vrijeme tiskana je zbirka nekih njegovih eseja i studija: Vladimir LONČAREVIĆ, *Život i duh. Studije i eseji*, Glas Koncila, Zagreb, 2006. Na kraju knjige urednik Vladimir Lončarević donosi Ćepulićevu bibliografiju. On je ujedno i autor uvodne studije o Ćepuliću.

Njegova osnovna katolička orijentacija unutar koje je i filozofski promišljao sigurno je pridonijela zabrani javnog djelovanja nakon svibnja 1945. godine.

U sljedećem značajnom eseju, a koji i po sadržaju knjige slijedi nakon ovoga kratkog promišljanja o životu i radu Dragutina Čepulića, Zlatko Posavac govori o Albertu Haleru, čovjeku koji je također bio prešućivan nakon svibnja 1945. god., te koji je u svibnju te iste godine i tragično preminuo negdje na putu prema Austriji. Međutim, Haler je imao više sreće od Čepulića jer mu je upravo Zlatko Posavac posvetio i veći dio svoje istraživačke pažnje te je na taj način od zaborava spasio tog hrvatskog intelektualca, estetičara i književnog kritičara. Esej nosi naslov *O estetičaru Albertu Haleru. Povodom 70-godišnjice važnog Halerovog članka 'O esteticima Benedetta Crocea'*.⁹ Zanimljiva je i za ovaj rad Posavčeva opaska:

I dok se za pojedine biografije insistira upravo s pretjerivanjem do apsurdnih detalja, u Hrvatskoj za mnoge ljude ne samo političke, nego baš kulturne povijesti manjka elementarna, prečesto upravo najvažnija faktografija.¹⁰

Ovaj istraživački postulat osobito vrijedi kada se radi o istraživanju hrvatske kulturne baštine prve polovice 20. stoljeća, s naglaskom na ratne godine u kojima su mnogi zaslužni kulturni i javni djelatnici izgubili ne samo život, već i pravo na javni spomen i kritičku valorizaciju. U ovom eseju Posavac, osim činjenice Halerove smrti, ističe i njegov plodan rad u vrijeme NDH u kojoj je postao i profesor na Mudroslovnom fakultetu. Osim toga, Haler tiska i knjigu svojih eseja *Doživljaj ljepote* 1943. god., iako ju je kako sam kaže napisao dvanaest godina ranije. Haler radi, piše i polemizira. Svoje ponajbolje filozofske eseje objavljuje u tjedniku *Spremnost*.¹¹

Iako se u ovoj Posavčevoj korisnoj knjizi mogu pronaći remeniscencije gotovo svih filozofskih pisaca koji će biti tematizirani u okviru istraživanja filozofije u NDH, ostale studije i eseje nećemo isticati jer ne govore direktno o temi kojom se ovdje bavimo.¹² Ipak, ističemo da je cijela knjiga važna, potrebna i korisna da bi se jasnije detektirao *Sitz im Leben* hrvatske filozofije od 19. do sredine 20. stoljeća.

⁹ Zlatko POSAVAC, *O estetičaru Albertu Haleru. Povodom 70-godišnjice važnog Halerovog članka 'O esteticima Benedetta Crocea'*, u: *Novija hrvatska estetika*, str. 315-322.

¹⁰ Z. POSAVAC, *O estetičaru Albertu Haleru. Povodom 70-godišnjice važnog Halerovog članka 'O esteticima Benedetta Crocea'*, str. 315.

¹¹ Npr. Albert HALER, *Filozof Đuro Pulić*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 96-97, str. 14.; Albert HALER, *O poviestnom zbivanju. Poviestni napredak ne može biti drugo nego kulturni napredak*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 100, str. 1-2.; Albert HALER, *Paradoksi. Suvremena filozofska razmatranja*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 107, str. 1-2.

¹² Npr. Albert Bazala, Kruno Krstić, Julije Makanec i Stjepan Zimmermann.

b) *Zbornik radova* Hrvatska filozofska baština u prošlosti i sadašnjosti

Sedam godina poslije tiskanja *Zbornika radova Hrvatska filozofska baština u prošlosti i sadašnjosti* koji je objavljen nakon 25-godišnje odiseje 1992. godine, a o čijim nedaćama piše u istom zborniku Zlatko Posavac, Hrvatski institut za filozofiju organizirao je dvodnevni simpozij s temom *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*. Ovaj vrlo važan skup iznjedrio je i istoimeni zbornik radova u kojem je objelodanjeno nekoliko vrlo važnih radova za našu temu, a svojom tematikom i rezultatima istraživanja problematiziraju metodologiju i uopće pristup nacionalnoj filozofiji u kontekstu filozofije općenito. Ovdje spadaju radovi Franje Zenka koji piše o problemu nacionalne filozofije,¹³ Pave Barišića koji govori o povijesti filozofije između nacionalnoga i regionalnog određenja,¹⁴ istraživanje Line Veljka o metodi istraživanja nacionalne filozofije,¹⁵ te posljednji prilog u knjizi onaj Mislava Kukoča o prijeporima u suvremenoj hrvatskoj filozofiji.¹⁶ Kako se već iz samih naslova vidi, autori obrađuju razna metodološka i načelna pitanja. Ove radove pobliže ćemo analizirati u poglavlju o metodologiji ovoga rada.

Od ostalih radova koji su nam ovdje bitni navodimo studije koje tematiziraju pojedine aspekte filozofskog stvaranja pojedinih filozofa, kao i razdoblja odnosno filozofskih područja. Tu spadaju radovi Zlatka Posavca,¹⁷ Ivana Macana¹⁸ i Hrvoja Jurića.¹⁹ Iako je tema rada Zlatka Posavca vezana za drugu polovicu 20. stoljeća, ipak njegove brojne opaske i zaključci o filozofima o kojima je u ovome radu pretežito riječ svakako se trebaju uvažiti. Važne su sljedeće riječi:

Osim ostalih, čak i s tih razloga, to razdoblje 1941. i 1945. čeka posebno potrebno intenzivno detaljno istraživanje i nepristran prikaz bez predrasuda odnosno

¹³ Franjo ZENKO, *Problem nacionalne filozofije*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Zbornik radova, Pavo Barišić (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000., str. 23-32.

¹⁴ Pavo BARIŠIĆ, *Povijest filozofije između nacionalnoga i regionalnoga određenja*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 33-48.

¹⁵ Lino VELJAK, *O metodi istraživanja nacionalne filozofijske baštine*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 61-68.

¹⁶ Mislav KUKOČ, *Prijepori u suvremenoj hrvatskoj filozofiji*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 429-435.

¹⁷ Zlatko POSAVAC, *Nacrtni povijesni pregled hrvatske estetike 20. stoljeća (druga polovica: 1945. do 2000.)*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 153-216.

¹⁸ Ivan MACAN, *Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 331-346.

¹⁹ Hrvoje JURJIĆ, *Najranija recepcija Heideggerove filozofije kod nas: Vladimir fra Kruno Pandžić*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 377-396.

negativističkih ideoloških političko-propagandnih klišeja, budući da se suviše dugo inzistiralo na negativitetu mimo uvida u autentičnu povijesnu zbilju.²⁰

Autor je do ovoga zaključka došao navodeći činjenicu intenzivnog kulturnog života za vrijeme rata te ogromne nakladničke djelatnosti u svim sferama kulturnog života. Osim toga, Posavac konstatira da je proglašenjem NDH eliminirana samo jedna filozofska i estetska struja, ona povezana uz marksizam i socijalizam, a nakon svibnja 1945. god. eliminirane su sve struje osim soc-realizma i materijalističko-marksističkog svjetonazora.²¹ Stoga je i sa stajališta povijesti filozofije sasvim logično pratiti rez koji je učinila politika te možemo i zbog ove činjenice zaključiti kako je utemeljeno samostalno istraživati razdoblje NDH.

Rad Ivana Macana o neoskolastici u Hrvatskoj prati razdoblje od 1874. do 1945. god. Naravno, 1874. god. odabrana je kao početna godina kojom Bogoslovni fakultet u Zagrebu postaje dio zagrebačkog sveučilišta, a 1945. god. kao opipljivi kraj neoskolastičke filozofije. Od filozofa koji su nama u ovome radu zanimljivi, autor obrađuje Stjepana Zimmermanna, Vilima Keilbacha i Franju Šanca.²²

c) *Zbornik radova* Hrvatska filozofija u XX. stoljeću

Početakom 2006. god. Matica hrvatska u svojem projektu 'XX. stoljeće' naumila je istražiti i hrvatsku filozofiju. Zadaću su preuzeli najvećim dijelom djelatnici Instituta za filozofiju. Od predavanja koja su održana, a da radovi nisu predani u tisak ističemo Žarko Puhovski, „Nadomjesna politička filozofija. Invalidna filozofija politike u hrvatskome 20. stoljeću“. Nije nam poznato je li rad s tom temom negdje drugdje objavljen.

U zborniku je objavljeno 15 radova.²³ Iako su zapravo svi ovdje objavljeni radovi važni za povijest hrvatske filozofije u 20. stoljeću, što govori i o neistraženosti te teme, neki radovi u većoj se mjeri odnose na središnju temu ovoga rada nego ostali. Tako

²⁰ Z. POSAVAC, *Nacrt povijesnog pregleda hrvatske estetike 20. stoljeća (druga polovica: 1945. do 2000.)*, str. 154.

²¹ Usp. Z. POSAVAC, *Nacrt povijesnog pregleda hrvatske estetike 20. stoljeća (druga polovica: 1945. do 2000.)*, str. 155. Posavac navodi sljedeće riječi Radovana Zogovića koji je cjelokupnu kulturnu produkciju za vrijeme NDH opisao ovako: „Svaka knjiga koja je izašla pod firmom NDH bila je još jedna cigla više na stravičnom i krvavom zidu iza kojega je radila jasenovačka klaonica i jasenovačka peć za spaljivanje ljudi – zidu uz kojega se streljalo“. Radovan ZOGOVIĆ, *Na poprištu*, Kultura, Zagreb-Beograd, 1947., str. 159-160. Nije stoga čudno što su mnogi šutjeli i prešućivali svoj kulturni i intelektualni rad u vrijeme NDH, kao što ni Kruno Krstić u svom programu istraživanja hrvatske filozofske baštine preskače to razdoblje, kao da ga nikada nije niti bilo.

²² I. MACAN, *Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.*, str. 343-344.

²³ *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova, Damir Barbarić - Franjo Zenko (ur.), Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

možemo istaknuti sljedeće radove: *Ideja hrvatske nacionalne filozofije u 20. stoljeću*²⁴ i *Hrvatska estetika prve polovice 20. stoljeća*.²⁵ Budući da ćemo se na rad Franje Zenka osvrnuti u poglavlju o metodologiji, sada ćemo prikazati rad Zlatka Posavca.

Zlatko Posavac u svom je bogatom istraživačkom radu otvorio niz novih tema, davao je i daje poticaje istraživanju hrvatske kulture općenito, a filozofije posebno, navlastito istraživanjem estetike. Također on je i prvi autor, koliko nam je poznato, koji je doslovno i *eksplicite* istraživao neki filozofski problem unutar kronološkog okvira NDH. U ovom radu o estetici u prvoj polovici 20. stoljeća, jedno od poglavlja nosi i sljedeći naslov: „II. Drugi svjetski rat. Estetika za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske“.²⁶ Budući da je ovaj tekst zapravo jedini svoje vrste te se izravno odnosi na temu ovog doktorskog rada, ovdje ćemo ga prikazati detaljno i iscrpno.

Što se tiče filozofskih i estetskih uvida koji su prvenstveno i bili tema Posavčeva rada, autor pobliže govori o povijesti estetike koju je Mate Demarin objavljivao na stranicama *Sv. Cecilije*.²⁷ O njegovom radu Posavac kaže: „Taj povijesni uvid zahvaljujući svome rangu razumijevanja problema i stručne solidnosti ostaje i ubuduće živ“.²⁸ Osim Demarinova rada, Posavac opisuje i filozofsku i publicističku djelatnost Vladimira Filipovića koji 1942. god. piše opširan predgovor prijevodu Platonove *Države*²⁹ kao i tekst o problemima kulturne morfologije koji je objavljen u *Nastavnom vijesniku*. Zanimljivo je da je podnaslov toga teksta pojasnio kako se tu zapravo radi o poglavlju iz Filipovićeve neobjavljenog rukopisa *Čovjek i kultura*. Osim tih djela Filipović je još preveo i napisao predgovor za djelo Eduarda Sprangera *Oblici života*.³⁰

O Albertu Bazali Posavac donosi samo informaciju o izdanju drugog dijela *Filozofskih studija* pod naslovom *Subjekt i objekt* koji je autor objavio u Radu HAZU

²⁴ Franjo ZENKO, *Ideja hrvatske nacionalne filozofije u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, str. 9-26.

²⁵ Zlatko POSAVAC, *Hrvatska estetika prve polovice 20. stoljeća*, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, str. 61-96.

²⁶ Z. POSAVAC, *Hrvatska estetika prve polovice 20. stoljeća*, str. 77-87.

²⁷ Popis članaka vidjeti u trećem poglavlju, u bibliografiji radova.

²⁸ Z. POSAVAC, *Hrvatska estetika prve polovice 20. stoljeća*, str. 81.

²⁹ PLATON, *Država, Državnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942. Knjiga je izašla u nizu Političko-prosvjetne knjižnice. Višeslav Aralica u svom članku o Platonovoj „Državi“ u NDH navodi kako je kao godina izdanja navedena 1942., ali je knjiga zapravo izašla u veljači 1943. god. Mi ćemo u našem radu navoditi godinu izdanja kako je napisana u knjizi, ali imajući po potrebi u vidu stvarni trenutak izlaska. Usp. Višeslav ARALICA, *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura*, u: *Filozofska istraživanja*, 26 (2006.), br. 3, str. 701.

³⁰ Eduard SPANGER, *Oblici života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943. Knjiga je također izašla u nizu Političko-prosvjetne knjižnice.

1941. god. Ostala njegova djela ne spominje.³¹ Slično je i s Dragom Ćepulićem kojemu je na drugom mjestu nabrojao već spomenuta djela³² kao i s Albertom Halerom. Spomenuo je i članak Marijana Petrasa pod naslovom *Estetsko područje*³³ i knjigu Julija Makanca *Uvod u filozofiju poviesti*. U ostatku teksta autor se bavi nizom hrvatskih umjetnika, od muzikologa Božidara Širole, povjesničara glazbe Josipa Andreisa, slikara i kritičara Ljube Babića, svestranog intelektualca Milivoja Magdića te Tomom Smerdelom. Na kraju rada spomenuo je Krstićev pregled filozofije u Hrvatskoj iz 1943. god. te polemiku Haler-Glavaš. Šteta je što se Posavac kao marljivi istraživač povijesti estetike nije detaljnije pozabavio ovom zanimljivom polemikom. Svakako, autorova konstatacija s kraja ovoga poglavlja o dolasku Komunističke partije na vlast u svibnju 1945. god. zasigurno vrijedi i danas:

Jer mnogi od bitnih povijesnih impulsa bijahu na razne načine nasilno i definitivno prekinuti: ostadoše samo u naznakama. Iznenada se dogodio povijesno-kulturološki, pa čak i komunikacijsko-generacijski hijatus.³⁴

Iako se i u nekolicini ostalih radova u ovome vrijednom zborniku Matice hrvatske može naći poneki trag spomena filozofa ili djela iz razdoblja NDH, ovdje ih nećemo posebno isticati jer se tu zaista radi samo o navođenju podataka bez nekog posebnog obrazloženja ili analize.³⁵ S druge strane, iako su neki radovi trebali dobrim dijelom tematizirati razdoblje NDH, zbog njegove neistraženosti to su propustili učiniti. Tako Tvrtko Jolić istražujući filozofske institucije u Hrvatskoj u 20. stoljeću spominje rad Matice hrvatske, ali ne ističe da je upravo u njezinim časopisima za vrijeme NDH tiskan veći broj filozofskih radova,³⁶ jedna knjiga,³⁷ te nekoliko vrlo važnih prijevoda.³⁸

³¹ Bazala zaista i nije napisao mnogo za vrijeme NDH stoga ovdje možemo nabrojati sva njegova djela napisana u tom razdoblju. To su: *Čovječanstvo*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 1, str. 28-36.; *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1942., str. 93-171.; *Prirodni osnovi kulture*, u: *Nastavni vjesnik*, knj. 49 (1940-1941.), sv. 5, str. 307-324, te sv. 6, str. 385-397.

³² Usp. Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, str. 307-314.

³³ Marijan PETRAS, *Estetsko područje*, u: *Nastavni vjesnik*, (1942/43.), br.1-2, str. 93-106.

³⁴ Z. POSAVAC, *Hrvatska estetika prve polovice 20. stoljeća*, str. 87.

³⁵ U ovu skupinu radova iz ovoga zbornika, spadali bi: Josip OSLIĆ, *Filozofija religije u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, str. 127-152., Branka BRUJIĆ, *Recepcija filozofije Martina Heideggera u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, str. 247-262. te Ivan KOPREK, *Filozofija i teologija u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, str. 153-164.

³⁶ Osobito u časopisima *Hrvatska revija* i *Hrvatska smotra*. Vidjeti bibliografiju u trećem poglavlju ovoga rada.

³⁷ Albert HALER, *Doživljaj ljepote*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943.

³⁸ Tu se osobito ističe prijevod Platonove *Države* objavljen 1942. (1943.) godine. Vrlo su važni i prijevodi objavljeni u nizu Političko-prosvjetne knjižnice.

d) *Hrestomatija filozofije* (urednik Damir Barbarić)

Tijekom 1995. god. u izdanju Školske knjige pokrenuta je velika edicija pod uredništvom Damira Barbarića 'Hrestomatija filozofije'. Ta edicija u deset knjiga donijela je pregled povijesti filozofije od grčke filozofije (sv. 1) do novije hrvatske filozofije (sv. 10) obrađujući nekolicinu najvažnijih filozofa i donoseći njihove značajnije tekstove u kraćim ili dužim izvadcima.³⁹ Ovo vrijedno djelo tiskano je pedeset godina poslije prvoga izdanja niza hrestomatije filozofije na hrvatskom jeziku koja je izašla u nakladi Matice hrvatske. Osim što je hrestomatija *Školske knjige* izvršno tehnički opremljena, kvalitetno je i znanstveno obrađena. Velika i značajna novost u odnosu na svoju staru prethodnicu posljednja su dva sveska edicije: 9. *Starija hrvatska filozofija* i 10. *Novija hrvatska filozofija*. U ovome slučaju za naš je rad važniji posljednji svezak.⁴⁰ U tom svesku obrađeno je ukupno šest hrvatskih filozofa: Franjo Marković, Đuro Arnold, Albert Bazala, Stjepan Zimmermann, Pavao Vuk-Pavlović i Vladimir Filipović. Iz već poznate nam filozofske djelatnosti svakoga pojedinog, jasno je da u ovaj naš rad ulaze tekstovi o Bazali, Zimmermannu i Filipoviću. Krenuti ćemo kronološki, dakle s Bazalom. Prilog o njemu napisao je Franjo Zenko.⁴¹ Osim osnovnih biografskih podataka, kao i osvrt na Bazalina glavna filozofska djela, osobito *Metalogički korijen filozofije* čiji je tekst objavljen u ovoj hrestomatiji,⁴² o Bazalinom životu i radu u NDH nema nikakvog spomena.⁴³

Rad o životu i djelu Stjepana Zimmermanna napisao je Ivan Čehok.⁴⁴ Iako je problematika istraživanja Zimmermannovog filozofskog korpusa u NDH ovdje nešto bolja jer je autor spomenuo njegova dva djela iz toga razdoblja, *Krizu kulture* (1943.) i *Smisao života* (1944.), zapravo o njegovom djelovanju u tom četverogodišnjem razdoblju ne saznajemo ništa. Jedino je zanimljivo što od četiri teksta kojima je Zimmermann

³⁹ *Hrestomatija filozofije*, sv. 10, u: *Novija hrvatska filozofija*, Franjo Zenko (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 1995.

⁴⁰ O određenim propustima i nedostacima te o kritici pojedinih tvrdnji o poslijeratnoj filozofiji u zadnjem dva sveska ove hrestomatije može se više vidjeti u radu: M. KUKOČ, *Prijepori u suvremenoj hrvatskoj filozofiji*, 429-436.

⁴¹ F. ZENKO, *Albert Bazala*, str. 197-212.

⁴² *Hrestomatija filozofije*, sv. 10, *Albert Bazala – Izbor iz djela, Metalogički korijen filozofije*, str. 215-287.

⁴³ Jedina dodirna točka jest citat kojim Zenko završava svoj prikaz Bazalinog života i rada, a koji je preuzeo iz Krstićevog pregleda povijesti hrvatske filozofije iz 1943. godine. „Svestranim izlaganjem i sustavnom kritikom racionalističke misli u svim njezinim filozofijskim očitovanjima Bazala prvi uvodi hrvatsku svjetovnu filozofiju u srž suvremene europske filozofijske problematike, a u isto vrijeme mnogobrojnim člancima, koji najrazličitija pitanja obrađuju u zatvorenim cjelinama, proširuje primjenu filozofijskog aspekta na različite grane kulturnoga života (umjetničku, odgojnu, socialnu itd.)“. Kruno KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1943., str. 25.

⁴⁴ I. ČEHOK, *Stjepan Zimmermann*, str. 289-305.

zastupljen u ovoj hrestomatiji, čak su dva tiskana za vrijeme NDH: *Filozofija života i Kriza kulture*.⁴⁵

Posljednji filozof koji je zanimljiv u kontekstu ovoga rada jest Vladimir Filipović. I njega je obradio Franjo Zenko.⁴⁶ Kao i u slučaju Alberta Bazale niti o Filipoviću ne nalazimo ništa o njegovom radu i djelovanju u vrijeme NDH. To i nije tako čudno ako se u obzir uzme da je ipak s jedne strane riječ o prigodnom prikazu Filipovićevog filozofskog djelovanja u sklopu hrestomatije te s druge kada se uzme u obzir da u tom razdoblju Filipović nije tako puno niti pisao. U kratkoj bibliografiji, a koja je sastavni dio svih filozofa prikazanih u hrestomatiji, Zenko navodi i dva Filipovićeve rada koja su nastala u vrijeme NDH.⁴⁷

e) *Zbornik radova Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*

Zbornik radova *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*⁴⁸ koji je izašao 25 godina nakon održavanja simpozija na kojemu su izlagani radovi koji su ovdje tiskani, svojevrsno je svjedočanstvo vremena, ali i izvor dragocjenih podataka za istraživanje hrvatske filozofske baštine. Iako je ova knjiga tiskana 1992. god., dakle nakon knjige Z. Posavca *Novija hrvatska estetika* iz 1991. god. u kojoj se, kako smo vidjeli, nalaze neki važni radovi i za našu temu, ovaj zbornik ima kronološku istraživačku prednost budući da se u njemu nalaze rezultati istraživanja iz 1968. god. Da se radi o gotovo apsolutnom preuenstvu u istraživanju hrvatske filozofske baštine nakon 1945. god., govori i činjenica da je zamisao i realizacija simpozija na kojemu će se raspravljati o hrvatskoj filozofiji u prošlosti i sadašnjosti tekla paralelno s realizacijom osnutka institucije kojoj će pripasti prvenstvo u istraživanju filozofije općenito, a hrvatske filozofske baštine napose. Naravno, radi se o Institutu za filozofiju.⁴⁹ Međutim, važno je također istaknuti da je ovaj simpozij organiziran kao događaj obilježavanja desete godišnjice osnutka Hrvatskog filozofskog društva osnovanog 1957. god. Važnost zbornika istaknuo je njegov urednik riječima:

⁴⁵ *Hrestomatija filozofije*, sv. 10, Stjepan Zimmermann – izbor iz djela, *Filozofija života*, str. 350-373., *Kriza kulture*, str. 374.-388. Budući je *Filozofija života* tiskana nedugo nakon uspostave NDH jasno je da je Zimmermann knjigu dovršio prije njezine uspostave. Knjiga *Kriza kulture* nastala je u potpunosti za vrijeme NDH, poglavito tijekom 1942. i 1943. godine.

⁴⁶ F. ZENKO, *Vladimir Filipović*, str. 463-478.

⁴⁷ To su: *Sudbina kulturnoga života*, u: *Nastavni vjesnik*, Zagreb, 1942., str. 329-342. i *Smisao i vrijednost tehnike*, u: *Čovjek i tehnika*, Zlatko Gašparović (ur.), Zagreb, 1944., str. 273-294.

⁴⁸ *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik radova, Zlatko Posavac (ur.), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.

⁴⁹ Usp. Zlatko POSAVAC, *Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije*, u: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 11.

Zbornik *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti* predstavlja prvu publikaciju ove vrsti u Hrvatskoj. Ako se k tome uzme u obzir gotovo četvrt stoljetni poratni zastoj u razvitku historiografije hrvatske filozofije, onda profil i zadaća zbornika postaju još izrazitijim, reljefnijim.⁵⁰

Ove će urednikove riječi potvrditi i Boris Kalin koji je u istom zborniku obradio deset godina aktivnosti hrvatskog filozofskog društva.⁵¹ Knjiga je podjeljena u tri tematska, opsegom nejednaka dijela: I. *Rasprave o pristupu*, II. *Povijesni pregledi*, III. *Monografski pregledi*.

U prvome dijelu zbornika objavljena su četiri članka od kojih bismo ovdje istaknuli Filipovićev i Grlićev.⁵² Vladimir Filipović u svom referatu zapravo konstatira potrebu istraživanja hrvatske filozofske baštine, uz jasno izraženu spoznaju o dotadašnjim deficitarnim rezultatima. U tekstu Danka Grlića *Domovina filozofa je domovina slobode* ističemo sljedeće njegove riječi: „Kako i koliko se naša filozofija danas cijeni u nekim tzv. rukovodećim krugovima naše vlastite društvene i političke sredine o tome neću ni govoriti jer sve to vrlo dobro znamo“.⁵³ Ova dijagnoza statusa filozofske misli 1968. godine u vrijeme komunizma može se primijeniti i na razdoblje NDH unatoč činjenici da su se, u skladu s namjerama ustaške ideologije i nasušnih potreba hrvatske kulture općenito, u većem broju tiskale knjige filozofskog sadržaja. Naravno, sadržaj tih knjiga morao je, iako nije uvijek, odgovarati režimu unutar kojega su tiskane, a o čemu će više biti riječi u drugom poglavlju rada kada budemo predstavljali pojedine filozofske knjige toga razdoblja.

Od ostalih radova koji su tiskani u druga dva dijela zbornika, za našu temu donekle je važan samo prilog Zlatka Posavca,⁵⁴ dok se ostali radovi tematski i sadržajno ne tiču niti razdoblja niti osoba koje su u središtu našega istraživanja.⁵⁵

⁵⁰ *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 44. Zanimljivo je navesti da se ove riječi nalaze u predgovoru koji je urednik zbornika napisao 1970. godine!

⁵¹ Usp. Boris KALIN, *Deset godina aktivnosti Hrvatskog filozofskog društva (1957-1967.)*, str. 157-181.

⁵² Referati su: Vladimir FILIPOVIĆ, *Značenje hrvatske filozofske baštine*, str. 49-54.; Danko GRLIĆ, *Domovina filozofa je domovina slobode*, str. 55-60.; Milan KANGRGA, *Povijest i tradicija*, str. 61-68.; Davor RADIN, *Smisao narodne baštine u razdoblju općeg izjednačavanja*, str. 69-78.

⁵³ Danko GRLIĆ, *Domovina filozofa je domovina slobode*, u: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 56.

⁵⁴ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća*, u: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 97-142.

⁵⁵ Radovi u zborniku, koji gore nisu navedeni, a bliski su našem istraživanju te će nam biti korisni jesu sljedeći: Ivan BABIĆ, *Filozofijski aspekt 'sukoba na ljevici' 1930-tih*, str. 143-156., Vladimir FILIPOVIĆ, *Filozofsko djelo Alberta Bazale*, str. 251-256. te Marija BRIDA, *Spoznajni problem u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića*, str. 257-266.

Prikazujući, točnije skicirajući obrise povijesti hrvatske estetike u prvoj polovici 20. stoljeća, Posavac se izravno dotiče stvaranja Alberta Halera i analizira njegovu knjigu *Doživljaj ljepote* koja je tiskana 1943. god. U toj Halerovoj knjizi sabrani su neki njegovi ranije nastali radovi. Sama činjenica da ih je uspio objaviti skupljene u knjigu 1943. god. govori u prilog tezi o pojačanom kulturnom naporu iza kojega se osim politike krila i potiskivana želja za radom i objavljivanjem, a koja nije naišla na plodno tlo u Kraljevini Jugoslaviji. Posavac na nekoliko mjesta u radu izlaže Halerove estetske nazore.⁵⁶

Iako se sadržaj ovoga zbornika tek rubno dotiče razdoblja kojim se mi ovdje bavimo, ipak prilozi u njemu su vrlo značajni i nezaobilazni u svakom budućem govoru o hrvatskoj filozofiji u dvadesetom stoljeću u cjelini.

f) *Znanstveni skup* Stanje istraživanja povijesti hrvatske filozofije

God. 1994. Institut za filozofiju organizirao je znanstveni skup pod naslovom *Stanje istraživanja povijesti hrvatske znanosti*.⁵⁷ S čak 24 znanstvena priloga znanstvenici su obuhvatili gotovo cjelokupni raspon povijesti hrvatske filozofije, od Hermana Dalmatina koji je obrađen s tri rada,⁵⁸ preko Pavla Skalića⁵⁹ sve do hrvatskih praxisovaca.⁶⁰ Što se tiče radova koji su pobliže vezani za našu temu istraživanja ističu se prilozi: Franjo Zenko, *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije*⁶¹ i Ivan Čehok, *Ideja (ideje) nacionalne filozofije i njezino (njihovo) ozbiljenje*.⁶² Oba ova rada poslužiti će nam prilikom govora o metodologiji. Što se tiče govora o razdoblju NDH u ovom zborniku nema važnijih priloga.

⁵⁶ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća*, str. 137-138.

⁵⁷ Radovi s toga skupa objavljeni su u tematskom broju *Priloga za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1994. godine.

⁵⁸ Žarko DADIĆ, *Prirodnofilozofski pogledi Hermana Dalmatina*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 23-35.; Antun Slavko KALENIĆ, *Rasprava o bitima Hermana Dalmatina u novootkrivenima Colkerovim arcima*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 37-46. te Snježana PAUŠEK-BAŽDAR, *Prirodnoznanstvena gledišta Hermana Dalmatina u suglasju planeta i naravi stvari*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 47-54.

⁵⁹ Mihaela GIRARDI-KARŠULIN, *Pavao Skalić. Filozofija između sinkretizma i paradoksa*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 117-130.; Alojz JEMBRIH, *O proučavanjima Pavla Skalića i njegova djela u 20. stoljeću*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 131-136.

⁶⁰ Mislav KUKOČ, *Temelji hrvatske filozofije prakse*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 407-432.

⁶¹ Franjo ZENKO, *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 325-329. Ovaj rad će biti uzet u obzir u govoru o metodologiji samog rada.

⁶² Ivan ČEHOK, *Ideja (ideje) nacionalne filozofije i njezino (njihovo) ozbiljenje*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 375-387.

g) *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*

Na ovome mjestu osvrnuti ćemo se također i na brojne članke ovoga temeljnog časopisnog prostora u kojem brojni hrvatski znanstvenici objavljuju radove o hrvatskoj filozofiji. Iako to nije jedini hrvatski filozofski časopis,⁶³ te unatoč činjenici da se i u drugim časopisima piše o hrvatskoj filozofiji, ipak i kvalitativno i kvantitativno *Prilozi* predstavljaju instituciju unutar institucije.⁶⁴ Kako smo prije prikazali samo knjige, odnosno zbornike radova koji su tematizirali istraživanje hrvatske filozofije općenito, a pri čemu smo tragali za priložima koji u sebi sadrže elemente koji su bitni i za istraživanje filozofije u NDH, sada ćemo predstaviti radove koji su objavljeni u *Priložima*, a važni su i za našu temu. Radove ćemo predstaviti kronološki, s napomenom da će o radovima s metodološkom problematikom biti govora u poglavlju koje slijedi.

Prvi članak koji tematizira filozofska događanja i u NDH u časopisu *Prilozi* jest rad Pave Barišića, *Filozofija povijesti Julija Makanca*.⁶⁵ Ovo je tekst koji će nešto dopunjen biti stavljen kao pogovor djelu *Uvod u filozofiju povijesti* Julija Makanca tiskanom 1993. god. Ako izuzmemo vrijedne natuknice i činjenice koje je već i ranije u svojim istraživanjima estetike isticao Zlatko Posavac, ovaj Barišićev rad prvi je uopće koji se *in extenso* bavi nekom temom koja svoje ishodište ima u vremenu od 1941. do 1945. god. Ovaj rad nastao je uvidom u rukopisnu ostavštinu Julija Makanca iz koje je Barišić kao urednik objavio Makančeva predavanja iz 1943. god. Iako će o ovome radu biti još govora u poglavlju o životu i radu Julija Makanca u NDH, na ovome mjestu potrebno je istaknuti autorovu korektnu upotrebu objavljenih radova, rukopisa i historiografskog konteksta što je jedini ispravan metodološki put pri istraživanju hrvatske filozofije u tom tragičnom vremenu. Osim što je stručno-filozofski razložio Makančeva predavanja,⁶⁶ autor djelo koje priređuje za tisak ocjenjuje sljedećim riječima:

Tekst je pisan, kao i uostalom sva njegova djela, veoma pregledno i jasno, kratkim rečenicama, razgovijetnim i logički povezanim zaključivanjem. [...] Nadalje valja spomenuti Makančevu veliku erudiciju i upućenost u literaturu vezanu za filozofiju

⁶³ O ostalim filozofskim časopisima u Hrvatskoj vidjeti članak: Tomislav BRACANOVIĆ, *Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija XX. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 41-60.

⁶⁴ Časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* izlaze od 1975. godine, a objavljuje radove iz područja hrvatske filozofske baštine. Broj 39-40 (1994.) donosi *Bibliografiju Priloga za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. Časopis je dostupan i on line: <http://hrcak.srce.hr/prilozi-ifzg>

⁶⁵ Pavo BARIŠIĆ, *Filozofija povijesti Julija Makanca*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 18 (1992.), br. 1-2 (35-36), str. 183-198.

⁶⁶ P. BARIŠIĆ, *Filozofija povijesti Julija Makanca*, str. 187-194.

povijesti, jednako klasičnu literaturu kao i suvremene rasprave tridesetih i četrdesetih godina.⁶⁷

Pravi raritet priređivač donosi eksplicirajući čak i literaturu kojom se Makanec koristio pripremajući i pišući svoja predavanja.⁶⁸ Članak je nastao na samom početku hrvatske samostalnosti dok hrvatska historiografija još nije ni počela tiskati djela koja će na objektivniji i slobodniji način nego prije 1991. god. progovoriti o NDH.⁶⁹

Sljedeći prilog koji djelomično govori i o našoj temi jest članak Mladena Švaba iz 1995. godine pod naslovom *Grada za bio-bibliografiju Krunoslava Krstića – u povodu 90-godišnjice rođenja*.⁷⁰ Kao što i sam naslov govori, autor tematizira život i djelo Krunoslava Krstića donoseći iscrpnu njegovu bibliografiju i djelomičnu biografiju. Što se tiče njegovog života i rada u NDH autor navodi da je Krstić od 17. rujna 1941. god. zaposlen kao lektor u Hrvatskom državnom uredu za jezik u Zagrebu gdje je sudjelovao u izradi novog Hrvatskog pravopisa. Dovršeni tekst pravopisa nije tiskan jer nije odgovarao tadašnjoj jezičnoj politici, tj. Poglavniku.⁷¹ Nakon tog neuspjeha, Krstić 1942. god. odlazi u Italiju. Po povratku, u siječnju 1943. god., dobio je mjesto profesora na II. muškoj realnoj gimnaziji u Zagrebu. Na tom mjestu ostao je sve do 19. travnja 1945. god. Nakon toga Krstić postaje asistent na Odsjeku za filozofiju Mudroslovnog/filozofskog fakulteta u Zagrebu. Tu je radio od 20. travnja do 8. svibnja 1945. god. Švab je u svom radu naveo sve bibliografske jedinice koje su mu bile poznate da ih je Krstić za života objavio. Uvidom u tu bibliografiju lako se može zaključiti da je Krstić napisao 23 teksta koja bismo mogli svrstati u filozofske radove, ne računajući njegovu suradnju u *Hrvatskoj enciklopediji* za koju je obradio nekoliko filozofskih pojmova i osoba.⁷²

I u sljedeća dva članka koja su važna i za ovaj naš rad govori se o Kruni Krstiću. Prvi je članak prilog Zlatka Posavca, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske*

⁶⁷ P. BARIŠIĆ, *Filozofija povijesti Julija Makanca*, str. 195.

⁶⁸ Wilhelm DILTHEY, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Leipzig-Berlin, 1922.; Walther Mahnsten SCHERING, *Wehrphilosophie*, Leipzig 1939.; Hans HEYSE, *Idee und Existenz*, Hamburg 1935.; *Staatslexikon* rv. (5. izdanje, Freiburg 1931.); Baumler-SCHNEIDER, *Rousseau, (1712.-1778.)*; Karl JASPERS, *Philosophie der Weltanschauungen*, Berlin, 1922.; itd. Usp. BARIŠIĆ, *Filozofija povijesti Julija Makanca*, str. 195-196.

⁶⁹ Prva kratka sinteza o NDH u samostalnoj Hrvatskoj tiskana je tek 1994. godine. Usp. Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1994.

⁷⁰ Mladen ŠVAB, *Grada za bio-bibliografiju Krunoslava Krstića – u povodu 90-godišnjice rođenja*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 21 (1995.), br. 1-2 (41-42), str. 315-334.

⁷¹ Usp. M. ŠVAB, *Grada za bio-bibliografiju Krunoslava Krstića – u povodu 90-godišnjice rođenja*, str. 318.

⁷² Npr. *Descartes (Cartesius), Rene (samo kao filozof)*, *Hrvatska enciklopedija*, 4, str. 672-673.; *Djelo*, HE, 5, str. 116. i *Eleatska škola*, HE, 5, str. 682.

filozofije⁷³ (1996.), a drugi Bojana Marottija *Što je činjenica? O Krstićevu poimanju (znanstvene) objektivnosti* iz 2005. godine.⁷⁴

Posavac se u svom opširnom radu detaljno bavi sadržajem, konceptom i metodologijom Krstićevog prikaza povijesti hrvatske filozofije iz 1943. godine.⁷⁵ Ovaj prikaz ponajprije je spomenuo u kontekstu već poznatih djelomičnih pregleda povijesti hrvatske filozofije od rektorskog govora Franje Markovića iz 1881. god., pa do Harapinovog članka *Razvitak filozofije kod Hrvata* iz 1943. godine.⁷⁶ O tome Posavac piše:

Sasvim različit od gore navedenih koncepcija napor je oblikovanja povijesnog pregleda hrvatske filozofije dr. Krune Krstića. Pri tome navlastito treba uočiti: nije slučajno što se on pojavljuje tako reći istovremeno s Harapinovim radom svjedočeći o tome kako je definitivno dozrelo povijesno vrijeme, povijesno-zbiljska prilika da se obavi potrebna zadaća koju je Krstić obavio paradigmatski uzorno, a s obzirom na povijesni trenutak pravodobno. Naime, da nije bilo Nezavisne Države Hrvatske, ne bi se pojavio imperativ Krstićevog angažmana i mogućnosti objavljivanja rezultata, jer se pokazalo da se ni pola stoljeća kasnije nije moglo ponoviti ništa ni slično tom pionirskom podvigu.⁷⁷

Posavac je jasno i detaljno pokazao međusobne razlike između navedenih pregleda povijesti filozofije ističući prednost Krstićevog pregleda zbog njegove povijesnosti.⁷⁸ Smatramo također da je Posavac u pravu i s tvrdnjom da je taj posao obavljen ne slučajno baš u vrijeme NDH. Čak i površni filozofsko-povijesni pregled lako će mu dati za pravo, ali uz napomenu da je Krstić mogao da je htio takav prikaz objaviti i između dva rata, a što nam pokazuju drugi objavljeni pregledi hrvatske filozofije. Ipak, potrebno je imati na

⁷³ Zlatko POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 22 (1996.), br. 1-2 (43-44), str. 267-307.

⁷⁴ Bojan MAROTTI, *Što je činjenica? O Krstićevu poimanju (znanstvene) objektivnosti*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 31 (2005.), br. 1-2 (61-62), str. 303-317.

⁷⁵ Kruno KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1943. To djelo je poseban otisak članka kojega je Krstić napisao za veliki zbornik *Naša domovina*, sv. I., Zagreb, 1943.

⁷⁶ Markovićevo rektorsko govoro pretiskan je i dostupan u prvom broju *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Zagreb, 1985., br. 1-2, str. 255-279. Harapinov tekst također je pretiskan u *Scopus*, 3 (1998.) br. 1, 9/10, str. 98-11. Od ostalih poznatijih prikaza filozofije Posavac spominje Zimmermannov *Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj*, *Filozofija u Hrvatskoj zastupana po svećeničkom staležu - kroz tisuću godina*, Hrvatska bogoslovska akademija, Filozofski odsjek, svezak 1, Zagreb, 1929., Bazalin tekst *Filozofska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma na ovamo*, *Obzor*, Spomen-knjiga 1860-1935, Zagreb, 1935., te filozofski pregled Aleksandra Mužinića *Filozofija u Hrvata od 1918-1938*, »Učitelj«, Beograd, 55 (1939.), br. 3-4; I Mužinićevo tekst pretiskan je u: *Scopus*, 3 (1998.) br. 1, 9/10, str. 116-130.

⁷⁷ Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 269.

⁷⁸ „Horizont njegovog nastojanja u tom pogledu od početka je bio - i ostao: shvatiti, razumjeti, a onda i prikazati hrvatsku filozofiju kao povijest hrvatske filozofije“. Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 270.

umu i povijesni trenutak u kojem je zbog uskogrudnih ideoloških razloga promicana hrvatska kultura, iako je kultura sama po sebi pozitivna činjenica. Službena politika poticala je i materijalno stvaranje na području hrvatske kulture i znanosti, ali nažalost ne isključivo zbog toga što kultura i znanost imaju vrijednost po sebi. Uostalom, iako su se politički uvjeti nakon 1991. god. promijenili, mi još uvijek nemamo napisanu povijest hrvatske filozofije, što znači da su osim slobode istraživanja potrebni i zainteresirani znanstvenici koji će određeno istraživanje i provesti.

Osim povijesnosti, Posavac naglašava važnost kulturološkog aspekta Krstićevog prikaza. „Uostalom kulturološke komponente imanentne su svakoj filozofiji, pa dakle i nacionalnoj povijesti hrvatske filozofije; njenoj povijesnoj zbilji, a trebalo bi također i njenoj historiografiji“.⁷⁹ Zanimljiva je Posavčeva konstatacija da je Krstićev *Program* istraživanja hrvatske filozofske baštine napisan za potrebe Instituta za filozofiju koncipiran kao i njegov tekst *Filozofija u Hrvatskoj* iz 1943. god. Također je zanimljivo da Posavac nije primijetio da je Krstić reducirao program istraživanja baš na onome dijelu koji se odnosi na filozofe i filozofska djela iz NDH, iako je značajno proširen u svim ostalim slučajevima, bilo po broju filozofa, tema ili razdoblja koja je potrebno obraditi. Osim što očigledno preskače potrebu sastavljanja bibliografije filozofskih djela od 1941. do 1945. god., Krstić u svom poslijeratnom istraživačkom programu ne spominje niti Julija Makanca, kojega je 1943. god. spomenuo. Ipak, primijetio je da sve to nedostaje u *Enciklopediji Jugoslavije* iz 1958. godine.⁸⁰ O nedostacima te enciklopedije općenito, ali i s obzirom na našu temu, Posavac kaže:

O tematiziranju Nezavisne Države Hrvatske da i ne govorimo! Zato kod Krstića nalazimo uvedene u povijesni pregled njegove suvremenike, talentirane filozofe poput Ivana Oršanića i Julija Makanca o kojima nema ni spomena u Enciklopediji Jugoslavije, kao što se u njoj uopće ne spominje izuzetno intenziviranje hrvatske filozofije baš u doba NDH, dakle nesumnjivo u posve za to nepovoljnim prilikama Drugog svjetskog rata.⁸¹

Ovdje je eksplicitno navedeno, koliko nam je poznato, po prvi put 'izuzetno intenziviranje hrvatske filozofije' za vrijeme NDH. To je naravno povezano s općenitim procvatom kulturnog života u to vrijeme, što je posljedica, kako smo već istaknuli,

⁷⁹ Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 272.

⁸⁰ *Enciklopedija Jugoslavije*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1958., svezak 3, str. 337.

⁸¹ Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 282.

političkih potreba vladajuće ideologije, ali i kulturnog potencijala koji je iskoristio sve mogućnosti da izrazi svoje kapacitete.⁸²

Članak Bojana Marottija o Krstićevom poimanju znanstvene objektivnosti koncentrira se na sasvim druga filozofska pitanja. Temelj Marottijevu tekstu jest članak objavljen u dva nastavka, a koji je kasnije Krstić tiskao kao posebnu brošuru: *Problem prvih podataka u znanosti*.⁸³ U prvom članku Marotti će se usredotočiti na Krstićev pojam jezika,⁸⁴ što će sve zajedno autoru biti put za razvijanje teme o rječniku hrvatskoga filozofskog nazivlja.⁸⁵ Sljedeći Krstićev citat preuzet iz tog Marottijevog članka svojim sadržajem ujedinit će već prikazane istraživačke napore Zlatka Posavca te samoga Marottija.

Međutim nema sumnje, da bi upravo uranjanje u našu jezičnu tvar filozofu otkrilo osebujnu hrvatsku razpodjelu smislenih vrednota na jezična sredstva i tako oplodilo nastojanja, koja idu za tim, da razvijemo upravo našu, našem narodnom duhu primjerenu, hrvatsku filozofiju.⁸⁶

Već sada sasvim je jasno kako je upravo Kruno Krstić, zahvaljujući istraživanjima ponajprije Zlatka Posavca i Bojana Marottija, što se tiče razdoblja NDH naš najistraživaniji filozof.⁸⁷

Posljednji rad u ovom prikazu *Priloga za istraživanje hrvatske filozofske baštine* jest tekst Zlatka Posavca, *O filozofiji Vladimira Filipovića*.⁸⁸ Ovaj članak doprinos je proučavanju života i djela Vladimira Filipovića, u kojem se autor pretežito usmjerio na artikuliranje Filipovićeve filozofske pozicije do 1945. god. Naravno, nije zanemaren niti

⁸² Zlatko POSAVAC, *Razmišljanja uz novo čitanje Krstićevog eseja »Filozofija i jezik«*. u: *Filozofska istraživanja*, 19 (1999.), sv. 4 (br. 75), str. 705-729.

⁸³ Taj Krstićev rad izvorno je objavljen u *Nastavnom vjesniku* 1941. godine, a kasnije kao poseban otisak. Kruno KRSTIĆ, *Problem prvih podataka u znanosti*, posebni otisak iz *Nastavnoga vjesnika*, knj. XLIX., Zagreb, 1941.

⁸⁴ Bojan MAROTTI, *Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940.-1945.)*, u: *Prolegomena: časopis za filozofiju*, 4 (2005.), br. 1, str. 71-92.

⁸⁵ Bojan MAROTTI, *Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 35 (2009.), br. 1-2 (69–70), str. 123–180.

⁸⁶ Kruno KRSTIĆ, *Filozofija i jezik*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 3, str. 58. Bojan MAROTTI, *Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja*, str. 124. Posavac je objavio ekstenzivno razmatranje o tom Krstićevom članku u: Z. POSAVAC, *Razmišljanja uz novo čitanje Krstićevog eseja »Filozofija i jezik«*, str. 705-729.

⁸⁷ Od ostalih, gore u tekstu nespomenutih istraživanja i literature o Kruni Krstiću, ovdje navodimo: Bojan MAROTTI, *Kako oriječiti misao?: O jednome Krstićevu prigovoru Šančevoj Filozofiji srednjega vieka*, u: *Scopus: časopis za filozofiju Hrvatskih studija*, 4 (2000.), sv. 3 (br. 13-14); str. 33-44.; *Zbornik radova o Krunu Krstiću*, Aleksandar Stipčević (ur.), Zadar, 1998.

⁸⁸ Zlatko POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 38 (2012.), br. 2 (76), str. 265-314.

njegov rad i nakon tog razdoblja, ali u odnosu na prijašnje razdoblje, ipak nešto skromnije.

Prvo razdoblje Filipovićevo života i rada Posavac kronološki omeđuje s njegovom doktorskom disertacijom iz 1930. god. kao početnom odrednicom, pa sve do svibnja 1945. god. Budući da nas ovdje zanima filozofija u razdoblju NDH, koncentrirat ćemo se na one dijelove ovoga opsežnoga rada koji govore upravo o tom razdoblju. Posavac smatra da je gotovo cijelo razdoblje Filipovićevo rada do 1945. god. bilo u znaku filozofije kulture: „U Hrvatskoj pak za Vladimira Filipovića filozofija kulture bila je inovativni zahvat u europsku i uopće zapadnjačku filozofiju 20. stoljeća; bila je odgovor na povijesne potrebe mjesta i vremena svog nastanka“.⁸⁹ Zanimljivo je da Posavac izrijekom eksplicira upravo tekstove koji su nastali u razdoblju NDH kao posebno važne za razumijevanje filozofije Vladimira Filipovića. To su tekstovi: *Suvremeni nazori o svijetu i životu*,⁹⁰ Predgovor Platonovoj *Državi i Državniku*⁹¹ u vlastitom prijevodu te Predgovor Sprangerovih *Oblika života*,⁹² tekst u zborniku *Čovjek i tehnika*,⁹³ te 'krucijalna rasprava' *Sudbina kulturnog života s podnaslovom Problem kulturne morfologije* koja je objavljena u *Nastavnom vjesniku* 1942. godine.⁹⁴ Svršetak Drugoga svjetskog rata i političke promjene koje su nastupile učinile su prirodan kraj jednom razdoblju u hrvatskoj povijesti, a začela drugo u kojem, smatra Posavac: „taj događaj nije utjecao na ozbiljnost i konzistenciju njegova mišljenja“.⁹⁵

⁸⁹ Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 283.

⁹⁰ Dr. Vladimir FILIPOVIĆ, »*Suvremeni nazori o svijetu i životu*«, u: *Hrvatsko kolo*, književno-naučni zbornik, uredili B. Livadić i M. Jurkić, Redovno izdanje Matice Hrvatske – u godini obnove Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1941., knjiga XXII, str. 174–184.

⁹¹ *Značenje Platona*, u: PLATON, *Država, Državnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942., str. V-XXXII.

⁹² Eduard SPRANGER, *Oblici života. Duhovnoznanstvena psihologija i etika ličnosti*, Zagreb, 1943. Naslov Filipovićevo predgovora jest: *Značenje Sprangerovih 'Oblika života' za suvremenu psihologiju*, str. V-XVIII.

⁹³ *Čovjek i tehnika*, Zlatko Gašparović (ur.), Zagreb, 1944. Posavac je pogriješio u članku smatrajući da je zbornik tekstova *Čovjek i tehnika* priredio Vladimir Filipović, jer je kao urednik naveden Zlatko Gašparović. Osim toga, knjiga nije izašla, kako smatra Posavac, u ediciji Male knjižnice Matice hrvatske, već u nakladničkom nizu prosvjetno-političke knjižnice. Usp. Zlatko POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 38 (2013.), br. 2 (76), str. 305. Osim Posavca i Mihaela Girardi-Karšulin u radu pod naslovom *Profesor Filipović o pojmu tehnike* krivo navodi da je zbornik *Čovjek i tehnika* prof. Filipović priredio za tisak. Usp. Mihaela GIRARDI-KARŠULIN, *Profesor Filipović o tehnici*, u: *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984)*, Institut za filozofiju, Erna Banić-Pajnić, Mihaela Girardi-Karšulin, Ljerka Schiffler (urr.), Zagreb, 2008., str. 131-132.

⁹⁴ Vladimir FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, u: *Nastavni vjesnik*, (1941/42.), br. 5, str. 329-342.

⁹⁵ Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 287.

h) *Enis Zebić – Filozofija politike Julija Makanca*

Enis Zebić 2013. god. objavio je svoj doktorat *Filozofija politike Julija Makanca*, što je do danas jedina znanstvena monografska obrada ovoga političara i filozofa.⁹⁶ Budući da je Julije Makanec vrlo važan za našu temu jer je objavio veliki broj filozofskih i ostalih radova baš za vrijeme NDH, prikazat ćemo dosege ove knjige nešto detaljnije.

Knjigu je autor podijelio na više poglavlja. Poslije kurtoaznog predgovora, knjiga započinje dvama uvodnim poglavljima. U prvom se govori o duhovnim i političkim prilikama u Europi i Hrvatskoj između dva svjetska rata i tijekom Drugoga svjetskog rata. Na nepunih šest stranica autor letimično bilježi neke značajnije događaje. Naglasio je da osim političke filozofije Julija Makanca: „ova knjiga skicira i političko ozračje u kojem je pisao i djelovao Julije Makanec“.⁹⁷

Drugo poglavlje posvećeno je Makančevom životopisu u kojem nas autor upoznaje u kratkim crtama s osnovnom faktografijom njegova života dok trećim poglavljem naslovljenim *Makančevi radovi do 1939.* započinje istraživanje središnje teme u kojem autor prikazuje nekolicinu Makančevih radova koje je napisao do 1939. god. Sljedeće poglavlje naslovljeno je *1939. – o državi*, a posvećeno je prikazu knjige *O podrijetlu i smislu države* što ju je Makanec upravo te godine izdao u nakladi Matice hrvatske.

Rudolf Kjellen i geopolitika tema je sljedećeg poglavlja. U njemu je prikazana misao švedskog znanstvenika i političara Rudolfa Kjellena. Zebić ga je prikazao jer je upravo Kjellen: „najcitiraniji autor u prvoj Makančevoj knjizi“.⁹⁸ Njegovu geopolitičku misao autor je prikazao preko Kjellenovog djela *Država kao oblik života*.⁹⁹ Tim poglavljem Zebić završava prikaz Makančevih djela do uspostave NDH.

U novoj državi prikladan je naslov poglavlja koje možemo označiti prvim poglavljem drugoga dijela knjige koje započinje kratkim prikazom Makančevog teksta iz *Plave revije - Temelji duhovnog odgoja Ustaške mladeži*, a nastavlja se raspravom o knjizi Ante Pavelića *Strahote zabluda*. Autor je prikaz Pavelićeve knjige u ovo poglavlje uvrstio jer je upravo Julije Makanec napisao brošuru *Poglavnik o boljševizmu*, a u kojoj je obrađena poglavnikova knjiga. Ovim poglavljem autor se počinje baviti filozofskim i političkim djelovanjem Julija Makanca u NDH.

⁹⁶ Enis ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, Antibarbarus, Zagreb, 2013.

⁹⁷ E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, str. 13.

⁹⁸ E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, str. 61. Kao što ćemo vidjeti kasnije, Zebić ovdje griješi jer smatra Makančevu knjigu *O podrijetlu i smislu države* njegovim prvim djelom. Zapravo, to je njegova druga knjiga.

⁹⁹ Tu Kjellenovu knjigu tiskala je Matica hrvatska 1943. godine.

Poglavlje 1943. *Razvoj državne misli od Platona do Hegela* najopširnije je u cijeloj knjizi. U njemu se detaljno prikazuje navedeno djelo u kojem je Makanec izložio naslovljenu temu. Odmah poslije toga poglavlja slijedi naslov *Ostali Makančevi radovi* u kojem je Zebić prikazao Makančev *Priručnik državno-razredne nastave* kao i brošuru *Komunistički značaj partizanstva* koja je tiskana u vrijeme njegovog djelovanja kao ministra prosvjete.

U idućem poglavlju autor raspravlja o utjecaju radova Carla Schmitta na filozofiju politike Julija Makanca, što je ujedno i naslov tog poglavlja. U tom poglavlju Zebić prikazuje Schmittovo djelo koje je tiskano 1943., a naslovljeno je: *Pojam politike i ostale rasprave*.¹⁰⁰

Sljedećim naslovom počinje poseban dio knjige (uvjetno rečeno treći dio): *O odnosu države, politike i religije. Polemika s nadbiskupom Stepincem 1943. godine ili Makanec Stepincu: drž' se oltara*. Taj je dio podijeljen na nekoliko poglavlja: *Uvod, Historiografija o odnosu Katoličke crkve u Hrvatskoj i Nezavisne Države Hrvatske, O odnosu države i crkve u 'O podrijetlu i smislu države' iz 1939. godine, Odnos država – crkva u 'Razvoju državne misli od Platona do Hegela' (1943.), Polemika Stepinac – Makanec te Zaključak*.

U poglavlju *Posljednji mjeseci NDH* autor obrađuje nekolicinu Makančevih tekstova iz 1945. god. (*Povodom rumunjskog broja 'Hrvatske revije', Periklova smrt, Politika mržnje te Pismo o materijalističkoj filozofiji*). Sljedeće je poglavlje naslovljeno *Recepcija filozofije Julija Makanca u hrvatskoj filozofiji nakon 1990.* u kojem autor ukratko prikazuje slabe odjeke filozofske misli ovoga zaboravljenoga hrvatskog filozofa te zatim slijedi *Tuđmanovo čitanje Makanca* kao jedan od dodataka kojim je proširena doktorska disertacija. Poslije njega slijedi zaključak, te još dva dodataka: *Pismo dr. Kerubina Šegvića ministru narodne prosvjete dr. Juliju Makancu, Bibliografija radova Julija Makanca*. Na kraju knjige nalazi se popis literature.

Na kraju knjige autor je donio bibliografiju radova Julija Makanca.¹⁰¹ Budući da je jedan od zadataka iz Krstićevog programa istraživanja povijesti hrvatske filozofske baštine upravo istraživanje bibliografije filozofskih radova, a osim toga točna i iscrpna bibliografija ujedno je prvi temelj i korak prema kvalitetnom istraživanju, osvrnuti ćemo se prvo na taj dio Zebićevog istraživanja. Bibliografiju je podijelio na tri dijela: I. zasebna izdanja (12 bibliografskih jedinica), II. sačuvani neobjavljeni rukopisi (3 bibliografske

¹⁰⁰ I to je djelo tiskano u nakladi Matice hrvatske.

¹⁰¹ Usp. E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, str. 229-232.

jedinice) i III. tekstovi u periodičnom i dnevnom tisku (53 bibliografske jedinice); ukupno 68 bibliografskih jedinica. U bilj. 820. napisao je: „Dosad objavljene bibliografije Makančevih radova na žalost ne pobrajaju sva njegova zasebno tiskana djela, niti daju cjeloviti pregled tekstova u periodici, stoga objavljujemo *cjelovitu* [op. I.M] bibliografiju“.¹⁰² Da je ta tvrdnja netočna govori nam činjenica da Makančeva bibliografija sadrži otprilike oko 160 bibliografskih jedinica, a što je danas vrlo lako provjeriti. Naime, dovoljno je otići na internetske stranice *Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* na kojima postoji digitalizirani katalog članaka sortiran abecedno po prezimenu i imenu svakog autora koji je nešto napisao do 1945.¹⁰³ Napominjemo da se niti tamo ne nalaze popisana sva autorska djela Julija Makanca, ali ih ima barem dvostruko više od Zebićeve kako on to kaže cjelovite bibliografije.

Nadalje, ova je knjiga sastavljena od niza rudimentarnih prikaza nekoliko Makančevih kraćih i dužih radova. Kad kažemo rudimentarnih prikaza mislimo na plošno prikazivanje sadržaja koji autor doslovno prati stranicu po stranicu citirajući i prepričavajući pročitano bez dubljeg razumijevanja. Autor se niti ne trudi reći nam zbog čega je, recimo, prikazao dva Makančeva književna djela (*Smrt u Malagi* i *Periklova smrt*), a nije prikazao njegovo prvo značajnije filozofsko djelo *Marksistička filozofija prirode* (1938.). Nejasna je i činjenica da se autor niti jednom riječju osim spominjanja naslova ne dotiče Makančeve doktorske disertacije i to u knjizi koja se bavi njegovim filozofskim opusom. *Psiholojska analiza i karakteristika estetskog doživljaja*, kako glasi naslov Makančeve disertacije, zasigurno je relevantnija od ovdje spomenutih književnih tekstova ili pak od nekolicine kraćih eseja koje je autor uzeo u razmatranje. Osim toga, Zebić pokazuje i nedostatak poznavanja historiografije kada tvrdi kako je u svojoj knjizi objavio pismo Kerubina Šegvića upućenog Juliju Makancu s tvrdnjom da to pismo do sada nigdje nije objavljeno. Ova tvrdnja međutim nije točna jer je pismo već prije objavio Jure Krišto u svojoj monografiji *Katolička crkva i Nezavisne Država Hrvatska*. Taj propust tim je veći jer je upravo Zebić cijelo poglavlje posvetio odnosu Crkve i NDH.¹⁰⁴

Osvrnuti ćemo se sada na središnje poglavlje te Zebićeve knjige koje govori o djelu Julija Makanca iz 1943. god., a kojemu je autor posvetio cijelo poglavlje. Poglavlje *1943. Razvoj državne misli od Platona do Hegela* bavi se Makančevim istoimenim djelom i to

¹⁰² E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, str. 229.

¹⁰³ <http://katalog.lzmk.hr/>

¹⁰⁴ *Polemika s nadbiskupom Stepincem 1943. godine ili Makanec Stepincu: drž' se oltara!*, str. 161-192.

na način da počevši s 8. stranicom (knjiga počinje na 7. stranici), do posljednje 194. stranice, autor gotovo ne preskačući niti jednu stranicu, knjigu citira 128 puta. Zebić međutim uopće ne donosi svoj sud o toj knjizi. Nadalje, ne donosi niti jednu jedinu činjenicu o samoj knjizi niti je smješta u kontekst vremena u kojem je napisana, niti u kontekst opusa unutar kojega se pojavljuje u djelu Julija Makanca. Dakle, imamo samo prikaz i to citat po citat osim na dva mjesta gdje se nalaze dva komentara da su filozofi Augustin, Toma Akvinski i Dante 'podrobno [su] obrađeni u poglavlju o Makančevu razumijevanju odnosa politike i religije',¹⁰⁵ odnosno da je Campanela 'opsežnije prikazan u poglavlju o Makančevu razumijevanju odnosa politike i religije'.¹⁰⁶ Zbog toga i nalazimo prazninu u sustavnom citiranju Makančeve knjige između stranica 47-66 te 86-92. Augustina, Tomu i Dantea autor obrađuje na stranicama 174. do 179. citirajući doslovno gotovo svaku stranicu koju je preskočio u prikazu *Razvoja državne misli od Platona do Hegela*. Slično je i s Campanelom i to bez dodatne literature. Takav metodološki postupak, uz utvrđeni značajan propust pri obradi i popisu bibliografije Julija Makance, dovodi nas do toga da ovaj rad ipak nepovoljno ocijenimo.

i) *Prikaz zbornika o Zimmermannu iz 2002. godine*

U Zagrebu 2000. god. u organizaciji HAZU-a te KBF-a iz Zagreba organiziran je znanstveni skup o životu i djelu Stjepana Zimmermanna, a dvije godine kasnije (2002. god.) izašao je i zbornik radova. U zborniku se nalaze tri pozdravna govora te devet predavanja ili radova. Za temu ove radnje svakako je najvažnije predavanje ili članak Zlatka Posavca naslovljenom: *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna* o kojem ćemo nešto više i reći. Međutim, smatramo važnim istaknuti kako su i akademik Ivo Padovan u svoj pozdravnom govoru, a na poseban način akademik Vladimir Stipetić svoju pozornost posvetili upravo Zimmermannu u vrijeme NDH. Naime, akademik Ivo Padovan piše:

Koliko za vrijeme Kraljevine Jugoslavije toliko i za vrijeme Nezavisne države Hrvatske odbija ponudene mu političke i diplomatske dužnosti, ali mu je i povrh toga 1946. godine suđeno na sudu časti zbog navodne potpore ustaškoj državi. Zimmermann je uspio opovrgnuti spomenute optužbe dokazavši kasnije da je djelatno pomagao antifašistički pokret. Iste godine Zimmermann je bio umirovljen, povlači se iz javnoga života i nakon toga nije objavio više niti jedno djelo, ali je na temelju rukopisa pohranjenih u arhivu Franjevačke provincije na Kaptolu u

¹⁰⁵ E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, str. 96.

¹⁰⁶ E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, str. 101.

Zagrebu i na Institutu za filozofiju u Zagrebu vidimo da je Zimmermann iza sebe ostavio ogromnu rukopisnu ostavštinu koja tek čeka na ozbiljniju kritičku prosudbu i istraživanje.¹⁰⁷

Uz ovu bibliografsku crticu iz Zimmermannova života, treba nadodati i govor akademika Vladimira Stipetića koji je u svom kratkom pozdravnom govoru donio čak šest citata i navoda iz Zimmermannova djela *Filozofija života*, a koje je tiskano upravo za vrijeme NDH. Ističući Zimmermannovu zabrinutost nad sudbinom i pojedinca i naroda kojemu je pripadao, akademik Stipetić nadodaje: „Tako se filozofijom života prilagođava potrebama društvenog života u danom vremenu tražeći odgovore na nepravde koje prožimaju pojedince i društva u danom vremenu“.¹⁰⁸

Uz ove pozdravne govore, kako smo već naznačili ranije, jedini zanimljivi članak za tematiku ovog istraživanja jest od Zlatka Posavca, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*. U relativno dugačkom članku, Posavac je s jedne strane htio donekle relativizirati tvrdnje, ali ne i umanjiti Zimmermanna, poput onih koje tvrde kako je Zimmermann do sada najplodniji filozofski pisac u Hrvata uopće govoreći kako:

Nije dobro ako se previdi kako u objavljenim djelima kod Zimmermanna ima ne tek višekratno istih i jedino formalno variranih naslova ili samo prerađenih izdanja nego da u strasnoj Zimmermannovoj zaokupljenosti samo nekim problemima nerijetko baš ima i stanovitog tematskog ponavljanja.¹⁰⁹

S druge pak strane Posavac istražuje koji su razlozi da u tako velikom filozofskom opusu ne postoji niti jedno jedino djelo ili poglavlje koje bi izričito bilo posvećeno estetičkim problemima. Posavac studirajući dvije knjige koje je Zimmermann objavio upravo u povijesnom razdoblju kojim se i mi bavimo, *Kriza kulture* (1943.) i *Smisao života* (1944.), pronalazi i određene obrise Zimmermannove estetike:

¹⁰⁷ Ivo PADOVAN, *Kratki pogled na život i djelo Stjepana Zimmermanna*, u: *Život i djelo Stjepana Zimmermanna*, Zbornik radova, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2002., str. IX-X.

¹⁰⁸ Govor - Akademik Vladimir Stipetić, u: *Život i djelo Stjepana Zimmermanna*, str. XIII.

¹⁰⁹ Zlatko POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna. Prilog istraživačkom projektu o pojmu lijepoga i umjetnosti hrvatske neoskolastike u sprezi s problemima filozofije povijesti*, u: *Život i djelo Stjepana Zimmermanna*, str. 56-57. „Navedene objekcije ni u kojem slučaju ne smiju, čak ni nenamjerno, još manje zlonamjerno, biti shvaćene pogrešno. I pored navedenih zapažanja, naime, Stjepana Zimmermanna treba vidjeti ne samo kao jednog od najvažnijih, najplodnijih i najistaknutijih predstavnika hrvatske neoskolastike, nego upravo kao zastupnika tog smjera i kao jedno između istaknutijih imena hrvatske filozofije 20. stoljeća uopće, navlastito za stanovite discipline i problematske komplekse“. Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 57.

No upravo u zahvatu problema krize kulture i čovjeka modernoga doba nalaze se te malobrojne formulacije Zimmermannovog određenja spram lijepog, umjetničkog i estetskog uopće gdje su stanovita pripadna pitanja osvijetljena jače i direktnije.¹¹⁰

Posavac ističe kako povijesni kontekst u kojem Zimmermann piše jest Drugi svjetski rat, tragična epoha povijesti: „u kojoj međutim ni europska, ni svjetska, ni hrvatska kultura, [...], pa i umjetnost sama, nisu još izgubile na snazi da bi bilo moguće ne vidjeti ih, [...], u plodnom usponu i bogastvu da zaista mogu (a bilo je moguće), makar samo kao supozicija, svojom razvedenošću prikrivati neku drugu stranu medalje“.¹¹¹ Autor nastavlja i upozorava na činjenicu kako već sada postoji niz pokazatelja koji upućuju na izuzetno snažan zamah cjelokupne kulture i umjetnosti u Hrvatskoj upravo za vrijeme Drugog svjetskog rata te nadodaje:

Paradigmatski je poznato kako je unatoč svih ratnih nedaća hrvatsko nakladništvo, dakle objavljivanje knjiga svih vrsta, doseglo upravo u razdoblju 1941-1945. godine svoj dosadašnji povijesni apsolutni maksimum kvantitetom, a u nizu aspekata ne s deficitnom kvalitetom. Sam Zimmermann objavio je u te četiri godine – četiri knjige.¹¹²

Što se tiče Zimmermannove nezainteresiranosti za estetiku, Posavac smatra da on tu tematiku ne zaobilazi namjerno nego mu ona izmiče, a uzrok toj činjenici pronalazi u Zimmermannovoj filozofskoj (neoskolastičkoj) poziciji. Prikaz ovog Posavčevog rada ne bi bio potpun kada ne bismo istaknuli još i Julija Makanca, a kojega autor u svojoj raspravi spominje. Naime, Posavac se čudi kako Zimmermann u svojim djelima zaobilazi tekst koji je Makanec u podlistku *Obzora* iz 1931. god. objavio pod naslovom *Svijest o krizi*, te podnaslovom *Karl Jaspers, Die geistige Situation der Zeit, Berlin-Leipzig 1931*. Zimmermann upravo u svojem djelu *Kriza kulture* govori o krizi te prema Posavcu ovaj maleni članak, nije mogao niti smio zanemariti ili preskočiti.¹¹³ Na koncu, smatramo iznimno važnim Posavčevu rehabilitaciju Makanca i njegove filozofske misli kada piše kako se njegova misao iz navedenog članka iz 1931. god., a mi nadodajemo i ostalih

¹¹⁰ Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 62.

¹¹¹ Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 70.

¹¹² Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 70. Treba istaknuti kako je Zimmermann za vrijeme NDH objavio pet filozofskih knjiga te je njegova *Psihologija za srednja učilišta* iz 1927. za vrijeme NDH doživjela dva nova izdanja (1941. te 1943. god.).

¹¹³ U jednoj bilješci Posavac piše: „Ako je Julije Makanec 1931. godine možda još i bio »anonimni srednjoškolski profesor« (!?), kako se katkada govori o Haleru, za vrijeme nastanka i objavljivanja Zimmermannove knjige to više nije bio nikako. Bio je visoki funkcioner u NDH i sveučilišni profesor koji je objavio znatan broj članaka i nekoliko knjiga“. Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 77.

filozofskih djela, ne smije više prešućivati, odnosno zaobilaziti, kao što je to donedavno bila prinuda.¹¹⁴

j) *Višeslav Aralica*, Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura.

Pri kraju prikaza literature osvrnuti ćemo se na rad iz *Filozofskih istraživanja* koji je napisao povjesničar Višeslav Aralica. Taj rad po mnogo čemu pozitivni je primjer koji bismo trebali slijediti u istraživanju i povijesti hrvatske filozofije. Aralica je u svom radu obradio izdavanje Platonove *Države* 1942. godine: *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura.*¹¹⁵

Aralica u svom radu tematizira niz filozofa koji su od presudne važnosti kada se govori o filozofiji u NDH: Stjepan Zimmermann, Kruno Krstić, Julije Makanec i Vladimir Filipović. Iako to zaista nisu svi relevantni filozofi toga vremena, možemo reći da i prema literaturi koju smo do sada prikazali, predstavljaju bitnu glavninu. U tom se radu autor, između ostaloga, bavi i navedenim filozofima analizirajući objavu Platonove *Države* 1942. god. Svi ovdje navedeni filozofi imali su nekakvoga doticaja s tim Platonovim djelom: Vladimir Filipović napisao je opširan predgovor, Stjepan Zimmermann i Kruno Krstić napisali su nekoliko osvrti na Platona te su vrlo žustro međusobno polemizirali¹¹⁶ kao i Julije Makanec koji je iste godine objavio knjigu *Razvoj države od Platona do Hegela*. Mala povijest filozofije u NDH okupljena na jednom mjestu. Ističemo odmah na ovome mjestu da Aralica nije napravio iscrpnu povijest reakcija i prikaza, ali i utjecaja toga djela u tom vremenu. To, uostalom, nije bila niti njegova namjera.

Filozofska analiza koju nam je u svom članku prezentirao Aralica vrlo je solidna. Opća ocjena o Zimmermannovoj knjizi *Kriza kulture* stoji: „Doista, *Kriza kulture* jasan je i glasan prosvjed protiv ustaškog režima i puta kojim smjera mlada nacionalna država“.¹¹⁷ Dobro je uočio Makančev politički, pa i ideološki zaokret. Naime, Makanec je između

¹¹⁴ Usp. Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 77-79.

¹¹⁵ V. ARALICA, *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura*, str. 701-729.

¹¹⁶ U svojoj knjizi *Kriza kulture* Zimmermann je napisao *Dodatak* na esej o Platonovoj *Državi*. U tom je dodatku kritizirao Krstićev tekst *Platon, filozof stvaralačтва* koji je Krstić objavio u *Hrvatskoj smotri*. Krstić se lako prepoznao te odmah odgovorio: Kruno KRSTIĆ, »*Dodatak o jednom našem piscu – Povodom jednoga ulomka u najnovijem djelu sveučilišnog prof. Dra. Stjepana Zimmermanna*«, u: *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 860, 15. X. 1943., str. 5. Na njegov tekst Zimmermann je također odgovorio u: *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 866. Polemiku je završio Krstić: Kruno KRSTIĆ, »*Odgovor Dra. Krune Krstića – Pozadina mojih prigovora*«, u: *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 876, 4. XI. 1943., str. 5.

¹¹⁷ V. ARALICA, *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 720.

dva rata bio zastupnik i zaštitnik demokracije, da bi za vrijeme trajanja NDH vrlo brzo počeo zastupati i opravdavati autoritarni (totalitarni) ustroj zemlje i slijepu poslušnost poglavniku Paveliću.¹¹⁸ Autor se osim filozofijom u članku pretežito bavi povijesnim istraživanjem teme progovarajući i o cenzuri te vladajućoj ideologiji i kulturi općenito.

Uzimajući svu ovu literaturu zajedno možemo zaključiti: iako nigdje ne nalazimo sustavno istraživanje filozofije u NDH te da se velika većina radova samo rubno dotiče teme našega istraživanja, svi ti fragmenti vrlo su korisni jer ukazuju na smjer budućeg istraživanja. Jasno je da je materijal relativno bogat, raznovrstan te da je u tom vremenu djelovala nekolicina filozofskih pisaca na višoj razini. Među ovim istraživanjima ističe se svakako rad Zlatka Posavca, ali posljednjih godina javlja se sve više znanstvenika zainteresiranih za istraživanje hrvatske filozofske baštine. Smatramo kako je prikazana literatura sasvim solidno polazište za daljnja istraživanja koja će u ovome radu biti poduzeta.

2. Podjela rada

Rad će biti podijeljen u tri dijela. U prvom dijelu istraživanja predstaviti ćemo ukratko one institucije u kojima su djelovali filozofi relevantni za našu temu (Mudroslovni/filozofski fakultet, Matica hrvatska, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti), kao i časopisi na čijim su se stranicama objavljivali i filozofski tekstovi. Osim toga, prikazati ćemo ukratko i politički i ideološki ambijent u kojem su navedene institucije djelovale.

U drugom dijelu, a koji je ujedno i središnji dio ovoga rada, prikazati ćemo osobni i profesionalni razvoj hrvatskih filozofa koji su djelovali u razdoblju NDH. U doktorskom radu istraživati ćemo sveukupnu filozofsku produkciju na teritoriju NDH, a osobiti naglasak staviti ćemo na grad Zagreb, kao kulturno i administrativno sjedište te države. Pratiti ćemo dinamiku odnosa između filozofije kao temeljne znanosti koja zahtijeva slobodu da bi bila plodna te totalitarnog režima koji po svojoj definiciji tu slobodu guši. Tu dinamiku, kao i navedene odnose pratiti ćemo osobito kroz djelovanje sljedećih filozofa: Stjepana Zimmermanna, Julija Mankanca, Krune Krstića, Alberta Hallera, Vilima Keilbacha, Franje Šanca, Alberta Bazale i Vladimira Filipovića. Biti će također spomenuti i ostali pisci filozofske literature koji su ostavili manji filozofski trag u

¹¹⁸ Usp. V. ARALICA, *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 708.-710. Aralica navodi citat iz Mankančeva djela *O podrijetlu i smislu države* u kojemu autor hvali demokraciju. Usp. Julije MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938., str. 33.

promatranom razdoblju. Tu valja spomenuti: Dragu Ćepulića, Vendelina Vasilja, Dominika Barača i Teofila Harapina. Pavao Vuk-Pavlović, također će biti obuhvaćen ovim istraživanjem iako za vrijeme NDH nije bio filozofski aktivan, odnosno kao Židov bio je marginaliziran¹¹⁹ te je bio prisilno umirovljen. „Odlukom Duglavnika ministra bogoštovlja i nastave br. 7860 od 14. lipnja 1941. umirovljen je dr. Pavao Vuk Pavlović, docent Mudroslovnog fakulteta“.¹²⁰ Vuk-Pavlović bio je ujedno i prvi profesor kojega je ministar Mile Budak umirovio. Naime, Vuk-Pavlović spada u kategoriju filozofa koji je za vrijeme NDH prisilno „zanijemio“ pred ideološkom represijom te kao takav treba biti obuhvaćen ovim istraživanjem. Budući da za vrijeme NDH nije objavljivao, usredotočiti ćemo se ukratko na njegov život i filozofsko stvaralaštvo općenito.

Djelovanje ustaškog režima na navedene pojedince pratiti ćemo isključivo individualno, bez generaliziranja i koliko je potrebno da bi se shvatio odnos intelektualca-filozofa prema totalitarizmu, kako se on ogleda bilo u njegovom djelu, bilo u osobnom životu i stavovima. S druge strane valorizacija filozofskog rada koji je dio šire kulture, odnosno njezin najelitniji dio, pomoći će nam da donesemo relevantne zaključke vezane za kulturu u NDH općenito.

U trećem dijelu donijeti ćemo iscrpnu bibliografiju filozofskih djela u NDH. Kao što će ovo istraživanje pokazati, filozofsko stvaranje u NDH vrlo je bogato, ali i teško uočljivo zbog mnogobrojne periodike u kojoj su pojedini filozofi objavljivali svoje tekstove. Iako će rezultati prezentirani u bibliografiji biti najpotpuniji mogući, ne pretendiramo da je tema iscrpljena, te da nije moguće naići i na dodatne tekstove koji će pripadati korpusu filozofije u razdoblju 1941.-1945. godine. Količina periodike koja je

¹¹⁹ Ivo Bogdan pišući u ustaškom tjedniku *Spremnost* članak pod znakovitim naslovom: *Židovi-odmetnici-masoni. Dokumenti o podzemnom radu židova protiv Hrvatske države*, između ostaloga o židovima piše: „Židovi su – podupirući sve razorne snage, a u prvom redu komunizam i slobodno zidarstvo – nastojali podgristi otpornu snagu hrvatskoga naroda i tako u zametku spriječiti hrvatsko oslobođenje, jer im je radi rastućeg sukoba s hrvatskim težnjama tokom vremena postajalo sve jasnijim, da će hrvatska nezavisnost značiti isto što i konac njihove gospodarske vlade u Hrvatskoj. Židovi su bili osnivači slobodnog zidarstva u Hrvatskoj i glavni stupovi slobodno-zidarskih loža. Židovi su podupirali marxizam i radi toga, što su u internacionalizmu vidjeli branu protiv rastućeg antisemitizma u obliku rasizma, koji je uspješno svietu pokazivao, da su židovi najzatvorenija, najsviestnija i najviše u sebe povučena zajednica svih vremena. Nije bio riedak slučaj, da su židovski glavničari kupovali marxističke listove i poklanjali ih radnicima zaposlenim u njihovim poduzećima. U novije doba židovi u Hrvatskoj su sve više nastojali proširiti svoj utjecaj i na kulturno područje“. Ivo BOGDAN, *Židovi-odmetnici-masoni. Dokumenti o podzemnom radu židova protiv Hrvatske države*, u: *Spremnost*, 1 (1941.), br. 29, str. 1. Nadodajmo kako na drugoj stranici nalazi: „Popis židova, koji su sami partizani i slobodni zidari ili skupa s njima rade protiv hrvatskog naroda i države“ te je među njima na samom kraju zapisano i sljedeće ime: Pavlović dr. Vuk, židov prije Wolf, b. docent sveučilišta b. suvlasnik »Tipografije« d.d. Usp. *Činjenice govore...*, u: *Spremnost*, 1 (1941.), br. 29, str. 2.

¹²⁰ *Promjene među sveučilišnim profesorima od 10.IV.1941. do konca ljetnog proljeća 1943.*, u: *Alma Mater Croatica*, str. 120.

obuhvaćena ovom bibliografijom jednako je impresivna kao i broj filozofskih natpisa koje sadržavaju. Ovaj dio rada olakšati će budućim istraživačima orijentaciju i pronalaženje građe bilo u monografskim bilo u sintetskim djelima.

3. Metodologija istraživanja hrvatske filozofske baštine

Pisati o filozofiji u određenom razdoblju uvijek je izazov koji se tiče bilo problema izbora građe, bilo pristupa toj građi, kao i na koncu njezinom vrednovanju. Izazov postaje tim još i veći kada se istraživanje bavi kronološki zadanim malim isječkom vremena. Naime, vremenski opseg filozofskog stvaranja kojim se u ovom doktoratu bavimo ograničen je na razdoblje od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945. godine. Prije nego što konačno opravdamo istraživanje ovako kratkog vremenskog razdoblja te istaknemo doprinose koje će ovo istraživanje donijeti, treba reći kako je o problemima istraživanja povijesti hrvatske filozofske baštine, a u tom okviru i o metodologiji istraživanja, već bilo govora.

Naime, napisano je desetak radova koji se mogu svrstati u nekoliko zasebnih skupina. U jednu grupu spadaju oni radovi koji na općenitoj razini, a uzevši u obzir cjelokupnu povijest filozofije, razmatraju mogućnost i potrebu usko geografskog, tj. nacionalnog istraživanja filozofije. Ovdje se polazi od pretpostavke kako su svi filozofski problemi opći, te da ta sveobuhvatnost u najširem značenju riječi jest zapravo negacija potrebe, a neki bi rekli i mogućnosti, razmatranja tih problema u nacionalnom ključu.¹²¹

U drugu skupinu ulaze oni radovi o metodologiji istraživanja hrvatske filozofske baštine koji govore o mogućnosti i potrebi istraživanja filozofske baštine i u nacionalnom ključu. Tako možemo spomenuti zbornik radova *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti* koji sadržava radove s istoimenog simpozija održanog 1968. god., a gdje se problemom metodologije bave tri rada koji u biti čine i prvi dio knjige pod naslovom *Rasprave o pristupu*.¹²² U tim su radovima obuhvaćeni mnogi aspekti i problemi metodološkog pristupa obrađivanju građe nacionalne filozofije. Vladimir Filipović

¹²¹ Kao npr. Ljerka SCHIFFLER, *Povijest filozofije kao povijest pitanja*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 11-22.; Danko GRLIĆ, *Domovina filozofa je domovina slobode*, u: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 1992., str. 55-60.; Milan KANGRGA, *Povijest i tradicija. O pristupu našoj filozofskoj tradiciji*, u: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 1992., str. 61-68.; Davor RADIN, *Smisao narodne baštine u razdoblju općeg izjednačavanja*, u: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 1992., str. 69-78.; Franjo ZENKO, *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994), br. 1-2 (39-40), str. 325-329.

¹²² Tu spadaju sljedeći radovi: Vladimir FILIPOVIĆ, *Značenje hrvatske filozofske baštine*, str. 49-54.; Danko GRLIĆ, *Domovina filozofa je domovina slobode*, str. 55-60.; Milan KANGRGA, *Povijest i tradicija. O pristupu našoj filozofskoj baštini*, str. 61-68.

primjećuje kako je potrebno odraditi dva zadatka, tj. razlikovati dva aspekta posla koji čeka buduće istraživače: a) vrijednosna ocjena gotovosti i završenosti i b) opća vrijednost i specifičnost (originalnost) djela koja se obrađuju. Što se tiče prvoga zadatka, Filipović konstatira:

Prvi aspekt predstavlja našu moralnu i kulturnu obavezu koja, do sada neispunjena, ne služi nikome od nas na čast [...]. Upravo o tom je zadatku riječ; o zadatku, da iz prašine zaborava izvadimo knjige i rukopise, da pročitamo poruke i u njima data obrazloženja [...].¹²³

Temeljni zadatak svakoga istraživanja jest upravo utvrđivanje osnovne faktografije, bibliografije, kronologije. Nakon tog početka, drugi, ali i teži te čistom filozofskom istraživanju (filozofiranju) bliži zadatak jest potraga za onom misaonom baštinom koja bi bila osebujna, originalna, specifična:

To je ono što Wundt naziva 'izraz duhovnoga katartera nekog naroda', naglašavajući da je upravo filozofija onaj dokument duhovne povijesti koja više nego sve izvanjske manifestacije života otvara uviđaj u dubinu narodne duše.¹²⁴

Ovu podjelu na svoj način prihvaća i Danko Grlić u članku koji u zborniku slijedi odmah nakon Filipovićevoga. Grlić naime smatra kako se treba boriti za istraživanje hrvatske filozofske baštine i to u smislu faktografskog utvrđivanja činjenica, kao i u smislu etabliranja onih doprinosa hrvatske filozofske misli koja zbog svoje kvalitete postaju dio svjetske filozofske baštine.

Upravo je stoga filozofima, koji, dakako, treba da vode računa o tlu, historijskoj i idejnoj klimi u kojoj su nastali i koje se ne mogu, ako doista na tom tlu i u ime njega nešto žele da kažu, nihilistički odnositi prema svojoj tradiciji iz koje su ponikli, ni prema nacionalnom biću svoga naroda čiji su pripadnici, pa ni prema nepravdama ni patnjama koje se njemu nanosile ili se nanose – istodobno u biti potpuno stran svaki šovinizam i nacionalizam.¹²⁵

Ovo Grličjevo upozorenje ne važi samo za vrijeme u kojem je izrečeno. Naime, krajem šezdesetih, osobito u razdoblju od 1968. do 1971. godine bilo je jako opasno u bilo kojoj znanstvenoj disciplini inzistirati na nacionalnim temama zbog opasnosti od nimalo beznačajne optužbe za nacionalizam i šovinizam. Uskogrudno shvaćen pojam

¹²³ V. FILIPOVIĆ, *Značenje hrvatske filozofske baštine*, str. 49.

¹²⁴ V. FILIPOVIĆ, *Značenje hrvatske filozofske baštine*, str. 52.

¹²⁵ D. GRLIĆ, *Domovina filozofa je domovina slobode*, str. 57.

nacije, kako će to biti upravo u vrijeme NDH, zapravo svojim konceptom utječe i na kvalitetu pa i na samu mogućnost slobodnog filozofiranja, jer je opasno blizu pojmu netolerancije, pa i krivo shvaćene slobode: „Jer nije slučajno da su najveći filozofi, vječno proganjani od mogućnika u čiju su nepogrešivost uvijek sumnjali, nalazili svoju domaju tamo gdje im je kao slobodnim ličnostima omogućeno slobodno mišljenje“.¹²⁶

Na koncu, u trećem radu o hrvatskoj filozofskoj baštini Milan Kangrga progovorio je sa stajališta tzv. praxis filozofije, a kojoj je jedan od značajnijih predstavnika. Iako na cjelokupnu prošlost gleda kroz prizmu Marxove misli u kojoj nalazi vrijednosni kriterij onoga čega se vrijedi sjećati/istraživati/filozofirati, i on se, gledano čisto s metodološke strane istraživanja, slaže kako hrvatsku filozofsku baštinu kao predmet istraživanja treba gledati s aspekta relevantnosti same po sebi, relevantnosti za vlastitu epohu i relevantnosti za nas. Nadalje, ističe potrebu za 'evidentiranjem i iznošenjem na svjetlo dana svih pristupačnih historiografskih podataka o filozofskom radu u prošlosti', ali naglašava da je nakon toga potreban puno ozbiljniji napor, tj. filozofski pristup filozofskoj prošlosti.¹²⁷

Sljedeći značajniji rad koji je progovorio o pitanju metodologije istraživanja hrvatske filozofske baštine jest rad Franje Zenka *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije* iz 1994.¹²⁸ U tom kratkom promišljanju Zenko naglašava kako je problematiziranje pojma 'nacionalne filozofije' danas izlišno jer su dosadašnja istraživanja pokazala kako taj predmet ima dovoljno sadržaja da se samorazumljivo i samodostatno prihvati kao prikladan. Osim toga, dosadašnji prikazi filozofije, a Zenko tu misli na prinose Markovića, Zimmermanna i Krstića,¹²⁹ svaki na svoj način pokazuju tendenciju da sintetski prikažu područja svoga interesa, ali im stanje istraživanja nije dopustilo da u tim radovima obuhvate sve relevantne autore i djela. Osim toga, Zenko smatra da to nije moguće niti danas.¹³⁰

Nadalje, i Čehok smatra kako je danas samorazumljivo govoriti o nacionalnoj filozofiji.¹³¹ Kao i autorima prije njega, tako su i njemu kronologija/faktografija i

¹²⁶ D. GRILIĆ, *Domovina filozofa je domovina slobode*, str. 57.

¹²⁷ Usp. M. KANGRGA, *Povijest i tradicija. O pristupu našoj filozofskoj baštini*, str. 62.

¹²⁸ Franjo ZENKO, *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 325-329.

¹²⁹ Franjo MARKOVIĆ, *Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.* Zagreb, 1882.; Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofija u Hrvatskoj, zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina*, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1929.; Kruno KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj*, Tiskara Matice Hrvatskih Akademikara, Zagreb, 1943.

¹³⁰ Usp. Franjo ZENKO, *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije*, str. 328.

¹³¹ Ivan ČEHOK, *Ideja (ideje) nacionalne filozofije i njezino (njihovo) ozbiljenje*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 375-387.

autentičnost dva naličja iste medalje. Zato se ideja nacionalne filozofije, s jedne strane, ogledava u duhovnoj neprekidnosti prenošenja i međusobnog prožimanja mišljenja – to je njezin uži smisao, a s druge strane u vremenski i prostorno neprekinutom slijedu pojedinih odsječaka zbiljnosti – to je njezin širi smisao.¹³² U ovom radu Čehok osim već spominjanog Zimmermannovog i Bazalinog povijesno-filozofskog priloga tematizira i 'Dvornikovićevo kulturološko pojednostavljivanje' te piše:

Bjelodano je da ideju nacionalne kulture on ne pokušava sagledati s imanentno kulturno filozofskog stajališta, baš kao što ni očitovanjima narodne umjetnosti ne prilazi s estetičkih stajališta, već uvijek kombinirajući psihološko-karakterološki obrazac istraživanja.¹³³

I u zborniku radova *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije* nalazimo vrijednih prinosa pitanju metodologije istraživanja filozofske baštine. Ističu se radovi Franje Zenka, Pave Barišića i Line Veljka.¹³⁴ O svakom prilogu reći ćemo nekoliko riječi. Rad Franje Zenka sadržajno se oslanja na njegove već ranije objavljene radove te nastavlja promišljanje o hrvatskoj filozofiji kao nacionalnoj filozofiji.¹³⁵ U uvodu konstatira kako je definitivno odgovoreno na pitanje opsega hrvatske filozofije, te da su njime obuhvaćeni svi filozofi koji su svoja djela objavljivali ne samo na današnjem državnom teritoriju, već: „na onom teritoriju koji je bio u dotičnom razdoblju nacionalne povijesti administrativno određen u sklopu neke druge, uglavnom složene države“.¹³⁶ Upravo je to slučaj s teritorijem kojega je zauzimala NDH, a koji zapravo danas pripada najvećim dijelom dvjema neovisnim državama.¹³⁷ Osim teritorijalnog opsega, korpusu hrvatske filozofije pripadaju i svi oni filozofi koji su djelovali izvan Hrvatske i pisali na bilo kojem jeziku, ako su 'hrvatskoga roda'.

Dio koji još nije sasvim jasan, smatra Zenko, jest: kako sadržajno razumjeti pridjev 'hrvatska' u sintagmi hrvatska filozofija. Smatra kako ta sintagma u sebi sadrži

¹³² Usp. I. ČEHOK, *Ideja (ideje) nacionalne filozofije i njezino (njihovo) ozbiljenje*, str. 376.

¹³³ I. ČEHOK, *Ideja (ideje) nacionalne filozofije i njezino (njihovo) ozbiljenje*, str. 384.

¹³⁴ Franjo ZENKO, *Problem nacionalne filozofije*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 23-32.; Pavo BARIŠIĆ, *Povijest filozofije između nacionalnoga i regionalnoga određenja*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 33-48.; Lino VELJAK, *O metodi istraživanja nacionalne filozofijske baštine*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 61-68.

¹³⁵ Usp. Franjo ZENKO, *Stanje teorije historiografije nacionalne filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 39-40 (1994.), str. 325-329., ali i njegov predgovor desetom svesku hrestomatije čiji je on ujedno i urednik: Franjo ZENKO, *Novija hrvatska filozofija*, u: *Novija hrvatska filozofija*, Franjo Zenko (ur.), Zagreb, 1995., str. 7-30. Djelomične tragove nalazimo i u njegovom prikazu filozofije Alberta Bazale u tom istom zborniku. Usp. Franjo ZENKO, *Albert Bazala*, u: *Novija hrvatska filozofija*, str. 197-212.

¹³⁶ F. ZENKO, *Problem nacionalne filozofije*, str. 23.

¹³⁷ Točnije rečeno, neki manji dijelovi pripadali su i današnjoj Republici Srbiji, kao i Crnoj Gori.

nacionalno-kulturološki komponentu, a ne nacionalno-etatističku. To je zapravo sasvim logično, ako se uzme u obzir povijesni razvoj naroda kao nacije, te naroda kao pripadnika određene države. Ako se k tome pribroji i hrvatska nacionalna povijest koja je u teritorijalnom smislu bila vrlo burna i promjenjiva, kulturološki aspekt identiteta zapravo je bio uporišna točka koja je mogla izdržati teškoće vremena koje je podnosio hrvatski narod kroz povijest.

Drugi rad, a napisao ga je Pavo Barišić, u fokus stavlja metodološke razlike u pristupu pisanja opće povijesti filozofije od onih autora koji problemu povijesti filozofije pristupaju tematizirajući je iz nacionalnog kuta gledanja. Prva metodološka zapreka, a ujedno i razlika, jest u samom izboru građe koja će ući u sadržaj prikazivanog razdoblja (kronološki pristup) ili filozofskih grana (tematski pristup):

U monografskom prikazu povijesti filozofije nekog naroda filozofijski se obzor povezuje s osnovama razumijevanja svijeta i punine spoznaje duhovnosti. Za prikaz opće povijesti ta dimenzija promatranja ostaje metodički nebitna [...].¹³⁸

I ovdje je jasno istaknuta razlika koju je još Filipović elaborirao u svom radu 1968. godine: samo nacionalna filozofija, tj. nacionalna povijest filozofije može istraživati 'duhovni karakter nekoga naroda'. Osim isticanja nacionalne posebnosti, teži se i prema općevažnosti.¹³⁹

U radu o metodi istraživanja nacionalne filozofske baštine, Lino Veljak izlaže također dva koraka ili pristupa toj baštini: kulturno-historijski i filozofski. U kulturno-historijsku dimenziju spadala bi cjelokupna pisana baština koje je i filozofija sastavni dio. Tu bi se dakle prosuđivalo o filozofskom stvaranju u odnosu na ukupni kulturni kapacitet nekoga naroda, odnosno kulture.¹⁴⁰ Što se tiče filozofske dimenzije istraživanja nacionalne baštine, Veljak piše: „Temeljna pretpostavka razumijevanja filozofske dimenzije istraživanja filozofijskih sastojaka baštine jest problematiziranje identiteta filozofije i onoga filozofijskoga“.¹⁴¹ Tu se jasno vidi težnja za istraživanjem onoga 'općevažićega' (Barišić), odnosno 'filozofski pristup prošlosti' (Kangrga).

Možemo reći kako se današnje istraživanje povijesti hrvatske filozofije nalazi u poziciji dovoljne obaviještenosti kako bi se krenulo u sintetski prikaz rezultata koji se već više desetljeća prikupljaju. Metodološki su zahtjevi jasni: izbor građe potrebno je vršiti na

¹³⁸ P. BARIŠIĆ, *Povijest filozofije između nacionalnoga i regionalnoga određenja*, str. 34.

¹³⁹ Usp. P. BARIŠIĆ, *Povijest filozofije između nacionalnoga i regionalnoga određenja*, str. 36.

¹⁴⁰ Usp. L. VELJAK, *O metodi istraživanja nacionalne filozofske baštine*, str. 61.

¹⁴¹ L. VELJAK, *O metodi istraživanja nacionalne filozofske baštine*, str. 62.

dvije razine a) filozofi i njihova djela koja su važna za hrvatsku kulturnu povijest, a koji po svojoj kvaliteti ne bi bili od općeg (svjetskog) značenja te b) izabrati one koji pripadaju svjetskoj, tj. općoj povijesti filozofije. To znači da će se u istraživanju i pisanju povijesti hrvatske filozofije na njezinim stranicama naći i ona djela koja svojom kvalitetom ne bi konkurirala u širem okviru (povijest opće filozofije), ali su značajna zbog svoga utjecaja i poticaja na nacionalnoj razini, tj. utjecaja kojega su izvršile na kasnije generacije filozofskih pisaca i intelektualaca. Smatramo kako je ovo činjenica zbog koje ih se ne smije prešutjeti. Naši epigoni važni su samo našoj kulturi koja prema njima ima „moralnu i kulturnu obavezu“ (Filipović).

4. Opravdanje istraživanja filozofije u NDH

Kada je riječ o povijesnom razdoblju kojim se u ovom doktorskom istraživanju bavimo, možemo kazati kako je u ovom razdoblju puno jasnija njegova gornja kronološka granica, tj. svibanj 1945. god. jer se nakon toga mijenja ideološki okvir, a koji će presudno utjecati na gotovo sve aktere hrvatske filozofije prve polovice 20. stoljeća. Zlatko Posavac pišući o jednoj filozofskoj struji - esteticima nakon 1945. god. ističe, a to se može primijeniti i na cjelokupno filozofsko stvaralaštvo sljedeće:

Jasnije i točnije rečeno: 1945. dogodilo se upravo obratno od onoga što se zbilo 1941. godine. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj *izostala je samo jedna* estetička odnosno filozofska struja, sve ostale su nastavile djelatno živjeti odnosno barem perzistirati, a 1945. godine ponovo se pojavila ona ranije izostala i sada na povijesnoj sceni javnog života ostala perzistirati u različitim verzijama samo jedna i to nasilno uvedena estetička i svjetonazorna dominanta, dok su sve ostale struje i opcije jednostavno eliminirane: ušutkane, ugašene, uništene, onemogućene.¹⁴²

Filozof Mislav Kukoč u knjizi u kojoj raspravlja o hrvatskoj filozofiji prakse pod naslovom: *Kritika eshatologijskog uma. Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse* o stanju nakon završetka Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj piše:

Poslijeratni razvoj hrvatske kao i cjelokupne jugoslavenske filozofije započeo je totalitarističkim diktatom državno-partijske ideologije; propisana je jedna i jedinstvena marksistička „partijina“ filozofija što je, kao puka *ancilla politicae*, bila prisiljena slijediti unaprijed zadane staljinističke uzore. U takvom okruženju u prvim poratnim godinama započela je svoj misaoni razvoj mlada generacija filozofa

¹⁴² Zlatko POSAVAC, *Nacrt povijesnog pregleda hrvatske estetike 20. stoljeća*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, str. 155.

okupljenih oko filozofske katedre Zagrebačkog sveučilišta, koji će sljedećih desetljeća oblikovati orijentaciju koju nazivamo *hrvatska filozofija prakse*.¹⁴³

Osim ovoga, treba istaknuti i sljedeće činjenice: nakon pada NDH živote su izgubili Julije Makanec i Albert Haler; Stjepan Zimmermann prisilno je umirovljen; Kruno Krstić godinama je bio u nepovoljnoj egzistencijalnoj poziciji; Vilim Keilbach odlazi u Beč, Albert Bazala ubrzo umire. Osim negativnog utjecaja na egzistenciju pojedinih filozofa, ideološki i politički okvir novoga komunističkoga uređenja društva pogoditi će i filozofiju kao znanost. Dakle, pad NDH i dolazak na scenu radikalno novog društvenog uređenja ili režima smatramo opravdava ograničavanje istraživanja na ovako kratko vremensko razdoblje.¹⁴⁴

S druge strane manje je jasna situacija pri određivanju donje granice koja u ovom slučaju prati proglašenje nove države u travnju 1941. godine, ali smatramo kako su novonastale društvene i političke prilike dovoljno jasne kako bi se istraživanje moglo započeti datumom proglašenja NDH, dakle 10. travnja 1941. godine. Naime, jasno je kako od toga datuma započinje proces stvaranja novoga društva i novoga čovjeka po mjeri nove, tj. ustaške ideologije. U toj ideologiji nisu imali mjesta oni mislioci koji su zastupali marksizam u bilo kojoj inačici te djelomično liberalizam. Nastupanje sile i terora nakon travnja 1941. god. prisilile su i filozofske pisce da dobro razmisle o svojim djelima, odnosno o mogućim posljedicama njihovih izgovorenih i napisanih riječi. Ipak, već na prvi pogled jasno je kako velika većina filozofa nastavlja s radom i u tom razdoblju te upravo su ti filozofi i njihov filozofski rad u središtu ovoga doktorskog istraživanja. Dakle, nakon travnja 1941. godine egzistencijalni kontinuitet hrvatske filozofije nije narušen u tolikoj mjeri kao u svibnju 1945., ali je zbog promjene političkog uređenja koje je prožeto totalitarnim društvenim uređenjem razložno to razdoblje promatrati i u povijesno-filozofskom smislu istraživati.

Jedno od pitanja koje će biti posebno tematizirano u ovom istraživanju jest i pitanje samog kontinuiteta filozofskog stvaranja. Drugim riječima rečeno: u kojem je odnosu filozofsko stvaranje pojedinih filozofa u razdoblju NDH (1941.-1945.) prema njihovom

¹⁴³ Mislav KUKOČ, *Kritika eshatologijskog uma. Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb, 1998., str. 55. U jednom drugom radu Kukoč kaže: „Uz to je razvoj ostalih nemarksističkih filozofskih orijentacija, navlastito u prvim njegovim godinama, režim brutalno onemogućavao čak i zakonskim mjerama koje su kao obvezatan propisivale marksistički svjetonazor u obrazovnom procesu; nemarksistički filozofi, ako se nisu uspjeli prilagoditi službeno proklamiranoj marksističkoj „znanstvenoj ideologiji“, bili su isključivani čak i iz sveučilišne nastave. Mislav KUKOČ, *Recepcija suvremene hrvatske filozofije u svijetu*, u: *Društvena istraživanja*, 3 (1994.), br. 6 (14), str. 690.

¹⁴⁴ Prvi poslijeratni trzaji filozofije počinju tek početkom pedesetih, a učvršćuju se osnutkom Hrvatskog filozofskog društva 1958. godine.

stvaranju prije toga razdoblja? Načelno, mogući su sljedeći odgovori: filozofsko stvaranje odvija se u kontinuitetu i bez vidljive razlike u odnosu na promijenjene društvene okolnosti (Franjo Šanc, Vilim Keilbach, Albert Haler, Vladimir Filipović); filozofsko stvaranje doživjelo je tematsku, stilsku i sadržajnu promjenu u odnosu na razdoblje prije proglašenja NDH (Julije Makanec, Stjepan Zimmermann); stvaranje nije doživjelo promjenu, ali je novi državni okvir utjecao na egzistenciju pojedinih filozofskih pisaca neovisno o njihovom djelu (Pavao Vuk-Pavlović, Albert Bazala).

Na koncu, smatramo kako će ovo istraživanje filozofije u NDH postaviti temelj i za kvalitetan odgovor na mnoga istraživačka pitanja. Naime, hrvatska će se filozofija u NDH moći usporediti s filozofskim stvaranjem ostalih autoritarnih i totalitarnih država poput Portugala, Španjolske, Italije, Njemačke, pa i Mađarske, Bugarske, Rumunjske, Slovačke itd. Nadalje, ovo će istraživanje nadopuniti bilo biografije bilo bibliografije desetak hrvatskih filozofskih pisaca, te će čak i pomoći u historiografskom rasvjetljenju pitanja odnosa ideologije, kulture i filozofije u onom opsegu kako se to bude smatralo evidentnim u djelima pojedinih autora toga razdoblja. Na koncu, rasvijetliti će se kulturno-historijska dimenzija života i djelovanja filozofskih pisaca u NDH, ali će se pružiti i vrijednosni sud o njihovom stvaranju u okviru cjelokupnog filozofskog opusa koji su ostavili za sobom, kao i u okviru razdoblja u kojem su djelovali.

Možemo zaključiti kako se iz svega ovoga vidi opravdanost ovog doktorskog istraživanja i jasna potreba da se razdoblju NDH i njegovom filozofskom stvaralaštvu pristupi objektivno te na svjetlo iznese sve ono što su filozofi u tom razdoblju objavili kako bismo konačno dobili što je moguće cjelovitiju filozofsku bio-bibliografiju toga razdoblja te stekli jasniji uvid u sam život i misao filozofa toga razdoblja. Iako kratko i specifično, ovo je razdoblje iznimno filozofski plodno te smatramo kako je krajnje vrijeme da mu se ozbiljno i objektivno pristupi te što je moguće više cjelovitije istraži, a što je zadatak ovog doktorskog istraživanja.

Na koncu, ovaj će rad prikazati i valorizirati opus pojedinih filozofa, s posebnim naglaskom na razdoblje NDH kao i njihovu stvarnu ulogu u totalitarnom režimu. Na taj će se način znanstveno valorizirati jedan dio hrvatske filozofije, ali i kulturne povijesti u čijem su kreiranju sudjelovali i filozofi. Nadalje, doprinosi se i boljem shvaćanju kako totalitarne tako i kulturne strane ustaškog režima. Osim toga, biti će olakšana komparativna usporedba razdoblja NDH s ostalim, manje više hermetičkim, razdobljima hrvatske povijesti i kulture 20. stoljeća. Hrvatska filozofija u XX. stoljeću ovim radom

popunit će tek jednu prazninu, ali prazninu koja leži na prekretnici hrvatske filozofije i povijesti.

I. NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA – NOVI POLITIČKI I KULTURNI OKVIR

1. Politički i pravni okvir NDH

Osnutkom NDH 10. travnja 1941. god. hrvatsko društvo dobilo je novi državni, pravni, politički i kulturni okvir koji je utjecao na sve njezine stanovnike.¹⁴⁵ Kraljevina Jugoslavija napadom od 6. travnja 1941. god. prestala je postojati kao država, iako je njezina izbjeglička vlada djelovala u Londonu cijelo vrijeme rata.¹⁴⁶ Područje Srbije okupirala je nacistička Njemačka, velike dijelove Kosova i Makedonije zauzela je Bugarska, Mađarska je ušla na područje Vojvodine, Srijema i Međimurja, Italija je Rimskim ugovorima anektirala velike dijelove Dalmacije, a ostatak svojom vojnom prisutnošću *de facto* okupirala. Osim toga, cijeli je teritorij NDH dijelila demarkacijska linija koja je odredila gospodarske interesne sfere Njemačke i Italije.¹⁴⁷ Službena ustaška propaganda naglašavala je da je NDH teritorijalno najveća hrvatska država u povijesti. Ipak, lakše je bilo nacrtati granice države, nego ih održavati.

Paralelno sa stvaranjem granica nove države, od samoga početka bilo je sasvim jasno da će nova država imati totalitarni režim, iako nije bilo moguće predvidjeti dubinu zločina koji će taj okvir poticati, organizirati i izvršiti. Tako je već 17. travnja 1941. god. tek pristigli Poglavnik propisao zakonsku odredbu za obranu naroda i države, a koja će biti jedan od kamena temeljaca buduće zakonske regulative. Takvi zakoni omogućiti će „legalne“ progone pojedinaca, skupina i naroda koji su iz bilo kojega razloga nepoćudni novim vlastima. Kao primjer možemo uzeti prvu točku zakonske odredbe od 17. travnja 1941. god. u kojoj doslovno stoji napisano:

¹⁴⁵ O uspostavi NDH postoji danas brojna literatura. Ovdje navodimo samo neka od djela: Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove biografije*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1960. (pretisak: Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica. Pretisci: knjiga 1, Zagreb, 1995.); Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001.; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1994.; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978.; Mario JAREB, *Ustaško-domobraniski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, 2006. itd.

¹⁴⁶ Više u: Ljubo BOBAN, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943.*, knj. 1-2, Globus, Zagreb, 1988.

¹⁴⁷ Usp. Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Liber, Zagreb, 2010., str. 55-66, 147-365.

Tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar i djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje.¹⁴⁸

Za ove zločine kazna je bila smrt. Da nova vlast ne bi imala problema s pravne strane, usporedno s ovom zakonskom odredbom proglašena je i odredba prema kojoj se „svi suci i sve ostalo osoblje redovnih i upravnih sudova kao i sve osoblje državnih nadodvjetništava, viših državnih tužiteljstava stavljaju na raspoloženje za vrijeme od tri mjeseca“. To će omogućiti učvršćivanje represivnog aparata na čije je čelo postavljen Eugen Dido Kvaternik. Na taj način pravna sigurnost stanovnika postala je samo prazno slovo na papiru, te je svaki pojedinac, bez obzira na dob, spol i materijalni status, postao jednako podložan samovolji novoga poretka.¹⁴⁹

Nadalje, sve su političke stranke zabranjene, a službena politika i propaganda nastojala je ostaviti dojam da je jedino i isključivo ustaški pokret na čelu s poglavnikom Pavelićem zaslužan za ostvarenje najvažnijeg cilja: hrvatske države. Osim centralizacije političkih institucija u čijem je sustavu čak i novouspostavljeni hrvatski sabor imao tek savjetodavnu, a u stvarnosti samo ukrasnu ulogu, taj obrazac pratilo je organiziranje i ostalih institucija države. Osim toga, ne smije se zaboraviti ni prisutnost njemačkih službenih političkih krugova koji su, u skladu s nacističkom ideologijom, inzistirali na antisemitizmu koji izvorno nije bio dio ustaške ideologije, ali je vrlo brzo i učinkovito u nju ugrađen.¹⁵⁰

Osim antisemitizma, protukomunističko tj. antiboljševičko djelovanje osobito nakon njemačkog napada na SSSR, kao i početak oružanog otpora koji je na teritoriju bivše Kraljevine Jugoslavije vodila ponovno osnažena Komunistička partija, pridonijeti će aktivnom progonu svih onih koji na bilo koji način imaju veze s komunizmom. To se na poseban način odnosi na bilo kakve oblike filozofije marksizma ili lenjinizma koja je zadobila veliki udarac strijeljanjem Božidara Adžije i grupe komunističkih intelektualaca (Zvonimir Richtmann, August Cesarac) za odmazdu. Općenito govoreći, marksizam je bio jedini filozofski smjer koji je bio zabranjen u NDH. Složno su ga pobijali, kako ćemo

¹⁴⁸ *Narodne novine Države Hrvatske*, br. 4, 17. travnja 1941.; *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, u: *Hrvatska straža*, br. 17, 27. IV. 1941., str. 3.; Petar POŽAR, *Ustaša. Dokumenti*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995., str. 149.

¹⁴⁹ Usp. *Osoblje sudova i državnih nadodvjetništava stavljeno na raspoloženje*, u: *Hrvatska straža*, br. 17, 27. IV. 1941., str. 4.

¹⁵⁰ O ustaškom pokretu do travnja 1941., njegovom nastanku, ustrojstvu i ideologiji može se vidjeti u: Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941.*, Hrvatski institut za povijest - Školska knjiga, Zagreb, 2006.

vidjeti u drugom poglavlju, filozofi poput Stjepana Zimmermanna, Julija Makanca, Dominika Barača, Vendelina Vasilja, a tako i policijski agenti Ustaške nadzorne službe.

2. Ideološki okvir

Državni i pravni okvir, kako smo to ukratko gore prikazali, zapravo je u potpunosti u skladu s novim političkim poretkom hrvatskoga društva koji je poprimio jasne crte totalitarnog ustroja. Temelj je ovoga političkog okvira implementacija nove ideologije koja je sažeto i općenito sadržana u Načelima ustaškog pokreta.¹⁵¹ Sadržaj tih načela izložen je u 17 točaka. Svaka od njih pojedinačno obuhvaća jedan važan dio političkog života svakoga naroda. Ta su načela uopćena, a njihova službena tumačenja izlagana su u ondašnjem tisku, prenošena su preko radija i na javnim političkim skupovima. Nadalje, ta su načela postala temelj poretka koji je zahtijevao izgradnju novoga čovjeka. Iako je uistinu jedan dio programa i ideologije Ustaškog pokreta izražen kroz ova načela, zapravo njihova općenitost i nedorečenost išla je na ruku nepredvidivosti političke i vojne situacije u zemlji, te su se poruke i sadržaj tih načela mogli tumačiti i prenositi u bilo kojem i bilo kakvom kontekstu, po slobodnoj procjeni vrha nove vlasti.¹⁵² Kao primjer možemo navesti odnos prema Katoličkoj Crkvi. Naime, danas bi prosječno informirana osoba vrlo lako mogla smatrati kako je katolicizam jasan i nedvojben dio ideologije ustaškog pokreta. Međutim, Ustaška načela u svom sadržaju niti spominju niti sadrže dijelove katoličkog svjetonazora.¹⁵³ To, naravno, neće biti prepreka da se na političkim skupovima naglašava katolički svjetonazor, da se zakonskom regulativom suzbijaju kletva, pijanstvo i pobačaji, kao i da se ističe katolička prošlost hrvatskog naroda. Osim toga, politička i represivna praksa Ustaškog pokreta pokazati će da su sve te izjave o katolicizmu samo dio političkog folklor, a nikako stvarnost koja bi imala zaživjeti.

Načela ustaškog pokreta u svojoj biti s jedne strane zahtijevaju slijepu poslušnost poglavniku Paveliću, te s druge bezgranično povjerenje u njegovo vodstvo i sustavnu izgradnju kulta njegove ličnosti. Takav ideološki zahtjev jedino je mogao ispuniti totalitarizam uz neizbježnu pomoć i primjenu represije. Vrlo je važno nadalje imati na umu trajnu opasnost od mogućega gubitka slobode samo zbog pretpostavljenoga

¹⁵¹ Usp. P. POŽAR, *Ustaša. Dokumenti*, str. 57-89.

¹⁵² Jedan od najutjecajnijih tumača načela jest knjiga: Danijel CRLJEN, *Načela ustaškog pokreta*, Tiskara Matice Hrvatskih Akademikara, Zagreb, 1942.

¹⁵³ Ne samo da se sama načela ustaškog pokreta izravno ne referiraju na katolički svetonazor, već i ekstezivna tumačenja tih načela poput onoga Danijela Crljena, također se ne dotiče niti uloge Katoličke Crkve u hrvatskoj prošlosti, niti potrebu nasljedovanja u sadašnjosti.

djelovanja protiv režima. Vidjeli smo nešto ranije da su zakonske odredbe bile dovoljno nedefinirane („na bilo koji način“, „samo u pokušaju“) da ljude učine opreznima u iznošenju svojih stavova. To osobito vrijedi za filozofske pisce koje ćemo u ovome radu tematizirati.

U ovakvom državno-pravno-ideološkom okviru trebala je djelovati kultura. Naravno, ta kultura imala je specifičan zadatak: obuhvatiti obrazovaniji dio stanovništva, izlagati mu dosege i opsege nove ideologije, objasniti mu njezine prednosti te u krajnjoj liniji pripremiti ga za aktivnu suradnju s novim režimom. Osobit cilj nove kulturne politike bio je djelovati na intelektualce koji, ako su uistinu bili neovisni i angažirani, nisu mogli naći osobit poticaj svojoj kreativnosti u tako suženom okviru gledanja na svijet kakav je nudila ustaška ideologija. Unatoč ideološkom siromaštvu, režim je nastojao privući i angažirati što veći broj hrvatskih intelektualaca. Osim sveprisutne represije i ozračja straha, postojalo je i naličje te politike koja je željela pojačanim povlasticama privući pojedince na suradnju. Tako je dio nove kulturne politike bio i raspisivanje bogatih godišnjih nagrada u brojnim kategorijama. Nadalje novinari su suradnjom u brojnim listovima imali honorare koji su im omogućavali pristojan život te je pokrenut čitav niz novih časopisa koji su trebali popuniti praznine nastale prisilnim gašenjem brojne nepoćudne periodike i novina. Postojala je jedna koherentna kulturna politika koju je vlast nastojala instrumentalizirati prema svojim potrebama, ali koja se pokazala izdržljiva u svojim zahtjevima za barem minimalnom slobodom djelovanja i izražavanja. Taj zahtjev za slobodom s jedne strane te imperativa kontrole s druge doprinosit će neprestanoj napetosti između njih.

3. Tipologija odnosa kulture prema totalitarizmima u sukobu

Filozofski pisci koji su djelovali u razdoblju NDH imali su na raspolaganju sve mogućnosti kao i ostali intelektualci. Ostaje samo pitanje na koji će način oni odgovoriti na nove ponude, ali i na nove izazove. Stanko Lasić ponudio je osebujan odgovor na taj izazov. U nastavku donosimo njegovu podjelu intelektualaca s obzirom na odnos prema svakome totalitarizmu, pa tako i prema ustaškom režimu. Tu podjelu autor naziva „tipologijom odnosa kulture prema totalitarizmu“. Lasić pod pojmom totalitarizma podrazumijeva fašizam (ustaštvo) i staljinizam (inačica politike KPJ do 1952. god.). Po toj podjeli, moguć je razvitak pet vrsta odnosa: radikalna negacija, striktna neutralnost, autonomija kulture, kompromisna angažiranost i radikalna afirmacija.

Radikalna negacija pred intelektualca stavlja izazov borbe na život i smrt s ideologijom koja teži uništiti svojega protivnika. Lasić kao primjer spominje Ivana Gorana Kovačića koji je pobjegao k partizanima i gdje ga je stigla smrt od četničkog noža. Jasna je sljedeća definicija:

U situaciji sukoba dvaju totalitarizama, stav radikalne negacije postaje stav radikalne afirmacije. To ima za posljedicu ideologizaciju kulture, odnosno izdaju autentičnog stvaralaštva: pjesnik koji se bori protiv jednog totalitarizma (a u ime drugog totalitarizma) ne bori se samo puškom u ruci nego i pjesničkom riječi, na najboljem je putu da prestane biti pjesnikom. Ako pak želi ostati i pjesnikom, čeka ga vrlo teški sudar s ideokracijom pokreta kojem pripada.¹⁵⁴

Uzmemo li ovu definiciju kao mjerilo i preispitamo li biografije i bibliografije hrvatskih filozofa koji su djelovali u razdoblju NDH, dobit ćemo sljedeći rezultat: niti jedan hrvatski filozof ne pripada kategoriji onih koji su radikalno negirali ustaški pokret i poredak. Radikalno ovdje znači i riječju i djelom, tj. perom i oružjem. Nema sumnje da će i među hrvatskim filozofima biti onih koji će, manje ili više otvoreno, raditi protiv ustaškog pokreta i NDH, ali prema Lasićevoj definiciji radikalne negacije, u toj kategoriji ne nalazimo niti jednog hrvatskog filozofa.¹⁵⁵

Što se tiče *striktno neutralnosti*, a striktnu neutralnost Lasić definira kao „političku i književnu odluku koja je donesena jer je pisac zaključio da će najbolje služiti svojoj zajednici i svom književnom pozivu ako izbor bude šutnja“.¹⁵⁶ U ovu kategoriju spada Vuk-Pavlović. Naime, njega je nova vlast percipirala kao Židova, te mu je zakonski onemogućeno djelovanje. Njegova je šutnja bila prisilna. Filozofe koji su djelovali u NDH pronaći ćemo i u preostale tri Lasićeve kategorije.

Autonomija kulture. Iako je u Lasićevoj knjizi prevenstveno govor o Krleži i književnosti, moguće je njegova razmatranja primijeniti i na filozofiju u NDH kao dio kulture i znanosti toga doba. Budući da je upravo autonomija kulture onaj stav koji će prevladavati unutar hrvatske filozofske zajednice, navest ćemo tri grupe kako ih Lasić navodi.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Stanko LASIĆ, *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Knj. 3. *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941. - 8. 5. 1945.)*, Globus, Zagreb, 1989., str. 27.

¹⁵⁵ Lasić u ovu kategoriju, od intelektualaca općenito, svrstava: Edvarda Kocbeka, Augusta Cesarca, Jožu Horvata, Radovana Zogovića itd.

¹⁵⁶ S. LASIĆ, *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 28.

¹⁵⁷ Zapravo, Lasić izvorno navodi četiri grupe u kategoriji autonomije kulture, ali u treću grupu stavlja samo jednog književnika (Radovana Ivšića) kojega smatra izrazito specifičnim, stoga nećemo uzeti u obzir ovu 'grupu'.

U prvu grupu spadaju oni intelektualci koji su svoj prijašnji rad nastavili i nakon 10. travnja 1941. god., istražujući, pišući i krećući se unutar svojih intelektualnih sklonosti. Što se tiče hrvatske filozofije, u ovu prvu grupu spadali bi: Franjo Šanc, Teofil Harapin, Dominik Barač, Albert Haler, Vladimir Filipović,¹⁵⁸ Albert Bazala, Vendelin Vasilj, Vilim Keilbach. Drugim riječima rečeno, u ovu grupu spadaju oni intelektualci koji su nastavili živjeti i raditi svoj posao kao da se ideološki okvir nije promijenio. Time se ne ulazi u osobne stavove navedenih pojedinaca o režimu, jer nam zapravo oni nisu niti poznati. Ovdje se isključivo ocjenjuje njihovo javno djelovanje, dakle ono napisano i objavljeno. Naravno da je lako zaključiti prema ranijemu životnom i političkom angažmanu Alberta Bazale kako ustaška ideologija nije mogla biti niti je bila njegova opcija, ali uvažavajući sve egzistencijalne čimbenike, Bazalu ne možemo svrstati niti u one koji su odobrali, a niti u one koji su radili protiv novoga poretka.

Drugu grupu intelektualaca unutar ove kategorije čine oni intelektualci koji su zastupali autonomiju kulture, ali su zbog napetosti i ratne realnosti napustili taj stav i prešli „u idejni model“. Pod tim modelom Lasić misli na radikalnu afirmaciju, odnosno negaciju. U ovoj se grupi ne nalazi niti jedan hrvatski filozof.

Treću grupu činili bi oni intelektualci koji su bili na granici između autonomije kulture i kompromisne angažiranosti. Kao i u slučaju svake druge bliskosti s granicama, teško je sasvim jasno odrediti s koju stranu linije pripadaju pojedine osobe. Što se tiče filozofa koji su djelovali u NDH, u ovu bismo skupinu mogli svrstati Alberta Halera (spomenuli smo ga i u prvoj grupi), ako ćemo inzistirati na njegovom imenovanju redovitim profesorom na Mudroslovnom fakultetu, što je u ono doba bilo Poglavnikovo pravo. Međutim, uzevši u obzir Halerovu bibliografiju i njegov rad, njegov sadržaj ne pokazuje nikakvih odstupanja od radova pisanih prije 10. travnja 1941. god. Možda bismo mogli, uz nužnu zadržku, ovdje ipak smjestiti Krunu Krstića uz napomenu da je on svoje intelektualno djelo sigurno zadržao u okviru autonomije kulture, tj. filozofije.¹⁵⁹

Četvrta kategorija odnosa kulture i totalitarizma jest *kompromisna angažiranost*. Specifičnost ovoga modela jest teoretska i praktična angažiranost. Osim Krune Krstića, Lasić u ovoj kategoriji ne spominje niti jednog drugog hrvatskog filozofa. Ovoj je kategoriji pripadao i Stjepan Zimmermann i to u nekoliko početnih mjeseci života nove

¹⁵⁸ Iako iz ove vrijedne Lasićeve knjige koristimo njegovu podjelu i njegove definicije kao alat kojim ćemo se koristiti prilikom ocjene djelovanja hrvatskih filozofa, ovdje moramo istaknuti da je i autor naveo Vladimira Filipovića u ovoj kategoriji. Ostale filozofe u ovoj kategoriji ne spominje. Usp. S. LASIĆ, *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 79.

¹⁵⁹ Stanko Lasić djelatnost Krune Krstića svrstava u kategoriju kompromisne angažiranosti. Usp. S. LASIĆ, *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 86.

države. Nakon izrade novoga statuta sveučilišta, u kojem je bez konzultacija s povjerenstvom, a na čijem je čelu bio Zimmermann, ukinuta autonomija paragrafom 114 u kojem stoji da ministar bogoštovlja i nastave imenuje docente, a izvanredne i redovite profesore te dekana i rektora Poglavnik, Zimmermann se razočarao. To ga razočaranje nije natjeralo na pasivno promatranje zbivanja, već on, u skladu sa svojom intelektualnom pozicijom započinje sa svojom kritikom. Zimmermann je jedini filozof, a ako uzmemo u obzir istraživanja koja je obavio Stjepan Lasić u knjizi koju ovdje koristimo i jedini intelektualac općenito, koji je iz pozicije kompromisne angažiranosti, prešao u autonomiju kulture, pa sve do striktno neutralnosti.

Posljednja je kategorija *radikalna afirmacija*. „To je ideološki model koji svoj 'pogled na svijet' smatra isključivim, odnosno jedinim vrijednim“.¹⁶⁰ U ovu kategoriju spada Julije Makanec i djelomično Drago Čepulić.¹⁶¹ Iako će o Makančevoj filozofskoj i političkoj poziciji u NDH biti više riječi kasnije, već ovdje želimo naglasiti da niti u njegovom slučaju ta pozicija nije posve jasna. Naime, njegovi filozofski radovi u sebi ne sadrže primjese niti utjecaje ustaške ideologije,¹⁶² ali je s druge strane pisao djela u kojima je, pa i usprkos svojoj filozofskoj poziciji, podržavao one dijelove ustaške ideologije koja ga je trajno kompromitirala.

Nakon ove 'idejne' klasifikacije hrvatskih filozofa, iz koje se zapravo može vidjeti cijela panorama reagiranja na novu stvarnost koja ih je okruživala, prelazimo na tematiziranje institucija u kojima su ti filozofi djelovali, kao i nekolicinu časopisa koji su bili prostor u kojem su mogli objavljivati tekstove. Počet ćemo s Maticom hrvatskom, kao najstarijom kulturnom institucijom.

4. Matica hrvatska u NDH

Matica hrvatska jedna je od rijetkih kulturnih ustanova koja je historiografski donekle obrađena i za razdoblje njezina djelovanja u NDH. Povjesničar Višeslav Aralica napisao je monografiju o Matici hrvatskoj u NDH.¹⁶³ Prije njega Matica je dobila i zbornik povodom 120-te obljetnice djelovanja u kojem je obrađena povijest te značajne

¹⁶⁰ S. LASIĆ, *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 88.

¹⁶¹ Drago Čepulić početkom 1942. godine zatražiti će umirovljenje s mjesta službenika u Ministarstvu vanjskih poslova, te se više neće aktivno angažirati u političkom ili birokratskom aparatu države. Jedino će biti aktivan u pisanju brojnih eseja i prikaza pretežito filozofskih djela.

¹⁶² Na primjer djela *Uvod u filozofiju poviesti i Pojam države od Platona do Hegela*.

¹⁶³ Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

kulturne ustanove.¹⁶⁴ I ostali tekstovi o povijesti Matice hrvatske nastali su povodom njezinih obljetnica ili sjećanja na istaknute djelatnike i suradnike.¹⁶⁵

Matica hrvatska možda je i jedina hrvatska kulturna institucija koja je zapala u političke poteškoće i prije osnutka NDH. Naime, zbog optužbi da podržava ustaški pokret koji je prije travanjskog prevrata 1941. god. bio u pobjedama i nije imao nikakvu stvarnu snagu u društvu, vlasti Banovine Hrvatske uvele su Komesarijat u Matici hrvatskoj koji je bio na snazi od 11. siječnja 1941. god. pa do 11. travnja 1941.¹⁶⁶ Na taj način Banska je vlast suspendirala dugogodišnjeg predsjednika Matice hrvatske Filipa Lukasa, a njegovu smjenu kolegijalno je svojim ostavkama popratilo i ostalo vodstvo Matice hrvatske. Kroz ta četiri mjeseca rad Matice hrvatske bio je paraliziran. Drugog dana proglašenja nove države, Slavko Kvaternik kao zamjenik poglavnika NDH ukinuo je komesarijat u Matici hrvatskoj i vratio joj prijašnje vodstvo.¹⁶⁷

Matica hrvatska kao najstarija hrvatska kulturna institucija vrlo je važna za razvoj hrvatske filozofije, kako onda tako i danas. Do 1945. god. gotovo da i ne postoji značajniji hrvatski filozof koji u nekoj od njezinih brojnih biblioteka ili u nekom od njezinih važnih časopisa nije objavio barem jedan ili više radova. Dovoljno je spomenuti da je upravo Matica hrvatska tiskala Bazalinu povijest filozofije u tri sveska,¹⁶⁸ Zimmermanove *Temelje filozofije*,¹⁶⁹ Mikančeve knjige *Marksistička filozofija prirode i O podrijetlu i smislu države*, da navedemo samo one filozofe kojima ćemo se baviti u ovome radu.¹⁷⁰

Osim objavljivanja radova i knjiga, mnogi istaknuti hrvatski filozofi bili su i na istaknutim pozicijama u njezinoj upravi, dajući tako svoj obol i u usmjeravanju razvoja i

¹⁶⁴ *Matica hrvatska 1842-1962.*, Jakša Ravlić (ur.), Matica hrvatska, Zagreb, 1963. Najznačajniji tekst za našu temu napisao je upravo urednik zbornika pod naslovom *Povijest Matice hrvatske*, str. 9-254.

¹⁶⁵ Dubravko JELČIĆ, *Sto pedeset godina Matice hrvatske*, u: *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, Zagreb, 2 (1992.), br. 2., str. 81-96.; *Zbornik prof. Filip Lukas predsjednik Matice hrvatske 1928-1945: radovi sa simpozija u Kaštel-Starom, 29. travnja 1994.*, Milan Hodžić (ur.), Matica hrvatska Kaštela, 1995.; *Matica hrvatska 1842-2002.*, Ive Mažuran, Josip Bratulić (urr.), Zagreb, 2004.

¹⁶⁶ Filip HAMERŠAK, *Komesarijat u Matici hrvatskoj*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 35 (2003.), br. 3., str. 835-859.

¹⁶⁷ *Odredbu o ukidanju komesarijata vidjeti u: Izvještaj Matice Hrvatske za 1940. i 1941. godinu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942., str. 97-98.

¹⁶⁸ Albert BAZALA, *Povijest filozofije. Svezak I. Povijest narodne filozofije grčke*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906.; Albert BAZALA, *Povijest filozofije. Svezak II. Filozofija helenističko-rimska - Filozofija u srednjem vijeku - Novija filozofija do Kanta*, Matica hrvatska, Zagreb, 1909.; Albert BAZALA, *Povijest filozofije. Svezak III. Povijest filozofije najnovijega doba*, Matica hrvatska, Zagreb, 1912.

¹⁶⁹ Stjepan ZIMMERMANN, *Temelji filozofije. Historijsko-kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1934.

¹⁷⁰ Julije MAKANEC, *Marksistička filozofija prirode*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938; Julije MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939.

djelatnosti te kulturne institucije. Tako možemo naglasiti kako su predsjednici Matice hrvatske bili i filozofi Đuro Arnold te Albert Bazala.¹⁷¹

Za vrijeme NDH malo je hrvatskih filozofa objavilo svoje knjige u matičinim bibliotekama. Jedan od razloga jest i taj što je Matica hrvatska u novoj državi dobila isključivo pravo objavljivanja stranih djela, a to je pravo uz naknadu mogla prepuštati drugim izdavačima.¹⁷² Od hrvatskih filozofa u NDH u Matici hrvatskoj knjigu je objavio samo Albert Haler,¹⁷³ dok je objavljeno relativno mnogo prijevoda stranih filozofskih djela.¹⁷⁴

Ukoliko se u ocjenu o zastupljenosti hrvatske filozofije u izdavaštvu Matice hrvatske uključe i njezini časopisi, onda se slika u potpunosti mijenja. Naime, u njezinim brojnim časopisima, od kojih su svakako najugledniji i najutjecajniji *Hrvatska revija* i *Hrvatska smotra*, nalazimo brojne filozofske priloge hrvatskih autora. Od suradnika nabrajamo: Stjepan Zimmermann,¹⁷⁵ Julije Makanc,¹⁷⁶ Kruno Krstić,¹⁷⁷ Albert Haler,¹⁷⁸ itd. Suradnja je bila plodna i intezivna. Stoga, zaključno, mogli bismo reći da je Matica hrvatska bila institucija koja je okupljala i tiskala djela hrvatskih filozofa, te je kao takva nezaobilazna prilikom svakog istraživanja povijesti hrvatske filozofije, u bilo kojem njezinom povijesnom razdoblju, pa tako i za vrijeme NDH.

5. Mudroslovni/filozofski fakultet

Od početka rada Hrvatskog sveučilišta 1874. god., u njegovom studijskom planu bila je zastupljena i filozofija. Za prvog nositelja katedre za filozofiju na Mudroslovnom

¹⁷¹ *Matica hrvatska 1842-1962.*, Jakša Ravlić (ur.), str. 133.177.

¹⁷² Zakonska odredba kojom Matica hrvatska ekskluzivna prava na objavljivanje prevedene literature potpisana je 13. listopada 1941. godine.

¹⁷³ Albert HALER, *Doživljaj ljepote*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943.

¹⁷⁴ Ovdje ćemo samo nabrojati značajnije naslove: PLATON, *Država. Državnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942.; Eduard SPRANGER, *Oblici života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943.; Rudolf KJELLEN, *Država kao oblik života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943.; Carl SCHMITT, *Pojam politike i ostale rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943.; *Čovjek i tehnika. Kulturno-filozofski eseji*, Zlatko Gašparović (ur.), Matica hrvatska, Zagreb, 1944.

¹⁷⁵ Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Problem filozofije života*, u: *Hrvatska revija*, 14 (1941.), br. 5, str. 243-250.; Dr. Stjepan ZIMMERMANN, *O Platonovoj državi (odlomak iz neobjavljene studije prof S.Z.)*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 2, str. 80-85.

¹⁷⁶ Usp. Julije MAKANEC, *Filozofija i svijet*, u: *Hrvatska revija*, 15 (1942.), br. 1., str. 2-9.; Dr. Julije MAKANEC, *Duša pokreta (razmatranje u povodu rasprave prof. Ivana Oršanića 'O pokretu i vođi pokreta')*, u: *Hrvatska smotra*, 10 (1942.), br. 10, str. 569-577.

¹⁷⁷ Usp. Kruno KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačtva*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 6, str. 293-302.; Kruno KRSTIĆ, *Skok u cjelinu – razmatranja o činima totalizacije*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 7, str. 377-385.; Krunoslav KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 1, str. 11-27.

¹⁷⁸ Usp. Albert HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, u: *Hrvatska revija*, 14 (1941.), br. 2., str. 77-86.; Albert HALER, *Ljepota i dobrota*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 2, str. 57-68.; Albert HALER, *Antun Kazančić*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 7, str. 365-370.

fakultetu postavljen je Franjo pl. Marković. Kroz tu iznimno važnu hrvatsku akademsku instituciju prošli su gotovo svi hrvatski filozofi koji će biti u fokusu našega interesa u ovome radu.

Dolaskom ustaša na vlast i Hrvatsko sveučilište ulazi u područje njihova interesa. To je i razumljivo, i to ne samo zbog činjenice da to najveće hrvatsko sveučilište odgaja naraštaje mladih intelektualaca, već što su i u međuratnom razdoblju upravo njegovi hodnici često bili poprišta i krvavih obračuna između pravaša/nacionalista/proustaša s komunistički orijentiranom studentskom omladinom, kao i sa žandarima i jugoslavenskom vlašću općenito.¹⁷⁹

Ozbiljne i u prvi mah sasvim korektne namjere nove vlasti izrazile su željom da se Hrvatsko sveučilište organizira na novim temeljima izradom novoga Statuta sveučilišta. Dana 2. svibnja 1941. god. taj zadatak dobilo je jedanaestočlano povjerenstvo na čijem je čelu bio filozof Stjepan Zimmermann.¹⁸⁰ Tim povodom dao je i nekoliko izjava.¹⁸¹

U tom početnom razdoblju, što se tiče filozofije, možemo istaknuti Pavla Vuk-Pavlovića kao profesora na Mudroslovnom fakultetu koji je odmah na početku imao problema s novim vlastima jer je bio židovskog podrijetla. Njegov slučaj, iako je s jedne strane znakovit, s druge nije reprezentativni primjer represije novih vlasti prema 'nepoćudnim elementima'. Naime, iako je znanstveno-nastavna djelatnost Vuk-Pavlovića bila besprijekorna i prije uspostave NDH, u zimskom semestru 1940./1941. akademske godine njegova nastavna djelatnost bila je suspendirana.¹⁸² Tome do danas nije utvrđen točan uzrok. Njegova biografikinja i učenica Marija Brida u svojoj monografiji nažalost ispustila je navesti detalje tog događaja, iako je imala neposredan osobni kontakt sa svojim učiteljem,¹⁸³ a Milan Polić, autor posljednje Vuk-Pavlovićeve biografije, smatra da se u cijeloj aferi ne treba isključiti i tada prisutni antisemitizam.¹⁸⁴

Iako je upravo negdje u to vrijeme uveden *Numerus clausus*, a čija je namjera bila spriječiti Židovima da se upisuju na sveučilište u nesrazmjeru s njihovim udjelom u općem stanovništvu, u onodobnoj hrvatskoj javnosti antisemitske tendencije nisu bile toliko ukorijenjene da bi utjecale na odluke o daljnjem zadržavanju osobe Vuk-

¹⁷⁹ Usp. M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, str. 470-493.

¹⁸⁰ Usp. *Alma mater croatica*, 4 (1941.), str. 363.

¹⁸¹ Usp. *Prva zadaća našeg sveučilišta: promicanje znanstvenog rada – prof. dr. Stjepan Zimmermann govori o novom sastavu hrvatskog sveučilišta*, 1 (1941.), br. 139, str. 8.

¹⁸² Usp. Milan POLIĆ, *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2003., str. 45.

¹⁸³ Usp. Marija BRIDA, *Vuk-Pavlović, čovjek i djelo*, Institut za filozofiju, Zagreb, 1974., str. 6.

¹⁸⁴ M. POLIĆ, *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića*, str. 45.

Pavlovićeva profila na fakultetu.¹⁸⁵ Osim toga, pripadao je onoj velikoj skupini u potpunosti asimiliranih i uglednih židova. Moguće je da se pokušalo iskoristiti činjenicu da je Vuk-Pavlović židov, ali je to mogla biti samo izlika, a nikako uzrok. Pretpostavljamo da su u ovom slučaju radilo o osobnoj i profesionalnoj nesnošljivosti određenih profesora na fakultetu. Nije međutim isključeno da se radilo i o široj akciji novih vlasti Banovine Hrvatske, kako to obrazlaže Žarko Dadić. On je naveo primjere iz Akademije, Vale Vouka i Frana Bubanovića koji su umirovljeni zbog svoje navodno jugoslavenske orijentacije.¹⁸⁶ Međutim, dolaskom ustaškog režima, sama činjenica Vuk-Pavlovićevog židovskog podrijetla bila je dovoljna da spriječi njegov povratak na mjesto profesora na fakultet.

Osim Vuk-Pavlovića, povijest hrvatske filozofije isticala je i Alberta Bazalu kao čovjeka koji je imao izvjesnih poteškoća s ustaškim vlastima. Ta je ocjena donekle točna, ali nije u potpunosti precizna. Naime, u vrijeme travanjskog prevrata Albert Bazala bio je predsjednik JAZU-a. Na toj funkciji bio je na čelu delegacije koja je otišla čestitati novome Poglavniku na uskrsnuću nove države.¹⁸⁷ To mu međutim neće puno pomoći jer će ubrzo Poglavnik raspustiti upravu i članove stare JAZU, preimenujući je u HAZU i imenujući nove redovne članove. Unatoč tome što Bazala više neće biti predsjednik Akademije, ostat će profesor na Filozofskom fakultetu. Na tom mjestu neće imati većih neugodnosti sve do 1943. god. kada će ga Poglavnik umiroviti. Umirovljen je na temelju zakonske odredbe od 27. srpnja 1942. god. koja je određivala da sve osobe koje u trenutku stupanja na snagu ove odredbe imaju 60 godina moraju podnijeti zahtjev za umirovljenjem.¹⁸⁸ Budući da je vlast ovu odredbu koristila selektivno, očito se radilo o odredbi koja će omogućiti obračun s onim osobama koje iz bilo kojega razloga nisu bile pogodne za vladajući režim. Napominjemo ovdje da je nakon nekoliko mjeseci Bazala ponovno vraćen na posao, te da je početkom 1944. god. opet umirovljen, ali ovaj puta na svoj vlastiti zahtjev.

¹⁸⁵ Usp. Narcisu LENGEL – KRIZMAN, *Numerus clausus – jesen 1940.*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, (2006.), br. 3, str. 1007-1012.

¹⁸⁶ Usp. Žarko DADIĆ, *Egzaktne znanosti u Hrvatskoj u ozračju politike i ideologije (1900-1960.)*, Izvori, Zagreb, 2010., str. 298.

¹⁸⁷ Zbog te geste, unatoč činjenici da je ubrzo Poglavnik raspustio upravu Akademije, preimenuovao je u HAZU te imenovao prvih deset članova među kojima nije bilo i Alberta Bazale, protiv Bazale su jugoslavenske vlasti pokrenule postupak utvrđivanja je li on kao predsjednik Akademije morao predvoditi deputaciju Poglavniku. Iako je postupak pred Sudom časti sveučilišta pokrenut krajem studenoga 1945. godine, Bazala je umirovljen 1947. godine, unatoč tome što postupak formalno nije bio dovršen. Usp. Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *Kultura, znanost, ideologija*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 163-170.

¹⁸⁸ Usp. *Narodne Novine*, br. 166, 27. srpnja 1942., str. 1.

Upravo mogućnost da Poglavnik umirovi, ali i imenuje nove izvanredne i redovite profesore biti će povod koji će natjerati Stjepana Zimmermanna na protivljnije novome režimu. Naime, povjerenstvo na čijem je čelu bio Zimmermann ubrzo je izradilo statut Sveučilišta, te je isti bio predan resornom ministru Mili Budaku. Kada je novi Statut objavljen, čime je zadobio pravnu snagu, u Statut je ugrađen 114. paragraf u kojemu stoji da Poglavnik imenuje izvanredne i redovite profesore.¹⁸⁹ Ubrzo će se ubaciti i odredba da Poglavnik imenuje i dekane i rektora. Tim dodatkom ukinuta je autonomija sveučilišta, te je Zimmerman, prema vlastitim riječima, napustio povjerenstvo.¹⁹⁰

Paragraf 114 dobro će doći dvojici hrvatskih filozofa koji će biti u fokusu ovoga rada: Juliju Makancu i Albertu Haleru. Naime, nakon uspješno ispunjene dužnosti unutar organizacije Ustaške mladeži u kojoj je obnašao funkciju pročelnika za duhovni odgoj, u ožujku 1943. god. Makanec je imenovan izvanrednim profesorom na Mudroslovnom fakultetu za predmete sociologija i filozofija. Na toj poziciji ostat će sve do listopada 1943. god., kada će biti imenovan ministrom prosvjete u vladi Nikole Mandića. Albert Haler imenovan je pak redovitim profesorom na katedri za estetiku. Na toj poziciji bio je sve do sloma NDH, nakon kojega se odlučio povlačiti s ostalim narodom. Na tom putu izgubio je život. Ostali hrvatski filozofi nisu imali osobite koristi ili prednosti od ukidanja autonomije Sveučilišta.

6. Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu (KBF)

Katolički bogoslovni fakultet zbog svog specifičnog položaja i zaštite koju je uživao pod okriljem Katoličke Crkve u Hrvatskoj relativno je mirno proveo četiri ratne

¹⁸⁹ „Propisi §§ 24.-48., 58., 60. i 64. ove zakonske odredbe, u koliko se odnose na izbor i stalnost nastavnika, ne će se primjenivati kroz vrijeme od pet godina od dana stupanja na snagu ove zakonske odredbe. Kroz ovo vrijeme imenovat će se profesori odredbom Poglavnika, a ostalo nastavno osoblje odlukom ministra nastave“.

¹⁹⁰ „Početkom NDH dođe po mene auto ministra prosvjete Budaka. 'Pozvao sam Vas, g. profesore, radi komisije za izradbu novog sveučilišnog zakona. Poznato mi je da ste bili u jednoj takvoj beogradskoj komisiji, gdje ste se uspješno borili protiv ukidanju nekih fakulteta na našem sveučilištu, a bili ste i rektorom pa imate iskustva, - zato bih želio da budete predsjednikom profesorske komisije od svih fakulteta i visokih škola! [...] Prešavši preko njegove primjebе, ja sam nastavio: 'I još nešto: ja sam i u beogradskoj komisiji i inače se uvijek borio za sveučilišnu autonomiju, - pretpostavljam da će ona biti zagwarantirana i novim zakonom'. On: 'Zato i sazivam tu komisiju, - šta se zaključi, ja ću to usvojiti'. Komisija je počela s radom, i to u zajednici sa sveučilišnim rektorstvom, s fakultetima i s visokim školama. Kad je zakonski nacrt bio gotov – dakakao, s autonomijom – odnesem ga ministru. Za dan, dva iziše zakon u „Narodnim novinama“ – s paragrafom o ukinuću autonomije. Čim sam doznao, sazovem sjednicu i kažem ove riječi: 'To je od vlade neloyalno, obećana je bila uatomomija, a sada bez znanja komisije ukinuta. Ovaj čas odstupam sa svojeg položaja i idem protestirati. Vi kako znate, a meni više ovdje nema mjesta!“. Stjepan ZIMMERMANN, *Autobiografske zabilješke iz doba rata i poslije rata (kao posthumna ostavština za moje prijatelje ovdje i u inozemstvu)*, u: Stjepan ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, Ogranak Matice hrvatske Virovitica, Virovitica, 2003., str. 29-30.

godine. To ne znači da se KBF nije morao pridržavati pisanih i nepisanih pravila toga vremena, te da nastavnici Fakulteta nisu bili pod prismotrom, odnosno oprezom. Totalitarni karakter novoga režima svakako je želio imati pod kontrolom ne samo KBF nego i Katoličku Crkvu u cjelini. Međutim, tradicionalna povučenost kao i specifičan cilj djelatnosti KBF-a čiji je studij najvećim dijelom služio obrazovanju budućih svećenika, nije dodatno izlagao djelatnike i studente fakulteta nazoru novoga režima. Međutim, da se ne bi pomislilo kako je KBF bio oaza mira usred oluje, spomenuti ćemo ovdje slučaj osude kanonika Pavla Lončara. Naime, Lončar je nakon uspostave NDH više puta znao u negativnom kontekstu kritizirati teoriju i praksu nove vlasti. Tako je jednom prilikom na predavanju izvrnuo ruglu poglavnika Pavelića, što je vrlo brzo dovelo do podizanja optužnice pred prijekim sudom. Kanonik Lončar osuđen je na smrt, a jedino zdušnim zauzimanjem nadbiskupa Alojzija Stepinca kao i brojnih kanonikovih prijatelja, Poglavnik je smrtnu kaznu promijenio u kaznu od 20 godina tamnice. Krajem 1942. godine Lončar je pušten iz zatvora.¹⁹¹

Unutar Katoličkog bogoslovnog fakulteta djelovala je nekolicina profesora koji su nezaobilazni u okviru govora o filozofiji u NDH. Ovdje prvenstveno mislimo na već više puta spomenutoga Stjepana Zimmeranna koji je bio profesor toga fakulteta. Osim njega, tu su i Franjo Šanc, Teofil Harapin kao i Vilim Keilbach. Fakultet je izdavao *Bogoslovsku smotru* koja je osim teoloških članaka, znatnu pozornost pridavala i filozofskoj tematici. U časopisu u rubrici prikaza knjiga možemo pronaći gotovo sva relevantna djela toga razdoblja.¹⁹²

Katolički bogoslovni fakultet bio je, i to ne samo tada, centar hrvatske neoskolastičke filozofije, kao i mjesto plodne i raznovrsne kritike marksizma. Neoskolastika i kritika marksizma ujedno su i filozofski problemi koji su zaokupljali veliku većinu intelektualnih kapaciteta profesora koji su djelovali u toj znanstvenoj instituciji.

7. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)

Kao što je gore spomenuto, ubrzo nakon dolaska ustaša na vlast, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) preimenovana je u Hrvatsku akademiju znanosti

¹⁹¹ Stjepan KOŽUL, *Martirologij crkve zagrebačke Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Prometej, Zagreb, 1998., str. 445.; *Crkvene vijesti*, u: *Katolički list*, br. 34 (1941), str. 403.

¹⁹² Usp. Krešimir ČVRLJAK, *Sustavni pregled filozofskog štiva u Bogoslovskoj smotri 1910.-1974.*, u: *Bogoslovska smotra*, 45 (1975.), br.1, str. 69-84.

i umjetnosti (HAZU). Potrebno je istaknuti kako je inicijativa o promjeni imena Akademije pokrenuta već tijekom 1939. god., odmah po uspostavi Banovine Hrvatske. Sastavljen je odbor za promjenu Pravila u kojem su članovi bili akademici dr. Tomo Matić, dr. Stjepan Zimmermann,¹⁹³ dr. Ivan Maurović, dr. Artur Gavazzi, dr. Stjepan Škreb i dr. Božidar Širola. Nadležna tijela Akademije 6. prosinca 1939. godine donijela su autonomnu odluku o promjeni imena Akademije, ali su vlasti Banovine Hrvatske tu odluku suspendirale.¹⁹⁴ Naime, prema tadašnjim propisima nakon izglasane odluke o promjeni imena Akademije zaključak je podnesen Banskoj vlasti na potvrdu. Zanimljivo je da je ban Šubašić u obrazloženju svoje odluke rekao da promjena imena nije donesena u skladu s pravilima Akademije, te da takvu odluku treba donijeti Hrvatski Sabor, koji se zapravo posljednji put sastao u studenom 1918. god. i koji se u biti nije niti mogao sazvati.¹⁹⁵

Nove su ustaške vlasti doduše promijenile ime JAZU u HAZU, ali na način da su 12. srpnja 1941. god. zakonskom odredbom ukinule JAZU i osnovale HAZU¹⁹⁶ te je njezin osnutak označen kao: „jedan od najvećih događaja u povijesti hrvatske kulture“.¹⁹⁷ Unatoč tome, novo vodstvo prešutno je priznavalo postojanje i dostignuća JAZU-a na način da su pojedine knjige nastavljale nizove do tada objavljenih brojeva svezaka. To međutim neće biti slučaj nakon svibnja 1945. god., jer će nove Jugoslavenske vlasti, koje će osim vraćanja prvobitnog imena, izbrisati i spomen na djela nastala za vrijeme NDH.

¹⁹³ „Zimmermann je već na Akademijinoj sjednici od 27. lipnja 1939., dakle prije uspostave Banovine Hrvatske i političkog sporazuma Cvetković-Maček, govorio o potrebi promjene naziva Akademije“. Stipe KLJAJIĆ, *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (2011.), str. 569, bilj 53.

¹⁹⁴ Protiv promjene imena bio je istaknuti hrvatski kipar Ivan Meštrović. Nešto više o Zimmermannovoj polemici s Meštrovićem može se vidjeti u: S. KLJAJIĆ, *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, str. 569-570.

¹⁹⁵ Detaljnije o tome u: *140 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1861.-2001.*, Milan Moguš (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2001., str. 16. i dalje.

¹⁹⁶ Tomo Matić, predsjednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u jednom kratkom članku govori o osnutku HAZU: „kao nasljednice Jugoslavenske akademije. I tako je Akademija, osnovana 1866. od hrvatskog sabora, posije tri četvrti vijeka 1941. dobila svoje narodno ime“. Dr. Tomo MATIĆ, *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Uz sedamdeset i pet godina rada zagrebačke akademije (1866.-1941.)*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 12.

¹⁹⁷ „Zakonskim odredbama o hrvatskom sveučilištu, kojim je udaren temelj za mnogo življi i obsežniji znanstveni rad toga najvišega narodnog učevnog zavoda, pa osnutkom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i izborom novih njezinih članova, izvršilo je ustaštvo i na tome području toliko duboku promjenu prema onome stanju, kakvo je bilo prije osnutka Nezavisne Države Hrvatske, da to već sada možemo ocieniti kao jedan od najvećih događaja u povijesti hrvatske kulture. Te će ustanove, koje je hrvatski narod uz najveće žrtve osnovao još u prošlom stoljeću, time konačno postati istinskom narodnom svojinom, gdje će vladati prava sloboda nauke, ograničena izključivo samo osjećajem dužnosti i odgovornosti prema narodnoj zajednici i državi. Stvaranje Nezavisne Države Hrvatske postavlja prvi puta hrvatskoj znanosti takve zadatke, o kojima ona prije nije ni smjela voditi računa, a ujedno joj pruža takve mogućnosti, kakvih nikada nije imala, naročito na području izdavanja znanstvenih djela“. Dr. Mile STARČEVIĆ, *Ustaška država i kulturno-prosvjetna djelatnost*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 7.

Što se tiče filozofskih djela nastalih pod okriljem HAZU-a od travnja 1941. god. do svibnja 1945. god. ističemo ovdje knjigu Alberta Bazale *Filozofske studije 2, Svijest i svijet, subjekt i objekt*¹⁹⁸ te Zimmermannove knjige *Filozofiju života*,¹⁹⁹ *Krizu kulture*²⁰⁰ i *Smisao života*.²⁰¹ Iz ovoga proizlazi, što se tiče hrvatske filozofije, jasan zaključak da je HAZU izdavački centar hrvatske filozofije u vremenu NDH, barem što se tiče tiskanja filozofskih knjiga.

Osim knjiga, važno je napomenuti da je u predvorju Akademijine palače Stjepan Zimmermann održao zapaženo predavanje pod naslovom *Budućnost Hrvatske i Europe*,²⁰² a koje će biti uvršteno u Zimmermannovu knjigu *Kriza kulture*. Osim filozofske svježine, ali i najave privremenog filozofskog Zimmermannovog zaokreta, ovo predavanje kao i knjiga u cjelini predstavlja najkoherentniju i najizravniju kritiku ustaškoga režima koja je objavljena usred Zagreba 1943. god., a o čemu će više biti govora kada budemo govorili o životu i filozofiji Stjepana Zimmermanna.

Iako je HAZU posjedovao ugled u skladu sa svojom tradicijom, njegov utjecaj na društvo nije bio od velike važnosti, a što je u potpunosti u skladu s namjerama novoga režima koji je radije kontrolirao nego dopuštao kreativno istraživanje. Ipak, kao i u slučaju zaključka o kulturi općenito, tako niti znanost često nije odgovarala niti namjerama niti očekivanjima tadašnje vlasti.

8. Časopisi i novine u kojima su objavljivali hrvatski filozofi

Hrvatska filozofija do pojave časopisa *Praxis* (1964.) nije imala specijalizirani časopis koji bi se isključivo bavio, ili barem uglavnom, filozofskim pitanjima i problemima. U vrijeme NDH, a nažalost i puno prije i poslije navedenog razdoblja od 49

¹⁹⁸ Albert BAZALA, *Filozofske studije 2, Svijest i svijet, subjekt i objekt*; Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga, Zagreb, 1942.

¹⁹⁹ Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofija života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1941.

²⁰⁰ Stjepan ZIMMERMANN, *Kriza kulture: kulturno-filozofijske studije iz suvremene socialne filozofije*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1943.

²⁰¹ Stjepan ZIMMERMANN, *Smisao života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1944.

²⁰² Ovo je naslov koji je donio tjednik *Spremnost*, dok izvorni naslov koji se nalazi i u Zimmermannovoj knjizi glasi: *Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?* Ovdje treba reći kako se u tjedniku *Spremnost* nalaze samo neki dijelovi cjelokupnog predavanja te je nadodana rečenica o ulozi poglavnika Ante Pavelića: „Tu, na tome položaju osvajanja svoje samostalnosti, bio je najodlučniji momenat, imali hrvatski narod pripravljen vodstvo, koje je kadro oživotvoriti novi sustav narodno-državnog života. I na ovom eto, najsudbonosijem pitanju hrvatskog naroda pojavljuje se lik Poglavnika Ante Pavelića“. *Spremnost*, 1 (1942.), br. 20, str. 1. Ovaj je izmišljeni dodatak prenio i časopis *Prosvjetni život: Usp. Ogledi iz listova. Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 4-5, str. 198.

mjeseci, nije izlazio niti jedan filozofski časopis.²⁰³ „U 20. stoljeću su tek tri filozofska časopisa izlazila prije Drugog svjetskog rata, dok se ostali pojavljuju nakon Drugog svjetskog rata i to tek šezdesetih godina“.²⁰⁴ Od Bazaline *Revije za filozofiju i psihologiju* (1927.), pa sve do prvog broja *Praxisa*, koji počinje izlaziti tek 1964. god., u stručnoj filozofskoj periodici nalazi se praznina od 37 godina. Ta činjenica otežavala je rad ne samo onodobnim filozofima i profesorima filozofije, već i današnjim istraživačima koji moraju listati sve kulturne časopise da dospiju do relevantnih filozofskih tekstova. Prema utvrđenoj bibliografiji filozofskih radova objavljenih za vrijeme NDH²⁰⁵ daleko najbrojniji, a i kvalitetom sasvim zadovoljavajući, jesu članci u *Spremnosti*, te se taj tjednik može smatrati *najfilozofičnijim* časopisom i to ne samo u razdoblju od travnja 1941. do svibnja 1945. god. Osim *Spremnosti*, već smo spomenuli *Hrvatsku reviju* i *Hrvatsku smotru* koji su izlazili pod okriljem Matice hrvatske, a u čijem sadržaju možemo pronaći brojne tekstove hrvatskih filozofa. Napominjemo ovdje još nekoliko matičinih časopisa koji su važni i za hrvatsku filozofsku baštinu: *Hrvatski sjever*,²⁰⁶ *Hrvatska misao*²⁰⁷ i *Vienac*.²⁰⁸

Važnim časopisima koji u sebi sadrže tekstove nezaobilazne istraživačima hrvatske filozofske baštine mogu se smatrati i časopisi koji su izlazili pod okriljem crkvenih znanstvenih i kulturnih ustanova. Na prvom mjestu ističe se zasigurno *Bogoslovska smotra*, list hrvatske bogoslovske akademije.²⁰⁹ Zbog sastava uredništva, ali i vrsnosti profesora koji su predavali filozofske grupe predmeta (Stjepan Zimmermann, Teofil Harapin, Franjo Šanc, Andrija Živković) časopis objavljuje veliki broj rasprava i prikaza knjiga filozofske provenijencije. Časopis *Život* u svom podnaslovu ističe i svoju filozofsku usmjerenost. Također je objavio vrlo veliki broj filozofskih rasprava od kojih se ističu one Franje Šanca. Naime, on je sam objavio 15 filozofskih priloga u tom časopisu. U *Katoličkom listu* izašlo je tek nekoliko prikaza knjiga hrvatskih filozofa uglavnom katoličkih svećenika (Zimmermann, Šanc, Barač).

²⁰³ U *Prosvjetnom životu* iz 1942. god. u pregledu listova koji su izlazili u NDH nabrojano je 39 različitih novina te čak 147 različitih časopisa. *Pregled listova*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 30-31.

²⁰⁴ Tomislav BRACANOVIĆ, *Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija XX. stoljeća*, D. Barbarić, F. Zenko (ur.), Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 43.

²⁰⁵ Vidjeti treće poglavlje ovoga rada *Bibliografija filozofskih djela u NDH*.

²⁰⁶ Časopis odbora Matice hrvatske Osijek. Izlazio tijekom 1944. godine.

²⁰⁷ Časopis odbora Matice hrvatske Sarajevo. Izlazio tijekom 1943. i 1944. godine.

²⁰⁸ Matičin dvotjednik za kulturu. Izlazio tijekom 1944. godine u Zagrebu.

²⁰⁹ Bogoslovska smotra (*Ephemerides theologicae*) glavno je stručno glasilo "Hrvatske bogoslovske akademije" u Zagrebu od 1923. godine. Današnji izdavač je Kršćanska sadašnjost. Časopis je pokrenuo Josip Pazman 1910. god. u suradnji s Edgarom Leopoldom kao posebni prilog *Katoličkog lista*. Za vrijeme NDH i to 1941. god. izašlo je šest brojeva, 1942. četiri broja, 1943. dva broja, 1944. četverobroj. Od 1945. do 1962. nije izašao niti jedan broj. Časopis ponovno počinje izlaziti 1963. godine.

Od ostalih važnih časopisa koji su prvenstveno bili općekulturnog usmjerenja, a pretežito su objavljivali književno-znanstvene članke, a važni su i za istraživanje hrvatske filozofske baštine ističemo: *Hrvatsku mladost*,²¹⁰ *Hrvatsko kolo*²¹¹ i *Nastavni vijesnik*.²¹²

Vrlo važan izvor jesu i dnevne novine, osobito *Hrvatski Narod* i *Novi list/Nova Hrvatska*. U njima se može pronaći najveći broj vijesti o raznim događajima važnim za hrvatsku kulturu općenito, a u sklopu nje i o hrvatskoj filozofiji. Osim toga, kraćim ili dužim tekstovima popratili su izlaske gotovo svih knjiga hrvatskih filozofa toga vremena, a nisu rijetke niti opširnije filozofske rasprave, pa i polemike.²¹³

Iz svega navedenoga jasno proizlazi da su hrvatski filozofski pisci, unatoč nedostatku izričito specijaliziranog filozofskog časopisa, ipak imali dosta prostora za tiskanje svojih radova, te da su u velikoj većini taj prostor uspješno i koristili.

9. O kulturi u NDH općenito, a autonomiji kulture posebno

Općenito govoreći, možemo se složiti s konstatacijom Žarka Dadića koji na početku poglavlja o položaju kulture i znanosti u NDH piše: „Vlasti Nezavisne Države Hrvatske su posvećivale veliku pozornost ustanovama koje su se bavile hrvatskom kulturom, a pomagale su zdušno objavljivanje knjiga, osobito onih koje su imale nacionalni karakter“.²¹⁴ Nije potreban pretjeran intelektualni napor da se ova tvrdnja i dokaže. Međutim, potrebno je također istaknuti da je upravo kultura bila područje preko kojega je nova vlast i htjela i provodila svoje ideološke postavke. To je činila ne samo autoritetom vlasti, već i izvanrednim represivnim mjerama, kao što su zabrana djelovanja osobama koje su smatrale nepoćudnima (uglavnom Srbima i Židovima, ali i politički nepoćudnim Hrvatima), inzistiranjem na ugradnji postulata ustaških načela u kulturno djelovanje,²¹⁵ kao i osnivanjem brojnih novina i časopisa pod izravnom kontrolom. Osim toga, brojne su nepoćudne novine i časopisi ukinuti. Državni Izvještajni i Promičbeni

²¹⁰ Uglavnom donosi prikaze filozofskih knjiga, kao npr. Grgo PEJNOVIĆ, *Uz knjigu Eduarda Sprangera 'Oblici života'*, Tomislav PAVIĆ, *Uz knjigu S. Zimmermanna: 'Križa kulture'*, Grgo PEJNOVIĆ, *Dr. Julije Makanec: Razvoj političke misli od Platona do Hegela*, itd.

²¹¹ U njemu su surađivali Vladimir Filipović, Stjepan Zimmermann i Albert Haler.

²¹² Časopis donosi pretežno filozofske studije, njih desetak, od kojih se ističu studije Alberta Bazale, Vladimira Filipovića i Marijana Petrasa.

²¹³ Npr. polemika Zimmermann-Krstić.

²¹⁴ Ž. DADIĆ, *Egzaktne znanosti u Hrvatskoj u ozračju politike i ideologije (1900-1960.)*, str. 305.

²¹⁵ „Stoga je dužnost svakoga Hrvata, da točno prouči ustaška načela i da se prije ne zanosi tuđim idejama, dok se ne upozna s idejom nove ustaške Hrvatske, jer »ona daje potpuno jamstvo opstanka, vjekovnog bivstvovanja i blagostanja sadašnjih i budućih pokoljenja i cjelokupnog hrvatskog naroda, te opstojnosti i sigurnosti Nezavisne Države Hrvatske«“. Blaž LORKOVIĆ, *Etička vrijednost ustaških načela*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 12.

Ured (DIPU), koji će kasnije biti preimenovan u Glavno Ravnateljstvo za Promičbu (GRP) biti će izravno zaduženi za cenzuru tiska kao i dozvole za izdavanje knjiga.²¹⁶

Unatoč mogućnostima prisile i kontrole, kultura se ipak pokazala kao prevelik zalogaj za onodobni režim. Naime, nekoliko autora koji su istraživali pitanje kulture i znanosti za vrijeme NDH konstatirali su postojanje određene autonomije. Neki od tih autora jesu: Stanko Lasić, Žarko Dadić i Ivica Matičević. Na ovome mjestu potrebno je odmah napomenuti da niti jedan od navedenih autora ne negira intenzitet i razmjere zločina koji su počinjeni u tom razdoblju, već konstatiraju otpor kulture i znanosti novoj ideologiji.

Ponajprije iznijeti ćemo neka ustaljena mišljenja o razlozima autonomije kulture u NDH koju ti autori apostrofiraju²¹⁷ pa ćemo analizom istih tih mišljenja pokušati utvrditi imaju li njihovi argumenti osnovu, te ukoliko to nije slučaj, pokušat ćemo postaviti tezu koja bi bolje objašnjavala navedenu anomaliju, tj. autonomiju kulture u totalitarizmu. Smatramo kako je ovo važno učiniti zbog nekoliko razloga: prvo zbog istinitosti, drugo zbog razumijevanja same klime u kojoj su djelovali i filozofi tog razdoblja, treće zbog razbijanja određenih predrasuda.

Matičević u *Sažetku* svoje vrijedne monografije kaže:

²¹⁶ „Državni izvještajni i promičbeni ured (DIPU) pri Predsjedništvu vlade, a od listopada 1942. Glavno ravnateljstvo za promičbu (GRP),²⁹ imat će ključnu zadaću u formiranju javnoga mnijenja u NDH. DIPU je dobio zadatak voditi opću državnu i promidžbenu službu, nadzor svih tiskopisa, filmskih materijala i krugovala u suradnji s Ministarstvom unutarnjih poslova i Ustaškom nadzornom službom. Neke od široko postavljenih zadaća DIPU-a bile su izdavanje dozvola za izlaženje svih vrsta tiskopisa na području NDH, ali i za distribuciju inozemnih novina. DIPU je također propisivao mjere za sprečavanje širenja zabranjenih tiskopisa, te izdavao dozvole za obavljanje poslova urednika. U njegovoj je ingerenciji bila kontrola i nabava gramofonskih ploča, prikazivanje filmova, odobravanje izloženih postava, organizacija međunarodnih kongresa u suradnji s ministarstvima, te organizacija kulturne suradnje. Jedna od važnijih zadaća bila je ustroj i nadzor državnih zavoda: *Hrvatskoga krugovala, Hrvatskoga slikopisa – (Croatia film)* i HDU *Croatia*. Ured je na raspolaganju imao širok raspon zakonskih sankcija, kazne zatvora do tri mjeseca, novčane kazne do najviše 100 tisuća kuna, kaznu oduzimanja dozvole za rad, te kaznu zatvaranja poduzeća. DIPU je također imao i svoje ispostave u NDH, a zadatak je bio da izvjestitelji s terena, iz župa i kotara, odašilju povjerljive informacije u centralu, a time i do Predsjedništva Vlade“. Alen LABUS, *Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Studia lexicographica*, 3 (2009.), br. 1–2 (4–5), str. 103-104. Više o navedenim institucijama vidjeti i u: Alan LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Plejada, Zagreb, 2011.

²¹⁷ „Vjerovati kako je u to zloguko vrijeme, povrh svega, bujao kulturni i književni život, i kako je on u dobroj mjeri bio *autonoman*, pa čak i kritičan spram same vlasti, mogli su i htjeli samo rijetki i dobro obavješteni“. Ivica MATIČEVIĆ, *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici 1941-1945.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 8. „Pregled tih stranica naposljetku potvrđuje poznatu tvrdnju kako je u NDH postojala stanovita *autonomija* kulturnog života“. Trpimir MACAN, *Spremnost 1942-1945*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 126. „Stranice *Spremnosti* svjedoče o stanovitoj *autonomiji* kulturnog života“. Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005., str. 289.

Književna kritika osigurala je svoj prostor slobode i autonomije zahvaljujući sljedećim razlozima: slabosti i neorganiziranosti ustaških vlasti da sustavno uobličiti i nametne neku vrstu preskriptivne književne poetike, odnosno načina kritičkog vrednovanja u ideološkom ključu [...] te konačno, zahvaljujući odlučnošću i liberalnim uredništvima časopisa i novina koji su znali balansirati između obaveza spram režima i otvaranja prostora slobode svojim suradnicima.²¹⁸

Lasić kaže slično:

Ustaški ideolozi nisu bili sposobni da osnuju čvrst, trajan, visoko obrazovan, intelektualno snažan ideološki štab koji bi raščistio sporna (točnije: neodređena) pitanja te pokrenuo i uređivao takav teoretski časopis u kojem bi se jasno vidjelo što odgovara, a što ne odgovara ustaškoj ideologiji.²¹⁹

Dakle, kao glavni razlog autonomije u totalitarnom društvu kakvo je bilo ono u vrijeme ustaške diktature, apostrofira se „slabost i neorganiziranost ustaške vlasti“ odnosno ističe se da nisu imali prave ljude koji bi osnovali „intelektualno snažan ideološki štab“; nisu znali, nisu mogli, nisu bili organizirani.²²⁰

U tekstu u kojem izlaže kulturni model radikalne afirmacije totalitarističkog režima, tj. model onih ljudi koji su podržavali vlast, u našem slučaju ustaških ideologa i simpatizera, Stanko Lasić navodi doslovno sljedeća imena: Antun Bonifačić, Vinko Nikolić, Ivo Lendić, Marko Čović, Dušan Žanko, Franjo Nevistić, Pavao Tijan, Milivoj Magdić, Andrija Radoslav Glavaš-Buerov, Filip Lukas te Zlatko Milković. Iako to svakako nisu svi 'ideokrati intelektualci' ipak čine respektabilnu intelektualnu reprezentaciju. Ovo su većinom ljudi koji su već iza sebe imali ugled i značaj, kulturni opus i iskustvo. Ne samo da su imali znanje da pokrenu kvalitetan ideološki časopis, a za koji Lasić smatra da nisu mogli intelektualno iznijeti, već su i sami bili pokretači kulturnih časopisa ili njihovi urednici, te su tako kreirali izravno ideologiju kojoj su pripadali.²²¹ Međutim, opet se može s pravom konstatirati da je u NDH postojala određena kulturna autonomija.

Što se tiče tvrdnje da je ustaška vlast bila slabo organizirana, to se može prihvatiti za ona udaljena mjesta novoproglašene države negdje u vrletima Bosne, ali ne i usred

²¹⁸ I. MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, str. 523-524.

²¹⁹ S. LASIĆ, *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 77.

²²⁰ „[...] ali ista ta vlast nije imala ni snage ni volje (podjednako intelektualne i političke) da se pomnije, a to je moglo značiti samo represivnije, pozabavi književnošću kao jednim od aspekata umjetnosti i kulture“. I. MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, str. 496.

²²¹ Marko Čović bio je glavni urednik *Hrvatske smotre*, Ivo Lendić časopisa *Luč*, itd.

Zagreba, kulturnog i političkog centra NDH.²²² Gotovo sve institucije imale su svoja sjedišta upravo u Zagrebu i jedino se za Zagreb može u punom smislu riječi ustvrditi da je ustaška vlast radila i diktirala uvjete života. Međutim, nailazimo na određenu kulturnu autonomiju u NDH i to upravo u njezinom središtu.

Iako je Lasićev rad i po uvidu, erudiciji i izlaganju teme i danas nešto najbolje i najsustavnije što o toj temi imamo (a ne zaboravimo da se on teme autonomije kulture u NDH dotakao samo usputno, na margini svog istraživanja kritičke misli o Miroslavu Krleži) nije mogao povjerovati u tezu koja bi bila puno logičnija od proklamiranog neznanja ili nemoći jedne solidne ideološke mašinerije: kulturna autonomija u NDH bila je ne samo *dopuštena* već i *prešutno prihvaćena* od strane tog istog totalitarnog režima. Ipak tu prešutnost ne treba mistificirati: njezino postojanje govori istovremeno i o slabosti nove ideologije da u kratkom i nepovoljnom razdoblju nametne u potpunosti svoje ideološke principe, kao i o nespremnosti činovništva i ideologa da pruže dovoljno uvjerljivu poruku koja bi svojom unutrašnjom snagom privukla i uvjerila sve kojima je upućena, kao i djelomičnu osobnu neuvjerenost dijela pripadnika ustaškog pokreta u opravdanost, uvjerljivost i snagu proklamirane ideologije. Svakako, bez obzira na razlog, moramo jasno reći da se tu ipak radilo o gotovo zanemarivoj manjini ljudi koji su se igrom slučaja našli na dovoljno utjecajnim pozicijama unutar političke hijerarhije te su mogli pozitivno utjecati na kulturnu produkciju u NDH. Zapravo, kultura je profitirala od činjenice da su u institucionalni okvir koji se njom bavio imenovani najvećim dijelom pripadnici domovinskog ustaškog pokreta, kao i ostali simpatizeri, dok su ustaše povratnici pod svojom kontrolom držali vojne, gospodarske i represivne institucije.

Želimo navesti i jedno neposredno svjedočanstvo koje govori u prilog našoj tezi o prešutnom prihvaćanju autonomije kulture. Naime, Pavao Tijan²²³ u pismu Trpimiru Macanu koji je svoju bibliografiju *Spremnosti* prvo objavljivao u časopisu *Marulić* javio se između ostalog i ovim riječima:

Kao urednik kulturne rubrike imao sam slobodne ruke. Nikada mi nitko nije protumačio, što je to 'misao i volja ustaške Hrvatske' i kako bih u tom smislu trebao raditi. Ja sam pozivao na suradnju hrvatske intelektualce po načelu, koje smo provodili u Enciklopediji, tj. bez diskriminacije.²²⁴

²²² O Zagrebu i organizaciji vlasti u vrijeme NDH vidjeti u: Ivo GOLDSTEIN, *Zagreb 1941.-1945.*, Novi Liber, Zagreb, 2011.

²²³ Više o Pavlu Tijanu u Leksikonu: *Tko je tko u NDH*, Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić, Darko Stuparić (urr.), Minerva, Zagreb, 1997., str. 397-399.

²²⁴ Trpimir MACAN, *Mortigijina uznička autobiografija*, u: Tijas MORTIGIJA, *Moj život*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996., str. 15. Pismo je poslano 1994. godine!

Što se tiče filozofije, ustaški režim nije imao službene filozofije, ali ne zato jer nije imao sposobnih pojedinaca za taj zadatak. Podsjećamo da je jedan od najbližih Pavelićevih ljudi bio Julije Makanec, filozof od formata koji je mogao poput Gentilea u fašističkoj Italiji nametnuti jednu sustavnu crtu učenja jer je bio čak i u poziciji političke moći da to napravi,²²⁵ ali ipak nije. Režim je progonio jedino marksističku filozofiju koja je bila javno proskribirana i prema kojoj je vlast bila represivna.

Uvijek je potrebno iznova napominjati da autonomija kulture o kojoj je ovdje riječ, tj. o određenom prostoru slobode koji su pojedini autori koristili da bi pisali o temama koje su ih zanimale, ne umanjuje niti poništava teror i zločine koji su počinjeni, već progovara o žilavosti otpora kulture ideološkoj indoktrinaciji. Naravno, te djelomične autonomije kulture moglo je biti samo i isključivo pod uvjetom da se ne dira u nedodirljive istine toga vremena, a to je lik i djelo poglavnika Ante Pavelića i njegova ustaškoga pokreta. Osim toga, nije bilo dopušteno otvoreno kritizirati aktualne poteze vlasti, a kamoli inzistirati na nedosljednostima ili ukazivati na lošu praksu na terenu. Iz ovih ograničenja jasno se vidi da intelektualna sloboda po sebi nije postojala, ali se mogla manifestirati u javnom kulturnom prostoru ako se bavila temama koje se nisu odnosile na gore spomenute nedodirljive istine.

Uzimajući sve ovo u obzir, smatramo kako je vrijedno istraživanja i intelektualnog napora provesti istraživanje te utvrditi na koji su način filozofski pisci kao intelektualci i javni radnici u tako definiranom javnom diskursu djelovali, o čemu su pisali, jesu li bili za, neutralni ili protiv režima, a što je glavna tema drugog poglavlja ovog rada.

²²⁵ Od listopada 1943. pa sve do propasti NDH bio je ministar prosvjete u Pavelićevoj vladi.

II. FILOZOFIJA U NDH

Uvod

Vremensko razdoblje koje NDH obuhvaća vrlo je kratko. Niti mjesec dana više od četiri godine zaista predstavlja, sam po sebi, neznatan vremenski odsjek. U kontekstu govora o povijesti filozofije bilo bi gotovo besmisleno pokušati opisivati tako kratko razdoblje. Ipak, opravdanje istraživanja bilo filozofije bilo ostalih znanstvenih ili kulturnih grana općenito toga razdoblja možemo naći u činjenici da je to kratko razdoblje obilježeno specifičnom političko-društvenom situacijom. Iz svega toga jasno proizlazi kako govor o filozofiji u NDH može biti motiviran i određen upravo zbog tih izvan filozofskih razloga, a koji su ujedno i točka kojoj konvergiraju i životi i djela istraživanih filozofa u ovome radu. Koji bi bili ti izvan filozofski razlozi koji opravdavaju istraživanje filozofije toga razdoblja?

Nakon 10. travnja 1941. godine na teritoriju koji danas uglavnom pokrivaju suverene i samostalne države Hrvatska i Bosna i Hercegovina nastala je država koja je svoju politiku temeljila na ideologiji. Ta je ideologija nijekala pravo na život određenim kategorijama ljudi, zahtijevala je strogu poslušnost režimu i smatrala je da u ime apstraktnih potreba zajednice može dopušteno ograničavati prava i slobode svim pojedincima. Nadalje, ta je država počivala na principu vođe u čijoj je osobi bio izvor prava i zakona te čije se odluke nisu smjele niti preispitivati niti osporavati. Instrumenti njegove vlasti bile su policijska i vojna sila, kao i kontrolirani i cenzurirani mediji. Ovo je društveni i pravni okvir u kojem su djelovali i hrvatski filozofi. Budući da je filozofija u svojoj biti usko povezana upravo sa slobodom mišljenja, s pravom smo postavili pitanje: o čemu su hrvatski filozofi pisali u tom razdoblju koje je na slobodno mišljenje ukoliko nije bilo u skladu s proklamiranim načelima reagiralo represijom? Jesu li uopće pisali te ako jesu o čemu? Smatramo nadalje kako je jedno od najbitnih pitanja ovoga vremena NDH i filozofije u njemu upravo odnos samih filozofa i režima i to u svim aspektima: od intelektualnog stvaralaštva, do sudjelovanja i suradnje s njegovim političkim i kulturnim institucijama. Odgovor na ovo pitanje koristiti će nam i kao osnovna shema podjele drugog poglavlja.

Istražujući najvažnije hrvatske filozofe koji su djelovali (pisali i objavljivali) u NDH u toj panorami našli smo dvije osobe koje bismo mogli postaviti na dvije suprotne strane: Julije Makanec, bio je filozof koji je sve svoje intelektualne snage stavio na

raspolaganje ustaškom režimu, te je u skladu s tim bio i visokorangirani dužnosnik ustaškog pokreta te na drugoj strani nalazimo lik i djelo Stjepana Zimmermanna koji je s radošću prihvatio osnutak NDH, ali se vrlo brzo uvjerio kako politička praksa toga režima nije u interesu stanovnika NDH. Zato je od svih filozofa toga razdoblja postao najglasniji i najjasniji njegov kritičar i to u doba kada je zbog takvog stava lako mogao izgubiti život, a što njegovu kritiku čini još i važnijom. Između njih dvojice kao najistaknutijih, pa rekli bismo i filozofski najplodnijih autora u razdoblju od 1941. do 1945. godine, postaviti ćemo ostale hrvatske filozofe, a čiji se životni i profesionalni stavovi kreću između ove dvije stvarnosti. Iako je za vrijeme NDH filozof Pavao Vuk-Pavlović bio u potpunosti u sjeni, tj. nije objavio niti jedan filozofski tekst niti je bio aktivan, staviti ćemo ga upravo između Makaneca i Zimmermanna i to kao treću stranu stava prema ustaškom režimu, tj. kao onoga koji je pred režimom bio prisiljen šutjeti.

Potrebno je napomenuti da niti jedan od ovdje obrađenih filozofa, koliko je nama poznato, nikada i nigdje nije niti zaniijekao niti bio protiv NDH kao države hrvatskog naroda. Neki su čak i sudjelovali u političkim, a ostali većinom u kulturnim institucijama te države. Između Makanca kao najistaknutijeg “režimskog” filozofa pa do od svih tadašnjih filozofa najistaknutijeg kritičara režima Zimmermanna, slijedit će sljedeći filozofski pisci: Kruno Krstić (kroz cijelo vrijeme NDH bio je djelatna u političkim i kulturnim institucijama), Drago Ćepulić (u početku je bio službenik Ministarstva vanjskih poslova, kasnije je dao ostavku i više nije želio preuzeti niti jedno zaduženje), Albert Haler (1943. godine Poglavnik ga je imenovao profesorom estetike na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu), Franjo Šanc (nikakvog dodira s režimom nije imao), Vilim Keilbach i Dominik Barač (bili su neutralni). Tu možemo smjestiti i ostale filozofe, a ovdje spominjemo samo neke, koje ćemo u ovom radu istražiti: Alberta Bazalu, Vendelina Vasilja, Vladimira Filipovića i Teofila Harapina.

Iz ovih uvodnih riječi jasno je vidljivo da su i filozofski pisci imali različite političke poglede na stvarnost i društvo koje ih je okruživalo. Nastojat ćemo u sadržaju njihovih djela, izlažući ih, pronaći i misli koje ih (suprot)stavljaju u odnos s režimom koji je djelovao prema postulatima suprotnima zadaći filozofije – doći od istinite spoznaje.

Filozofi između vlasti i poziva - Julije Makanec, Stjepan Zimmermann i Pavao Vuk-Pavlović

Predstavljanje života i rada hrvatskih filozofa u razdoblju NDH započet ćemo s dvojicom najistaknutijih predstavnika te Pavla Vuk-Pavlovića koji ništa nije objavio. Njihova važnost proizlazi iz nekoliko neospornih činjenica. Ponajprije, Julije Makanec i Stjepan Zimmermann najplodniji su hrvatski filozofi u tom četverogodišnjem razdoblju, a što se vrlo lako može potvrditi ukoliko se usporede biografije pojedinih filozofa toga razdoblja, a što je moguće učiniti uvidom u treće poglavlje ovoga istraživanja. Budući da kvantiteta bez odgovarajuće kvalitete ne znači mnogo, potrebno je također istaknuti da su njihovi radovi i iz toga razdoblja relevantni kako za njihov osobni opus tako i za povijest hrvatske filozofije uopće. Osim kvalitete sadržaja, njihovi filozofski doprinosi bitno se dotiču upravo aktualnih događaja u razdoblju o kojemu je ovdje riječ, i to na dva suprotstavljena načina: s jedne strane Julije Makanec svoj intelektualni kapacitet stavlja u potpunosti na raspolaganje ustaškom pokretu i njegovoj vlasti, dok s druge strane Stjepan Zimmermann svoje intelektualne sile ulaže u kompleksnu i razornu kritiku prakse te iste vlasti. Pavao Vuk-Pavlović bio je prisiljen na šutnju te je upravo ta prisilna šutnja još jedan od mogućih odgovora na ustaški režim te je to i glavni razlog zašto smo ga uključili u ovo istraživanje.

U prikazima života i rada prve dvojice filozofa koncentrirati ćemo se na odnos prema ustaškom režimu te na sam način kako su ga razvili u svom javnom i intelektualnom djelovanju. Svakog ćemo filozofa prikazati posebno. Ipak, već se sada može ustanoviti činjenica da kako vrijeme bude sve više odmicalo te se NDH približavala svome neupitnom kraju, Makanec će s jedne strane sve čvršće biti uz vlast i pokret, dok će Zimmermann naprotiv sve jasnije obrazlagati simptome koji će tu državu dovesti do propasti. Novi komunistički režim, a koji će zamijeniti onaj ustaški, bit će strog i nepravedan i prema Makancu koji je bio u vladi NDH, kao i prema Zimmermannu koji je tu vlast kritizirao. Naime, povjesna je i neoboriva činjenica kako je obojicu na svoj način nakon svibnja 1945. obavio zaborav, a koji se u posljednje vrijeme polako ali sigurno, a možemo reći i i sustavno dokida.²²⁶ Pavao Vuk-Pavlović imao je nešto drugačiju sudbinu od spomenute dvojice, a o čemu će više biti riječi kada o njemu budemo govorili.

²²⁶ Što se tiče predstavljanja Julija Makanca kao filozofa nakon demokratskih promjena u Hrvatskoj 1991. god., onda u tome prvenstvo ima filozof Pavo Barišić uređivanjem njegova rukopisa *Uvod u filozofiju poviesti*. S ovom se tvrdnjom slažu i Željko Karaula i Ivica Miškulin. Usp. Željko KARAUULA – Ivica

Julije Makanec (1904.-1945.)

1. Život

Julije Makanec rođen je 1904. u Sarajevu. Tijekom školovanja često se selio. Tako je osnovnu školu pohađao u Stocu i Sanskom mostu, a gimnaziju u Osijeku i Bihaću. God. 1922. upisao je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu gdje je i diplomirao, da bi već 1927. doktorirao kao jedan od najmlađih doktora filozofije do danas.²²⁷ Karijeru je započeo kao gimnazijski profesor u Petrinji (1927.-1929.), nakon čega seli u Koprivnicu, odakle je po kazni zbog svoje političke djelatnosti poslan u Leskovac 1932. Ponovno se vraća u Hrvatsku namještenjem u Bjelovaru (1933./34.), nakon čega dolazi 1936. god. u Viroviticu, da bi potom opet završio po kazni u Knjaževcu (1937./38.). To mu je bila posljednja kazna, nakon koje kratko radi u Karlovcu 1939. god., a potom opet dolazi u Bjelovar. Tu postaje i ravnateljem gimnazije, a da bi nakon osnutka Banovine Hrvatske 1940. god. postao i načelnik Bjelovara.²²⁸ Na tom mjestu zatekao ga je početak napada Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. god. Dva dana kasnije, sudjelujući aktivno u pobuni 108. pješачke pukovnije, proglasio je 8. travnja 1941. god. uspostavu NDH u Bjelovaru.

Iako je najvjerojatnije ustašku prisegu položio tijekom 1940. godine,²²⁹ tek nakon osnutka NDH, u svibnju, dobio je prvu službenu poziciju unutar Ustaškog pokreta i to taborskog pobočnika.²³⁰ U kolovozu je smijenjen s pozicije načelnika Bjelovara, te je

MIŠKULIN, *Jedan prilog za političku biografiju. Zapisnik sa saslušanja dr. Julija Makaneca od 26. svibnja 1945. godine*, u: *Cris*, 16 (2014), br. 1, str. 77.

²²⁷ U radu Tomislava Bracanovića *Doktorske disertacije iz filozofije u Hrvatskoj (1880.-1989.)*, u: *Prolegomena*, 2 (2003.), br. 2, str. 280. u prikazu stjecanja titule doktora znanosti po godinama starosti, i to od najmlađeg do najstarijeg, popis počinje s Albertom Bazalom koji je doktorirao s 23 godine, a onda potom slijede Vladimir Filipović s 24 godine, Marija Brida s 25 godina, itd. Autor ne spominje Julija Makanca koji zapravo dijeli prvo mjesto s Albertom Bazalom.

²²⁸ Usp. Željko KARAULA, *Gradski načelnici Bjelovara (1871.-1945.)*, u: *Cris*, 13 (2011.), br.1, str. 215.

²²⁹ „U Bjelovaru 1940. postoji ustaška skupina povezana s ustaškim vodstvom u Zagrebu i ustašama u okolnim kotarevima. Slavko Kvaternik je 1940. imenovao Miju Hansa za ustaškog povjerenika za grad i kotar Bjelovar, a uz njega je kao aktivni ustaša bio i Ivan Šestak. Prema nekim podacima tada je u Bjelovaru, u nazočnosti Mile Budaka, skupina desnog krila HSS-a položila ustašku prisegu te je bila dogovorena daljnja djelatnost za rušenje Jugoslavije i stvaranje nezavisne hrvatske države. Neke ustaše iz Bjelovara bili su u to vrijeme povezani s članovima ustaškog vodstva u Zagrebu i od njih su primali upute za rad, letke i drugi promidžbeni materijal. Također su ispisivali ustaške parole. Kada je u veljači 1941. imenovan Hrvatski ustaški nadzor na čelu s Mirkom Jerecom, kao povjerenici Glavnoga ustaškog stana u Bjelovaru, uz Miju Hansa, navode se i Julije Makanec i Martin Horvatić.“, Zdravko DIZDAR, *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941. godine*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 39 (2007.), br. 3, str. 583. Karaula smatra da je Makanec u ustaške redove prešao krajem 1930-tih. Usp. Ž. KARAULA, *Gradski načelnici Bjelovara*, str. 215.

²³⁰ Ustaški pokret bio je ustrojen na sljedeći način: sela su činila rojeve, a na čelu im je bio rojnik; granice jedne općine činile su tabor a na čelu im je bio tabornik (Makanec je bio jedan od dvojice zamjenika), više

imenovan stožernim pobočnikom za mušku ustašku mladež stožera Bilogora. Tu se pokazao vrlo sposobnim organizatorom i aktivnim piscem prigodnih tekstova po potrebi lokalnog ustaškog stožera,²³¹ te je ubrzo imenovan pročelnikom za duhovni odgoj pri *Zapovjedništvu Ustaške mladeži* u Zagrebu. Na toj poziciji ostaje od siječnja 1942. do ožujka 1943. god. kada je odlukom Poglavnika dobio mjesto na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu na katedri za filozofiju i sociologiju.²³² Sveučilišni profesor ostaje do listopada 1943. god., kada na poziv Nikole Mandića ulazi u vladu NDH kao ministar prosvjete. Na tom mjestu ostati će sve do pada NDH. Makanec kao ministar prosvjete dobio je zadatak da odgovori na propovijed zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca u kojoj se obrušio na rasizam i diskriminaciju, a koja je u to vrijeme vladala i u hrvatskom društvu. Nadbiskup Stepinac propovijed je održao 31. listopada 1943. ispred zagrebačke katedrale, a njezin sadržaj odjeknuo je vrlo snažno.²³³ Letci s tom propovjedi ilegalno su šireni, a tiskali su ga čak i partizani.²³⁴ Stoga i ne čudi javna reakcija ustaških vlasti. Makanec se u tekstu *Pozvani i nepozvani*, tiskanom u *Hrvatskom narodu* 7. studenoga 1943., ne spominjući ime nadbiskupa Stepinca, osvrnuo na njegovu propovijed.²³⁵ Oštrica njegove kritike nije bila toliko usmjerena na argumentiranost Stepinčeve kritike, koliko mu je odrekao pozvanost, a kako i naslov Makančeca teksta sugerira, da se bavi općenito politikom. Može se reći kako je ovaj Makančev odgovor u svojoj biti vrlo umjeren, pogotovo ako se uzmu u obzir represivne mogućnosti ustaškog režima toga vremena. Ovaj događaj redovito je navođen u historiografskim istraživanjima života i djela zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, a što je doprinijelo i Makančevoj boljoj prisutnosti u povijesnim istraživanjima.²³⁶ U svibnju 1945. Makanec se zajedno s ostalim članovima

tabora činile su Stožer, na čijem čelu je bio stožernik. Granice stožera pratile su administrativne granice Velikih župa.

²³¹ Osobito je surađivao u novopokrenutom tjedniku *Nezavisna Hrvatska*.

²³² Makanec je imenovan: „Odredbom Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske od 17. ožujka 1943. [...] izvanrednim profesorom [...] na Mudroslovnom fakultetu Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu kod katedre ‘Filozofija’ za predmete ‘Poviest filozofije’ i ‘Sociologija’”. *Alma Mater Croatica*, 5 (1943.), br. 10-11, str. 117.

²³³ Cjelokupni sadržaj propovijedi moguće je vidjeti u: Alojzije STEPINAC, *Propovijedi, govori, poruke. 1941.-1946.*, Glas Koncila, Zagreb, 1996., str. 176-180. Propovijed je objavljena pod naslovom: „Rase i narodi su Božje tvorevine“.

²³⁴ Usp. Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, sv. II. Dokumenti, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., str. 311-312. Na kraju letka, iza amen, stoji napisano: Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

²³⁵ Julije MAKANEC, *Pozvani i nepozvani*, u: *Hrvatski narod*, 7. studenoga 1943., str. 1-2.

²³⁶ Osim knjiga Jure Krište, ovaj događaj spomenuo je i Aleksa BENIGAR, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Glas Koncila, Zagreb, 1993., str. 416.

vlade povlači prema Austriji. Tu je uhićen i izručen komunističkoj Jugoslaviji. Osuđen je 6. lipnja 1945. god., a pogubljen dan kasnije.²³⁷

O posljednjim danima života Julija Makanca autori Karaula i Miškulin pišu:

Pred nadirućim partizanskim snagama koji su se nalazili nadomak Zagreba vlada NDH održala je zadnju sjednicu 6. svibnja 1945. godine te su istog dana dužnosnici vlade krenuli u bijeg prema Austriji. Dr. Julije Makanec nalazio se u grupi od šesnaestorice ministara za koje je bilo određeno mjesto skupljanja u mjestu Turracher Höhe u Alpama gdje su se nalazila tri hotela, predviđena za smještaj. Nakon što su stigli u Klagenfurt 7. svibnja skupina ministara se podijelila u tri grupe. Dr. Makanec se nalazio u grupi koja je nastavila put prema predviđenom mjestu i tu se zadržala do 15. svibnja. Zadnjeg dana dužnosnici vlade preselili su se u mjesto Tamsweg, s time da je dr. Makanec zajedno s predsjednikom vlade dr. Nikolom Mandićem i ministrom dr. Pavlom Cankijem bio smješten u dvorac grofa von Kinnburga u Tamswegu. Međutim, dva dana kasnije došli su Englezi kojima su se dužnosnici vlade NDH u izbjeglištvu predali. Dana 17. svibnja dr. Makanec je, zajedno s ostalim ministrima, odveden u englesko redarstvo u Tamswegu, a isti dan prevezeni su kamionima u engleski zatočenički logor Spittal na Dravi. Međutim, već sljedećeg dana, kao prva grupa ministara, predani su jugoslavenskim vlastima predsjednik vlade N. Mandić, dr. P. Canki i dr. J. Makanec i to na kolodvoru u mjestu Rosenbach. Nakon kratkog zadržavanja u Škofjoj Loki, petnaestorica članova vlade preko Ljubljane su sprovedena, uz oružanu pratnju, u Postojnu u štab Četvrte armije, da bi ubrzo zatim autobusima bili dovedeni u Zagreb i smješteni u zatvor u policijskoj stanici u Petrinjskoj ulici 27. Ovdje je dr. Makanec preslušan 26. svibnja i napravljen je zapisnik. Na Vojnom sudu II. Jugoslavenske armije u Zagrebu 6. lipnja 1945. u procesu protiv dr. Mile Budaka i ostalih optuženih visokih dužnosnika NDH dr. Julije Makanec osuđen je „zbog zločina veleizdaje, ratnog zločinstva i narodnog neprijatelja“ na kaznu smrti strijeljanjem, trajni gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine u korist NOF-a. Strijeljanje je izvršeno sljedeći dan 7. lipnja u jutarnjim satima.²³⁸

2. Djela do travnja 1941.

Pisati i objavljivati Makanec je počeo vrlo rano. Već kao dvadestogodišnjak počinje objavljivati u *Jutarnjem listu*,²³⁹ *Hrvatskom listu*,²⁴⁰ *Obzoru*,²⁴¹ *Hrvatu*,²⁴² itd. Ono što je

²³⁷ Zapisnik sa saslušanja održanog 26. svibnja 1945. god., može se vidjeti u članku: Željko KARAULA – Ivica MIŠKULIN, *Jedan prilog za političku biografiju. Zapisnik sa saslušanja dr. Julija Makaneca od 26. svibnja 1945. godine*, u: *Cris*, 16 (2014.), br. 1, str. 77-85.

²³⁸ I. KARAULA– Ž. MIŠKULIN, *Jedan prilog za političku biografiju. Zapisnik sa saslušanja dr. Julija Makaneca od 26. svibnja 1945. godine*, str. 80.

²³⁹ Julije MAKANEC, *Ferrero o odnosima između Europe i Azije*, u: *Jutarnji list*, 12 (1923.), br. 4109, str. 6.

²⁴⁰ Julije MAKANEC, *Etičke ideje u hrvatskom seljačkom pokretu*, u: *Hrvatski list* (Osijek), 4 (1923.), br. 186, str. 2-3; br. 187, str. 2; br. 188, str. 2-3; br. 189, str. 2-3. Julije MAKANEC, *Borba spolova. Arcibašev: Premijera dne 6. rujna 1924.*, u: *Hrvatski list* (Osijek), 5 (1924.), br. 214, str. 2-3.

²⁴¹ Julije MAKANEC, *Filozofska kultura*, u: *Obzor*, 64 (1924.), br. 174, str. 1-3.; Julije MAKANEC, *Matoš i dekadencija*, u: *Obzor*, 64 (1924.), br. 79, str. 1-2.

vidljivo iz sadržaja prvih priloga, u njegovom intelektualnom radu prevladavati će dva kompleksa tema: politika i filozofija. Ta dva dijela njegovoga stvaralaštva neće biti ravnomjerno raspoređena tijekom njegovoga spisateljskog života. Naime, prateći kronološku liniju Makančeva života, za očekivati je da će u prvom dijelu njegovoga života do 1941. godine prevladavati filozofska tematika, iako će i u tom razdoblju biti aktivnih i aktualnih intelektualnih priloga političkoj situaciji toga vremena, a od 1941. god. i osnutka NDH prevladavati će politički tekstovi. Ipak, i u tom drugom razdoblju Makanec neće zanemariti i filozofsko stvaralaštvo, a koje će se naravno intenzivirati zapošljavanjem na Mudroslovnom fakultetu tijekom 1943. godine.

Nadalje, Makanec je vrlo aktivno pratio svjetsku filozofsku literaturu donoseći prikaze aktualnih knjiga, osobito onih koje su bile značajne bilo u europskim bilo u svjetskim okvirima. Tako već 1925. god. osvrće se na rad Oswalda Spenglera,²⁴³ sljedeće godine piše prikaz njemačkog prijevoda Unamunovog djela *O tragičnom osjećaju života*,²⁴⁴ a 1931. god. piše vrlo informativan te i danas koristan prikaz Jaspersove knjige *Duhovna situacija vremena*, osvrćući se i na njegovu filozofiju u cjelini.²⁴⁵ Od ostalih stranih djela koje je prikazao ističemo Friedricha Gottl-Otilienfelda²⁴⁶ i K. Thalheime.²⁴⁷ Makanec je pratio i aktualnu domaću filozofsku literaturu, iako u nešto manjem opsegu. Tako je napisao prikaz knjiga svojih profesora Bazale²⁴⁸ i Vuk-Pavlovića²⁴⁹ te Stjepana Zimmermanna.²⁵⁰ Pratio je i stvaranje nekih srpskih filozofa.²⁵¹

²⁴² Julije MAKANEC, *Moral i politika*, u: *Hrvat*, 6 (1924.), br. 1211, str. 1.

²⁴³ Julije MAKANEC, *Oswald Spengler*, u: *Obzor*, 66 (1925.), broj 240, str. 2-4.

²⁴⁴ Julije MAKANEC, *Unamunov problem, povodom njemačkog prijevoda Unamunovog djela »O tragičnom osjećaju života«*, u: *Obzor*, 67 (1926.), br. 144, str. 2.

²⁴⁵ Julije MAKANEC, *Svijest o krizi; Karl Jaspers: Die geistige situation der Zeit, Berlin, Leipzig 1931.*, u: *Obzor*, 72 (1931.), br. 284, str. 2. Za ovaj Makančev rad Zlatko Posavac drži kako je on od iznimne važnosti te ga hrvatska filozofska historiografija, a i sam Zimmermann koji ga u svojoj knjizi *Kriza kulture* nije niti spomenuo, a što Posavac smatra neopravdanim i teškim propustom, moraju registrirati. Usp. Z. POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna*, str. 77.

²⁴⁶ Julije MAKANEC, *Filozofija ekonomike. Povodom knjige Friedricha Gottl-Otilienfelda Wesen und Grundbegriffe der Wirtschaft, Leipzig 1934.*, u: *Obzor*, 74 (1934.), br. 171, str. 1.

²⁴⁷ Julije MAKANEC, *Kriza kapitalizma. Povodom knjige dra. K. Thalheime: Werden und Wesen der modernen Wirtschaft, Leipzig 1934.*, u: *Obzor*, 75 (1934.), br. 184, str. 1.

²⁴⁸ Julije MAKANEC, *U sumraku svijesti. (Povodom knjige A. Bazale o okultizmu)*, u: *Hrvat*, 4 (1924.), br. 1424, str. 7.

²⁴⁹ Julije MAKANEC, *Spoznaja i spoznajna teorija, napisao dr Vuk Pavlović, izdao potporom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1926.*, u: *Obzor*, 67 (1926.), br. 118, str. 2.

²⁵⁰ Julije MAKANEC, *Religija i život, Stj. Zimmermann »Religija i života«*, u: *Hrvatska revija*, 11 (1938.), br. 9, str. 494-495.

²⁵¹ Julije MAKANEC, *Teorija relativiteta, povodom knjige dr. Sime Markovića o Einsteinovoj teoriji*, u: *Obzor*, 55 (1924.), br. 295, str. 1-3.; Julije MAKANEC, *Iz nauke i filozofije, napisao dr Sime Marković, Beograd 1925.*, u: *Obzor*, 66 (1925.), br. 58, str. 2.; Julije MAKANEC, *Jedna aktualna knjiga. Slobodan Jovanović: Iz historije političkih doktrina. (Platon, Machiavelli, Burke, Marx)*, Beograd 1935., u: *Obzor*, 76 (1935.), br. 174., str. 2.

Makanec nije pisao samo prikaze i marginalije uz pročitana djela. U njegovom međuratnom opusu mogu se također pronaći i radovi u kojima je pokušao filozofski kompetentno uspoređivati svoje omiljene autore i filozofe međusobno. Tako je progovorio o Nietzscheu i Spengleru u komparativnoj perspektivi nakon što je o svakome posebno posvetio jedan prikaz.²⁵² Spenglera je obradio zajedno s Goetheom, o kojem je čak nastao i jedan neobjavljeni rukopis.²⁵³

Od političkih spisa između dva rata, najčešće je spominjao Stjepana Radića i HSS,²⁵⁴ a nakon atentata na Radića više se bavi Antom Starčevićem, što odgovara Makančevom zaokretu prema nacionalizmu.²⁵⁵ Međutim, potrebno je naglasiti da Makanec do travnja 1941. god. nikada i nigdje nije pokazao sklonost ekstremizmu i ekskluzivizmu. Tim više biti će jasniji i očigledniji politički, ali i intelektualni zaokret nakon proglašenja NDH 1941. god., a u kojem će takvi tekstovi i razmišljanja biti gotovo pa redovita pojava.

Godine 1938. i 1939. izlaze dvije monografije manjeg opsega u nakladi Matice hrvatske. U knjizi *Marksistička filozofija prirode* Makanec na kompetentan način, a stilski pojednostavljeno, izlaže filozofske dosege marksizma,²⁵⁶ dok u djelu *O podrijetlu i smislu države. Uvod u noviju filozofiju države* kroz povijest filozofije prikazuje stavove o pitanju o državi, njezinoj ulozi i uređenju.²⁵⁷

3. Djela Julija Makanca od travnja 1941. do svibnja 1945. god. – panoramski pregled

Za vrijeme NDH Makanec je napisao brojne članke, brošure te knjige. Zbog mnogobrojnosti tadašnje ustaške periodike, a koja u nekim slučajevima nije niti sačuvana

²⁵² Julije MAKANEC, *Nietzsche i Spengler*, u: *Obzor*, 73 (1932.), br. 12, str. 2. O Nietzscheu je pisao već 1924. god. Julije MAKANEC, *Mučenik misli, K 80-godišnjici rođenja F. Nietzschea (s portraitom)*, u: *Obzor*, 65 (1924.), br. 127, str. 1-2.

²⁵³ Julije MAKANEC, *Hegel i Spengler*, u: *Hrvatska Revija*, 10 (1937.), br. 7, str. 366-370.; Julije MAKANEC, *Hegel i Spengler*, u: *Hrvatska Revija*, br. 8, str. 423-426. O Goetheu nalazimo i rad Julije MAKANEC, *Goethe i naše vrijeme*, u: *Obzor*, 73 (1932.), br. 67, str. 2-3., kao i prikaz knjige Trivunčev Goethe: Julije MAKANEC, *Dr. Miloš Trivunac, Gete, Beograd 1932.*, u: *Obzor*, 73 (1932.), br. 5, str. 3.

²⁵⁴ Julije MAKANEC, *Etičke ideje u hrvatskom seljačkom pokretu*, u: *Hrvatski list*, 4 (1923.), br. 186, str. 2-3; br. 187, str. 2., br. 188, str. 2-3., br. 189, str. 2-3.; Julije MAKANEC, *Radić govori!*, u: *Hrvatski list*, 5 (1924.), br. 205, str. 2-3.; Julije MAKANEC, *Stjepan Radić i srbijanska javnost*, u: *Književnik*. 1 (1928.), br. 6, str. 220-221.

²⁵⁵ Julije MAKANEC, *Starčević i Strossmayer na saboru 1861.*, u: *Hrvatska Revija*, 8 (1935.), br. 9, str. 449-455.; Julije MAKANEC, *O tragediji i kultu Zrinskih i Frankopana*, u: *Hrvatska Revija*, 10 (1937.), br. 5, str. 225-230.

²⁵⁶ Julije MAKANEC, *Marksistička filozofija prirode*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938.

²⁵⁷ Julije MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države. Uvod u noviju filozofiju države*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939.

niti dostupna istraživačima, ne može se utvrditi točan broj njegovih objavljenih priloga.²⁵⁸ Mankančeve tekstove moguće je podijeliti na političke i filozofske, iako se dobar dio tih tekstova nalazi upravo između ta dva područja, kao uostalom i cijeli Mankančev život. Panoramski pregled njegove bibliografije od travnja 1941. do svibnja 1945. god. jasno govori o tome da je od travnja 1941.²⁵⁹ do listopada 1942.²⁶⁰ napisao tridesetak tekstova koji se bave uglavnom aktualnim političkim događajima i analizama društvenih i političkih zbivanja. Dolaskom na mjesto pročelnika za duhovni odgoj Ustaške mladeži u siječnju 1942. god., a na kojem će ostati do ožujka 1943. god., njegovo stvaralaštvo još se uvijek kreće u okvirima političke dužnosti koju obavlja vrlo savjesno. Tek je nekoliko članaka u kojima se mogu pronaći i filozofski elementi.²⁶¹ Da to nije slučajno govori nam i njegovo stvaralaštvo u sljedećoj fazi djelovanja u NDH, kada je postao profesor filozofije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu i to od ožujka do listopada 1943. god. U tom razdoblju koje traje tek šest mjeseci, Mankanec je napisao deset filozofskih članaka, jednu filozofsku knjigu te dvije koje se dotiču i filozofije i politike. Budući da ti članci i knjige spadaju među najvažnije izvore za ovu temu općenito, a onda posebno za filozofsko stvaranje Julija Mankanca, smatramo kako ih je potrebno sve navesti. Počinjemo s člancima: *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*,²⁶² *Uzpon i pad liberalne demokracije*,²⁶³ *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*,²⁶⁴ *Platonova idealna država, uz hrvatski prijevod Platonova spisa o državi i državniku*,²⁶⁵ *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*,²⁶⁶ *Tragična srž kulture, o duševnosti i kulturi - povodom prijevoda Sprangerovih »Oblika života« u izdanju MH*,²⁶⁷ *Odgoj vođa ustaške mladeži*,²⁶⁸

²⁵⁸ O djelima koja smo u našem istraživanju pronašli može se vidjeti u trećem poglavlju ovoga rada.

²⁵⁹ Prvi Mankančev objavljeni članak u NDH jest: Julije MAKANEC, *Hrvatska država*, u: *Nezavisna Hrvatska*, Bjelovar, 19. travnja 1941., br. 1, str. 1.

²⁶⁰ Julije MAKANEC, *Filozofija i svijet*, u: *Hrvatska Revija*, 15 (1942.), br. 1, str. 2-9.

²⁶¹ Kao npr. Julije MAKANEC, *Duša pokreta. Razmatranje u povodu rasprave prof. Ivana Oršanića 'O pokretu i vođi pokreta'*, u: *Hrvatska smotra*, (1942.), br. 10, str. 569-577.; Julije MAKANEC, *Nacionalizam Stjepana Radića*, u: *Spremnost*, 1 (1942.), br. 25, str. 2.; Julije MAKANEC, *Auktoritativni sustav*, u: *Spremnost*, 1 (1942.), br. 24, str. 2.

²⁶² Julije MAKANEC, *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 47, str. 1.

²⁶³ Julije MAKANEC, *Uzpon i pad liberalne demokracije*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 56, str. 3.

²⁶⁴ Julije MAKANEC, *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 61, str. 8.

²⁶⁵ Julije MAKANEC, *Platonova idealna država. Uz hrvatski prijevod Platonova spisa o državi i državniku*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 62, str. 3.

²⁶⁶ Julije MAKANEC, *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 85, str. 7.

²⁶⁷ Julije MAKANEC, *Tragična srž kulture, o duševnosti i kulturi - povodom prijevoda Sprangerovih »Oblika života« u izdanju MH*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 82, str. 11.

²⁶⁸ Julije MAKANEC, *Odgoj vođa ustaške mladeži*, u: *Plava Revija*, 3 (1943.), br. 1-2, str. 1-5.

Kant,²⁶⁹ *Poglavnik u poviesnoj perspektivi*,²⁷⁰ *Hrvatski vrhovništvo*,²⁷¹ *Komiterna i Antikomiterna*,²⁷² *Nazor o svietu i političke nauke. Uz osnutak 'Radne zajednice za nazor o svietu i političke nauke'*,²⁷³ *Temelji Poglavnikove politike*,²⁷⁴ *Zahatiev poviesti*.²⁷⁵ Objavio je i tri knjige: *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*,²⁷⁶ *Politički sustavi. Priručnik za državno-političku nastavu*,²⁷⁷ *Veliko razkršće*.²⁷⁸

Krajem 1943., točnije 13. listopada, Makanec postaje ministar prosvjete u vladi Dominika Mandića. Tu će poziciju zadržati sve do svibnja 1945. Tijekom 1944. god. prevladavaju Makančevi govori kao ministra prosvjete s vrlo malo filozofskih članaka.²⁷⁹ To je i razumljivo, budući da je pozicija ministra u ratno vrijeme, bez obzira na resor, vrlo zahtjevna te je ostavljala vrlo malo slobodnoga vremena za aktivnosti izvan politike. Možemo istaknuti kako mu je izišla tek kompilacija eseja u knjizi *Hrvatski vidici* u kojoj ima i njegovih ranijih radova, a koji se dotiču i filozofije,²⁸⁰ kao i niz vrlo zanimljivih govora koje je izgovorio u raznim službenim prigodama.

Zanimljiv je nadalje tematski zaokret u radovima Julija Makanca u 1945. godini i to od politike k filozofiji. Naime, u prva četiri mjeseca posljednje godine života NDH, Makanec je objavio tri filozofska članka: *Nietzscheova filozofija poviesti*,²⁸¹ *Razmatranje o poviesnim zakonima*²⁸² te *Pitamo o materijalističkoj filozofiji*.²⁸³ Nakon što je uhićen u Austriji i izručen novim komunističkim vlastima, kratko je ispitan u zatvoru u Zagrebu u kontekstu pripreme za suđenje. U tom zapisniku koji je sačuvan u ostavštini Ive Politea, odvjetnika jednog od okrivljenika u tom skupnom suđenju ministrima u Vladi NDH, jasno se vidi da komunističke vlasti nisu niti najmanje zanimale njegova filozofska ili

²⁶⁹ Julije MAKANEC, *Kant*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 18, str. 429-433.

²⁷⁰ Julije MAKANEC, *Poglavnik u poviesnoj perspektivi*, u: *Hrvatski krugoval*, 3 (1943.), br. 34, str. 3.

²⁷¹ Julije MAKANEC, *Hrvatski vrhovništvo*, u: *Naraštaj slobode*, 2 (1943.), br. 7 (14), str. 6.

²⁷² Julije MAKANEC, *Komiterna i Antikomiterna*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 849, str. 1.

²⁷³ Julije MAKANEC, *Nazor o svietu i političke nauke. Uz osnutak 'Radne zajednice za nazor o svietu i političke nauke'*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 682, str. 3.

²⁷⁴ Julije MAKANEC, *Temelji Poglavnikove politike*, u: *Ustaška mladež*, 3 (1943.), br. 6-7., str. 4.

²⁷⁵ Julije MAKANEC, *Zahatiev poviesti*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 844, str. 1.

²⁷⁶ Julije MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Zagreb, 1943.

²⁷⁷ Julije MAKANEC, *Politički sustavi. Priručnik za državno-političku nastavu*, Zagreb, 1943.

²⁷⁸ Julije MAKANEC, *Veliko razkršće*, Zagreb, 1943.

²⁷⁹ Usp. *Prosvjeta u razdoblju kušnje, dr. Julije Makanec ministar narodne prosvjete*, u: *Prosvjetni život, siječanj-veljača-ožujak* (1944.), br. 19-21, str. 1-2.; *Govor ministra narodne prosvjete dr. Julija Makanca*, u: *Prosvjetni život, lipanj-srpanj*, (1944.), str. 101-104.; *Govor ministra narodne prosvjete dr. Julija Makanca*, u: *Prosvjetni život, kolovoz-rujan*, (1944.), br. 26-27, str. 137-138.; Dr. Julije MAKANEC, *Hrvatski đaci izvršit će častno svoju dužnost prema domovini*, u: *Hrvatska mladost*, 28 (1944.), br. 1-2, str. 1-2.

²⁸⁰ Julije MAKANEC, *Hrvatski vidici. Nacionalno-politički eseji*, Vinko Nikolić (ur.), Zagreb, 1944.

²⁸¹ Julije MAKANEC, *Nietzscheova filozofija poviesti*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 151, str. 9.

²⁸² Julije MAKANEC, *Razmatranje o poviesnim zakonima*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 163-164., str. 14.

²⁸³ Julije MAKANEC, *Pitamo o materijalističkoj filozofiji*, u: *Hrvatski narod*, 7 (1945.), br. 1305, str. 13.

nefilozofska djela. Štoviše, prema optužnici na temelju koje je osuđen na smrtnu kaznu, temeljni zločin Julija Mankanca bilo je proglašenje NDH s balkona gradske vijećnice 8. travnja 1941.²⁸⁴

4. Djelo(vanje) Julija Mankanca u NDH 1941. godine

Iz prikazanog panoramskog pregleda filozofskog stvaralaštva Julija Mankanca, možemo zaključiti kako je zasigurno bio plodan filozofski pisac. Budući je očito da je to stvaralaštvo svojom dinamikom usko vezano za njegovo javno i političko djelovanje u NDH, a kako smo već pokazali to aktivno političko djelovanje utjecati će i na promjenu njegovog filozofskog stava ne samo po pitanju odnosa prema pojmu države već i marksizma, potrebno se ukratko osvrnuti na značajnije dijelove iz njegovih političkih i ideoloških razmatranja. Iz tih sadržaja bit će jasnija i Mankančeva intelektualna pozicija u ovom četverogodišnjem razdoblju.

U historiografiji je poznata i donekle relevantno obrađena Mankančeva uloga u tzv. bjelovarskom ustanku rezultat kojega je bio proglašenje NDH 8. travnja 1941. god. s balkona Gradske vijećnice.²⁸⁵ Ovaj prevrat dogodio se relativno mirno, osobito ako se ima na umu količinu oružja i kaos na ratištu koji je među stanovništvo unosi dodatani nemir. Mirnom proglašenju doprinjela je također i trijezna uloga načelnika Mankanca. Uskoro će događaji i politika koja ih je prouzrokovala zatražiti radikalno svrstavanje. Naime, dvadeset dana nakon proglašenja NDH u Bjelovaru, u njegovoj neposrednoj blizini kod sela Gudovca dogodit će se jedan od prvih masovnih pokolja od strane ustaških vlasti. Već 28. travnja ustaše na čelu s ravnateljem Ravnateljstva za red i sigurnost Eugenom Didom Kvaternikom u tom će selu pobiti oko 190 stanovnika srpske nacionalnosti.²⁸⁶ Ovaj događaj vremenski je tek dva dana prethodio proglašenju tzv. rasnih zakona. Bezumno nasilje i diskriminacija postali su očiti te zakonski uokvireni.

Iz gore navedene biografije i bibliografije Julija Mankanca vidjeli smo da je on 21. svibnja 1941. god. dobio svoju prvu službenu poziciju unutar Ustaškog pokreta. S te

²⁸⁴ Usp. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, Vladimir Geiger (ur.) i dr., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 420.

²⁸⁵ O tome je čak napisana i leksikografska jedinica u drugom svesku *Hrvatske enciklopedije*, a i Mankanec je u dva navrata sam opisivao te događaje. Usp. Julije MAKANEC, *Ustanak u Bjelovaru*, u: *Hrvatski narod*, (1941.), br. 229, str. 6.; (1941.), br. 230, str. 6.; (1941.), br. 231, str. 6. Julije MAKANEC, *Ustanak u Bjelovaru*, u: *Hrvatska smotra*, (1944.), br. 3 i 4, str. 102-112.; *Bjelovar*, u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2, Zagreb, 1942., str. 660.

²⁸⁶ Usp. Željko KARAULA, *'Slučaj Gudovac' 28. travnja 1941.*, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39 (2007.), str. 197-208.

strane možemo utvrditi da je prihvatio pravnu i teoretsku praksu nasilja i diskriminacije, bez obzira na možda drugačiji unutarnji stav. Međutim, na shvaćanje Makančeve intelektualne i političke pozicije nismo vezani samo na izvore neovisne o njegovom intelektualnom stvaralaštvu jer nam je sam Makanec svojim brojnim tekstovima detaljno dokumentirao vlastite stavove o tim bitnim pitanjima. Njegova intelektualna, ali i duhovna transformacija dogodila se u vrlo kratkom roku: od prvog objavljenog teksta u travnju 1941. god. u lokalnom bjelovarskom tjedniku u kojem kaže da „hrvatski narod svoju sreću ne želi graditi na nesreći drugih“, do zloslutnog upozorenja iz studenoga iste godine kao stožernika Ustaške mladeži Stožera Bilogora kada kaže: „da trutova i sebičnjaka, da društvenih parazita Hrvatska ne treba i da će ih iskorieniti“.²⁸⁷ Taj ideološki obrat osjetiti će se i u njegovom intelektualnom stvaranju, jer će sve češće koristiti govor diskriminacije, a koji će se odraziti i na njegov govor o etici, marksizmu, državi itd. U tom smislu ključnom će se pokazati 1942. godina.

5. Primat politike nad filozofijom – 1942. godina

Makanec 1942. god. zauzima vrlo visoko mjesto u hijerarhiji organizacije Ustaške mladeži. Tu je glavni i odgovorni dužnosnik za duhovni odgoj cjelokupne mladeži. Ovu odgovornost formulirati će u nizu propagandnih brošura i tekstova koje će on osobno propisati kao obveznu literaturu, između ostalih, za duhovni odgoj mladeži: *Poglavnik o boljševizmu*,²⁸⁸ *Ustaške vrline*,²⁸⁹ *Veličina i propast kraljevstva hrvatskoga*,²⁹⁰ *Temelji duhovnog odgoja Ustaške mladeži*,²⁹¹ *Duša pokreta*,²⁹² itd. Ukratko ćemo se osvrnuti na ove tekstove.

Čini se kako je Makanec cijenio knjigu *Strahote zabluda* od Ante Pavelića i to unatoč činjenici da je sadržaj te knjige jedan sasvim prosječan esej. Možda je i sam Makanec bio pod dojmom kulta ličnosti koji je intenzivno stvaran tijekom cijeloga

²⁸⁷ Usp. Petar MACUT, *Julije Makanec kao duhovni odgajatelj Ustaške mladeži*, u: *Intelektualci i rat 1939.-1947.*, Zbornik radova s Desničinih susreta 2012., Roksandić, Drago, Cvijović Javorina, Ivana (ur.), Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Zagreb, 2013., str. 151. Dva teksta na koje se ovdje referiramo jesu iz *Nezavisne Hrvatske* iz travnja i studnoga 1941. godine: Julije MAKANEC, *Hrvatska država*, u: *Nezavisna Hrvatska*, (1941.), br. 1, str. 1.; Julije MAKANEC, *Misao 'Pomoći'*, u: *Nezavisna Hrvatska*, (1941.), br. 33, str. 1.

²⁸⁸ Julije MAKANEC, *Poglavnik o boljševizmu*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1942.

²⁸⁹ Julije MAKANEC, *Ustaške vrline*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1942.

²⁹⁰ Julije MAKANEC, *Veličina i propast kraljevstva hrvatskoga*, Promičba ustaške mladeži, Zagreb, 1942.

²⁹¹ Julije MAKANEC, *Temelji duhovnog odgoja Ustaške mladeži*, u: *Plava revija*, 23 (1942.), br. 5, str. 161-167.

²⁹² Julije MAKANEC, *Duša pokreta. Razmatranje u povodu rasprave prof. Ivana Oršanića 'O pokretu i vođi pokreta'*, u: *Hrvatska smotra*, (1942.), br. 10, str. 569-577.

razdoblja NDH, pa su se i najbezazlenije Poglavnikove geste i riječi uzdizale do besmislene visine. Svakako, Makanec još kao stožernik Ustaške mladeži u Bjelovaru samostalno organizirajući raspored predavanja Starčevićovoj mladeži (djeci od 11 do 15 godina) odredio je da se s njima održavaju jednom tjedno sastanci na kojima će se čitati i tumačiti Poglavnikovo djelo *Strahote zabluda*.²⁹³ Ubrzo po dolasku u Upravno zapovjedništvo Ustaške mladeži napisat će i brošuru u kojoj će prikazati to Poglavnikovo djelo, a koje će postati jedan od obaveznih priručnika. O zadaći i doseg ovoga djela Makanec kaže:

Njena zadaća nije nipošto, da nadomjesti čitanje Poglavnikova djela '*Strahote zabluda*', nego da bude putokazom pri njegovu proučavanju. To Poglavnikovo djelo mora proučiti svaki hrvatski intelektualac, jer će tako, vođen od najpozvanijeg vodiča, upoznati splet najsudbonosnijih pitanja, koja rješava današnji svjetski rat. Ova se knjižica može i samostalno upotrebljavati kao priručnik za upoznavanje stanovišta, što ga zauzima Poglavnik i ustaštvo prema boljševičkom političkom i životnom sustavu.²⁹⁴

Makančeva brošura prati pojedina poglavlja Pavelićevog djela te osim što ga skraćeno prepričava, donosi i neke vlastite komentare i zaključke. Tako u prvom poglavlju pod naslovom komunizam kaže da u onim državama i društvima u kojima vlada duh zapadne kulture komunizam ne može imati uspjeha. Kao razlog tome navodi da je komunizam duhovno djelo „semite-iztočnjaka“, te kao takvo strano je i otrovno.²⁹⁵ Zbog toga se s boljševizmom treba obračunati. Gotovo cinički zvuči Makančeva konstatacija da su proleter, kako udarna snaga marksizma, zapravo manjina, te da manjina ne može drugačije doći na vlast nego nasiljem i diktaturom, a u tom dolasku na vlast ključnu ulogu odigrali su „Židovi intelektualci“. Čini se da je antisemitizam jedna od glavnih ideoloških podloga govoru o boljševizmu i marksizmu, što je potpuna novost u Makančevu govoru. U djelu iz 1938. god. Makanec nigdje nije negativno govorio o Židovima. Da to nije slučajno, govore nam i još neki njegovi drugi tekstovi te govori koje je držao u raznim prigodama. Tako npr. zapažamo kako je nedugo nakon preuzimanja ministarske pozicije, Makanec bio glavni govornik na velikoj političkoj skupštini u Radničkoj komori. Govor koji je tada održao tiskan je kao posebna brošura pod naslovom

²⁹³ Usp. P. MACUT, *Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži*, str. 153.

²⁹⁴ J. MAKANEC, *Strahote zabluda*, str. 3.

²⁹⁵ Usp. J. MAKANEC, *Strahote zabluda*, str. 7.

*Komunistički značaj partizanstva.*²⁹⁶ I u tom govoru istaknuo je svoj antisemitizam: „Židovski duh imade stanovite značajke, koje izgledaju stalne i nepromjenjive. Za nj ne postoji ništa sveto, ništa pred čime bi čovjek morao osjećati strahopoštovanje, on nije sposoban da se uzdigne do nekog višeg duhovnog smisla života [...]“.²⁹⁷ Tu se jasno očituje stav, a koji je bio i sastavni dio ustaške ideologije, o načelnoj nejednakosti ljudi, a što je u Makančevom intelektualnom stvaralaštvu bitna novost. Osim toga, ove tragove možemo pratiti i u još nekim Makančevim tekstovima namijenjenima duhovnom odgoju Ustaške mladeži, kao na primjer u *Ustaškim vrlinama*.²⁹⁸ Na više mjesta u svojim djelima i govorima Makanec pokazuje antisemitizam, a koji se odražava i u njegovom stavu o načelnoj nejednakosti među ljudima koju je također više puta isticao.²⁹⁹

5.1. *Filozofija i svijet protiv Duše pokreta*

U eseju *Filozofija i svijet* Makanec razmatra odnos mišljenja i svijeta koji ga okružuje. Ta misao koja nastaje iz čuđenja kao temeljnog poticaja, na prvi pogled primjećuje da se svijet: „raspada na nekoliko slojeva“, točnije na četiri: materija (mrtva priroda), život (biološka činjenica), duša i svijest (osjet i duševnost), i duhovna aktivnost. Iako je moguće ove različite pojave jasno uočiti, one su zapravo nerazdvojive i u neprestanoj interakciji: materija je temelj života, bez života nema svijeću obdarene duše, bez duše nema duhovne aktivnosti.³⁰⁰ Ova interakcija jedan je od temeljnih dokaza da je materijalizam pogrešan nazor na svijet te da se mora odbaciti njegov princip prirodne nužnosti prema i pomoću koje je nastao ovaj svijet postepenim prijelazima od materije do svijeću obdarenog čovjeka. Međutim, kaže dalje Makanec, jednako je pogrešan i suprotan nazor na svijet koji smatra da je svijet rezultat aktivnosti čistoga duha. Koji je, dakle: „položaj čovjekov prema ovosvjetskim fragmentima opstojnosti“?³⁰¹ U nastavku ovoga vrlo važnoga eseja u kojem se Makanec predstavlja kao informirani i elokventni filozofski pisac, ukratko i pregledno predstavlja odnos filozofije prema ostalim specifično

²⁹⁶ Julije MAKANEC, *Komunistički značaj partizanstva. Govor ministra narodne prosvjete dra Julija Mankanca na velikoj političkoj skupštini u Zagrebu 11. XI. 1943.*, Zagreb, 1943.

²⁹⁷ J. MAKANEC, *Komunistički značaj partizanstva*, str. 6.

²⁹⁸ „Narodi, u kojima nema vrlina, nemaju prava tražiti za sebe slobodan i nezavisan život.(...) Zato si svaka zajednica uzima pravo da istrijebi, uništi ili bar učini neškodljivima one pojedince, koji je radi posvemašnjeg nedostatka vrlina slabe i upropaštavaju. Julije MAKANEC, *Ustaške vrline*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1942., str. 4. Ili: “Čovjek bez razvijena osjećaja odgovornosti uvijek je malovrijedan, nepouzdan i za zajednicu bezvrijedan.” J. MAKANEC, *Ustaške vrline*, str. 19.

²⁹⁹ Npr. Julije MAKANEC, *Priručnik za državno-političku nastavu*, Državna radna služba, Zagreb, 1943. str. 6.; Julije MAKANEC, *Komunistički značaj partizanstva*, Zagreb, 1943., str. 5-8.

³⁰⁰ Usp. J. MAKANEC, *Filozofija i svijet*, str. 3.

³⁰¹ Usp. J. MAKANEC, *Filozofija i svijet*, str. 4.

ljudskim odnosima prema svijetu, tj. odnos znanstvenika, vjernika i umjetnika. Makanec piše: „Kao egzistencija ja sam uvijek više nego li ono, što može postati predmetom bilo kakve znanstvene spoznaje“. Čovjek je više nego ukupnost znanstvenih činjenica. To „više“ znanost ne može dohvatiti, već samo filozofija. Isto je i s vjernikom. Prava vjera, smatra Makanec, pripada onima koji poput Tertulijana vjeruju bez dokaza. Upravo zbog toga svaku vjeru slijedi sumnja koja je također svojstvena čovjeku i vjerni je pratilac svake vjere. U filozofiji sumnja ima dugu povijest od grčkih skeptika nadalje. Ipak, skepsa je neplodna. Ona je odricanje, pasivnost u spoznaji. A pravi filozof mora biti stvaratelj. „Filozof ne će ni pred čim zastati. [...] Iz te njegove osobine niču napetosti i neprijateljstva između njega i vjernika pozitivnih religija“. ³⁰² Taj rivalitet jest zapravo plodan. I filozof i vjernik na svojim se suprotstavljenim pozicijama mogu i moraju nadopunjavati. Sličan je odnos filozofije i umjetnosti. Filozofski sustavi na neki su način i umjetnička djela. Dakle, govore više i govore svakom pojedincu na poseban način.

U ovome eseju vidi se Makančev filozofski potencijal i ljubav prema filozofiji. Nije poznato je li to djelo nastalo prije ili nakon proglašenja NDH iako je tiskano 1942. god., ali u njemu je jasno vidljiv Makanec kao filozof bez traga Makanca političara. Možda je zbog toga i mogao napisati sljedeće riječi: „U psihologiji filozofa stvaraoca očita je tendencija, da svojom filozofijom prožme sav svoj život. Za njega ne smije biti trenutaka, kad nije filozof – inače mu filozofija gubi svoju životnu istinitost“. ³⁰³

Da je u tom temeljnom zahtjevu podbacio pokazali smo na njegovom odnosu prema nekim temeljnim pojmovima koje je koristio na jedan način prije, a na drugi način poslije travnja 1941. god. Kao još izravniji dokaz neka nam posluži jedan drugi njegov esej napisan također 1942. god. u kojem progovara Makanec političar. Naime, radi se o članku *Duša pokreta* povodom rasprave Ivana Oršanića *'O pokretu i vođi pokreta'*. U tim se člancima progovara o vođi Ustaškog pokreta Anti Paveliću. Makanec kaže: „Glavni nosilac istine, koju određeni pokret u sebi otjelovljuje, jest vođa pokreta, i zato svi oni, koji vjeruju u istinu pokreta, vjeruju i u njena glavnog nosioca, u vođu“. ³⁰⁴ Zanimljivo je njegovo daljnje izlaganje, posebno ako se uzme u obzir da je kvalificirani filozof koji je, vidjeli smo u prethodnom eseju, isticao ulogu filozofije u čovjekovu životu, a ovdje ističe da taj vođa zbog životne logike koju osjeća jače od ostalih, ne obrazlagajući zašto je to

³⁰² J. MAKANEC, *Filozofija i svijet*, str. 6.

³⁰³ J. MAKANEC, *Filozofija i svijet*, str. 8.

³⁰⁴ J. MAKANEC, *Duša pokreta*, str. 571.

tako, postaje nepogrešiv!³⁰⁵ U *Ustaškim vrlinama* o kojima smo nešto prije govorili, jedan od temeljnih postulata odgoja Ustaške mladeži jest nepokolebljiva vjera u Poglavnika. Naravno da ta vjera mora biti iracionalna, nepokolebljiva i bezuvjetna da bi se lakše moglo izgraditi kult ličnosti vođe. U taj je kult s jedne strane vjerovao, a s druge i sam ga je izgrađivao i Makanec. Budući da je bio doktor filozofije pokušao je taj kult utemeljiti na filozofski način. Tako piše: „Vođa osjeća u sebi dodir s onim, što bi Hegel nazvao svjetskim umom (Weltgeist), s pokretnim i svrsishodno upravljanim snagama, koje pokreću povijest“.³⁰⁶ Misija vođe ima svoje metafizičko opravdanje, smatra dalje Makanec. U ovom kontekstu to bi se moglo protumačiti da je izvor toga poslanja nepoznanica, ali da mu je potrebno vjerovati zato što je vođa. To je klasična tautologija – vjerujemo vođi zato što je vođa, a vođa je zato što mu vjerujemo.

Riješivši na ovaj način karakter i izvor principa vođe, Makanec prelazi na pitanje konkretnog djelovanja. Budući da je sve do sada rečeno o ulozi i poslanju vođe vrlo iracionalno, ono što je racionalno i jasno vidljivo jest da bi se djelovanje „nepogrešivog“ vođe koji djeluje na principu slijepe poslušnosti moglo definirati kao diktatura, ipak Makanec jasno kaže da vođa nije isto što i diktator:

Vođa stoji stalno u dodiru s narodnom dušom, on je osjeća u sebi, on osjeća sve njene trzaje i boli, on je upravo njen izraz. Diktator je osjećajno odijeljen od svoga naroda kao i narod od njega i zato se njegova vlast ispoljava kao nasilje nad narodom.³⁰⁷

Ovo bi bila vrlo jasna definicija duhovne situacije vremena na području NDH, da je Makanec ovdje progovorio kao filozof. O tome će ipak govoriti jedan drugi filozof i to baš upravo o ovoj temi - Stjepan Zimmermann.³⁰⁸

Makančevo filozofsko utemeljenje vođe i pokreta, nastavlja se govorom o utemeljenosti njihove ideologije: „Svaki pokret sa svojom ideologijom označuje u neku ruku filozofijsko oblikovanje određenih stanja narodne duše. Po tome svome svojstvu on oploduje narodno stvaralaštvo, on oploduje književnost, glazbu, znanost i filozofiju“.³⁰⁹ Pokret svojim aktivizmom i utjecajem potiče pojedince na stvaralaštvo.

³⁰⁵ „On radi nekom životnom logikom, koju jasnije osjeća od svih ostalih, i iz te veće jasnoće njegove spoznaje stvara se nimbus njegove nepogrešivosti“. J. MAKANEC, *Duša pokreta*, str. 571.

³⁰⁶ J. MAKANEC, *Duša pokreta*, str. 572.

³⁰⁷ J. MAKANEC, *Duša pokreta*, str. 573.

³⁰⁸ O tome će posebno biti riječi u poglavlju o filozofiji Stjepana Zimmermanna, a odnosi se na njegovo predavanje koje će kasnije biti objavljeno u *Krizi kulture* 1943. godine.

³⁰⁹ J. MAKANEC, *Duša pokreta*, str. 573.

U ovome eseju Makanec je jasno pokazao na koji način politika i ideologija mogu utjecati i na osobe koje imaju dovoljno intelekta i znanja da prozru propagandu i politiku koja se suprostavlja temeljnim postulatima ljudskoga društva.

6. Makanec kao profesor filozofije na Mudroslovnom fakultetu 1943. godine

Nakon vrlo uspješnog djelovanja kao Pročelnik za duhovni odgoj Ustaške mladeži, Makanec je nagrađen imenovanjem sveučilišnim profesorom na katedri filozofije i sociologije. U tom kratkom razdoblju, vrlo je aktivno djelovao kao filozofski pisac i predavač. Ipak, želja za aktivnim bavljenjem politikom bila je jača od želje za mjestom profesora na fakultetu, te je prihvatio poziv predsjednika vlade Nikole Mandića da zauzme mjesto ministra narodne prosvjete. Kako smo već prije u panoramskom pregledu njegovog djela istaknuli, u 1943. god. za razliku od prethodne godine, filozofski tekstovi dominiraju nad političkim. Osim njegovih predavanja koja su bila spremna za tisak, a čiji je rukopis izašao tek 50 godina nakon nastanka, iste 1943. god. Makanec je tiskao knjigu *Razvoj državne misli od Platona do Hegela* u nakladi Ustaškog nakladnog zavoda,³¹⁰ a u kojoj je izložio filozofsko poimanje tog pojma kroz povijest filozofije te ćemo je sada ukratko i prikazati.

6.1. *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*

„Velike filosofije nikada nisu bile proizvod pukoga mozganja, one su uvijek bile odgovor jedne velike duše na više ili manje bolan dodir sa stvarnošću“.³¹¹ Ove uvodne

³¹⁰ Ovo je jedina filozofska, a i uopće, knjiga koju je ovaj zavod tiskao. O razlozima pokretanja 1943. godine Ustaškog nakladnog zavoda Alan Labus piše: “Po formiranju vlasti i preuzimanju novinskih kuća ustaška država kao vlasnik bila je prilično fleksibilna prema novinskim redakcijama, zanemarujući komercijalni neuspjeh. No stvar se dramatično promijenila formiranjem *Ustaškoga nakladnoga zavoda* u proljeće 1943., novinskoga koncerna u sastav kojega su ušli glavni hrvatski dnevници i tjednici poput *Hrvatskoga naroda*, *Nove Hrvatske*, *Spremnosti*, *Sarajevskoga novoga lista*, *Seljačkoga doma* i dr. Cilj je bio osnažiti ustaški utjecaj u novinskim redakcijama, te osigurati da profit jednih novina pokriva gubitke drugih. Za prvoga direktora *Zavoda* izabran je dr. Edo Bulat, koji je pokrenuo reformu u poslovanju novinskih kuća, a svim novinarima je uručio otkaze, ne bi li osigurao sklapanje novih ugovora, ali ne više s novinskim kućama već s *Ustaškim nakladnim zavodom*. Njega je na tome mjestu naslijedio Ante Oršanić, a potom dr. Mirko Puk, koji je tek započete mjere nastojao do kraja provesti u djelo. Prvi je njegov cilj bio koncentrirati novac u rukama *Zavoda*. Drugi je cilj bio provesti ustašizaciju u novinarskim redovima i vezati sve novinare uz stranačku ideologiju. Izvor navodi kako ne zna ni jednoga *staroga* novinara (iz bivših novinskih redakcija) koji je potpisao pristupanje ustaškom pokretu“. Alan LABUS, *Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Studia lexicographica*, 3 (2010.) br. 1/2 (4/5), str. 123, bilj. 113.

³¹¹ Julije MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Ustaški nakladni zavod, Zagreb, 1943., str. 7.

riječi djela *Razvoj državne misli od Platona do Hegela* odgovaraju cjelokupnom Makančevom pristupu filozofiji države kako ju je predstavio u ovoj knjizi. Štoviše, ove riječi mogli bismo uzeti i kao interpretativni okvir i ostatka njegove filozofije koja je nastala nakon 1941. god. budući da je u svoj misaoni sklop uvrstio i one aspekte političkog djelovanja koje do tada nije imao priliku uvrstiti. Ovdje prvenstveno mislimo na njegovu aktivnu službu unutar Ustaškog pokreta. Prvi filozof kojega Makanec u knjizi obrađuje jest Platon. Ukoliko usporedimo njegov prikaz Platona, koji je pisan u obliku eseja bez znanstvenog aparata, ali s korektnim i jasnim izlaganjem misli ovoga velikog filozofa, s na primjer Šancovim iz njegove *Povijesti filozofije*, upada u oči da je Makanec sasvim ravnodušan pri govoru o zajedničkom vlasništvu i slobodnoj ljubavi koja bi trebala vladati u staležu ratnika, dok Šanc s druge pak strane ove Platonove nazore smatra komunističkima, a slobodnu ljubav ni manje ni više nego skandaloznom. Ukoliko se uzme u obzir da je režim u kojem je Makanec bio visoki dužnosnik zakonima sankcionirao slobodnu ljubav, a komunizam okrutno progonio, možemo s pravom zaključiti da je pri temaziranju filozofskih problema nastojao biti objektivan i po mogućnosti neutralan. Međutim, ne smije se zanemariti kontekst vremena, a što se očituje i u onome dijelu izlaganja Platonove filozofije u kojem ističe: „izuzetnu važnost rasne higijene za održanje i jačanje države“.³¹² Inače u njegovom se izlaganju općenito ne može naći priklonjenost nekoj od mnogobrojnih filozofskih učenja o državi. Također treba istaknuti kako Makanec s jedne strane jasno izlaže i Platonove poglede na tiraniju, a o kojoj Grk ima nepovoljno mišljenje dok s druge, čini se da Makanec, inače odličan poznavatelj filozofije i problema suvremenoga društva, nije bio dovoljno kritičan kada se radilo o režimu u kojem je sam sudjelovao. Nadalje, ukoliko se uzme u obzir da je upravo Makanec u Ustaškoj mladeži kao pročelnik za duhovni odgoj ujedno i cenzor koji je propisivao koja djela pripadnici mladeži smiju čitati, onda su još zanimljive sljedeće njegove riječi: „Za Platona je tiranija najgori i najsrमतniji oblik vladavine, i pjesnicima, koji hvale tiraniju, zabranjen je pristup u njegovu idealnu državu“.³¹³ Njegovo djelovanje kao cenzora u ovom slučaju biti će upravo suprotno: oni koji ne budu hvalili režim, biti će zabranjeni.

Aristotela Makanec također prikazuje pregledno. Jasno je naznačio Aristotelovu opoziciju svojem učitelju Platonu, osobito u njegovom učenju o obitelji kao temeljnoj gradivnoj jedinici svake države. Upravo će taj odnos obitelji i države biti temeljni pojam

³¹² J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 17.

³¹³ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 27.

koji će kasnija patristička filozofija prihvatiti i dalje razraditi. Za razliku od Platona koji je zamislio idealnu državu, Aristotel je svom promišljanju o državi želio dati što praktičniji karakter. Njegovo osnovno polazište jest u umjerenosti, a koja je srednji put između sviju krajnosti. I Aristotel poput svojega učitelja Platona smatra da je država sredstvo za ostvarenje ideje pravednosti. Zanimljivo je Makančevo zapažanje da oni stanovnici države koji nemaju ni posjeda ni časti, nužno postaju neprijateljima države,³¹⁴ što očito zakonodavstvo NDH nije uzimalo u obzir.

Nakon Aristotela Makanec odmah prelazi na Augustina. Upravo njega Makanec smatra možda i najvećim filozofom kršćanstva. U Augustinovoj filozofiji Makanec ističe potragu za pravednosti. Upravo je u Augustinovo vrijeme, vrijeme puno nesigurnosti i nasilja, kao uostalom i ono u kojem je Makanec pisao ovo djelo, kršćanstvo hvatalo duboke korijene i razvijalo svoju teološku i s njom vezanu filozofsku misao, pa i misao o državi. Poznato je Augustinovo učenje o *Civitas dei* i *Civitas diaboli*. Ta podjela prati odnos Crkve kao predstavnice nebeskoga carstva i države kao predstavnika zemaljskog, zlog carstva. Međutim, bez obzira na tu podjelu, Augustin državu u svojoj biti nije smatrao zlom idejom, nego samo ukoliko joj nedostaje pravednosti, a što je i u njegovo vrijeme, a i danas redovito slučaj. Rješenje je u teocentričnosti, u primatu duhovnog nad tjelesnim te u prihvaćanju kršćanskog načina života. Što se tiče odnosa Crkve i države, Augustin drži da Crkva u tom odnosu mora imati prvenstvo, bilo zbog svojega autoriteta bilo zbog podrijetla. Ilustrirajući ovu tvrdnju, Makanec je naveo slučaj milanskog biskupa Ambrozija i cara Teodozija; slika koja bi bila vrlo jasna kritika i režimu u kojem je autor djelovao, da je autor imao namjeru kritizirati ga.

Kada je jednoga Uzkrsa htio car Teodozije ući u milansku crkvu, da prisustvuje službi Božjoj, glasoviti milanski biskup Ambrozije, zabranio mu je pristup, jer je u Solunu dao pobiti i masakrirati nedužne ljude. Ovdje je dakle biskup iztupio kao moralni sudac caru, čije su ruke bile okrvavljene nedužnom krvlju.³¹⁵

Povjesna je činjenica da Augustinov ideal harmonije između crkvene i državne vlasti nikada nije bio u potpunosti postignut, te je u povijesti često dolazilo i do nasilja i trzavica između njih.

Nakon Augustina, Makanec prelazi na govor o Tomi Akvinskom i Danteu kao reprezentativnim predstavnicima srednjega vijeka. I oni su, piše Makanec, u tumačenju

³¹⁴ Usp. J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 41.

³¹⁵ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 50-51.

odnosa između Crkve i države zauzeli augustinovski stav stroge odijeljenosti. U Tominom teološko-filozofskom sustavu koji uči da milost i narav ne ulaze u suprotnosti, država ako pravilno vrši svoju vlast ne mora doći u sukob s Crkvom. „Država je za Tomu organizam, koji se temelji jednako na samoj prirodi čovjekovoj kao i na postulatima ljudskog uma“.³¹⁶ Zanimljiv je i Tomin stav da ukoliko je vlast dobra, onda može biti u jednoj ruci (monarhija), međutim ako li je pak vlast zla, onda treba biti u mnogim rukama (demokracija). U opravdanju tog stava, kako ga donosi Makanec, opisuje se odnos tiranije i podanika, a koji utemeljen na strahu ne može biti dugoga vijeka. Strah je nesiguran i nestalan temelj bilo kojem državnom uređenju. „Ako kralj postane tiraninom, onda Toma Akvinski priznaje narodu pravo, da ga svrgne, pa i u slučaju, da mu se zakletvom obvezao na vječnu vjernost [...]“.³¹⁷ Nadalje, smatra Toma, narod nije nesposoban da ne bi shvatio namjere vladara te da ga ne bi pravilno ocijenio kao osobu koja teži općem dobru ili pak sebičnim vlastitim ciljevima.

Makanec je ukratko predstavio i razmišljanja Dantea Allighieria o odnosu Crkve i države koji je također smatrao potrebnim odvajanje ovih dviju sfera. Zanimljivo je da je Dante smatrao kako je najbolje za čovječanstvo da živi u jednom carstvu i da s njim upravlja jedan čovjek, ističući kao ideal cara Augusta. Ovaj Danteov koncept političko-socijalne i religiozno-univerzalne prirode, smatra Makanec političkom ostavštinom kršćanstva i katoličkog srednjeg vijeka.

Novovjekovnu filozofsku misao o državi započinje predstavljanjem Machiavellija kao klasičnog predstavnika političke renesanse. „Sfera Machiavellijeve političke vrline konstituira jedan posebni krug etičkih vrijednosti, koji kao podpuno nezavisan stoji pored kruga kršćanskih kreposti i ne želi mu se podrediti“.³¹⁸ Tu se po prvi puta razmatra država kao suverena moć, koja priznaje samo svoju životnu volju. Ta konstatacija može se primijeniti i na konkretnu stvarnost NDH koju je živio Makanec.

U sljedećem poglavlju Makanec se bavi političkom misli Jeana Bodina, Thomasa Campanelle i Huga Grotiusa. Nakon Machiavellijevog pristupa, niz političkih filozofa pokušao je ublažiti njegove zahtjeve i razmatranja analizirajući pojmove odnosa zakona, prava i države. Tako je Bodin razmatrao odnose države, zakona i apsolutnog vladara koji je nosilac moći i suverene vlasti. Jedan od postulata njegove političke misli glasi: „Ništa ne može biti sramotno, što služi spasu države!“ Razlika između Machiavellija i Bodina,

³¹⁶ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 57.

³¹⁷ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 59.

³¹⁸ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 72.

smatra Makanec, jest u tome što je prvi bit države gledao u njezinoj moći, a drugi u pravu.

Učenje Thomasa Campanelle koje je ovaj izložio tijekom svoga dvadesetsedmogodišnjega tamnovanja u zatvoru u djelu *Sunčana država* mješavina je znanosti, idealizma, mistike i autoritarnosti. Izlažući njegovu političku filozofiju, a koja je u svojoj biti zapravo suprostavljanje Machiavelliju, Makanec je zapisao i sljedeće riječi u kojima se održava i njegova osobna sudbina: „Tu je prodorni pogled Campanellin razodkrio jednu vječnu i tragičnu duhovnu situaciju, u kojoj se religiozni i etički čovjek može naći prema političkom čovjeku“.³¹⁹

Hugo Grotius, zadnji autor kojega Makanec u ovome poglavlju prikazuje, u skladu sa svojom mirnom i povučenom prirodom, teoretski je zaokružio sustav i sklad. On je ideji moći suprotstavio ideju prava, kao i Bodin, ali s dodatkom međunarodnoga prava koje bi uređivalo odnose među državama, a ne samo odnose države i njezinih građana. Iz koncepcije međunarodnoga prava izvire i opravdanje tzv. pravednoga rata, koji je dopušten ako je država ugrožena od neke strane sile.

Sljedeća dvojica političkih mislioca i filozofa nalaze se na Britanskom otočju, a to su Hobbes i Locke. Kao i Machiavelli koji je svoje spise stvarao pod dojmom nasilja i ratova, tako je i Thomas Hobbes svoja djela pisao kao svjedok krvavoga građanskog rata koji je doveo Crommwela na vlast. Hobbes je odlučio teoretski razraditi sustav koji bi isključio mogućnost budućih građanskih ratova. Polazište tom sustavu jest stav da ljudi u svom prirodnom stanju vode rat svi protiv svih, te da iz toga proizlazi da je čovjek čovjeku vuk. To stanje rađa strahom, te je upravo njegova eliminacija onaj motiv koji tjera ljude na udruživanje. To udruživanje mora slušati diktat zdravog razuma koji kaže da se svaki pojedinac ako želi živjeti u zajednici mora nečega odreći, da bi dobio sigurnost. To se regulira ugovorom. Ugovorom se propisuju kazne, koje drže primitivne ljudske nagone na uzdi. „Mir i red u državi nastaje uslied toga, što svi članovi zajednice međusobnim ugovorom vlast nad sobom radi međusobnog straha povjeravaju jednome čovjeku“.³²⁰ Da bi taj čovjek mogao uspostaviti red, njegova vlast mora biti apsolutna i neograničena. Takav stav, smatra Makanec, vrlo je blizak prosvjećenom despotizmu.

Hobbesov primat države nad pojedincem nije prihvatio drugi veliki engleski filozof John Locke. Za razliku od Hobbesa, Locke je imao puno veće povjerenje u čovjeka i njegov razum. Možda je na njegov građansko-liberalni stav utjecala i engleska revolucija

³¹⁹ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 89.

³²⁰ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 98.

iz 1688. god. u kojoj se bez krvi i nasilja dogodila smjena vlasti, a što je bio sasvim suprotno od iskustva koja je sam Hobbes proživio. Zanimljivo je da i Makanec primjećuje utjecaj osobnoga iskustva na filozofiju pojedinih autora koje prikazuje u svome djelu, te da će i Zimmermann upravo na kategoriji iskustva kritizirati aktualnu situaciju u NDH. Nažalost, Makanec u svojim djelima ne pokazuje da je praksa režima u kojem je sudjelovao pozitivno utjecala na njegovu filozofsku prosudbu.

Za razliku od Hobbesove svemoćne države, Locke je krenuo iz suprotnoga kuta mišljenja. On je tražio načine i metode na koji će se način učinkovito ograničiti (sve)moć države koja uvijek pretendira da apsorbira slobodu pojedinca u svojoj vlastitu korist. Locke je smatrao da su ljudi u prirodnom stanju slobodni i jednaki. Država i njezina vlast imaju moralne obveze, a ne isključivo prava nad građanima. Svoju vlast moraju upotrebljavati na dobro svih, bez samovolje. Locke je vlast podijelio na zakonodavnu i izvršnu, ali nije zanemario niti međudržavne odnose u smislu Grotiusovog međunarodnog prava. Zanimljiv je posljednji odlomak Makančevog prikaza Lockeja.

Lockeova politička filozofija usredotočuje se oko pitanja vlasništva i njegova osiguranja, dakle oko pitanja, koja u prvom redu zanimaju imućne slojeve. Pred pitanjem, što bi se imalo desiti onda, ako usljed naopakoga razvoja društvenih i gospodarskih prilika u liberalističkom političkom sustavu dođe do toga, da veliki broj građana na zakonit način ostane bez imetka, tako da im država nema uobće šta osigurati osim gologa života, pred tim pitanjem ostao bi Locke bezpomoćan.³²¹

Iz ovoga Makančevog prigovora zapravo se vidi njegova kritika liberalizma i stava prema kapitalizmu, a što ga je zauzeo nakon travnja 1941. god. Naime, upravo je osiromašenje velikog broja stanovništva i pogoršanje životnih uvjeta bila ona kritička točka koju su zajednički isticali i komunistički i fašistički kritičari društvenog poretka liberalizma u kojem je vladalo kapitalističko ekonomsko uređenje. Komunisti su željeli 'ekspropriacijom ekspropriatora' vratiti sredstva za proizvodnju radnicima, a fašistički su sustavi željeli jednom vrstom državnoga korporativizma upravljati tvornicama na dobrobit radnika. Oba su se sustava pokazala i u tom smislu nedoraslim izazovu.

Nakon dva Engleza, Makanec je u svoj pregled političke filozofije uvrstio dva Francuza: Montesquieua i Rousseaua. Iako je Locke svojom filozofijom utjecao i na Montesquieua, temeljno njegovo polazište nalazi se u postavci – zakon iznad svega. Po zakonu se trebaju vladati ljudi, kao što se po zakonima vlada i Bog. Stoga je pravo, s

³²¹ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 118.

jedne strane, samostalna veličina i u svojoj bi biti trebalo biti nezavisno od državne volje i njezin korektiv. S druge strane, Montesquieu je smatrao da su narodi međusobno različiti, te da ne odgovaraju svi zakoni svim narodima jednako, već prema karakteru pojedinog naroda. U tom karakteru, smatra Makanec, vide se prve naznake modernoga nacionalizma, o kojem Montesquieu nije uopće razmišljao. Budući da država ima tri pretežita zadatka: proglašavati zakone, paziti da te zakone poštuju građani pomoću sudova i kazni, te braniti unutrašnji red i vanjski poredak među državama, on je i vlast podijelio na tri dijela: na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Njegova su razmišljanja bila značajna u tijeku stvaranja parlamentarno-demokratske pravne države.

Izlažući pregled političke filozofije J. J. Rousseaua Makanec analizira njegovo glavno djelo *Društveni ugovor*. Ono predstavlja vrhunac individualističkog shvaćanja države, a izvire iz idealiziranja čovjekovog prirodnog stanja na štetu njegovog kasnijeg doprinosa društvenom razvoju. Iako se na nekoliko mjesta referira na prošlost, ovog francuskog filozofa na prvom mjestu zanima teoretsko utemeljenje i prikaz sustava koji će smanjiti, a po mogućnosti i ukinuti sve nepravde koje proizlaze iz čovjekovog djelovanja. Društveni bi ugovor trebao biti takav dokument koji bi regulirao međuljudske odnose na najbolji mogući način. Temeljna postavka društva, smatra Makanec čitajući *Društveni ugovor*, jesu zajednički probici ili interesi koji usmjeravaju ljude na međusobnu suradnju. Ta suradnja traži zajedničku volju, a ta volja trebala bi onda predstavljati najvišu vlast u državi. „Izraz opće volje je zakon u svom obćem važenju“.³²² Iz te općenitosti proizlazi da se pojedini zakon nikada ne može odnositi na pojedinačnoga čovjeka, nego uvijek na sve. U donošenju zakona individualac mora biti slobodan od svih pritisaka, pojedinačnih ili grupnih, stranačkih. Zanimljivo je da Montesquieu gleda na nastanak stranaka kao na nešto pozitivno, dok s druge strane Rousseau kao klasik demokratske misli, smatra Makanec, pojavu stranaka drži nespojivom sa slobodom naroda. Zanimljiv je nadalje Makančev komentar koji tu tvrdnju prati. Potrebno je prilikom njegovoga citiranja imati na umu da su u sustavu kojemu je i Makanec pripadao političke stranke bile zabranjene, a jedini predstavnik cijeloga naroda bio je Ustaški pokret.

Rousseau je dakle imao mnogo oštrij pogled za mane stranačkog sustava nego Montesquieu, i poviest je njemu dala za pravo: parlamentarna demokracija u Europi

³²² J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 134.

slomila se velikim dielom na eksczesima strančarskih borbi, koje su ljudima pomračile pogled za obće probitke cjeline.³²³

Nakon ove dvojice Francuza, Makanec će prikazati političku misao trojice velikih Nijemaca, predstavnika njemačkog klasičnog idealizma - Kanta, Fichtea i Hegela s kojim će završiti svoju knjigu. Kantovom filozofijom započinje jedno značajno razdoblje u povijesti filozofije. Njegovo poimanje čovjekove slobode kao sposobnosti da se izdigne iznad svoje osjetilnosti, da se posveti razmišljanju o zagonetci samoga postojanja, u čijim temeljima leže njegovi čuveni kategorički imperativi, postali su fundamentalna baština kako njemačkog idealizma, tako i filozofije koja je svoju inspiraciju crpila iz nje ili oponirajući joj. „Osnovno načelo Kantove etike je u ovome: slobode mora biti! To u Kantovu jeziku ne znači drugo nego: dužnost se mora vršiti!”³²⁴ Treba reći da će poslušnost kao dužnost biti jedan od glavnih imperativa odgoja Ustaške mladeži.

Zanimljivo je Makančevo izlaganje Kantove nauke o zakonima: „Svaki pravni zakon imade prinudnu moć. Ako mu se netko hoće oprieti, država kao zaštitnik pravnoga poredka njegov će odpor skršiti, jer je to njena dužnost“.³²⁵ Kant državu definira kao udruženje ljudi u sferi pravnih zakona. Država ima ulogu osigurati pravnu zaštitu. „Tako Kantov državni ugovor gubi značenje individualistički obrazloženog čina, gubi značenje dogovora među pojedincima o čuvanju zajedničkih probitaka i postaje izrazom duhovne prirode čovjekove i zakona [...]“.³²⁶ Ti pak zakoni proizlaze iz etičkog uma, kojemu nisu potrebni individualni empirijski akti pristajanja. Zakonodavni um koji je u svima stvara zakone. Time je poništeno individualističko načelo koje je do tada prevladavalo u političkoj filozofiji bilo engleskih ili francuskih mislioca koje je Makanec predstavio u svojoj knjizi.

Poslije Kanta Makanec prikazuje Fichteovu misao. Makanec piše: „Čitava Fichteova filosofija samo je filosofija slobode, njegova pravna i državna filosofija predstavlja samo primjenu njegove ideje slobode na političku i društvenu stvarnost“.³²⁷ Iako Fichte smatra sposobnost jastva da sam iz sebe pokrene tok događaja (transcendentalna sloboda), što njegovoj filozofiji daje izraziti individualistički karakter, njegova filozofija jest zapravo u opreci s individualizmom jer je: „Fichteova koncepcija

³²³ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 136.

³²⁴ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 147.

³²⁵ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 147.

³²⁶ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 150.

³²⁷ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 157.

uma, kao stvarnosti, koja je nadređena pojedincima, i koja se kroz njih izražava³²⁸. U prvoj fazi svoga mišljenja, smatra Makanec, Fichte je još pod Roussauovim utjecajem. Druga faza njegovog filozofiranja pod snažnim je utjecajem političke i vojničke katastrofe u srazu Prusije s Napoleonom 1806. god. Iza tog događaja njegova filozofija više se priklanja univerzalističkim nego individualističkim načelima. O tome Makanec piše:

Nacionalno poniženje Njemačke dovelo je Fichtea do vlastitog osvještenja: kozmopolita pod udarcem i potresima događaja postaje nacionalista, krvavi i ranjeni čovjek pobjeđuje u njemu sve abstrakcije. On drži svoje znamenite 'Govore njemačkoj naciji' (Reden an die deutsche Nation). Fichte je prvi u povijesti političkih doktrina dao zaokruženu i izrađenu teoriju nacionalne države t.j. države kao sredstva za razvijanje i osiguranje nacionalne osobnosti.³²⁹

U ovim riječima može se iščitati i djelomična simpatija Makanca prema Fichteu. Smatramo kako se i kod Makanca također može utvrditi sličan pomak od kozmopolitskog k nacionalnom, ali naravno u kontekstu Drugoga svjetskog rata. Osim toga, potrebno je istaknuti i prevladavajuće mišljenje u međuratnoj Europi o Versajskom ugovoru kao sramoti kako Njemačke tako i Kraljevine Jugoslavije. Zanimljivo je i Fichteovo izlaganje potrebe prinude u odgoju u kojem ona ima pozitivnu funkciju. Postizanjem cilja prinudom može se naknadno etički opravdati kao potrebna. „Napredak države očituje se u sve manjoj potrebi prinudnih mjera, dok se na kraju država ne pretvara u slobodno društvo etički izgrađenih bića, nad kojima neka državna vlast uobće više nije potrebna“.³³⁰

Posljednji filozof čiju političku filozofiju Makanec predstavlja jest Hegel. Bitna Hegelova novost jest poimanje povijesnoga zbivanja kao samostalnoga i smislenoga područja mišljenja. Hegel istražuje, smatra Makanec, upravo povijesno zbivanje i na njemu ispituje bit apsolutnoga, a ne u čovjeku pojedincu. U povijesti se nalazi mnoštvo suprotnosti, te veliki jaz između nje i uma. I upravo je u suprotnosti, u proturječju, Hegel našao put svog dijalektičkog razvoja. „Dinamika uma očituje se u tome, da se iz teze stalno razvija antiteza, a iz ove teze sinteza, koja opet predstavlja višu tezu za dalji dialektički razvoj“.³³¹ Ovom metodom Hegel je premislio cjelokupnu povijest filozofije, pa tako i pojam države. Država više nije svijesni i namjerni produkt dogovora među

³²⁸ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 157.

³²⁹ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 162-163.

³³⁰ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 168.

³³¹ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 171.

ljudima, već rezultat razvoja svjetskoga duha. Upravo je država jedan od temeljnih nositelja povijesne sudbine. U državi se izražava i nacionalni duh koji nije samo puki izraz zbroja pojedinaca, već zakonitost koja ih nadilazi. Svoja temeljna učenja o filozofiji države Hegel je izložio u knjizi *Ustav Njemačke*. Zanimljiva je njegova konstatacija da Njemačka tada, 1802. god., više nije država jer ne predstavlja jedinstvenu cjelinu, već je rastrgana i slaba. „Tako Hegel jednu od osnovnih značajki države vidi u njenoj sposobnosti, da svoje životno pravo obrani protiv drugih država, da posjeduje moć, koja je potrebna za samoodržanje“.³³²

Hegel je usvojio i neke Machiavellijeve postavke, jer je smatrao da je država dužna upotrijebiti sva sredstva za obranu svojih probitaka. Osim toga, smatra Makanec, Hegel inzistira na nužnosti podvrgavanja privatnog morala državnome: „Privatni moral je niži moral, a državni moral je viši“.³³³ Čini se da je ovu Hegelovu postavku i Makanec prihvatio u svojim djelima koja je pisao nakon travnja 1941. god., osobito u tekstovima namijenjenima odgoju Ustaške mladeži. Makančevo predstavljanje Hegelove političke filozofije u mnogo čemu se poklapa s tada prevladavajućim ideološkim postavkama koje su se podrazumijevale i koristile u njegovo vrijeme: isticanje primata zajednice nad pojedincem, konstruiranje pojma ćudorednosti zajednice, podvrgavanje pojedinaca autoritetu države. Sve je ovo bilo u svrhu provođenja jedne totalitarističke politike. Ovo nam samo pokazuje na koji je način moguće iskoristiti razna filozofska učenja i prema potrebi uklopiti ih u ideološke obrasce koji su tada prevladavali.

Na kraju navodimo duži citat koji može zauzeti mjesto zaključka kojega Makanec nije napisao u ovoj knjizi.

Hegel je posljednji veliki lik u poviesti državne misli, prema kojemu imamo poviestnu distanciju: sve što dolazi poslije njega, to vodi ravno u sadašnjost, ravno u vrtlog borbe, koja potresa danas našim starodrevnim kontinentom. U toj borbi na protivnoj strani stoji kao zlokobna politička moć marksizam, koji se začeo kao radikalna negacija ne samo Hegelove filosofije duha nego i europskoga duha uobće, makar je od Hegela posudio dialektičku metodu kao svoje najjače logičko oružje. [...] Borba koja se danas vodi protiv internacionalnoga Marksizma i boljševizma nije samo teoretska borba, već u doslovnom smislu rieči borba za život i smrt, borba za temelje našega života, borba za duhovnu substanciju i političku egzistenciju Europe. O izhodu te borbe kao i o duhovnim i moralnim snagama, koje će utjecati na tok događaja, zavisi, da li će pobijediti bezdušni materializam sa svojom tendencijom uniformiranja i niveliranja svega na najnižoj duhovnoj razini

³³² J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 174.

³³³ J. MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 176.

ili će pobijediti shvaćanje, s kojim Europa kao duhovni pojam stoji i pada: svaki je punovredni narod nosilac božanskog života [...].³³⁴

7. Ostali filozofski Makančevi tekstovi iz 1943. godine

O filozofiji države, prava i društva općenito objaviti će Makanec tijekom 1943. god. u raznoj periodici niz članaka, a osobito u tjedniku *Spremnost*. U tom uglednom kulturno-političkom tjedniku Makanec je objavio desetak članaka, eseja i prikaza, od kojih izdvajamo sljedeće: *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*,³³⁵ *Uzpon i pad liberalne demokracije*,³³⁶ *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*,³³⁷ *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*,³³⁸ *Platonova idealna država, uz hrvatski prijevod Platonova spisa o državi i državniku*,³³⁹ itd. Osim u tjedniku *Spremnost* Makanec je i u drugim novinama nastojao izložiti svoje filozofske stavove.³⁴⁰

U povijesno-filozofski utemeljenom preglednom članku o usponu i slomu liberalne demokracije, a koji je tiskan i u *Priručniku državno-narodne nastave* za pripadnike Državne radne službe,³⁴¹ Makanec ponavlja neke svoje ranije izrečene tvrdnje i potvrđuje sve navedeno vezano za njegovu ulogu ideologa i interpretatora ustaške ideologije. Budući da je u *Spremnosti* objavljen puno kraći članak, u ovom prikazu koristiti ćemo tekst iz knjige.

Na samome početku, autor izlaže kratku povijest razvoja parlamentarne demokracije od francuske revolucije do 19. stoljeća. Kao zaključak tom uvodnom izlaganju piše: „Dok se nalazimo na području čiste teorije, izgleda sustav parlamentarne ili liberalne demokracije liep i uzvišen, jer zaštićuje slobodu i dostojanstvo čovjeka“.³⁴² U praksi taj sustav uništava tzv. gospodarski liberalizam (kapitalizam) u kojem je na djelu

³³⁴ MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 193.

³³⁵ Julije MAKANEC, *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 47, str. 1.

³³⁶ Julije MAKANEC, *Uzpon i pad liberalne demokracije*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 56, str. 3.

³³⁷ Julije MAKANEC, *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 61, str. 8.

³³⁸ Julije MAKANEC, *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 85, str. 7.

³³⁹ Julije MAKANEC, *Platonova idealna država, uz hrvatski prijevod Platonova spisa o državi i državniku*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 62, str. 3.

³⁴⁰ Npr. Julije MAKANEC, *Kant*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 18, str. 429-433. (poglavlje iz knjige: *Razvitak države*); *Nazor o svietu i političke nauke. Uz osnutak 'Radne zajednice za nazor o svietu i političke nauke'*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 682, str. 3.; *Zahitiev poviesti*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 844, str. 1.

³⁴¹ Usp. *Uzpon i slom liberalne demokracije.*, u: Julije MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave. Svezak I: Politička nastava*, Zagreb, 1943., str. 3-29.

³⁴² J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 4.

slobodna ekonomska utakmica u kojoj sposobni pobjeđuju, a nesposobni propadaju. Došlo je do koncentracije bogatstva u rukama malog broja ljudi, koji su to isto bogatstvo iskoristili za utjecaj na parlament i tisak, koji je stvarao javno mnijenje kod naroda. Na taj su način bogataši štitili svoje interese na štetu većine.

Ovi Makančevi prigovori nisu ništa novo niti neuobičajeno u kritici liberalne demokracije i njezine političke prakse. Štoviše, takve stavove možemo naći i danas, jer su argumenti ostali uglavnom isti, kao uostalom i praksa onoga što se zove kapitalizam. Ipak, pravi razlog ove kritike leži zapravo u opravdanju teorije i prakse fašizma, kao jedinog dostojnog odgovora društvenim tendencijama liberalizma. Druga posebnost iz koje je vidljiv i cilj i porijeklo ovakve kritike jest detektiranje krivnje Židova kao naroda za to stanje: „Sve ove nevolje, sve ove nedaće, koje su se razvile iz sustava liberalne demokracije, počela je za sebe izkorišćivati jedna osobita narodna skupina [...]. Ta narodna skupina bili su židovi“.³⁴³ Ovaj ekonomski antisemitizam koji je bio polazna točka za njihov progon tijekom tridesetih i četrdesetih godina, nastavljen je kolektivnom osudom cijeloga Židovskog naroda kao takvoga: „Oni su u stvari neprijatelji svakoga naroda, u kojem žive, jer su mu tuđi i jer su nagonski upravljani na to, da žive na njegov račun“, kaže Makanec.³⁴⁴ Inzistiranjem na nagonskom i uređenom, nepromjenjivom i hereditarnom, temelj su tzv. rasne teorije koju je tijekom tridesetih godina osobito agresivno implementirala nacionalsocijalistička ideologija koju su, tek u NDH, i ustaše prihvatili kao sastavni dio svoga programa. U tom dijelu, nažalost, i Makanec je imao neslavnu ulogu opravdanja takvoga svjetonazora.

Antisemitizam nije bio samo temelj kritike kapitalizma. On je bio efikasno korišten i u kritici komunizma i boljševizma, te su upravo Židovi smatrani rodonačelnicima obje ove ideologije protiv kojih su se i oružjem borili fašistički režimi toga vremena. „Za prosuđivanje i razumijevanje značaja marksističke nauke potrebno je svjestno naglasiti njeno židovsko podrijetlo“.³⁴⁵ Nakon nekoliko stranica analize na koji je način židovski duh prirodno utjecao na ideologiju marksizma preko Marxa, Makanec prelazi na analizu idejnih temelja fašizma, nacionalnog-socijalizma te na koncu i ideologije Ustaškoga pokreta. Ovdje ćemo se ukratko osvrnuti upravo na Makančeva stajališta o nacizmu i ideologiji Ustaškoga pokreta.

³⁴³ J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 6.

³⁴⁴ J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 6.

³⁴⁵ J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 7.

Pustimo autora da nam objasni temelje (i njegovog) novoga stava o nejednakosti ljudi, kao i o problemu židova:

Prva i temeljna spoznaja, koju je borac s bojišta, Adolf Hitler, neposredno doživio, bila je spoznaja o nejednakoj vrijednosti ljudi. [...] Glavni nosilac ideja, koje su imale razoriti pojam i osjećaj časti u njemačkom narodu bili su Židovi, koji su se već i po samoj tjelesnoj konstituciji razlikovali od Nijemaca [...].³⁴⁶

Da bi se spriječio njihov daljnji utjecaj na društvo i moral, Hitler ih je isključio iz javnoga života, kao i ustaše krajem travnja 1941. god. tzv. rasnim zakonima.

Ono što je država fašizmu, rasna ideologija nacizmu, hrvatskom narodu jesu ustaška načela, smatra Makanec. U tim se načelima ističe seljačko porijeklo hrvatskog naroda, a narodnost je vrijednost po sebi i tome svi sve dugujemo. Iako je takav stav sasvim nejasan i nedefiniran, konkretne posljedice njegovoga ne prihvaćanja jesu sljedeće: „Ne htjeti priznati svoj dug narodu, kome pripadamo, to je tako crna nezahvalnost, to je takav znak duhovne niskosti, da ustaška načela takvim nedruštvenim i anacionalnim tipovima s opravdanim razlogom *uzkraćuju pravo na zaštićen život*“.³⁴⁷ Što se tiče filozofskog utemeljenja ovakvog nazora na život, Makanec smatra da ustaška načela ne shvaćaju čovjeka materijalistički niti naturalistički, već kao biće obdareno slobodnom voljom. Međutim, iz te postavke naravno ne proizlazi kao posljedica i pravo na slobodan izbor, već samo i isključivo odgovornost i to po principima koje propisuje ideologija ustaškog pokreta. Zaključno Makanec piše:

Te vrijednosti pratile su sad više sad manje zamjetljivo hrvatski život kroz vjekove, a njihov sažeti izraz, ustaška načela u svojem klasičnom obliku, djelo su Poglavnikova duha. Ona znače organsku sintezu svih najviših vrijednosti hrvatske povijesti, a nikako stranački program. Ona su za hrvatski politički i kulturni život sveobuhvatna, i zato za svakog poštenog Hrvata uvjerljiva i obavezna.³⁴⁸

Mislimo da je na ovim primjerima sasvim jasna ideološka i politička pozicija Julija Mankanca pa se stoga više nećemo osvrnuti na druge dijelove njegovih tekstova, a koji potvrđuju već utvrđene stavove.³⁴⁹

³⁴⁶ J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 19.

³⁴⁷ J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 27.

³⁴⁸ J. MAKANEC, *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 28.

³⁴⁹ Npr. *Temelji Poglavnikove politike*, u: *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 45-51.; *Ustaška načela*, u: *Priručnik državno-narodne nastave*, str. 53-69.; *Europski duh i marksizam*, u: Julije MAKANEC, *Hrvatski vidici*, Hrvatska školska knjižnica, Zagreb, 1944., str. 24-30.; *Škola i ličnost*, u: *Hrvatski vidici*, str. 168-177.

8. Makančeva djela 1944. i 1945. godine

Kao što smo već rekli, u listopadu 1943. god. Makanec preuzima mjesto ministra prosvjete u vladi Dominika Mandića. Tijekom 1944. god. Makanec će vršeci svoju dužnost ministra održati mnogo govora, a od kojih će nekolicina biti i objavljena bilo u ondašnjim medijima, bilo u knjizi *Hrvatski vidici* koju će krajem 1944. godine urediti Vinko Nikolić.³⁵⁰ Unatoč političkoj aktivnosti, Makanec će ipak naći nešto vremena da objavi i nekoliko eseja, a koji će se djelomično doticati i filozofije. Ovdje prvenstveno mislimo na tekst *Poviest i vječnost. Možemo li se smiriti u uvjerenju da sve mora imati svoj smisao*.³⁵¹ Taj tekst, u kojem se govori o smislu sadašnjosti kao budućoj prošlosti, a koja mora imati utemeljenje u onome vječnome, božanskome, nadmaterijalnom, po svojem sadržaju ne odskače od ranijih Makančevih radova i u skladu je s njegovim istraživanjima o filozofiji povijesti, a o čemu je držao predavanja na Mudroslovnom fakultetu 1943. god. Makanec piše sljedeće:

Gledajući na stvar iz te perspektive mi ne ćemo nikada očajati nad poviestnim zbivanjem. Mi ćemo se smiriti u uvjerenju, da i ono, što se nama čini najbezsmislenije, mora imati svoj smisao, koji će možda ostati sakriven nama, ali će se otkriti onima, koji dolaze iza nas.³⁵²

Kada ne bismo znali vrijeme kada je ovaj tekst napisan, samo po njegovom sadržaju lako bismo ga mogli smjestiti u 1944. odnosno u 1945. god. Naime, u intelektualnom stvaralaštvu, kao i u političkim analizama, sve su prisutnija razmatranja koja u svojoj biti odišu pesimizmom, nesigurnošću i neizvjesnoj budućnosti. Razlog je jasan: nepovoljna vojna situacija njemačkog saveznika na Istoku, te partizanski pokret koji je toliko ojačao na teortoriju bivše Kraljevine Jugoslavije, da će, zajedno s Crvenom armijom, već u listopadu 1944. god. osloboditi Beograd i instalirati novu komunističku vlast. Zanimljivo je da Makanec svoj tekst počinje poznatom Hegelovom konstatacijom da su „stranice povijesti prazne ako ljudi žive u sreći i zadovoljstvu, a da je muka i patnja cijena koja ostavljanja traga u prošlosti“. Upravo je to, smatra Makanec i razlog zbog kojega heroji nikada mirno ne završavaju svoj život, već na nasilan način. Da bi narod

³⁵⁰ Npr. Dr. Julije MAKANEC, *Hrvatski đaci izvršit će častno svoju dužnost prema domovini*, u: *Hrvatska mladost*, (1944.), br. 1-2, str. 1-3.; *Narod i vojska. Vriedi samo ona vojska koja je kadra natjerati strah u žile protivniku, a to je hrvatska vojska. Govor ministra prosvjete dra Julija Makanca na skupštini u Zemunu*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1151, str. 2.

³⁵¹ Julije MAKANEC, *Poviest i vječnost. Možemo li se smiriti u uvjerenju da sve mora imati svoj smisao*, u: *Spremnost*, (1944.), br. 111-112, str. 2. Esej je pretiskan i u knjzi *Hrvatski vidici*, str. 151-155.

³⁵² J. MAKANEC, *Poviest i vječnost*, str. 2.

mogao podnijeti tu patnju potrebno je da vjeruje u onaj Kantov *mundus intelligibilis*, u apsolutno i vječno, koje je tajanstveno, neprotumačivo i neshvatljivo. Dvije su činjenice zanimljive: s jedne strane, iako se poziva na vječno i nepromjenjivo, nigdje izrijeком ne spominje osobnoga Boga, te s druge strane poziva se u biti na istu onu iracionalnost na kojoj će inzistirati prilikom konstrukcije kulta ličnosti vođe.

Od zadnjih djela koja je napisao i objavio za života, ovdje ćemo se osvrnuti na članak *Nietzscheova filozofija povijesti*,³⁵³ a koji je zapravo dio već pripremljenog njegovog rukopisa za tisak *Uvod u filozofiju povijesti*, kao uostalom i objavljeni tekst pod naslovom *Razmatranje o povijesnim zakonima*.³⁵⁴

Makanec je i ranije pisao o Nietzscheu. Na kraju svoje studije o Makancu, Pavo Barišić naveo je u bilješci popis djela koja je Makanec koristio pri izradi predavanja, odnosno knjige *Uvod u filozofiju povijesti*.³⁵⁵ Iz tog popisa jasno vidimo da se Makanec služio Jaspersovom studijom o Nietzscheu,³⁵⁶ a od Nietzscheovih djela prvenstveno raspravom *O koristi i šteti povijesne nauke po život*, kako naslov djela prevodi Makanec. Nietzsche ovdje ispituje odnos povijesti prema životu. Odnos prema povijesti jest jedno od osnovnih odnosa koji razlikuje ljude od životinja. Aktivni odnos prema povijesti govori ne samo o razmatranju događaja koji su se zbili, nego i o razmišljanju o događajima koji se nisu zbili, tj. koji će se tek dogoditi. Čovjek je razapet između stvaralačkog nagona s jedne strane, a koji se neprestano služi svojom potrebom za iluzijama te djeluje bez refleksije, a s druge stoji spoznaja, čvrsta i neumoljiva logika koja je sklona razarati iluzije. Naravno, između tih dviju strana postoji napetost. „Život nastoji u povijestnoj nauci ograničiti dominaciju čiste i suverene, prema životu bezobzirne spoznajne volje, a spoznajna volja želi se oduprijeti provali života u njeno svetište”.³⁵⁷ To je temeljni odnos između duha i života te nije samo svojstveno odnosu života i povijesne znanosti. Međutim, život i duh ne mogu jedno bez drugoga, te je jedino rješenje – njihova sinteza. Tu sintezu ne mogu postići svi, već samo oni najsnažniji koji se mogu oduprijeti navali nagona.

³⁵³ Julije MAKANEC, *Nietzscheova filozofija povijesti*, u: *Spremnost*, (1945.), br. 151, str. 9.; Julije MAKANEC, *Uvod u filozofiju povijesti*, Verbum, Split, 1993., str. 71-82.

³⁵⁴ Julije MAKANEC, *Razmatranje o povijesnim zakonima*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 163-164., str. 14.; J. MAKANEC, *Uvod u filozofiju povijesti*, str. 59-70.

³⁵⁵ Usp. Pavo BARIŠIĆ, *Pogovor*, u: Julije MAKANEC, *Uvod u filozofiju povijesti*, str. 190.

³⁵⁶ Karl JASPERS, *Nietzsche. Einübung in das Verstandis seines Philosophierens*, Berlin/Leipzig, 1936.

³⁵⁷ J. MAKANEC, *Uvod u filozofiju povijesti*, str. 82.

9. Zaključni osvrt na život i djelo Julija Makanca u NDH

Julije Makanec nesumnjivo je značajna pojava u povijesti hrvatske filozofije. Da je ostao samo i isključivo na tom području, zasigurno bi bio puno poznatiji i utjecajniji nego što je to slučaj sada. Nadalje, bilo bi pogrešno promatrati njegovu filozofiju ignorirajući njegov politički angažman. Oni su isprepleteni. Do 1941. god. u njegovom filozofskom djelu politički nazori nisu utjecali na rezultate njegovog rada, dok poslije travnja 1941. god. taj je utjecaj, a smatramo da smo to i pokazali u svojoj analizi tekstova, jasan i vidljiv. U njegovom glavnom filozofskom djelu objavljenom 1943. god. nije vidljiv utjecaj politike na filozofske postavke koje je iznosio, a što znači da je Makanec mogao pisati i neutralno, da je htio. Ipak kao političar želio je iskoristiti svoje poznavanje filozofije da snažnije istakne i bolje popularizira ustašku ideologiju. U nekim dijelovima svojih razmatranja koristio se stereotipima i diskriminacijom, osobito prema Židovima kao narodu. Te tendencije nismo uočili u njegovom stvaranju do travnja 1941. god., te se zato mora zaključiti da je ta novost njegov intelektualni import kojim je pokušavao opravdati ideologiju u kojoj je živio i u kojoj je djelovao.

Iz svega rečenog smatramo da je filozofsko stvaranje Julija Makanca potrebno ili moguće podijeliti na dva razdoblja: prvo razdoblje obuhvaća djela do travnja 1941. te drugo djela objavljena nakon travnja 1941. U tom drugom dijelu, a koji je i bio glavna tema ovoga istraživanja, našli smo tematski kontinuitet, ali i novost koja mu zasigurno ne služi na čast. Njegov slučaj svakako i dalje ostaje zanimljiv, te je potrebno uložiti dodatan napor da bi se do kraja otkrili svi sadržaji, bilo politički bilo filozofski, a koji su Makanca kao filozofa i političara zaokupljali u tom za njega sudbonosnom četverogodišnjem razdoblju.

Stjepan Zimmermann (1884.-1963.)

1. Život i rad do osnutka NDH

Stjepan Zimmermann rođio se u Virovitici 1884. god. U rodnom gradu završio je osnovnu školu, a gimnaziju pohađao u Varaždinu i Zagrebu. Nakon gimnazije odlučio se za svećenički poziv te kao bogoslov studira teologiju u Zagrebu, ali se prema njegovom vlastitom svjedočanstvu već na samom ulasku u bogosloviju javilo i zanimanje za filozofiju, točnije teodiceju.³⁵⁸ Zimmermann je doživio i određenu krizu 1906. god., kada je na osobnu inicijativu privremeno napustio bogosloviju, te otišao na Bečko sveučilište: „Jedna Jodlova razprava o etičkom pokretu ponukala me, da sam nakon šestog semestra bogoslovije otišao u Beč, kako bih na filozofskom fakultetu slušao Jodlovu etiku“.³⁵⁹ Budući da nije bio zadovoljan predavanjima odustaje te se vraća u Zagreb gdje je 1907. god. zaređen za svećenika.³⁶⁰ Tri godine poslije već je doktor filozofije koju je završio na Gregorijani u Rimu. Po povratku u Zagreb, prvu će službu dobiti kao župnik u Glini 1910./1911. Ubrzo, 1912. god. postaje profesor na Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu gdje ostaje do svršetka Prvoga svjetskoga rata. Upravo te 1918. god. habilitirao je radom *Opća noetika* i od tada sve do svibnja 1945. godine traje njegov javni angažman kao filozofa i intelektualca. U njegovoj karijeri bilo je puno uspjeha iza čega je stajalo vrlo mnogo truda, ali treba također reći i prepreka. Te iste godine izabran je za docenta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a i izvanrednim profesorom na Katoličkom bogoslovnom fakultetu. Sljedeće godine već je redoviti profesor toga fakulteta. Obnašao je sve najviše dužnosti, kako na matičnom fakultetu, tako i na Sveučilištu. U akademskoj godini 1919./20. bio je prodekan, odnosno 1920./21. dekan Bogoslovnog fakulteta. Godine 1921. već je pravi (redovni) član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

³⁵⁸ Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Putem života. Autoergografija*, Knjižnica za opću naobrazbu, Zagreb, 1945., str. 54-55. „Tako su se u meni probijale prve klice filozofiranja. Kao u labirintu, u prašumi bez izlaza, sapet mrežom pitanja, nazrievao sam u njima neku stravičnu tajnovitost života. Kroz nekoliko sam godina osjećao sklonost biegu pred životom, neki nagon k nihilizmu. Podržavala me još jedino žudnja za svjetlinom izlaska – na jednu ili na drugu stranu, pa da onda krenem među ljude propovijedati pobjedu istine. Hoće li to bili materializam ili kršćanstvo?“. S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 55.

³⁵⁹ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 53. U ovoj knjizi nadalje Zimmermann daje i svjedočanstvo koja ga ja problematika već tada zaokupljala, a kasnije će se pokazati ključnom za razumijevanje njegove filozofije kulture: etika – kultura – religija. Usp. S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 53.

³⁶⁰ Usp. Stipe KLJAJIĆ, *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (2011.) br. 2, str. 556. Usp. S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 70.

U akademskoj godini 1923./24. postao je rektor Sveučilišta, a sljedeće godine vrši dužnost prorektora.³⁶¹

Ovaj intenzivni profesionalni napredak pratio je odgovarajući intelektualni i znanstveni rad. Od *Opće noetike* do 1924. god. objavio je sljedeća djela: *Ontološko-noetički problem u evoluciji filozofije* (1919.), *Kant i neoskolastika*, I. dio (1920.), II. dio (1921.), *Uvod u filozofiju* (1922.), *Temelji psihologije* (1923.), *Juraj Dragišić kao filozof humanizma* (1923.) te *Kantov kriticism u svjetlu savremene noetike* (1924.).³⁶²

Tijekom cijelog tog razdoblja pratila ga je oštra oporba koja je omalovažavala ili skolastiku kao legitimni filozofski pravac ili Zimmermanna kao svećenika i znanstvenika.³⁶³ S druge pak strane i burni politički život kako između dva rata, tako i tijekom Drugoga svjetskog rata, nije mimoišao niti njega. Reagirao je 1926. god. kada je ministar prosvjete Svetozar Pribičević imenovao šestoricu profesora Sveučilišta mimo mišljenja profesorskog zbora, kao i na prisilno političko umirovljenje Alberta Bazale, Frana Barca i Ladislava Polića u prosincu 1924. godine. Tu se radilo o očiglednom kršenju sveučilišne autonomije, što Zimmermann nije mogao mirno promatrati. Slična situacija dogoditi će mu se i petnaest godina kasnije, a o čemu ćemo nešto više reći kasnije u tekstu. U Kraljevini Jugoslaviji odlikovan je dva puta: ordenom Sv. Save 2.

³⁶¹ Osnovne biografske i bibliografske podatke sadrži knjiga: Ivan TADIĆ, *Filozofska misao Stjepana Zimmermanna. Izabrani vidovi s bibliografijom*, CuS, Split, 2010., str. 9-24 te 151-199. O njegovom životu podatke možemo pronaći i u sljedećim publikacijama: Ivan ČEHOK, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, Filozofska istraživanja, Zagreb, 1993.; *Život i djelo Stjepana Zimmermanna*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 5. listopada 2000. u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Vladimir Stipetić (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2002.

³⁶² Možemo navesti i njegove radove objavljene u *Bogoslovskoj smotri* u samo nekoliko godina kako bismo pokazali njegov plodni znanstveni rad: *Znanje i vjera u Kantovoj filozofiji*, 5 (1914.), br. 1, str. 17-30.; *Moral i religija u Kantovoj filozofiji*, 5 (1914.), br. 2, str. 126-143.; *Moral i religija u Kantovoj filozofiji*, 5 (1915.), br. 3, str. 274-293.; *Moral i religija u Kantovoj filozofiji*, 5 (1915.), br. 4, str. 373-388.; *O slobodnoj volji*, 6 (1915.), br. 1, str. 37-54.; *O slobodnoj volji*, 6 (1915.), br. 2, str. 153-173.; *O slobodnoj volji*, 6 (1916.), br. 3, str. 232-253.; *O slobodnoj volji*, 6 (1916.), br. 4, str. 343-363.; *Volja kao faktor u duševnom životu*, 6 (1916.), br. 4, str. 390-399.; *Kantova i skolastička teorija uzročnosti*, 7 (1916.), br. 2, str. 140-159.; *Kantova i skolastička teorija uzročnosti*, 7 (1917.), br. 3, str. 241-257.; *Metafizička ideologija*, 7 (1917.), br. 3, str. 295-305.; *Pojam istine u Kantovoj i skolastičkoj filozofiji*, 8 (1917.), br. 1, str. 21-31.; *Pojam istine u Kantovoj i skolastičkoj filozofiji*, 8 (1917.), br. 2, str. 125-135.; *Teleološki princip u Kantovoj i skolastičkoj filozofiji*, 8 (1918.), br. 3, str. 201-213.; *Teleološki princip u Kantovoj i skolastičkoj filozofiji*, 8 (1918.), br. 4, str. 305-319.; *Znanstvena vrijednost metafizičke spoznaje*, 9 (1918.), br. 1, str. 5-11.; *Znanstvena vrijednost metafizičke spoznaje*, 9 (1918.), br. 2, str. 101-106.; *Znanstvena vrijednost metafizičke spoznaje*, 9 (1919.), br. 3, str. 197-206.; *Znanstvena vrijednost metafizičke spoznaje*, 9 (1919.), br. 4, str. 280-284.

³⁶³ Povodom Zimmermannove habilitacije i imenovanja docentom na Filozofskom fakultetu povela se žustra polemika na stanicama *Hrvatske njive* i *Novina*. U polemici je sudjelovalo više osoba: Juraj Demetrović - uredništvo *Hrvatske njive* i *Naprednjak* na jednoj strani te Stjepan Zimmermann, Janko Šimrak i biskup Antun Mahnić na drugoj. Albert Bazala nastupao je pomirljivo te je objasnio da je Zimmermann habilitirao iz filozofije da bi predavao na Rimokatoličkom bogoslovnom fakultetu. O polemici može se vidjeti u: Dario ŠKARICA, *Stjepan Zimmermann – život, djelo i noetika*, u: *Stjepan Zimmermann, O biti spoznaje*, Zagreb, 2013., str. 248.; Također i njegovo imenovanje redovitim članom Akademije izazvalo je kraću polemiku. Usp. D. ŠKARICA, *Stjepan Zimmermann*, str. 249.

stepena i ordenom Sv. Save 1. stepena s lentom i Belim orlovima.³⁶⁴ Dakle, iako osporavan bio je i priznat i poštovan od svojih suvremenika.

Izuzevši još nekoliko polemika koje je vodio tijekom tridesetih godina,³⁶⁵ sve do 1939. godine i sjednice JAZU na kojoj je odlučeno da se središnja hrvatska znanstvena institucija nazove Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, Zimmermann je živio i radio mirno i marljivo. U tom dugom razdoblju objavio je sljedeća značajnija djela: *Psihologiju za srednja učilišta* (1927. do 1943. doživjela je ukupno četiri izdanja), *Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj* (1929.), *Wundt u suvremenoj psihologiji* (1932.), *Temelji filozofije* (1934.), *Od materijalizma do religije* (1935.), *Filozofija i religija I. i II.* (1936., 1937.), *Religija i život* (1938.), *Bauer kao filozof* (1939.) i *Spoznaja istine* (njemački 1940., hrvatski 1941.). Iako to nisu sva Zimmermannova djela koja je napisao u tom razdoblju,³⁶⁶ ipak smatramo kako ih je sasvim dovoljno nabrojano da se shvati smjer njegovog bavljenja filozofijom: psihologija, religija i spoznajna teorija prevladavaju u njegovom znanstvenom horizontu, uz povremene studije o hrvatskoj filozofskoj baštini, što i nije bilo uobičajena tema istraživanja toga vremena.³⁶⁷ Time smo došli na prag proglašenja NDH, događaj koji je Zimmermann dočekao u Zagrebu.

Prije nego što prijedemo na govor o njegovom radu za vrijeme NDH, recimo i to kako je Zimmermann cijeloga života simpatizirao franjevački red. Naš ugledni bibličar fra Bonaventura Duda u uvodu u knjigu u kojoj su sabrana neka Zimmermannova djela o hrvatskoj filozofiji i kulturi o tome iz prve ruke svjedoči: „Oko šest ujutro zovne me naš samostanski vratar. Javlja ju iz Mirovnog doma u Martićevoj da je umro dr. Zimmermann i zovu da ga obučemo u franjevački habit. Bilo je poznato u domu da je želio biti pokopan u franjevačkoj halji. Provincijal me poslao još s jednim bratom da obavimo ovo

³⁶⁴ Usp. Petar MACUT, *Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice*, u: *Intelektualci i rat 1937.-1947.*, Desničini susreti 2011., Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (urr.), Plejada, Zagreb, 2012., str. 168.

³⁶⁵ Zbog polemike s Ramirom Bujasom našao se i na sudu 1932. godine, a polemizirao je i s Hijacintom Boškovićem povodom njegove knjige o filozofiji spoznaje.

³⁶⁶ Od mnogobrojnih članaka objavljenih u *Bogoslovnoj smotri* nabrojat ćemo samo neke: *Iz naravnog bogoslovlja. Dokazivanje egzistencije Božje*, 12 (1924.), br. 1, str. 108-120.; *Religija u Kantovoj filozofiji*, 12 (1924.), br. 2, str. 132-139.; *Vrijednost deontološkog dokaza za egzistenciju Božju*, 12 (1925.), br. 3, str. 276-288.; *Pogled na religijsku znanost*, 12 (1925.), br. 4, str. 408-414.; *O načelu uzročnosti*, 13 (1925.), br. 1, str. 144-155.; *De problematum noeticorum positione et solutione*, 13 (1925.), br. 2, str. 245-249.; *Sistematsko - didaktički uvod u filozofiju*, 13 (1926.), br. 3, str. 391-408.; *Sistematsko - didaktički uvod u filozofiju*, 14 (1926.), br. 2, str. 141-159.; *Filozofijska ideologija Tome Akvinskog*, 14 (1927.), br. 3, str. 265-274.

³⁶⁷ *Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salvatis) kao filozof humanizma*, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, (1923.), knj. 227., str. 59-59.; *Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj. Filozofija u Hrvatskoj, zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina*, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1929.

jedinstveno franjevačko oblačenje“ te fra Bonaventura nadodaje: „I sprovod mu je obavio naš franjevački starješina fra Damjan Damjanović“. ³⁶⁸

2. Zimmermannov rad u NDH

Nema nikakve sumnje oko toga na koji je način i s kojim osjećajima Zimmermann dočekaio proglašenje NDH. O tome je javno govorio i pisao. O danu proglašenja NDH (dakle, 10. travnja) zapisao je: „Na sam taj dan sav je narod djelatno pristupio svome oslobođenju“. ³⁶⁹ Ta rečenica koju smo ovdje citirali, a nalazi se i u knjizi *Kriza kulture iz 1943.* zapravo je izgovorena 1. srpnja 1942. god. na svečanom predavanju u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Iako je sasvim jasno da je Zimmermann i prije nego što je održao svoje predavanje u HAZU razmišljao o problemu o kojem je želio govoriti, srpanj 1942. možemo uzeti kao točku preokreta njegovog stava prema NDH, točnije prema ustaškom režimu koji je tada bio na vlasti. Imajući na umu taj preokret, prikazat ćemo kronološki razvitak njegovog odnosa prema novoj vlasti.

Odmah na početku života nove države Zimmermann je tiskao knjigu *Filozofija života*. Zimmermannovo djelo *Filozofija života* ³⁷⁰ najvjerojatnije je prva filozofska knjiga tiskana u NDH. ³⁷¹ Iz same je knjige vidljivo da je predgovor knjizi Zimmermann dovršio na Duhove 1941. godine. ³⁷² Budući da su Duhovi blagdan koji pada točno četrdeset dana poslije Uskrsa, a NDH je proglašena dva dana prije Uskrsa te godine, možemo dobiti približan datum izdavanja Zimmermannove knjige: ili krajem svibnja ili početkom lipnja 1941. god. Osim što je ovo najvjerojatnije prva filozofska knjiga u NDH, ona je ujedno i najopsežnija filozofska rasprava toga razdoblja s ukupno 494 stranice. Budući da je tako

³⁶⁸ Bonaventura DUDA, *Umjesto predgovora*, u: Stjepan ZIMMERMANN, *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001., str. 6.

³⁶⁹ Stjepan ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1943., str. 98.

³⁷⁰ Treba reći kako je ova knjiga dobila i nagradu za: „Najbolje djelo za opću naobrazbu iz područja duhovnih znanosti“ i to među svim djelima tiskanima između 10. travnja 1941. te 10. travnja 1942. god. Usp. *Nagrađeni pisci i umjetnici*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 53.

³⁷¹ U prilog našoj tezi da bi ovo mogla biti najvjerojatnije prva filozofska knjiga u NDH idu i riječi Petra Čikliča koji u svom članku o Zimmermannu piše: „Odmah nakon uzpostave Nezavisne Države Hrvatske izdaje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zimmermannovu »Filozofiju života«“. Petar ČIKLIĆ, *Hrvatsko filozofsko stvaranje. Djela prof. Stjepana Zimmermanna u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Spremnost*, 1 (1942.), br. 44-45, str. 23. Nadalje, prikazi ili recenzije same knjige tiskane su u brojevima časopisa već u rujnu, a ukoliko uzmemo u obzir opseg i zahtjevnost knjige, onda je bilo sigurno potrebno minimalno mjesec dana za barem donekle pristojno prostudirati i prikazati knjigu te treba uzeti u obzir i vrijeme koje je potrebno da se napisana recenzija objavi. Kao primjer navodimo slijedeće recenzije: *Filozofija života*, u: *Katolički list*, 92 (1941.), br. 27, str. 230.; Dušan ŽANKO, *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Hrvatska smotra*, 9 (1941.), br. 9/10, str. 551-552.

³⁷² Zanimljivo je napomenuti da će i tri godine poslije, u uvodu u knjigu *Putem života* izričito napomenuti da piše na Duhove 1944. godine.

rano izdana u njoj se ne nalazi nikakva kritika novoga režima o kojoj ćemo moći više čitati od 1943. godine. Zimmermann je na početku surađivao s vlastima nove države. Imenovan je predsjednikom povjerenstva za izradu novog sveučilišnog statuta. Tek će nešto kasnije sam Zimmermann doći u sukob sa zahtjevima režima zbog čega je dao i ostavku na to mjesto. O tome ćemo više reći nešto kasnije.

2.1. *Filozofija života*

Kako nas Zimmermann upozorava, knjiga *Filozofija života* samo je završni kamen trilogije koja obuhvaća *Filozofija i religija* (dva sveska 1936./1937.) te *Religija i život* (1938.). U predgovoru knjizi Zimmermann piše kako će: „tražiti istinu o ljudskom životu“ te zadatak da do te istine dođe ima upravo filozofija života. Autor ističe kako se neće samo obračunati s komunizmom, nego će progovoriti i o negativnostima kapitalizma kao takvoga. Komunizam nije, tvrdi Zimmermann: „jedini neprijatelj kršćanstva“ te smatra kako: „ima kod nas i takvih nekomunista, koji drže, da je dolaskom kršćanstva nastao protunarodni i protukulturni utjecaj na povijesni razvoj hrvatskoj naroda“. ³⁷³ Na koncu, rezultat koji autor želi postići ovom knjigom jest sljedeći: opravdati i obrazložiti tvrdnju kako je jedini opravdani nazor o životu teistički i kršćanski. „To nam služi kriterijem kulturno-vrijednosne orijentacije uopće, napose u vidu povijesnog razvoja i suvremenog života u hrvatskom narodu“. ³⁷⁴

Knjiga se sastoji od dva dijela. U prvom dijelu Zimmermann raspravlja o pitanjima poput: zašto živim? o odnosu životnog smisla i religije, o čovjeku kao moralnoj i religioznoj osobi, o tome ima li čovjek dušu te je li besmrtna, što znamo o Bogu, i sl. Polazak od pitanja zašto ja živim? stavlja Zimmermanna u sličnu poziciju kao i Descartesa koji također polazi od sebe i svoga ja. Međutim, Zimmermann ovdje u svoju filozofiju uključuje kršćanski nazor o životu. Pitanje zašto živim javilo mu se onda kada je mislio na Boga te je došao do zaključka kako je čovjek ovisan o Bogu: „Ako još i ne znam odgovoriti, ali to znam, da se upitnik o životu pojavio *u vezi s Bogom*, izvorom ili početnikom života, koji taj život nije proizveo slijepo, nerazumno, bez ikojeg razloga, bez svrhe [...]“. ³⁷⁵ U svojim promišljanjima o životu Zimmermann uključuje i filozofski

³⁷³ Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofija života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1941., str. II-III.

³⁷⁴ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 111.; Taj kriterij će uzeti kao osnovu promišljanje filozofije kulture, o čemu će biti više riječi kada budemo govorili o knjizi *Kriza kulture*.

³⁷⁵ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 3.

govor o traženju smisla života. Naime, odakle čovjeku dolazi smisao: od njega samoga ili od nekog izvan njega? Na ovo pitanje Zimmermann odgovara u skladu s kršćanskom naukom koja kaže da u čovjeku postoji savjest, koji je glas Božji u nama, te ju je dužan slušati i ne raditi protiv nje. „Pravi je smisao ili vrijednost života samo na putu moralne dobrote, a putem zloće ide se u krivi smisao. [...] Savjest nam je putokaz (mjerilo) u odabiranju životne svrhe“.³⁷⁶

U knjizi se autor suočava i s različitim nazorima na svijet. Tako se po pitanju postojanja moralnog zakona i o kome je ovisan, suočio i pokušao dokazati neispravnost učenja o moralnom autonomizmu (Kant).³⁷⁷ Nasuprot ovome stavu Zimmermann zastupa teizam po kojemu moralni zakon i obveza izvršavanja dolaze od Boga. „Kada kažemo, da je Bog postavio ljudima moralni zakon, bit će osigurana istina, da smo na temelju toga bezuvjetno obvezani živjeti po moralnom zakonu“.³⁷⁸

Kada je riječ o opravdanosti religijskog smisla života, onda se Zimmermann suočava s tvrdnjama poput onih koji tvrde da Bog postoji, ali religija nije potrebna ili pak da je religija neprijatelj životu i životnom napretku (komunizam). Kako bi pobio ove tvrdne, Zimmermann želi umovanjem doći do spoznaje: „da uistinu postoji Bog, otud ćemo izvesti ili zaključiti, da postoji religija kao životna potreba, koliko od nje zavisi smisao našega života“.³⁷⁹

Zimmermann opravdava potrebu teističke filozofije života. Došavši do zaključka po kojemu je Bog izvor i svrha života (teizam), zbog svoje razumne naravi čovjek treba slijediti upute razuma kako bi ostvario najvišu svrhu. Zbog toga je potrebno teodicejom dokazati opstojnost Boga, a etikom postojanje naravnog moralnog zakona. Zimmermann je uvjeren kako je u njegovom vremenu pitanje o Bogu i religiji jedno od ključnih pitanja te ih samo nekulturan čovjek može ignorirati. Odgovoriti na ova pitanja zadatak je prema Zimmermannu religije života.³⁸⁰

U prvom dijelu knjige nailazimo na Zimmermannovu analizu stanja društva te na poseban način kritiku i obračun s komunizmom. Što se tiče društvene analize, a koja je razbacana po cijeloj knjizi, ovdje želimo istaknuti nekoliko važnijih Zimmermannovih

³⁷⁶ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 9.

³⁷⁷ Detaljnije o toj problematici vidjeti u Zimmermannovoj monografiji u dva sveska: *Kant i neoskolastika*, a zbog koje je i izabran za redovitog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

³⁷⁸ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 11.

³⁷⁹ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 12.

³⁸⁰ Ovaj dio kojega je u knjizi *Filozofija života* Zimmermann samo ukratko rekapitulirao, s puno više detalja i puno opširnije obrađen je u dvije knjige koje su ovoj prethodile: *Religija i život*, Zagreb, 1938. i *Filozofija i religija*, Zagreb, 1936. u dva sveska.

ocjena društva. Njegove ocjene i njegova stajališta idu protiv svakog totalitarističkog pristupa društvenoj stvarnosti.

Ima slučajeva, kad su tlačitelji istine podjednako tlačitelji pravde, od koje zavisi život naroda; takav je slučaj, kad je oduzeta sloboda govoriti istinu o nepravdama, koje rađaju dubokim nezadovoljstvom u duši naroda. [...] Tko bi primjerice današnjem ratnom stanju tražio najdublje izvore, pronalazio bi ih u činjenici, da je neka zabluda ili čak namjerno iskrivljena istina prevladala razvojem života i tako ga usmjerila putem ratne katastrofe. U tome je mjerilo i za predviđanje budućih događaja.³⁸¹

U tonu ovih riječi već se ogledaju njegovi eseji koje će objaviti 1943. godine u *Krizi kulture*, kao i u posljednje dvije knjige *Smisao života* i *Putem života*. U tim knjigama Zimmermann će jasnije razraditi pitanja odnosa morala i društva, etike i pojedinca i sve će to povezati s aktualnom situacijom vremena u kojem je živio. Razlika između natpisa koja su objavljivana od 1943. do 1945. godine i ovih riječi napisanih u knjizi dovršenoj prije uspostave NDH bit će ipak u tome što će tih godina ta kritika biti usamljena, te će biti jasno kome je upućena. U lipnju 1941. god. niti Zimmermann nije znao, iako je mogao naslućivati, o razmjerima katastrofe u koju će upasti hrvatski narod razvojem okrutnog građanskog rata na teritoriju NDH. Zanimljive su sljedeće riječi:

Slični primjer: netko hoće da Vam oduzme život, recimo, iz mržnje (radi Vaše narodnosti, vjeroispovijesti...). Imate li Vi pravo na slobodu života, kad ničim ne ugrožavate tuđe živote? Takvo Vas pravo ide po prirodi, tj. to pravo pripada svakom čovjeku, jer bi u protivnom slučaju bilo sasvim indiferentno, tko će koga prije ubiti, ako mu se bilo radi čega ne sviđa. Ne samo pojedinac, nego bi hajdučka bila ona država i onaj narod, koji bi drugom narodu otimao njegovo pravo na samosvojni život, bilo da ga uništava nepravednim ratom ili tako da ga postepeno i nasilno lišava jednakopravnosti, oduzima njegova dobra i podjarmljuje. To se protivi *prirodnom pravu na opstanak*.³⁸²

Iako se po smislu ove Zimmermannove riječi mogu odnositi i na stanje u NDH koje je vladalo tijekom ustaške vladavine, on je ovdje pisao samo načelno. Konkretnu kritiku ustaškog režima ipak će početi izlagati od srpnja 1942. godine pa nadalje.³⁸³

³⁸¹ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. I.

³⁸² S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 75.

³⁸³ Kao još jedan reprezentativan primjer kritike koja bi se mogla primijeniti i na stanje nakon travnja 1941. navodimo: „Pojedinac – lišen moralnog principa u izboru sredstava – postaje društveni zločinac, a skupina, koja se dočepa vlasti, može u ime zajedničkog »dobra« plemenskog, rasnog, klasnog... potamaniti sve druge. Takvo utamnjivanje, iako brutalnije od životinjskog, može da bude čovječanskom »inteligencijom« rafinirano: nepravedni porezi, imperijalistička militarizacija, aranžmani inostrane politike, favoriziranje

Zimmermann je sustavno kritizirao i marksistički nazor na svijet, negiranje duhovne i besmrtnosti duše, borbu za ekonomski opstanak, oduzimanje prava na privatno vlasništvo i slično.³⁸⁴ Ipak, to ne čini kako bi dao prednost kapitalizmu, jer i kapitalizam također kritizira i smatra nepravednim društvenim poretom.³⁸⁵

Drugi dio knjige autor je posvetio govoru o temama: Historijski elementi kršćanske filozofije, filozofija i kršćanstvo, kršćanska filozofija života i njezino opravdanje, vjera u Krista, naravni i nadnaravni red religije i morala, itd. Dok za prvi dio knjige možemo reći kako je uglavnom posvećena govoru o teističkoj (kršćanskoj) filozofiji života, za drugi dio knjige u cjelini bolje bi odgovarao naslov kršćanska teologija života.

Zimmermann piše kako se kršćanskom filozofijom zove ona filozofija koja se: „u svojim nazorima podudara s kršćanskom naukom“. Ovo je nadalje teocentrički teističko-teleološki sustav. Budući da se svijet nalazi u krizi duha, a koja se proteže i na spoznajnu orijentaciju o životu, autor smatra kako je novi život može stvoriti samo na temeljima religije i morala, a filozofija života ima zadatak to opravdati.³⁸⁶ Ne slaže se s onim kritičarima koji tvrde kako on kao filozof nije slobodan jer priznaje crkveni auktoritet te navodi primjer kako je branio Kantovu filozofiju kada ju je nepravedno napao jedan zastupnik skolastičke filozofije te s druge strane branio je i Freuda i Adlera, iako se s njima u potpunosti po filozofskom nazoru razilazi, sve s ciljem kako bi se njihova nauka zaštitila u ime istine te zaključuje: „To su dva poznata slučaja za dokaz, kako svećeniku nitko ne ograničuje slobode u zastupanju istine, nego mu je to baš kao svećeniku napose stavljeno u dužnost“.³⁸⁷

Cijelom knjigom provlači se tvrdnja kako čovjekov život bez Boga ne može imati pravi smisao te da se ovaj prolazni život po Bogu izdiže iznad prolazne egzistencije. Ukoliko je to uspio: „Dobili smo filozofiju života, koja daje ključ za rješavanje najznatnijih i najtežih problema, što pokreću današnjicom“.³⁸⁸ Očito je da je za Zimmermanna ova tema od životne važnosti kako za pojedinca, tako i za društvo i svijet

»svojih« a izrabljivanje i tlačenje drugih, korupcije, nasilja i nebrojeno drugih sredstava u provedbi principa »da bude dobro«“. S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 97.

³⁸⁴ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 243-244., 79., 216., 58., 103. itd.

³⁸⁵ „Istina je to, da je religija najveći protivnik kapitalizma. Zašto? Zato, jer je kapitalizam najveća socijalna nepravda, a svaka je nepravda moralno zlo i prema tome od Boga zabranjena. Tko je dakle religiozan (vjeruje u Boga), mora osuditi, a ne podupirati kapitalizam“. S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 244.

³⁸⁶ Usp. S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 273.

³⁸⁷ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 302. Svećenik na kojega se ovdje misli jest Hijacint Bošković, a Freuda i Adlera branio je pred Ramirom Bujasom. Usp. Dario ŠKARICA, *Zimmermannova noetička polemika s Hijacintom Boškovićem*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 29 (2003.), br. 57-58, str. 193-220.

³⁸⁸ S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 311.

u cjelini te je upravo ta iznimna važnost i razlog zbog čega tako detaljno, pomalo i skrupulozno, objašnjava i više puta ponavlja svaku stavku svoga zaključka do kojega je došao.³⁸⁹

Kršćanski smisao života prema autoru znači biti povezan s Kristom i Crkvom te je život potrebno urediti prema odredbama moralnog zakona koji dolazi od Krista i Crkve. Zaključuje kako je najviša svrha takvoga života život s Bogom i to po Kristovoj religiji koja čovjeku daje najviši smisao ili najvišu vrijednost života.³⁹⁰

Zimmermann je s jedne strane potaknut krizom u društvu nastojao preko kršćanske religije i morala ponuditi smjernice za budućnost pojedinca, kulture i društva te s druge, i tu se možemo složiti s Čehokovom tvrdnjom u kojoj, zaključujući svoj govor o Zimmermannovoj filozofiji života, piše kako iako autor naglašava važnost religije i praktičnog djelovanja za kulturu ipak nije do kraja objasnio način njezina utjecaja na samo oblikovanje ljudske zajednice, tj. njezinu socijalnu funkciju i funkciju morala kao takvoga.³⁹¹

Bez obzira na Zimmermannove stavove izražene u knjizi, iz koje je vidljivo da autor izlaže kršćanski pogled na svijet koji brani prvo pojedinca na osobnu slobodu, a osobito brani čovjeka pred mogućim nasiljem sa strane države, ovdje ćemo prikazati na koji je način ta knjiga tumačena u krugu ustaške mladeži. Kao primjer uzeti ćemo prikaz knjige *Filozofija života* u časopisu *Ustaška mladež*. Od bitnijih misli iz tog prikaza ovdje navodimo:

Knjiga, u kojoj će ustaška omladina naći obradjena etička načela, kojih se mora držati u svom životu i radu, jest knjiga 'Filozofija života' od hrvatskog akademika i sveuč. profesora dr. Stjepana Zimmermanna. [...] Ne treba hrvatskoj mladeži, napose ustaškoj, predstavljati prof. Zimmermanna, jer ga ona vrlo dobro pozna, kao i cijeli njegov ogromni znanstveni rad, bilo na polju filozofije, bilo na polju izgradjivanja hrvatske nacionalne svijesti i kulture uopće. Još nam je svim u svježoj uspomeni Zimmermannov energični stav i borba za promjenu imena bivše Jugoslavenske Akademije znan. i umjet. u Hrvatsku Akademiju znanosti i umjetnosti; prof. je Zimmermann tada govorio i pisao iz duše cijelog hrvatskog naroda, a napose ustaške omladine, pa se stoga veselimo svi, što je ta njegova borba urodila uspjehom u Poglavnikovoj Hrvatskoj i što Hrvatska Akademija izdaje prvo baš Zimmermannovo djelo. [...] Iz svega ovoga slijedi, da će samo onaj moći uspješno sudjelovati kod izgradjivanja slobodne i nezavisne Hrvatske, koji se bude držao etičkih načela (pravila života) iznesenih i znanstveno obrazloženih u knjizi

³⁸⁹ Taj metodološki obrazac možemo pratiti u svim njegovim djelima, od *Opće noetike* pa do posljednjega djela *Putem života*.

³⁹⁰ Usp. S. ZIMMERMANN, *Filozofija života*, str. 375-377.

³⁹¹ Usp. Ivan ČEHOK, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, str. 91.

dr. Zimmermanna. Zato je hrvatska ustaška omladina dužna upoznati ova načela i po njima živjeti i raditi, pa će onda uvijek biti – zborom i tvorom – za Dom spremni!³⁹²

Na kraju ovoga citata, koji je samo dio prikaza Zimmermannove knjige, potrebno je istaknuti nekoliko činjenica. U knjizi je Zimmermann uistinu obradio etička načela u svjetlu katoličkih načela i skolastičke filozofije. Iako anonimni autor ovoga prikaza smatra da je potrebno da se mladež drži tih načela i u svom životu, zanimljivo je da nigdje i u niti jednom slučaju kasnije nitko iz Ustaške mladeži neće uzeti Zimmermannova djela kao primjer nasljedovanja ili proučavanja. Osim toga, Julije Makanec, koji je kao pročelnik za duhovni odgoj Ustaške mladeži donio detaljan popis knjiga koje Upravno zapovjedništvo dozvoljava i zahtijeva imati u svakoj knjižnici Ustaške mladeži, niti jedno Zimmermannovo djelo nije na popisu.³⁹³ To bi nas trebalo začuditi ako se ima na umu da je Upravni zapovjednik Ustaške mladeži bio Ivan Oršanić, čovjek za kojega se smatra da je pripadao krugu Zimmermannovih znanaca, ako ne i njegovih prijatelja.³⁹⁴ Budući da je organizacija Ustaške mladeži svoj puni ustroj postigla tek početkom 1942. god., a da popis koji smo ovdje spomenuli nastaje tek iduće godine, razumno je pretpostaviti da je došlo do promjene u odnosu novih vlasti prema Zimmermannu. Jedan od očitijih znakova svakako je i činjenica da više niti jedno Zimmermannovo djelo, a napisao ih je još četiri, nije predstavljeno u publikacijama Ustaške mladeži, a još su manje preporučena za čitanje. Istaknimo ovdje još i sadržajnu podudarnost u prikazu ove Zimmermannove knjige koji je napisao Teofil Harapin s tekstom anonimnog autora iz redova Ustaške mladeži. Harapin kaže:

Ako nam je ikada bilo potrebno ovakovo djelo, potrebno nam je u sadašnjem vremenu, kad su sva nastojanja uperena na nacionalni moralni preporod našeg hrvatskog naroda. Bez dubokih moralnih kvalifikacija, osobito kod naobraženih krugova i vođa naroda, posao oko preporoda bit će jalov posao.³⁹⁵

O ovoj knjizi izašlo je nekoliko prikaza koji se nalaze u ondašnjim novinama i periodici. Dva su autora potpisana inicijalima, a ostali koji su prikazali tu knjigu jesu

³⁹² *Filozofija žifota(sic!). Nekoliko misli uz najnovije djelo sveuč. prof. Zimmermanna*, u: *Ustaška mladež - Omladinski prilog 'Ustaše'*, (1941.), br. 9, str. 12-13.

³⁹³ *Taborske knjižnice*, u: *Ustaška mladež*, (1942.), br. 38, str. 4.

³⁹⁴ Usp. Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 83.

³⁹⁵ Teofil HARAPIN, *Dr. Stjepan Zimmermann, Filozofija života*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 4, str. 368-373.

redom: Franjo Šanc,³⁹⁶ Teofil Harapin, Ton Smerdel,³⁹⁷ Dušan Žanko³⁹⁸ i Ivo Lendić.³⁹⁹ Već iz samoga popisa ovih autora vidi se da su Zimmermannovu knjigu prikazivali vrlo ugledni katolički intelektualci koji su većinom bili i njegovi poznanici, pa i prijatelji. Za razliku od anonimnog autora iz *Ustaške mladeži*, ovdje spomenuti autori i kasnije će pisati prikaze ostalih Zimmermannovih knjiga, a Žanko će čak napisati i tekst o Zimmermannu kao filozofu i intelektualcu.⁴⁰⁰

2.2. Nauka o spoznaji

Druga Zimmermannova filozofska knjiga tiskana u NDH jest *Nauku o spoznaji* iz 1942. godine. Uz predgovor i uvod, knjiga se sastoji od šest odsjeka. U uvodu knjige Zimmermann želi pojasniti neke pojmove kako bi se lakše mogla slijediti rasprava u knjizi. Da bi se mogla imati prava sigurnost u spoznaji, potrebno je troje: 1. čvrsti pristanak, 2. istiniti sud te 3. znanje o tome da je istinit. Zimmermann definira spoznaju: „*Na očitovanju objekta prepoznata istina i obrazložena sigurnost suda*“.⁴⁰¹ Prema autoru nauka o spoznaji toliko je važna da o njoj ovisi biti ili ne biti filozofije. Na koncu, u uvodu nas Zimmermann još upoznaje ukratko i s povijesnim razvojem nauke o spoznaji od Protagore pa sve do suvremenog doba.⁴⁰² Ovakav povijesno-filozofski presjek problema Zimmermann prikazuje u gotovo svakom svom pisanom djelu s čime želi

³⁹⁶ Franjo ŠANC, *Dr. Stjepan Zimmermann: FILOZOFIJA ŽIVOTA*, 8, VI + 494 str., Izdala Hrvatska Akademija, Zagreb, 1941., u: *Život*, 22 (1941.), br. 2, str. 225-226.

³⁹⁷ Ton SMERDEL, *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Alma Mater Croatica*, 5 (1941.), br. 5, str. 167-169.

³⁹⁸ Dušan ŽANKO, *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Hrvatska Smotra*, 9 (1941.), br. 9/10, str. 551-552. Žanko iznimno pozitivno piše o Zimmermannu. Ovdje ćemo donijeti samo mali izvadak iz recenzije: „Da neka zabluda ili čak namjerno iskrivljena istina ne prevlada razvojem života, to je jedina filozofska strast i životna misija Dra Zimmermanna. Njegov aksiom: na životu se krvavo osvećuje nepriznavanje istine – neprestano pokreće njegove misli u smjeru uočavanja onih istina, na kojima počiva moralno vrijedniji život pojedinca i zajednice. I što god se nap filozof dublje uživljava u današnji, društveno poremećeni život otkrivajući otvoreno, nesmiljeno i u Hrvatskoj možda najsmionije, kad to jest i nije popularno, svu nevolju, zablude i tragičnost modernoga čovjeka, to recipročno kod njega raste vjera u osnovna načela, prema kojima kulturna filozofija mora gledati našu današnjicu. [...] Ova je knjiga izdana u času, kada naša omladina, zabavljena važnim državnim poslovima, nema dovoljno mira i sabranosti, da je počme, ne čitati – nego ponavljano razmatrati. Ali doći će brzo njezino vrijeme, a onda će naši mlađi naraštaji biti sretni, što im je jedan dubok, misaon i savjestan čovjek u najkritičnijem času pružio dragocjeni putokaz za stvaranje lične i narodne kulturnosti, moralnosti, religioznosti i sreće“. D. ŽANKO, *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, str. 551-552.

³⁹⁹ Ivo LENDIĆ, *Borba protiv smrti. Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Hrvatski Narod*, 4 (1942.), br. 510, str. 4.

⁴⁰⁰ Dušan ŽANKO, *Hrvatski filozof o poviestnom spasavanju čovječanstva*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 168, str. 2, 9.

⁴⁰¹ Stjepan ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942., str. 2.

⁴⁰² Usp. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 5-10.

pokazati povijesni tijek razvoja filozofske misli ili nekog određenog filozofskog problema.

U prvom odsjeku knjige raspravlja se o tri osnovna pojma noetike: istina, očevidnost i sigurnost. Istina je u sudu: „Istinu sudim o toj stvari, kad spajam, što zajedno s njom postoji; a neistinu sudim, kad to odvajam. Istinu sudom izričem stvarnost, a neistinu ne izričem. [...] Istina je dakle u sudu, koliko se on slaže sa stvarnošću.“⁴⁰³ Postoji više očevidnosti: objektivna i subjektivna, unutarnja i izvanjska, savršena ili potpuna i nesavršena ili nepotpuna. Osim toga, postoje i različite sigurnosti: metafizička, fizička i moralna. Prema Zimmermannu prava je sigurnost objektivna ili logička sigurnost jer kod subjektivne sigurnosti nešto ne mora biti istina, dok se kod objektivne sigurnosti „očituje sam predmet po svojoj stvarnosti“ te je takav sud istinit.⁴⁰⁴

Drugi odsjek odgovara na pitanje: jesmo li sigurno sposobni za istinu? Ovdje autor izlaže mišljenje s jedne strane skepticizma te s druge dogmatizma. Apsolutni skeptici naime tvrde kako „ne možemo biti sigurni da smo sposobni za istinu“. Kao dokaz navode činjenicu kako čovjeka osjetila često varaju te ne može biti jedno objektivno mjerilo po kojem bismo bili sigurni da smo spoznali istinu. Zimmermann kao kritički dogmatik odbacuje tvrdnje skeptika te u tri koraka pobija njihovo učenje: a) priznanjem da postoji dvojba; b) ako postoji dvojba, onda postoji »ja« koje dvoji te c) „obje istine možeš priznati samo tako, da priznaš kao njihov uvjet *sposobnost za istinu*“.⁴⁰⁵

Treći odsjek posvećen je govoru o objektivnoj (apsolutnoj) istini. Istina je očitovanje objektivne stvarnosti. Da bismo ovo shvatili, Zimmermann objašnjava što je to *objekt* suda. „To je ono, o čemu sudimo; ono, na što smo *upravljani*, kad nešto o tome izričemo (priričemo); ono, što prirodno *intendiramo*, na pr. ovu opaženu knjigu (= objekt) intendiram utoliko, što joj priričem »četvrtouglasta«.“⁴⁰⁶ Nadalje pojašnjava kako usmjerenost znači imati objekt suda, tj. ono o čemu sudim, nije isto sa samim sudom. Npr. knjiga koju sam opazio, nije isto što i moj sud o njoj. Ona je neovisna o sudu. Međutim, sada se pojavljuje pitanje: kakva je onda ovisnost između subjekta i objekta? Relativisti ili subjektivisti smatraju kako je istina ovisna o subjektu, dok objektivisti drže da je subjekt ovisan o objektu. Odgovor na ovo pitanje, tj. odgovor na pitanje tko je u pravu, jest: „glavno raskrižje filozofskih nazora kroz svu povijest filozofije do danas. Jer

⁴⁰³ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 16.

⁴⁰⁴ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 16-22.

⁴⁰⁵ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 25.

⁴⁰⁶ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 34.

sudbina filozofije (i sve znanosti, kao i našeg života) zavisi od toga, da li smo sposobni za istinu, koja nije tek relativna, nego *apsolutna* (i utoliko objektivna)⁴⁰⁷.

Kako Zimmermann dokazuje objektivnu istinu opažajnih sudova? Kod sudova svijesti, prema Zimmermannu objekt je neovisan od subjekta, a subjekt je ovisan od objekta:

Ako ja sintetiziram (spajam s – p, moj doživljaj gledanja – egzistentan) na osnovu toga ili *zato, što se neovisna stvarnost očituje*, to onda znači, da se ja *po njoj ravnam*, ona je mjerodavna, ona odlučuje o tome, da li joj sud *odgovara*, da li je *istinit*. Sad znam što je istina! Budući da je O neovisan o S, a S je ovisan o O, zato ta ovisnost znači, da S ima istiniti sud utoliko, što *shvaća neovisni O* (doživljaj gledanja + egzistira), i prema tome taj sud nije istinit s obzirom na S, nego s obzirom na O: *istina je ovisna o O*. Zato je objektivna ili apsolutna, a ne subjektivna ili relativna. Kojigod S sudio o O, svi će sudovi biti jednako istiniti, jer se osnivaju na O.⁴⁰⁸

Kod sudova osjetilnog opažanja vrijedi sljedeće: „Da je *opaženi objekt neovisan o sudu*, to je sigurno na temelju činjenice, da sam ga nebrojeno puta opažao bez suda o njemu“ te zaključuje: „U jedinstvo moje svijesti *spojen je objekt suda s vidno doživljenim objektom*, za koji znam, da je neovisan o sudu. Po jedinstvu izravne i refleksne svijesti omogućeno je znanje o tome, da se sud podudara s neovisnim objektom“.⁴⁰⁹

Zimmermann s jedne strane tvrdi kako nam zbroj opaženih pojedinačnosti ne dopušta stvarati općenite zaključke na način da tako mora biti i nikako drugačije. Ipak ima iskustvenih sudova koji su i općeniti i nužni.⁴¹⁰ Pitanje je na temelju čega možemo znati da sva naša sigurnost nije tek subjektivna, nego i objektivna? „To raspoznamo po tome, što ima sudova, gdje *potpunom refleksijom neposredno uočujemo objektivnu stvarnost*. Takav sud uključuje sposobnost za istinu; a takav je sud: »Ja egzistiram«⁴¹¹. Na koncu trećeg odsjeka Zimmermann je konačno oborio relativizam tvrdnjom kako je svaki subjekt ovisan o objektu kad izriče istiniti sud te je stoga kod istog objekta uvijek ista istina, dakle, ona je apsolutna.⁴¹²

Četvrti odsjek govori o subjektivističkim nazorima. O *psihologizmu* kaže da ga zastupaju psiholozi 18. i 19. st.: Hume, J. St. Mill, Spencer i dr. dok su im protivnici

⁴⁰⁷ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 35.

⁴⁰⁸ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 37.

⁴⁰⁹ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 38.

⁴¹⁰ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 39.

⁴¹¹ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 68. „Moja sposobnost za istinu i eo ipso za objektivnu evidenciju zajamčena je po refleksnoj svijesti u samom aktu suđenja, t. j. po savršenoj (potpunoj) refleksiji“.

⁴¹² Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 72.

uglavnom skolastički filozofi poput Merciera, Geysera i drugi.⁴¹³ *Pragmatizam* uči kako je sve ono što je istinito, u biti služi čovjeku za njegove osobne interese. Ovo se na poseban način odnosi na vjerske istine poput one da Bog postoji.⁴¹⁴ One zapravo tješe vjernike. *Voluntarizam* tvrdi kako je istina subjektivna ili relativna jer su predmeti znanja proizvod nagona ili volje. U ovu grupu spadaju autori poput Bergsona, Müller-Freinfelsa, a kod nas Bazala.⁴¹⁵ *Evolucionistički (biološki) subjektivizam* uči kako je život podvrgnut evoluciji te životni uvjeti kao takvi utječu na naše znanja, a samim time i na istinu.⁴¹⁶ *Fikcionizam*, koji je srodan biološkom subjektivizmu, tvrdi da čovjek svjesno uzima neistinite pretpostavke ili fikcije te da je u tome sve čovjekovo znanje.⁴¹⁷ *Ekonomija znanja*: to su relativisti koji uče da znanje treba praktično služiti životu. Dakle, nešto poput pragmatizma.⁴¹⁸ *Historijski subjektivizam* (Dilthey, Spengler) uči kako je čovjek i njegov život, a po tome i istina, plod historijskog razvoja.⁴¹⁹ *Socijalistički subjektivizam*: historijski se razvoj, prema Marxu, temelju na ekonomiji. Plod je produktivnih okolnosti. Sve je postavljeno na materijalnu, tj. ekonomsku osnovicu.⁴²⁰ Zimmermann općenito smatra da je komunizam ideologija koja želi uništiti slobodu mišljenja te manipulirati istinom kao takvom. Naravno da se u takvom sustavu ne može niti govoriti o slobodi mišljenja i drugačijeg svjetonazora od onoga koji je propisan u jednopartijskom komunističkom sustavu. Na koncu, Zimmermann spominje i *empirio-kriticizam* koji tvrdi da su osjeti objektivna strana doživljavanja.⁴²¹

Peti odsjek nosi naslov *O izvanstvjesno realnim (transsubjektivnim) objektima spoznaje*. Osoba posjeduje unutarnje i vanjsko iskustvo. Doživljajno iskustvo svjedoči osobi da opaženi objekt postoji neovisno o osobi kao svijesnom subjektu. To se subjektu očituje neposredno po opažajnom iskustvu ukoliko subjekt zna da je ovisan o opaženim objektima i da su oni izvan svijesti.⁴²² Na koncu ovog odsjeka Zimmermann želi utvrditi što je to što prelazi sferu svijesti. Prema njemu to su osjetilno-opažajni sadržaji svijesti (npr. crno i bijelo na ovoj stranici). Idealisti negiraju da postoji objektivna realnost te njima nasuprot stoje realno što znači „s obzirom na svijest transcendentno ili

⁴¹³ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 98.

⁴¹⁴ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 100.

⁴¹⁵ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 100.

⁴¹⁶ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 102.

⁴¹⁷ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 103.

⁴¹⁸ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 103.

⁴¹⁹ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 104.

⁴²⁰ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 112.

⁴²¹ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 106.

⁴²² Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 112.

ekstrakonscijencijalno“.⁴²³ Kao dokaz ovome, Zimmermann uzima načelo uzročnosti. Ono je dokaz da opazajna sfera svoj uzrok mora imati izvan svijesti: „U *dokazivanju* egzistencije izvansvijesnih uzroka mi smo se oslonili o objektivnu valjanost relacije uzročnosti“.⁴²⁴

U šestom odsjeku odgovara se na pitanje u čemu imamo istinito znanje. S jedne strane nalaze se pozitivisti koji tvrde da je istinito znanje samo u onome što je iskustveno realno, dok metafizičari tvrde da je ono nalazi u neiskustveno realnim objektima. Odbacujući pozitivizam, Zimmermann zastupa metafizičko stajalište.⁴²⁵ Kraj šestog odsjeka Zimmermann je posvetio govoru o teodiceji i metafizici religije (govor o Bogu) te noetici i nazoru o životu. Ova posljednja treba odgovoriti na pitanje: „*Da li je odnošaj čovjeka prema Bogu (= religija) temelj ćudorednom smislu života?*“.⁴²⁶ Autorov zaključni odgovor na ovo pitanje usmjerava život čovjeka te je noetika: „osnov filozofije o životu“.

Ova je knjiga primljena nešto suzdržanije nego druge Zimmermannove knjige ovog razdoblja, a na poseban način ukoliko je usporedimo sa sljedećom njegovom knjigom: *Kriza kulture*.⁴²⁷ Na ovome mjestu ukratko ćemo se osvrnuti na prikaz *Nauke o spoznaji* iz pera Franje Šanca, filozofa o kojemu će također kasnije u ovom radu biti riječi. Šancov je prikaz zanimljiv ne zbog sadržaja knjige koju smo ovdje prikazali, već zbog nekoliko njegovih dragocjenih uvida. Naime, Šanc je kako i sam kaže, već dvadeset i pet godina pratio Zimmermannov rad te je napisao desetak prikaza i recenzija raznih Zimmermannovih djela:

U ovom kritičnom duhu ne opažamo nikakve promjene u dugom nizu raznih djela, što ih je profesor Zimmermann izdao tijekom 25 godina. Uvijek se opetuje, jesmo li sposobni, spoznati istinu. [...] Takve su nam knjige nužne osobito u ova vremena, kad se podvrgavaju reviziji temeljna načela staroga poredka i stvaraju temelji novoga s novim duhom i novim oblicima.⁴²⁸

Iako je pomalo neprecizno veliki Zimmermannov trud svesti pod jedan nazivnik – problematika filozofije spoznaje – nije pogrešno, jer se zaista iz toga problema širi njegovo istraživanje i spoznaja drugih filozofskih problema i predmeta. Iz temeljnog

⁴²³ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 136.

⁴²⁴ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 137.

⁴²⁵ Usp. S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 161-166.

⁴²⁶ S. ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, str. 191.

⁴²⁷ Usp. Grgo PEJNOVIĆ, *Stjepan Zimmermann: Nauka o spoznaji*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 1, str. 54.

⁴²⁸ Franjo ŠANC, *Dr. Stjepan Zimmermann: Nauka o spoznaji*, Zagreb, 1942., u: *Hrvatska Smotra*, 11 (1943.), br. 6, str. 419.

problema „što možemo znati“, na koji je Zimmermann odgovorio pozitivno i iscrpno kroz dugi niz svojih djela, nastojao je opravdati i dokazati neophodnost Boga i religije općenito. Zanimljivo je Šancovo isticanje praktične primjene Zimmermannovih istraživanja iz filozofije spoznaje na aktualni društveni trenutak. I sam Zimmermann jasno će spoznati potrebu dubljeg i konkretnijeg promišljanja stvarnosti koja je zaokupljala njega i njegove suvremenike. Zbog toga je i nastala njegova ključna filozofska knjiga cijeloga razdoblja NDH – *Kriza kulture*.

2.3. *Kriza kulture*

Do ove knjige Zimmermann se bavio problemima spoznaje, religije, odnosa religije i života, te je nastavljao teme kojima se intenzivno bavio i tijekom međuratnog razdoblja. Proglašenjem nove države nastupilo je novo razdoblje i u Zimmermannovom životu. Ta novost nije se odnosila na čast ili položaj koji on do tada nije imao, nego je počeo uviđati da nova vlast ne vodi politiku u korist hrvatskog naroda i ostalih stanovnika. Kako bismo jasnije uvidjeli ne samo tematsku promjenu u njegovom stvaralaštvu, već i intelektualnu angažiranost, ukratko ćemo se osvrnuti na neke značajnije događaje iz njegovog života za vrijeme NDH.

Drugoga dana nakon proglašenja nove države, 11. travnja 1941. objavljena je odluka o provođenju zaključka o promjeni imena JAZU u HAZU. Tom odlukom zapravo je ispunjeno nastojanje Akademije da svom imenu doda nacionalnu odrednicu nakon što je 1938. godine Slovenija dobila svoju nacionalnu akademiju.⁴²⁹ Budući da je, osim najnovije Slovenske akademije, još davno prije bila osnovana i Bugarska nacionalna akademija, kao i Srpska, hrvatski su akademici zaključili da više nema razloga da jedino hrvatska akademija nosi u svom nazivu opći, tj. nadnacionalni pojam.⁴³⁰ Ta odluka donesena je na izvanrednoj sjednici Akademije 8. studenoga 1940. godine, a pri njezinom donošenju istaknutu je ulogu imao i Stjepan Zimmermann. Unatoč činjenici da je ta odluka donesena u Banovini Hrvatskoj koja je imala određenu autonomiju u odlučivanju, ban Šubašić odbacio je Akademijin zaključak obrazloživši da tu odluku može donijeti isključivo Hrvatski sabor. Koliko je ta tvrdnja besmislena govori nam i činjenica da Hrvatski sabor nije bio sazivan niti biran u cijelome trajanju Kraljevine Jugoslavije.

⁴²⁹ Usp. *HAZU – 150 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Spomenica, Zagreb, 2011., str. 18.

⁴³⁰ Bugarska akademija osnovana je 1869. god., a Srpska kraljevska akademija 1886. god.

Iako se promjena imena Akademije dogodila na samome početku života nove države, Zakonska odredba o dokinuću JAZU-a izdana je 12. srpnja 1941. godine. Osim što je kompletna imovina pripala novoosnovanoj HAZU, Poglavnik je imenovao prvih deset akademika, a koji su imali zadatak izraditi nova Akademijina pravila. Između tih prvih deset akademika nalazi se i Zimmermannovo ime.⁴³¹

Ubrzo je Zimmermann dobio i prvo zaduženje u novoj državi: postavljen je za predsjednika povjerenstva za izradu novoga sveučilišnog statuta. Povjerenstvo je odradilo svoj posao i izradilo je novi Statut. Međutim, prilikom objave tog Statuta Zimmermann će podnijeti ostavku na dužnost i to nakon što je Ministarstvo bogoštovlja i nastave u gotovi Statut ubacilo paragraf 114 kojim se praktično ukida autonomija Sveučilišta.⁴³² Nakon ostavke, Zimmermann nije primao nikakva druga zaduženja koja su mu bila nuđena. Odbio je sve ponude režima, ali se nije odrekao pisanja.

Prije smrti Zimmermann je dovršio jedan kraći spis *Autobiografske zabilješke iz doba rata i poslije rata*,⁴³³ u kojemu je napisao nekoliko stranica svojih sjećanja na razdoblje života NDH.⁴³⁴ Tko je čitao prijašnje Zimmermannove spise, a koje sve redom odlikuje jasnoća misli, sistematičnost i koherentnost, jasno će uvidjeti koliko je starost utjecala na njegovu moć izražavanja i povezivanja misli.⁴³⁵ U tom spisu autor je naveo svoja zapažanja i opisao intervencije koje je poduzeo na molbu mnogih progonjenih koji su kod njega dolazili. Nakon tog nabiranja, Zimmermann se osvrće na tri događaja iz NDH: njegovo članstvo u komisiji za uređenje Sveučilišta, o knjizi *Kriza kulture* i o

⁴³¹ U knjizi Viktora Novaka *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma*, autor se na tendenciozan i neznanstven način obrušio na život i rad Stjepana Zimmermanna u vrijeme NDH. Među prve grijeha ubraja mu i preimenovanje JAZU-a u HAZU. Usp. Viktor NOVAK, *Magnum crimen*, Nova knjiga, Zagreb, 1948., str. 931. Na te natpise osvrnuti će se i sam Zimmermann pri kraju svog života. Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam. Dva spisa iz ostavštine*, Željko Pavić (priredio), Ogranak Matice hrvatske, Virovitica, 2003.

⁴³² Tim su paragrafom *Zakonske odredbe o Hrvatskom sveučilištu* dijelovi koji se odnose na izbor i stalnost profesora suspendirane na 5 godina. U tom petogodišnjem razdoblju profesore imenuje poglavnik (izvanredne i redovite profesore), a docente i ostalo osoblje ministar nastave/prosvjete. Usp. *Alma Mater Croatica*, 4 (1941.), br. 10, str. 132. Odredba je proglašena u listopadu 1941. godine. Dva tjedna kasnije izašla je nova Zakonska odredba kojom je poglavnik dobio pravo imenovanja dekane i rektora.

⁴³³ Ovaj je spis objavljen 2003. god. u knjizi: S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, str. 15-44.

⁴³⁴ Za ovaj tekst Čehok kaže da je bio od tolikog značenja za samog Zimmermanna da je potrebno da bude kasnije i objavljen i dostupan javnosti jer je: „U čitavoj rukopisnoj ostavštini on najdotjeraniji, zapravo potpuno priređen za tisak“. Ivan ČEHOK, *Pogovor priređivača*, u: Stjepan ZIMMERMANN, *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, Zagreb, 2001., str. 325.

⁴³⁵ Da navedemo samo primjer gdje Zimmermann navodi da je pisao pismo njemu posve nepoznatom Paveliću 2. siječnja 1942. i to zbog pokolja u Glinskoj pravoslavnoj crkvi za koji on drži da se dogodio 3. kolovoza 1941. (str. 20.), da bi nešto kasnije u istom tekstu prilikom opisivanja situacije oko autonomije Sveučilišta napisao da je raspustio komisiju i otišao osobno protestirati kod Poglavnika, koji ga je primio u audijenciju (str. 29.).

odlikovanju koje je dobio od Poglavnika za zasluge.⁴³⁶ U dijelu u kojem je kratko opisao svoje članstvo i rad u komisiji koja je donijela novi Statut, Zimmermann je naveo kako je od ministra Mile Budaka dobio garanciju da će sveučilišna autonomija biti poštovana i uvažena, ali da je Statut objavljen s već navedenim paragrafom 114 kojim je upravo ta autonomija ukinuta.

Nadalje, u svom kratkom osvrtu na knjigu *Kriza kulture*, Zimmermann se očito opravdava za klevete koje je o toj knjizi napisao Viktor Novak.⁴³⁷ Zapravo, Novak se osvrnuo na njegovo predavanje koje je održao u Akademiji 1. srpnja 1942. god., a koje je tiskano u tjedniku *Spremnost* 12. srpnja 1942.⁴³⁸ Novakove tvrdnje čista su besmislica i namjerno izvrtanje jasno iznesenih Zimmermannovih stavova. Stoga je red da se osvrnemo i na knjigu *Kriza kulture*.⁴³⁹

Zimmermann se u knjizi želi kritički osvrnuti na sadašnje razdoblje u životu hrvatskog naroda: „Na tome veoma osjetljivom tlu – kaošto je uostalom čitava naša tematika – mi ćemo se kretati samo putem objektivne kritike, vazda na braniku istine“.⁴⁴⁰ Ove riječi iz uvodnog razmatranja govore nam o autorovoj svijesti kako je tema koju želi načeti politički iznimno osjetljiva. Uvodno i završno razmatranje, koncept koji će Zimmermann koristiti i u posljednjoj svojoj knjizi *Putem života*, zaokružuju dvanaest eseja koje je objavljivao tijekom dvogodišnjeg razdoblja.⁴⁴¹ Naslov knjige odgovara Zimmermannovim namjerama: „Po filozofskoj teoriji, po nazoru o životu, dobivamo kriterij za prosuđivanje životnih pojava, kao i smjernicu voljnog zahvatanja u pojedinačni i u povijestno društveni razvoj života“.⁴⁴² Njegovo temeljno polazište, a koje obrazlaže u čitavom nizu svojih filozofskih dijela, jest na religiji utemeljen život. Religija je i u metafizičkom i u etičkom pogledu osnovica života te kao takva presudan čimbenik čovjekovih čudorednih čina ili Zimmermannovim riječima rečeno: „Primjenom obćih

⁴³⁶ Usp. S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, str. 28.

⁴³⁷ Usp. S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, str. 29-31.

⁴³⁸ O tom događaju detaljno vidjeti u: P. MACUT, *Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice*, str. 169-177.

⁴³⁹ Navodimo ovdje riječi samoga Zimmermanna iz njegovih naknadnih sjećanja: „Pavelić je rekao – kako sam pouzdano saznao: 'Sramota da je mogla ta knjiga izići. Ne ćemo ju zabraniti da ne pravimo reklamu'“. S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, str. 30.

⁴⁴⁰ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 5. O Zimmermannovoj kritici totalitarnih sustava u XX. kratko je pisao i: Tomislav Drežnjak, *Hrvatski neoskolastici protiv velikih ideologija 20. stoljeća – S. Zimmermann i Hijacint Bošković*, u: *Prilozi o hrvatskoj neoskolastici*, I. Šestak, J. Oslić, A. Gavrić (urr.), Zbornik radova, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2014., str. 163-172.

⁴⁴¹ Višeslav Aralica procjenjuje da su eseji objavljeni u knjizi *Kriza kulture* nastali između sredine 1942. godine (Zimmermann je 1. srpnja 1942. održao predavanje u HAZU koje će kasnije tiskati), a cijela knjiga dobila je dozvolu za tisak 18. svibnja 1943. godine. Usp. Višeslav ARALICA, *Platonova Država u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Filozofska istraživanja*, 26 (2006.), br. 3, str. 714.

⁴⁴² S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 6.

spoznaja na konkretne odnošaje i njihovom provedbom u tim odnošajima, dobiva kulturno nastojanje poviestnu ulogu za društveni razvoj života“.⁴⁴³ Ove opće spoznaje, kao doduše i aktualna društvena situacija predmet su Zimmermannove analize, ukoliko za posljedicu imaju stanje u društvu u kojem i o kojem autor želi izreći svoju misao.

Analizirajući sadašnjost Zimmermann želi pronaći teoretsku podlogu za budućnost, a sama budućnost mora osigurati sustav koji će omogućiti priznavanje ekonomskog, duhovnog i kulturnog integriteta pojedinca. Kao što ćemo vidjeti iz njegove analize, taj zahtjev Zimmermann smatra ne samo ne ostvarenim u društvu u kojem trenutačno živi (NDH), nego ga također ne smatra mogućim niti u budućnosti, ukoliko na vlast dođu ljudi koji u svom temeljnom životnom opredjeljenju imaju marksistički svjetonazor. U prikazu ove značajne Zimmermannove knjige koncentrirat ćemo se na one dijelove njegovoga rada u kojima kritički promišlja upravo sadašnjicu ili ga možemo nazvati i *sitz im leben*. Pri tome ne smijemo smetnuti s uma da Zimmermann piše u totalitarnom okruženju, okruženju koji praktično poništava sve one pretpostavke da bi čovjek bio slobodno biće. Unatoč vrlo konkretnom razlogu za strah za vlastiti život, autor je vrlo jasno opisao svoje prigovore protiv režima u kojem je živio. Ta konkretnost naravno nije izražena javnim imenovanjem uzročnika društvenih zala o kojima piše, ali time nije umanjena njegova zasluga što se ipak kao jedan od rijetkih mislilaca toga vremena, a kao jedini od tadašnjih filozofa, usudio izreći jasnu osudu prakse koju je vidio oko sebe:

Komunizam, međutim, nije jedini protivnik onih načela, koja kršćanstvo postavlja kao uvjet za oživotvorbu trajnog mira. Dostojanstvo čovjeka (u religijskom smislu) ima biti izvorom njegovih prava, pojedinačnih i društvenih (u obitelji, u državi, u narodu). Zato je sa kršćanskog stajališta osuđen takav nazor, koji bi stanoviti sloj ljudske zajednice u obćem društvenom pogledu smatrao predmetom podjarmljivanja i izrabljivanja.⁴⁴⁴

Ove se riječi napisane 1943. godine nalaze na istoj visini kritike koju je u listopadu te iste godine izrekao nadbiskup Alojzije Stepinac govoreći upravo o rasizmu i diskriminaciji.⁴⁴⁵ Zimmermann piše načelno: svaki nazor koji diskriminira pojedince nije prihvatljiv, svejedno radi li se o nacizmu, ustaštvu ili komunizmu. Njegovo izričito razlikovanje, odnosno spominjanje osim komunizma i ostalih protukršćanskih nazora

⁴⁴³ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 6.

⁴⁴⁴ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 6-8.

⁴⁴⁵ Usp. Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., str. 109. Tekst propovijedi vidjeti u: Alojzije STEPINAC, *Propovijedi, govori, poruke (1941-1946)*, AGM, Zagreb, 1996., str. 176-180.

zapravo je upereno protiv tada raširene prakse da se komunizam/boljševizam koristi i kao povod za obračunavanje sa svim negativnostima u tadašnjem društvu. Mnogi od prevelikog straha ili mržnje protiv komunizma nisu mogli ili htjeli vidjeti razloge toj situaciji u praksama koje je aktualna vlast provodila i čak i zakonski sankcionirala. Zimmermann piše: „Nekima služe kršćanska načela plaštem političke orijentacije; ili možda borbenog stava proti nekim pojavama (na pr. nasilju, kapitalizmu...), kao da one osamljeno postoje samo na jednoj strani i samo u jednom obliku“.⁴⁴⁶

Shematski prikaz tema o kojima će pretežno biti riječi u ovim esejima Zimmermann ovako obrazlaže: „Smisao poviesti – kao predmet kulturno-poviestnog i filozofskog promatranja – leži upravo u konkretnim očitovanjima životnog zbivanja po društvenim odnošajima“.⁴⁴⁷ Stoga Zimmermann kao filozof želi analizirati i uzroke i posljedice, dakle i teoriju i praksu aktualne sadašnjice. „Otuda polaze i pojedina razmatranja u ovoj knjizi. Obazirući se na neka konkretna stanja suvremenoga društvenog života (a poviest će o njima izreći podpuni sud!), knjiga nastoji kulturnosociološke poglede svesti na *etičke* kategorije života. Time ona dobiva značaj kulturno-filozofskog nastojanja“.⁴⁴⁸

Tematsku podjelu eseja koje je Zimmermann objedinio u ovoj zbirci prate tri linije: filozofska analiza marksizma; promišljanje konkretne ratne stvarnosti te mogućnost i potreba implementacije religije u život pojedinca i društva kao odgovor na konkretne zahtjeve života. U ovome prikazu koncentrirati ćemo se na Zimmermannovo promišljanje konkretne ratne stvarnosti, kao i na njegovu kritiku toga stanja.

Analizirajući duhovnu situaciju vremena, Zimmermann oštricu svoje kritike usmjerava na aktualnu vlast, na elitu, na one koji su na pozicijama, na odgovorne upravljače društva. Drugi niz kritika upravljen je na problematiku cenzure, zabrane izražavanja mišljenja i kritike općenito. Treći dio kritike povezan je uz aktualnu problematiku diskriminacije, osobito na osnovu rase. U uvodu Zimmermann ističe:

Sudjelovati u kulturnom procesu znači – prema posljednjem stajalištu – doprinostiti etičkoj humanizaciji takvim *oblikovanjem života, u kome će do izražaja doći ćudoredne vrijednosti kao najviše smislenodavne smjernice života*. Mjerilom kulture postaje slobodni, duhovni, osobni, ćudoredni čovjek, koji kao takav voljno nastupa prema ukupnoj stvarnosti života. S ove se instancije izriče sud o kulturnoj poviesti uobće – i o suvremenoj *krizi kulture*.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 7.

⁴⁴⁷ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 8.

⁴⁴⁸ Usp. S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 8-9.

⁴⁴⁹ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 22.

Iz ovako postavljene ljestvice vrednota koja se svojim sadržajem zapravo nalazi na suprotnoj strani društveno-političke prakse o kojoj Zimmermann želi progovoriti, jasno je da ta kritika u svom tonu i svojim rezultatima mora biti negativna. Zadaća filozofije kulture, prema Zimmermannu, jest da iz etičkih postulata izvede kriterije za vrednovanje kulture. Etika je baza kulturi.⁴⁵⁰ Kriza nastaje kada je nešto postavljeno iznad ćudorednosti i ćudorednih vrijednosti. Ukoliko je to nešto utemeljeno, odnosno utkano u kulturu, govorimo o krizi kulture.

Što može konkretno izazvati krizu? Sve, što prema čovječjim nagnućima može postati najviša vrijednost, koja »zarobljuje« ćudorednu osobnost. To može biti kult tjelesne snage, tjelesnog uživanja, fizičke moći, ekonomskog razvitka, tehničke civilizacije, državnog imperijalizma, biološki socialne izključivosti, ili još drugo.⁴⁵¹

U ovoj kratkoj formulaciji Zimmermann je zapravo opisao temeljne elemente društva tridesetih i četrdesetih godina kako su se ona razvijala uglavnom pod raznim vidovima totalitarizma, autoritarizma i diktature. Svim navedenim elementima pridavana je iznimno velika pozornost te se pretpostavljalo bezuvjetno i slijepo pridržavanje ideoloških i političkih obrazaca ponašanja pojedinaca koji su kao pojedinci bili podvrgnuti amorfnoj volji nacije. Sve te elemente Zimmermann stavlja pod pojam protokulture i svi su oni predmet njegovih razmatranja. Ukoliko bismo željeli do kraja jasno artikulirati njegova razmišljanja, možemo reći današnjim rječnikom da je Zimmermann pokušao analizirati fenomen fašizma/nacizma/ustaštva dakle varijante totalitarizma.

Istaknut ćemo nekoliko mjesta na kojima Zimmermann kritizira vlast bilo općenito, bilo aludirajući na aktualni režim. Zimmermann uzrok društvenim krizama vidi u raznim oblicima nasilja koje vlasti provode. Ta nasilja mogu se uočiti kod zatiranja slobode (prava) mišljenja. Time se progone upravo oni pojedinci koji imaju dovoljno kapaciteta popraviti stanje koje percipiraju kao zlo, odnosno loše za narod i zajednicu kojoj pripadaju.

Uzmimo jedan primjer (iz nedavne hrvatske prošlosti): za objektivnu ocjenu narodnog odnošaja prema državi treba ustanoviti, da li su priredbe i očitovanja skupnog zadovoljstva možda tek izvor sile i puzavosti, u čemu su izvori zla, jer se time prikriva nezadovoljstvo naroda, t. j. izvor slabljenja države, - a time što

⁴⁵⁰ Usp. S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 23.

⁴⁵¹ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 25.

nosioi sile guše glas nezadovoljstva, utječu time na sudbinu države, podržavaju njezinu krizu i tako usmjeruju poviestno oblikovanje državnog života.⁴⁵²

Iako se iz navedenih zagrada Zimmermann neizravno očituje o stvarnosti Kraljevine Jugoslavije, sasvim je jasno da se sve navedeno može pripisati i razdoblju NDH. Zimmermannova neodređenost, tj. neizravni govor, korištenje množine i načelnog govora daju autoru mogućnost, ako bude potrebno, opravdanja prilikom detaljnijeg preispitivanja sadržaja napisanoga. Bez obzira na to, zasigurno pojedincima na vlasti nisu ugodno zvučale sljedeće Zimmermannove riječi: „Činjenica je, da skupine moralnih nakaznika odlučuju tuđim životima, kadgod i sudbinom naroda ili države, pa stoga nije indiferentno kakvi se pojedinci nalaze na društvenim položajima i koje su konkretne posljedice ukupnog moralnog stanja u nekom društvu“.⁴⁵³

Esej o Platonovoj *Državi*⁴⁵⁴ Zimmermann je iskoristio s jedne strane da izloži svoje shvaćanje Platonovog naučavanja o državi, te s druge da iskaže svoj sud o aktualnim pojavama vremena u kojemu je živio. Želio je prikazati Platonov, ali i svoj osobni stav: politika je podređena etici. Zato je i razumljiva i potrebna Platonova prosudba da oni koji vode narod moraju biti u etičkom smislu najbolji predstavnici tog istog naroda. Da bi to postali, smatra Platon, potreban je odgoj od malena. „Nitko dakle nije iztrgnut iz društvene cjeline, nego se iz nje odgojnom selekcijom određuje za vladalačku funkciju“.⁴⁵⁵ Ovdje je sasvim jasno kako je ovaj stav u potpunoj suprotnosti s društvenom praksom u kojoj je Zimmermann tada živio. Dobar dio stanovnika bio je i zakonski diskriminiran,⁴⁵⁶ a vladaoci ne samo da nisu bili odgojeni za vodstvo, nego su na vlast došli silom te su tako i vladali. Zimmermann na poseban način naglašava da iako Platon ističe državnu cjelinu kao vrhovno mjerilo za dobrobit svih državljana, a što je bio i osnovni zahtjev službene ustaške ideologije, tim stavom niti jedan pojedinac nije mogao biti zanemaren, jer svaki pojedinac dio je državne cjeline i njegove dobrobiti.⁴⁵⁷

Zanimljivo je primjetiti da Zimmermann izlaže samo Platonovu nauku o rasnom uzgoju podmlatka te da s najboljim muškarcima trebaju biti najbolje žene, bez da je o

⁴⁵² S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 33-34.

⁴⁵³ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 19-20.

⁴⁵⁴ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 45-67.

⁴⁵⁵ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 50.

⁴⁵⁶ Rasni zakoni proglašeni su 30. travnja 1941. godine. Usp. Petar POŽAR, *Ustaša. Dokumenti*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995., str. 160-263. Te zakonske odredbe objavljene su u *Narodnim novinama*, br. 16., od 30. travnja 1941. godine.

⁴⁵⁷ Zakonska odredba o državljanstvu također uvodi diskriminaciju: „Državljanin je državni pripadnik arijskog porijetla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“. *Narodne novine*, br. 16, od 30. travnja 1941. Također usp. P. POŽAR, *Ustaše*, str. 160.

tome zauzeo neki određeni stav. Naravno, rasizam kao ideologiju Zimmermann općenito odbacuje. Zimmermann nadalje smatra kako su mnogi Platonovi stavovi i nazori i danas aktualni te se mogu primijeniti u izgradnji države. Platon je pomirio odnos pojedinca i zajednice na način da svaki stanovnik u životu te zajednice sudjeluje u granicama vlastitih sposobnosti i to bez gubitka svoje pravne jednakovrijednosti. Svaki je pojedinac jednak prema državnoj vlasti, bez diskriminacije, te ima pravo na kulturnu slobodu.⁴⁵⁸

Zimmermann Platonovu teoretsku viziju države vidi donekle ostvarenu u Salazarovom Portugalu i to samo u onom dijelu gdje se službeno ističe prvenstvo duhovnih vrijednosti nad materijalnim. „A vodiljna misao čitave Platonove »Države« i nije drugo nego ideja *pravednosti*, koja znači pravilnost u funkcionalnom odnošenju unutar državnog organizma“.⁴⁵⁹ Stoga nije slučajno što Zimmermann koristi upravo Portugal kao usporednu jedinicu, a ne pragmatički – NDH. „U etički osnovanom nacionalizmu nema biološkog ekskluzivizma“.⁴⁶⁰ Zimmermann je kritizirao i površnu upotrebu pojmova koje koristi Platon, a oni su te pojmove koristili kao opravdanje za postanak i vrijednost autoritarnih država krivo shvaćajući Platonovu trodjelnu podjelu staleža:

Trebalo ispravno razumjeti *etički smisao staleškog stepenovanja* [...]. Njihov život čini od njih »elitu«, a ne možda fraze o obćem dobru. Neprolazna je Platonova zasluga u tome, što se nikada na njega ne smije pozivati nitko od onih, koji gaze duh ljudski i pravdu i slobodu; ali ni od onih, koji se na ove temelje ljudske uljudbe udilj pozivaju, a rade protivno, ili na odgovornom mjestu ne spriječavaju protivno.⁴⁶¹

U ovome dijelu Zimmermann očito kritizira tadašnju aktualnu podjelu hrvatskog društva na stališe, na čelu kojih je bio državni savezničar Aleksandar Seitz.⁴⁶²

Najznačajniji esej u *Krizi kulture* jest tekst pod naslovom *Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?*⁴⁶³ Zimmermann je u početku vrlo kratko spomenuo nekolicinu autora s kojima je nesumnjivo bio upoznat, a djelomično i nadahnut. Spomenuo je Jaspersa (aludirajući na njegovo djelo *Duhovna situacija vremena*), te Berdjajeva (*Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu: za razumijevanje naše epohe*). Osim

⁴⁵⁸ O kulturnoj slobodi u NDH dovoljno govori *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja 1941.

⁴⁵⁹ S. ZIMMERMANN, *Križa kulture*, str. 59.

⁴⁶⁰ S. ZIMMERMANN, *Križa kulture*, str. 59.

⁴⁶¹ S. ZIMMERMANN, *Križa kulture*, str. 61.

⁴⁶² O Aleksandru Seitzu vidjeti u: *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997., str. 356.

⁴⁶³ S. ZIMMERMANN, *Križa kulture*, str. 68-112.

njih, koristio je i Gustava Le Bona (*Psihologija gomila*), Ortegu y Gassetu (*Pobuna masa*) i danas u Hrvatskoj malo poznatoga, a svojevremeno vrlo utjecajnoga geografa Andrea Siegfrieda. Sve te autore Zimmermann promatra kao intelektualce koji su se svojim radovima osvrtni na Prvi svjetski rat iz različitih perspektiva i pobuda. U tom kratkom presjeku Zimmermann izričito kaže kako neće raspravljati o ovdje navedenim i ostalim spomenutim filozofima i njihovim nazorima. Uzgred recimo da je spomenuo njemačke idealiste i Marxa. Uostalom, ne želi zauzimati stav o prošlosti, nego o sadašnjosti:⁴⁶⁴ „Naše je naime stajalište, da izlaz iz sadašnje krize zavisi prvenstveno od *etičkih* uvjeta, i utoliko ona postaje predmetom kulturne filozofije“.⁴⁶⁵ Ove riječi izravna su poveznica s njegovim *Uvodnim razmatranjem*. Etika postaje kriterij ocjene sadašnjosti, jer njezini su principi, smatra Zimmermann, trajni i nepromjenjivi te su kao takvi pouzdan kriterij za prosuđivanje kako prošlosti tako i sadašnjosti. „Polazeći tako s etičkog stajališta, mi ćemo suvremenu krizu razmotriti *konkretno*, t. j. upozorit ćemo na one momente, od kojih zavisi etički pozitivna odnosno negativna vrijednost u zajedničkom životu suvremenog razdoblja“.⁴⁶⁶ To etičko stajalište Zimmermann opisuje kao iskorištavanje načela humanizma u utilitarističke svrhe, a kako je to bio slučaj u demokracijama tridesetih godina ili pak negiranje svake etike, kako to pak radi komunizam. Autor želi kriterijima morala promisliti ratnu situaciju u kojoj se Europa, a u njoj i NDH, nalazi. „Dinamiku kolektivno životnih oblika - rata, države, naroda, pokreta ... - ne bi konkretno upoznao, tko bi se zadržao na teoretskim konstatacijama“.⁴⁶⁷ Ta konkretnost ne očituje se u frazama i parolama da je neki narod pristao uz neki pokret, već je potrebna jasna i javna praksa.

Jer nije izključena mogućnost, da bi neki vođa iz bilo kojih razloga izgubio dodir s dušom naroda. Ti razlozi mogu da budu čisto osobne naravi, na pr. kad bi u nekog vođe sve više dolazili do izražaja znakovi nedosljednosti, neizpunjenih obećanja,

⁴⁶⁴ Ivan Čehok o važnosti ovog eseja piše: „Ipak, kako god prosudili smisao ovog članka, potrebno je istaknuti dvije činjenice. Prvo, u čitavoj našoj filozofijskoj literaturi ovo je jedan od najcjelovitijih i teorijski najosmišljenijih pokušaja prosudbe političkog i kulturnog trenutka države, ali ne *post festum*, u povijesnom odmaku, nego upravo u »konkretnoj struji života«, kako takav trenutak naziva Zimmermann. Drugo, taj ga je tekst inkriminirao i pred ustaškim i pred komunističkim vlastima: prvi su se očigledno prepoznali u Zimmermannovim opisima onih režima koji verbalno proklamiraju uzvišena načela, a praktično ih gaze, te su te stavove povezivali s Zimmermannovim postupcima prema protivnicima režima (spašavanje progonjenih, odbijanje ponuda državnčkih poslava itd.), dok su potonji u njemu pronašli teorijske temelje klerofašističke ideologije“. Ivan ČEHOK, *Pogovor priređivača*, str. 323-324.

⁴⁶⁵ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 70.

⁴⁶⁶ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 72.

⁴⁶⁷ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 74.

kompromisnih stavova, manjkavosti u prosuđivanju suradnika, popustljivosti prema zločinima, fanatičnih pogleda na stvarnost i njezine potrebe [...].⁴⁶⁸

Sve ove elemente koje je Zimmermann naveo koristeći opću oznaku nedefiniranih vođa, zapravo se odnose na hrvatskog vođu u to vrijeme. Od Rimskih ugovora⁴⁶⁹ koje je javnost percipirala 'prodajom' Dalmacije, do neispunjenih Poglavnikovih obećanja o smirivanju stanja (Izvanredna zakonska odredba i zapovijest),⁴⁷⁰ pa sve do opće nesigurnosti u zemlji koja nije prijetila samo od vanjskih i unutarnjih neprijatelja već i od samog sustava vlasti po sebi te do fantaziranja o povoljnom stanju na ratištima, sve su to prigovori koji su se u to vrijeme bez puno razmišljanja mogli pripisati i hrvatskom vođi. „Programatski poziv na preporod i obnovu časti, poštenja, pravednosti... može s obzirom na konkretnu životnu stvarnost značiti - sarkazam“.⁴⁷¹

S obzirom na njezinu svrhu Zimmermann filozofiju kulture izjednačava s filozofijom života. Time želi reći da ovo njegovo promišljanje zapravo proizlazi iz njegovih ranijih stavova, od kojih je dio o filozofiji života izražen i u posebnoj monografiji o kojoj je ranije bilo riječi.

Tako će biti i naša ovdje zadaća, da ogledamo neke suvremene momente, po kojima dobiva kulturno značenje napose *hrvatski* život u okviru ukupnoga zbivanja u svijetu. U prvom redu pri tom dolazi u obzir novostvoreni povijesno-kulturni oblik Nezavisne Države Hrvatske, u vezi s kulturnofilozofskim pogledima, koji dohvataju osnovni i zajednički smisao ljudskog života uobće.⁴⁷²

Osim sasvim konkretne kritike vlasti i političke elite, na ovome mjestu istaknuli bismo još dva bitna aspekta Zimmermannove dijagnoze aktualne situacije u društvu: propaganda i rasizam (diskriminacija). Za Zimmermanna propaganda je uvijek zlo i to u prvome redu zbog toga što podržava neistinu uljepšavajući stvarnost ili izbjegavajući govor o onim pojavama u društvu koje svaki čovjek koji je dio toga društva jasno vidi i osjeća:

⁴⁶⁸ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 75.

⁴⁶⁹ *Rimski ugovori* su naziv za tri ugovora koje su međusobno potpisali predstavnici NDH i kraljevine Italije koji su za posljedicu imali zaposjednuće dijela Dalmacije od strane talijanskih vojnika. Ugovori su potpisani u Rimu 18. svibnja 1941. godine.

⁴⁷⁰ *Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijest* donio je Ante Pavelić 20. lipnja 1941. godine u kojoj je prividno obećao smirivanja stanja na teritoriju NDH najavljujući kažnjavanje svih koji krše zakone. Naravno, to se nije dogodilo. Usp. P. POŽAR, *Ustaše*, str. 203-204.

⁴⁷¹ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 75.

⁴⁷² S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 79.

Za volju lakoumne promičbe morao bi narod biti »uvjeren« o nečemu, što mu i nije poznato, ili bi morao »proživljavati« baš suprotno od onoga, što svom dušom proživljava. Tako se podržavaju nepravde, nezadovoljstvo i odpor naroda. Što god je nepravda, ne će i ne može nikada prestati da bude nepravda samo zbog toga, što je pojedinac ili narod mora prešutjeti u izvjestnom času svoje životne konstelacije.⁴⁷³

Ovdje je jasno da Zimmermann govori o lošoj praksi tadašnjih vlasti koje su držale cjelokupno novinstvo pod cenzurom.⁴⁷⁴ Ipak, ono što nije napisano ili o čemu se mora šutjeti, ne znači da se nije dogodilo ili da ne postoji. Cenzura zapravo izvire, smatra Zimmermann, iz pogrešnoga uvjerenja da je potreba zajedništva uvjet za koji je moguće žrtvovati i pravo na istinu, a što je zapravo put u propast takvoga društva.⁴⁷⁵ Šutnja o zaista bitnim događajima i onemogućavanje istini da se probije do naroda, prikriena je jednim drugim fenomenom, a to je neumjereno isticanje i (samo)hvalisanje vlasti. „Neke nas promičbe kadgod izvješćuju o idealima slobode, preporoda ljubavi, sveobćeg blagostanja, humanitarnih nastojanja – kao da se sve to događa na Marsu i kao da nitko živ nije kadar provjeriti”.⁴⁷⁶ Jasno je da Zimmermann, koji je cijeli svoj život posvetio nastojanju da u okviru skolastičkog filozofskog sustava potvrdi opravdanost racionalne spoznaje subjekta, ovakav odnos prema stanovništvu države i njegovom pravu na istinito informiranje u najmanju ruku smatra nedostojnim čovjeka. To je još jedan od razloga zbog kojega će Zimmermann, općenito govoreći, smatrati takva društva, odnosno države osuđene na propast.

Razlikovanje kulturnopovijesnog i kulturnofilozofskog propitivanja stvarnosti Zimmermann obrazlaže na primjeru rasizma. Kulturnopovijesno promatranje rasizma svoju pažnju usmjerava na razvoj njegove teorije i pokreta koji ga zastupaju, a kulturnofilozofski zadatak obuhvaća promišljanje etičke opravdanost i društvenih posljedica oživotvorenja rasizma kao ideologije.⁴⁷⁷ Međutim, rasizam kao kriterij kojim će se prosuđivati vrijednost pojedinaca i cijelih naroda Zimmermann smatra nedopustivim i u krajnjem slučaju nedostatnim. „Uza sve poteškoće kulturno je

⁴⁷³ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 99-100.

⁴⁷⁴ O Državnom izvještajnom i promičbenom uredu (DIPU) više vidjeti u: Alan LABUS, *Politika i novine*, Plejada, Zagreb, 2009. Taj ured bio je zadužen za kontrolu tiska i distribuciju propagandnih materijala na području NDH.

⁴⁷⁵ Usp. S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 114.

⁴⁷⁶ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 126-127.

⁴⁷⁷ Usp. S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 29-30.

ocjenjivanje prema tome mjerodavno za pojam pojedinog naroda, i taj pojam nikako ne možemo dobiti samo na osnovu bioloških obilježja⁴⁷⁸.

Zaključno ovom prikazu *Krize kulture* možemo reći da Zimmermann smatra da je uspjeh proglašenja samostalne države direktno povezan s odgovornim i ćudorednim ponašanjem vojnih i političkih vlasti, te da u njihovom praktičnom provođenju zakona ili pak bezakonja leži klica koja može odlučiti o tome hoće li hrvatska država u budućnosti imati mogućnost opstanka. Naravno, samostalnost hrvatskog naroda sama je po sebi opravdana i Zimmermann to na mnogo mjesta ističe. Radi primjera želimo istaknuti samo jedan kraći citat iz Zimmermannovog eseja *Kultura i rat*, a koji je također objavljen i u knjizi *Kriza kulture*: „Ako jedan narod stječe pravo na slobodu time, što je pripravan na krajnje žrtve, hrvatski je narod to pravo prekomjerno zaslužio i danas ga krvavo zaslužuje⁴⁷⁹.“ Ipak, može se uočiti i njegova zabrinutost zbog ponašanja hrvatske elite u ukupnoj konstelaciji razvoja Drugoga svjetskog rata kada kaže: „Po pravdi može neka država nastati, a po nepravdi nestati⁴⁸⁰.“ Tu će misao Zimmermann ponoviti i u sljedećoj svojoj knjizi *Putem života*:

Nema sumnje, i obstanak države može biti ugrožen, ako je u njoj na odlučnim mjestima zavladao nemoral: krađe i razsipavanja državne (narodne) imovine, podržavanje nesposobnih i nesavjestnih službenika, obsjene o pravednoj podjeli životnih dobara (kraj povlaštenih pojedinaca), obsjene o vladavini narodne volje (kraj nasilja i prikrivenog izigravanja) i t. d.⁴⁸¹

Kako će nam povijest pokazati, ostvariti će se ova druga mogućnost. Zimmermannova knjiga *Kriza kulture* bit će iznimno dobro zapažena te gotovo neće biti značajnijeg medija u NDH koji neće donijeti kraći ili duži prikaz ili barem obavijest o njezinu izlasku iz tiska. Tako će o toj knjizi svoje prikaze napisati i već spomenuti Franjo Šanc,⁴⁸² Tomislav Pavić,⁴⁸³ Grgo Pejnović,⁴⁸⁴ Juraj Paša,⁴⁸⁵ i dr.

⁴⁷⁸ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 78.

⁴⁷⁹ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 141.

⁴⁸⁰ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, str. 174.

⁴⁸¹ Stjepan ZIMMERMANN, *Putem života. Autoergografija*, Izdanje Velebit, Zagreb, 1945., str. 217.

⁴⁸² Franjo ŠANC, *Dr. Stjepan Zimmermann, Kriza kulture*, u: *Život*, (1944.), br. 1, str. 79.

⁴⁸³ Tomislav PAVIĆ, *Uz knjigu S. Zimmermanna: 'Kriza kulture'*, u: *Hrvatska mladost*, (1943/44.), br. 23, str. 91-92.

⁴⁸⁴ Grgo PEJNOVIĆ, *'Kriza kulture' – nova knjiga S. Zimmermanna*, u: *Hrvatska smotra*, (1943.), br. 7-10, str. 541-543.

⁴⁸⁵ Juraj PAŠA, *Kriza kulture*, u: *Katolički list*, (1944.), br. 24, str. 277-279.

2.4. *Smisao života*

Ne propuštajući priliku da svake godine objavi barem jednu knjigu, 1944. godine izlazi Zimmermannovo djelo *Smisao života* u nakladi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.⁴⁸⁶

Uvodni odlomak ove knjige ujedno je i karika koja ga spaja s *Krizom kulture*:

Stanje današnje filozofije odrazom je obće kulturne krize. Stoga je filozofiji zadatak, da samo sebe održi, da sebe opravda – ne po stajalištu i metodu, nego po samoj problematici: treba se snaći u osnovnom problemu filozofiranja.⁴⁸⁷

Kao što smo u sadržaju prethodne knjige mogli vidjeti, kriza je opće mjesto i pitanje na koje i filozofija mora dati svoj odgovor. Zimmermann smatra kako je osnovni odgovor u obrazloženju životnog nazora (smisla života) koji je potrebno utemeljiti na filozofiji života, tj. religijskom, kršćanskom nazoru na svijet. Međutim, shvaćajući i prihvaćajući činjenicu i položaj religije općenito u horizontu zapadne misli, kao i u životu modernoga čovjeka, a osobito imajući na umu militantni ateizam marksističkog tipa ili pak vjersku indiferentnost kao rezultat liberalnog poimanja života, Zimmermann uvijek i nanovo ulazi u dijalog i obrazlaganje svojih osnovnih filozofskih koncepcija, kružeći oko filozofije spoznaje, opravdavajući teistički nazor na svijet te iz etičkih principa prosuđujući aktualnu krizu u svijetu. U tom misaonom krugu kreće se sadržaj i ove knjige.

Zimmermann u svom metodološkom obrascu koristi kritiku filozofskih svjetonazora koji propagiraju relativizam (npr. relativizam, iracionalizam), dok u drugom koraku opravdava vlastiti nazor o životu. Svoje izlaganje u knjizi *Smisao života* započinje opisivanjem životinjske prirode u čovjeku. Njemu je sasvim jasno da je čovjek animalno-naturalno biće, te da katkada taj dio čovjekove konstitucije može zavladati cijelim čovjekom, ali i društvom ukoliko se ti principi ugrade u socijalne odnose među ljudima.⁴⁸⁸ Međutim, važnijim i vrijednijim dijelom čovjeka pokazuje se, smatra Zimmermann, duhovna sfera života. Dokaz tome jest činjenica da postoje neka dobra koja nisu u sferi nagonskih težnji čovjeka, te da su neke vrijednosti iznad onih pridržanih animalno-naturalnom životu. U prvom redu tu Zimmermann izdvaja sposobnost spoznaje

⁴⁸⁶ Stjepan ZIMMERMANN, *Smisao života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1944.

⁴⁸⁷ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 5.

⁴⁸⁸ Usp. S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 20.

istine. Tako odmah na početku svog izlaganja dolazi do središnjeg problema svoga filozofskog stvaranja kojemu je posvetio cijeli svoj intelektualni kapacitet. Već je i Aristotel, ističe autor, smatrao upravo spoznaju onom sposobnošću koja je čovjeka izdizala iznad životinjsko-prirodnog sloja života. Spoznaja, razum jest ono specifično ljudsko (*differentia specifica*) što ga razlikuje od životinje i ujedno ono što ga iznad njih izdiže. To iznad Zimmermann naziva čovječnost (*humanost*). Ovaj stav Zimmermann ne želi samo konstatirati, on ga također želi i opravdati ili kako on kaže – dokazati. „Određiti smisao života na osnovu stanovitih vrijednosti, to je bez sumnje najvažniji zadatak u sadašnjem poviestnom zbivanju“.⁴⁸⁹ Time se opet zapravo vraćamo na onaj tematski sklop koji je autor već obrađivao u prethodnoj knjizi, osobito u eseju pod sličnim naslovom – *Usmjeravanje života*.⁴⁹⁰ Stanovite vrijednosti koje Zimmermann spominje zapravo su moralne vrijednosti te upravo tim vrijednostima potrebno je prosuditi aktualnu situaciju.

Zanimljivo je jedno kraće poglavlje na samome početku knjige u kojem se donosi pregled osnovnih pojmova koji će se koristiti u ovome djelu. Tako se navode i ukratko definiraju pojmovi kao što su: priroda, materijalizam, metafizički idealizam, objektivizam itd.⁴⁹¹ Na ovome mjestu možemo istaknuti da je i ovo poglavlje, kao u ostalom i sva njegova djela u cjelini, zapravo samo jedan napor da se hrvatskom filozofskom stvaralaštvu osigura ona terminološka jasnoća koja će omogućiti plodniji filozofski rad. U tom smislu Zimmermann je odavno predlagao izdavanje i filozofske enciklopedije i rječnika, a što je tada bilo ispred svojega vremena i svakako je prelazilo raspoložive kulturne kapacitete.⁴⁹² Ukratko izloživši odnose između slobode i ćudoredne obligacije (bezuovjetnosti), te je usporedivši s marksističkim nazorom na svijet, Zimmermann je zaključio prvo poglavlje ove knjige.

Navedimo još i to da je ova knjiga podjeljena u devet poglavlja, razdijeljenih u manja potpoglavlja koja u kraćim odlomcima obrađuju pojedine probleme. Zapravo u tim poglavljima Zimmermann obrazlaže osnovne pojmove spomenute u prvom poglavlju, kao i njihove moguće odnose i utjecaj na duhovnu situaciju vremena. Tako u drugome poglavlju obrazlaže odnose smisla i vrijednosti te koji nazori o životu iz tih odnosa

⁴⁸⁹ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 23.

⁴⁹⁰ Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Usmjeravanje života*, u: *Kriza kulture*, str. 145-166.

⁴⁹¹ Usp. S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 30-33.

⁴⁹² Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofijska enciklopedija*, u: *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.), br. 5, str. 321-339; br. 6, str. 424-440; 28 (1940.), br. 4, str. 269-275.

proizlaze.⁴⁹³ Naravno, Zimmermann jedinim opravdanim nazorom drži teistički pogled na svijet u kojem je Bog uzrok i svrha cijeloga života. Osnovni izraz toga naziranja u društvu jest pojava religije koja svoj vrhunac ima u osobi i djelu Isusa Krista. Stoga je i glavni zadatak ove knjige opravdanje toga nazora.⁴⁹⁴

Treće poglavlje u knjizi započinje artikuliranjem osnovnog pitanja današnjice. Prema Zimmermannu ono glasi: je li čovjek moralno biće? To pitanje nameće se nakon promatranja aktualnih događaja koji su se odvijali na ratištima diljem Europe i koji su svojom okrutnošću dovodili u pitanje ne samo kulturno nasljeđe, već i uopće antropološke postavke koje su gotovo samorazumljivim držale čovječstvo temeljem odnosa u društvu. Stoga će upravo filozofska antropologija biti jedna od glavnih preokupacija u ovoj knjizi, a što je ujedno i osnovna razlika u sadržaju prema kulturnoj filozofiji iz *Krize kulture*. Zanimljiva je problematika koju u sklopu ovoga poglavlja Zimmermann obrađuje: antropologija, razum i volja kao obilježja čovjeka, duhovnost (naturalizam i spiritualizam), moralna svijest (religijski i društveni moral), smisao povijesti, religijska antropologija te religija i život. Već se iz ove sheme jasno vidi cilj Zimmermannovog razmišljanja kako ga je on sam istaknuo u uvodu u knjigu. Ovdje ćemo istaknuti nekoliko njegovih misli o društvenom moralu.

Društveni oblici života zavise (ako i ne izključivo) od toga, kakvi su ljudi u moralno-religijskom pogledu. Mnogi o tome ne će uobće da traže istinu – i ta je moralno negativna volja kadgod izvorom sudbonosnih zabluda u pojedinačnom i društvenom životu. Koliko je društvenog zla izvelo nasilno gušenje istine i vladavina pomoću promičbenih neistina?⁴⁹⁵

Ove misli susreli smo već i u prethodnoj knjizi. Nedostatak moralne svijesti, zločinačka praksa nasuprot teorijskoj pravednosti, sveprisutna okrutnost i nepoštovanje prava pojedinaca na život, sve su to aktualni događaji na koje se Zimmermann ponovno osvrće te time samo potvrđuje svoj stav o društvu u kojem živi i djeluje kao angažirani intelektualac. Zanimljivo je da ova knjiga, iako u svom sadržaju ima puno eksplicitnih ocjena aktualnog stanja, neće izazvati nikakve reakcije. Možda je jedan od razloga i taj što je ova knjiga prošla gotovo neopaženo u kulturnoj javnosti NDH, a čemu jedan od razloga mogu biti i posljedice koje je izazvala knjiga *Kriza kulture*.

⁴⁹³ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 50-61.

⁴⁹⁴ Usp. S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 71-99.

⁴⁹⁵ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 111.

U četvrtom poglavlju Zimmermann kritički promatra vrijednosti koje su mogle dovesti do situacije u kojoj se čovjek kao moralno biće spustio na razinu životinje koja istrebljuje sebi sličnu životinju. Tako se osvrće na biologizam i relativiziranje moralnih vrijednosti, te obrazlaže naturalistički pogled na duhovni svijet. Zimmermann uz kritiku obrazlaže i svoj nazor te ga nasuprot biologizmu i naturalizmu želi afirmirati. Upravo zbog toga i govori o duhovnim vrijednostima koje objektivno vrijede te opisuje koji je njihov sadržaj i kako pozitivno utječu na kulturne vrijednosti općenito.⁴⁹⁶

U petom poglavlju autor želi opravdati svoj skolastički nazor i filozofiju obrazlažući svoj apologetski govor o Bogu. U to izlaganje uključio je i problematiku religijske svijesti, kao i probleme odnosa vjere i spoznaje, odnosno vrijednosne i logičke sfere. Tu je zauzeo stav vrijednosne objektivnosti koji je temelj i njegovoga kulturno-filozofskog nazora. Naravno, u okviru toga obrazložio je i moguće filozofske nazore o životu (Kant), ali se na poseban način zaustavio na pitanju religijske sigurnosti u smislu spoznaje Boga i utemeljenja moralnog života (nasuprot Kantu). Ovo je razmatranje, smatra Zimmermann, dovelo do logičkog opravdanja religije, a koja je zapravo najviši izraz ljubavi te nas vodi sigurnim putem do Boga i utemeljuje religijski smisao života. Tako je Zimmermann napravio cijeli spoznajni krug – o pitanju o Bogu do Boga kao odgovora.⁴⁹⁷

U šestom poglavlju Zimmermann detaljnije govori o religiji kao utvrđenoj činjenici, odnosno kao temelju nazora na svijet. Analizirao je subjekt i objekt religije, mogućnost njihove spoznaje, strukturu te transcendentnu realnost religijskog objekta. Iz toga razmatranja prelazi potom na apsolutni bitak kao smisao života iz kojega proizlazi i duhovno bivstvo čovjeka i njegova usmjerenost na apsolutne vrijednosti. Tu usmjerenost najlakše je ostvariti putem religije te je upravo u tome i njezina funkcija i svrha. Međutim, zbog mnogih religijskih naziranja na svijet moguće su i razne religije i njezine varijacije. Ta spoznaja ne vodi do relativizacije religije, već do utvrđivanja njezine strukture, a koja može biti i individualna i objektivna, ovisno o teorijskom polazištu. Bez obzira na ovo, religija se pokazuje kao poželjni smisao života jer doprinosi lakšem prihvaćanju najviših duhovnih vrijednosti i praktičnom životu. Takav život dovodi čovjeka do savršenstva i sreće. „U svietlu religije očituje se moralno usavršenje kao Bogom određeni put k sreći“.⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 137-150.

⁴⁹⁷ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 152-169.

⁴⁹⁸ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 193.

Nakon govora o religiji općenito, Zimmermann u sedmom poglavlju ukratko prikazuje povijest religija kako su se pojavljivale u ljudskom društvu od njegovih početaka. Započinje svoje izlaganje naravnom religijom, koja tek ulaskom nadnaravne svrhe u svoj duhovni obzor postaje sposobna primiti objavu. To se u povijesti dogodilo ulogom židovskog naroda, što je opisano u Starom Zavjetu. Njegovo ispunjenje dolazi po Isusu Kristu. Kršćanskim poimanjem čovjeka, čovjek postaje slika Božja. Biti slika Božja za Zimmermanna znači bitna jednakost ljudi: „U tome je značenju svaki čovjek 'pred Bogom jednak', bio on vladar ili podanik, učen ili neuk, pripadnik ovog ili onog naroda, u kojimgod okolnostima života“.⁴⁹⁹ Upravo u ovome stavu nalazimo polazište Zimmermannove kritike aktualne duhovne situacije vremena, čime se suprostavio prevladavajućim ideologijama, a od kojih je jedna vladala i u tadašnjem hrvatskom društvu - ustaštvo. Stoga ne čudi što je posljednja dva poglavlja i ove knjige Zimmermann posvetio upravo kritici, odnosno primjeni postulata do kojih je došao filozofiranjem o konkretnom životu.

Osnovni društveni postulat u odnosu države i pojedinca jest pravednost. Zimmermann baštini taj pojam iz Platonove filozofije. „Bitnost je države određena po samoj biti čovjeka, koliko su u njemu sposobnosti za uređeni život. Odatle država i dobiva moralno značenje: u njoj mora biti pravednost“.⁵⁰⁰ Pravednost je onaj princip prema kojemu je potrebno urediti sav društveni život: od postavljanja pojedinaca na pojedine dužnosti po načelu hijerarhije vrijednosti i sposobnosti (Platonov koncept filozofa kao vladara u državi), pa sve do proglašenja zakonodavnog i sudskog okvira koji će poštivati jednakost svih ljudi. U tom sustavu Zimmermann je kratko analizirao i odnos Crkve i države. Crkva je tu da štiti interese svojih vjernika i nije nužno da svi pripadnici neke države budu i njezini članovi. S druge pak strane, Crkva nikada ne može biti u podređenom položaju u smislu da joj ne pripada određeni djelokrug.⁵⁰¹ Međutim, Zimmermann nalazi i zajednički nazivnik između te dvije odvojene institucije, a to je odgoj. „Tako zadatci Crkve i države uokružuju s istim ciljem: postojeću volju naroda *kultivirati* u smislu narodnih vrijednosti“.⁵⁰² Ukoliko želimo ukratko ponoviti osnovne postavke osmoga i devetoga poglavlja, možemo reći da Zimmermann u njima ponavlja svoju misao o moralu kao temelju društva, te ujedno i kao kriterij prosuđivanja aktualnih

⁴⁹⁹ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 206.

⁵⁰⁰ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 211.

⁵⁰¹ Usp. S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 218.

⁵⁰² S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 221.

dogadaja, a o čemu smo više govorili prilikom predstavljanja sadržaja knjige *Krize kulture*.⁵⁰³

Zanimljiv je Zimmermannov pogovor na kraju knjige. Prva njegova rečenica glasi: „Ovom se knjigom svršava moj životni posao na području filozofije“.⁵⁰⁴ Ta rečenica iz naše današnje perspektive gotovo je jednako i istinita i neistinita. Naime, istinita je u smislu što je Zimmermann uistinu završio svoje javno djelovanje kao filozof, iako će 1945. godine tiskati još jednu knjigu. U toj posljednjoj knjizi neće istraživati nove filozofske probleme niti će ih prikazivati na novi način, nego je sastavio svoju filozofsku autobiografiju u kojoj će ponoviti svoj životni spoznajni put. Nakon promjene vlasti u svibnju 1945. god. nove komunističke vlasti prisilno će ga umiroviti te će mu biti zabranjeno objavljivanje. Ipak, Zimmermann se neće prestati baviti filozofijom, već će započeti jednu novu dionicu u svom filozofskom istraživanju. Naime, kako je vidljivo iz njegove ostavštine, napisao je nekoliko knjiga od kojih su najveće njegove studije o Jaspersovoj filozofiji, dok je i neke stare teme ponovno obrađivao. Ta njegova djela izlaze iz okvira ovoga rada.⁵⁰⁵

2.5. *Putem života*

Posljednja Zimmermannova knjiga objavljena za njegovoga života jest autoergografija *Putem života*. U njoj kao da se oprašta od svojih čitatelja anticipirajući skorbu budućnost koja će ga umiroviti i osuditi na trajnu šutnju. U toj knjizi, osim vrlo osobnih momenata u kojima Zimmermann objašnjava razvoj svog intelektualnog života i filozofskog nazora, autor ukratko ponavlja svoj cjelokupni filozofski rad. Ne treba smetnuti s uma ni Zimmermannov izričiti stav o njegovoj filozofiji, a koji je obrazložio u toj posljednjoj za života objavljenoj knjizi: „Glavna moja djela – *Obća noetika, Kant i neoskolastika, Duševni život, Temelji filozofije, Filozofija i religija* – čine sustavnu osnovicu posljednjim djelima: *Religija i život, Filozofija života, Kriza kulture i Smisao života*“.⁵⁰⁶ Na ovaj nam je način sam autor pokazao kako bi želio da se njegovo filozofsko stvaranje podijeli.

⁵⁰³ „Možda će koji čitalac naići mjestimice na poznate misli, koje su u knjigu ušle po suvislosti cjeline i postavljene u novo svjetlo“. S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 263.

⁵⁰⁴ S. ZIMMERMANN, *Smisao života*, str. 262.

⁵⁰⁵ O rukopisima Stjepana Zimmermanna detaljnije je pisao: Ivan ČEHOK, *Filozofijska ostavština Stjepana Zimmermanna*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 19 (1993.), br. 1-2 (37-28), str. 193-207.

⁵⁰⁶ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 92.

Zimmermann je ovu posljednju knjigu sastavio uglavnom iz svojih bilježaka koje je bilježio tijekom školovanja i studija u Rimu, dodajući komentare i pojašnjenja. Želio je pokazati životnu povezanost i sazrijevanje njegove filozofske misli kroz život. Te bilješke Zimmermann je uklopio u aktualni društveni trenutak o kojemu je na više mjesta u knjizi konkretno progovorio:

Filozofija ima osim promatralačke funkcije i praktičnu. Kad smo na pr. ustanovili, da je za sve voljne čine – a bez njih ne bi ni bilo smislenog obnavljanja života – mjerodavna savjest, to u primjeni na uređenje društvenog života znači, da se on mora osnivati na priznavanju međusobnih prava i dužnosti. Ili na pr. spoznaja, da nasilje nije sredstvo za usvajanje istine, i da je ono moralno nedospustivo, jer znači tlačenje tuđih prava, s primjenom na praksu to znači, da društvena vlast ne smije progoniti nikoja uvjerenja i životna očitovanja, kojima nisu ugrožena ničija prava.⁵⁰⁷

Budući da je Zimmermann odredio promatranje stvarnosti kao temelj objektivnoj spoznaji, ove njegove riječi zapravo su proizvod toga promatranja i spoznaje stvarnosti u kojoj živi. Ustaška ideologija formalno podržava ono što Zimmermann piše, kao što je to vidljivo u prikazu prve njegove knjige *Filozofija života* u Ustaškoj mladeži.⁵⁰⁸ Međutim, taj formalizam poništava se u praksi koja je po svom zadatku i metodologiji rada upravo suprotnost proklamiranim načelima. Potrebno je također uvidjeti jednu na prvi pogled sitnu, ali zapravo vrlo bitnu razliku u učenju o dužnostima i pravima ustaškog režima i njegovog shvaćanja. Naime, Zimmermann govori o međusobnom priznavanju prava i dužnosti, a ustaška ideologija o tome da iz dužnosti proizlaze i prava. Ova obrnuta situacija govori o tome da su prava u podređenom položaju, tj. da ovise o odnosu prema dužnosti te da su prema tome i – promjenjiva. S druge pak strane nigdje ne govore, zapravo i niječu, nepovrediva prava čovjeka kao čovjeka, prava koje pojedinac stječe svojim rođenjem.

Zar su zastupnici ideja uvijek njihovi ostvaritelji? Nije li kadgod u izticanju ideja pokušaj prikriivanja suprotne prakse? Nije li i u tome izvor suvremene krize čovječanstva? Nikoje moralne ideje (ni kršćanstva) nisu sposobne vladati životom, dok njime vlada suprotna volja.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 10.

⁵⁰⁸ Usp. *Filozofija života* (sic!). *Nekoliko misli uz najnovije djelo sveuč. prof. Zimmermanna*, u: *Ustaška mladež - Omladinski prilog 'Ustaše'*, (1941.), br. 9, str. 12-13.

⁵⁰⁹ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 11.

Ovo je najkonkretnija i transparentno formulirana prevladavajuća praksa. Pozivanje na ideje samoodređenja, prava na život, proklamiranja zakona koji promiču katolički nazor na život samo su služili kao prikrivanje prakse i događaja o kojima su svi znali sve, ali su se pravili da ih ne vide.

Ova filozofijska istina služi osnovicom spoznajne orijentacije i aktivnog oblikovanja u konkretnoj struji života. Kad npr. političar govori o potrebi demokratske vlasti, koja osigurava slobodu oporbe i podvrženost nezavisnom sudovanju, ova misao dobiva pravno-kulturno značenje na osnovu moralno opravdanog zahtjeva, da pojedinac bude ravnopravnim članom zajednice [...] Zato bi na pr. također bilo nemoralno, kad bi se iz političkih razloga samo jedni pozivali na odgovornost, a ne i drugi jednaki krivci. Državna bi vlast opet zanemarila svoju moralnu dužnost, kad bi propustila iztražiti i ustanoviti zločine koji su počinjeni na njezinim državljanima.⁵¹⁰

Zanimljivo je Zimmermannovo razmatranje o religiji koju smatra mogućim izvorom otpora u obrani prava čovjeka kada upadne pod vlast tiranije. Taj otpor u suprotnosti je s marksističkim opisivanjem religije kao opijuma za narod, jer je upravo u samosvjesnom vrednovanju čovjeka kao pojedinca izvor potencijalnog neslaganja s režimom koji ga ugnjetava.⁵¹¹ Zimmermann nadalje razmatra i o budućem zadatku povjesničara, a kojima je želio pomoći svojim razmatranjima kulturno-filozofskog položaja pojedinca i društva u njemu aktualnoj sadašnjici:

Jedanput će valjda ipak doći doba, kad će svjetska povjestnica biti stavljena u službu kulturnog života, t.j. kad se ne će pisati samo po izvanjskim događajima, i kad se u kulturnoj poviesti ne će zaobilaziti moralni kriterij društvenog zbijanja, pa će onda biti očito, da li su događaji nastajali po 'kozmičkim zakonima', ili su oni bili posljedak različitih zločinaca, kojima su imena nekoć imala obilježiti svjetle stranice u ljudskoj povjestnici. Dakako, to će biti uvjetovano visokim moralom onih povjesničara, koji su sposobni za istinu.⁵¹²

Sposobnost za istinu, odnosno istinoljubivost postala je točka razilaženja između vođa s jedne strane i naroda s druge. Tako se s jedne strane zgražaju nad zločinima sebi protivne strane iako čine iste ili još gore zločine na svojoj strani. Na taj se način čini dvostruka pogreška.

Činom intelektualne hrabrosti potrebno je nazvati riječi koje je u svoj knjizi uputio svim svojim čitateljima kada piše kako je potrebno društveni sustav koji pustoši,

⁵¹⁰ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 14.

⁵¹¹ Usp. S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 22.

⁵¹² S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 27.

ugrožava, vara i čini zločine odstraniti. Osim sustava, potrebno je također onemogućiti i pojedince koji svoje interese zadovoljavaju na račun općeg dobra.⁵¹³ Pisao je nadalje i o fenomenu fizičke prisile kojom se nastoji natjerati čovjeka da prihvati neku ideologiju. Sila sama po sebi poništava učinkovitost i snagu ideologije ukoliko je ona ima po svome sadržaju: „Fizičkom silom zastupati neku doktrinu znači ne priznavati joj osnovanost, kojom bi ona bila sposobna utirati sebi puteve, i znači pod plaštem dotične doktrine probijati se do ciljeva, kamo dopire samo fizička sila“.⁵¹⁴ Isti zaključak o fizičkoj sili dati će Zimmermann i u završnom razmatranju u ovoj knjizi, gdje jasno piše: „Fizička sila može biti spasonosno sredstvo samo kao zaštita pravnog poredka, a u suprotnom je cilju ona izvor socialnog zla. Osim malobrojno amoralnih ljudi, koji se pozivaju na silu u službi kolektivnog egoizma, moralno zdrav razum najvećeg diela čovječanstva nesumljivo usvaja naše stajalište“.⁵¹⁵

Zimmermannovi etički principi, a kojima podvrgava kritici aktualno stanje kao i budućnost koja o tom stanju ovisi, utemeljeni su na njegovom filozofskom radu koji je rezultat dugogodišnjeg truda. Potrebno je stoga zaključiti kako je Zimmermann kao filozof ostao dosljedan u prosuđivanju života koji ga je okruživao, a o čemu su njegove posljednje tri objavljene knjige jasan dokaz.

Posljednja Zimmermannova knjiga izašla je u posljednji trenutak života NDH i ostala je zapravo gotovo u potpunosti nepoznata. O njoj u *Hrvatskom Narodu* nalazimo samo vijest da je izašla⁵¹⁶ te je time ona ujedno i zadnja filozofska knjiga tiskana za vrijeme NDH.

Zaključno možemo reći da je Zimmermann osebujna pojava na hrvatskoj intelektualnoj sceni bilo između dva rata bilo za vrijeme NDH. Bio je samostalna i misaona osoba koja je beskompromisno zastupala svoje filozofske i kršćanske nazore. Ta samostalnost očitovala se prije svega u upornom i strpljivom istraživanju i znanstvenom utemeljivanju skolastičke filozofije, a pri čemu je uspio izgraditi i vlastito misaono djelo. Osim strpljivosti i upornosti, osobna hrabrost također je bila dio njegovog znanstvenog istraživanja jer se nikada nije ustručavao napisati i zastupati svoja stajališta, a koja su redovito bila predmet kritike i oporbe. Zbog tih osobnih karakteristika bio je sposoban i u vrijeme NDH u okviru koji mu je tada bio dozvoljen uputiti svoje primjedbe, ali i kritike kako na aktualnu situaciju vremena u Europi, tako i na prilike koje su vladale u novoj

⁵¹³ Usp. S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 41.

⁵¹⁴ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 44.

⁵¹⁵ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 229.

⁵¹⁶ Vijest o izlasku knjige *Putem života*, u: *Vijest o izlasku knjige 'Putem života'*, 7 (1945.), br. 1301, str. 3.

državi. Nikako nije bio zadovoljan situacijom jer ju je doživljavao kao poniženje za čovjeka te zato i piše:

Novi poredak, koji bi imao predstavljati početak uljudbene i čovjeka dostojne poviesti, ne može se nikad osnivati na rušenju moralnih prava i onih društvenih oblika, koji u njima izvire. [...] Strepnja, da taj duh izopačenosti nakon rata ne zadobije prevlast, u europskom je krugu najdublji osjećaj sadašnjice.⁵¹⁷

Njegovo filozofsko i intelektualno stvaranje u vremenu koje nije bilo naklonjeno samostalnim i nepotkupivim pojedincima, stranica je koja Zimmermannu i hrvatskoj kulturi, a napose filozofiji, služi na čast. To je uostalom pokazalo i ovo naše istraživanje njegova filozofskog stvaranja i života za vrijeme NDH. Ovaj prikaz želimo zaključiti rečenicom kojom je Zimmermann završio svoju posljednju objavljenu knjigu za života: „U dubini poviestnog života leži jedna tragika: sila oružja ne dieli vlast s moralom. Da li smo mi pokoljenje, koje može u tom pravcu očekivati poviestni spas čovjeka, pokazat će skora budućnost“.⁵¹⁸

⁵¹⁷ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 226.

⁵¹⁸ S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 229.

Pavao Vuk-Pavlović (1894.-1976.)

1. Život i djela

Pavao Vuk-Pavlović⁵¹⁹ rodio se u Koprivnici 9. veljače 1894. Od rođenja, nosio je ime Pavao Wolf. Roditelji su mu potjecali iz uglednih i bogatih židovskih obitelji. God. 1900. njegovi su roditelji prešli su na katoličku vjeru, pa je i šestogodišnji Pavao Wolf bio kršten. Osnovnu školu polazi u Koprivnici, a gimnaziju u Zagrebu. Rano ga je počela zanimati književnosti, a na poseban način drama. Studirao je u Leipzigu gdje je pokazivao samostalnost u vlastitom mišljenju, a što su i njegovi profesori zapazili. Kada je počeo Prvi svjetski rat, Pavao je u jesen 1914. god. mobiliziran te je proveo četiri godine na ratištima, ali unatoč ratnim nedaćama ne gubi interes za filozofijom. God. 1918. službeno je promijenio ime u Pavao Vuk-Pavlović. Polić piše kako je nesumnjivo iskreno i duboko prihvatio hrvatstvo i katoličanstvo,⁵²⁰ ipak, kako ćemo vidjeti, to ga nije spasilo od progona za vrijeme NDH.

Nakon završetka rata, Pavao se vraća na Filozofski fakultet u Zagrebu gdje nastavlja studij filozofije i pedagogije. U doktora filozofije promoviran je 31. siječnja 1921. U listopadu iste godine odlazi u Berlin. Tu ostaje dva semestra radi daljnjeg usavršavanja. God. 1922. vraća se iz Berlina u Zagreb te u rujnu 1922. postaje nastavnik na tek osnovanoj III. realnoj gimnaziji. 1928. god. izabran je dopisnim članom JAZU-a, a slijedeće godine postao je docent za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te je također bio i član komisije za profesorske ispite. Osim nastavničkog rada, Vuk-Pavlović držao je i predavanja na međunarodnim filozofskim kongresima u Pragu (1934.) te Parizu (1937.).

Od 1929. do 1948. god. Vuk-Pavlović imao je zvanje docenta. Naime, kod prvog reizbora 1935. ostao je docent, a kada je 1941. uslijedio drugi reizbor, suspendiran je i umirovljen. Razlog je vjerojatno neslaganje s Albertom Bazalom. Već smo spomenuli da je za vrijeme NDH, odlukom Duglavnika ministra bogoštovlja i nastave od 14. lipnja 1941., Pavao Vuk-Pavlović, umirovljen. Ponovimo također kako se u tjedniku *Spremnost* iz 1941. njegovo ime nalazilo na popisu Židova koji rade protiv hrvatske države i naroda. Imajući ovo u vidu, ne čudi što je za vrijeme NDH bio prisiljen na šutnju te je to vrijeme

⁵¹⁹ Životopis slijedimo prema djelima: Marija BRIDA, *Pavao Vuk-Pavlović. Čovjek i djelo*, Institut za filozofiju, Zagreb, 1974.; Milan POLIĆ, *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2001.; Franjo ZENKO, *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

⁵²⁰ Usp. M. POLIĆ, *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića*, str. 32.

živio povučeni životom u Zagrebu. Nakon pada NDH, ponovno je reaktiviran, ali nakon određenih napada od strane studenata, povlači se s profesorskog mjesta te radi u Sveučilišnoj biblioteci. God. 1951. odlazi u mirovinu. God. 1958. izabran je za izvanrednog profesora na Filozofskom fakultetu u Skoplju, a tri godine kasnije i za redovitog profesora gdje je bio i predstojnik katedre za filozofiju. Osnovao je i laboratorij za estetiku, prvi takve vrste na katedri za filozofiju u državi. God. 1972. odlazi u mirovinu te se vraća u Zagreb gdje je i umro 13. studenog 1976.

Rano je počeo pisati i objavljevati tekstove. Ovdje ćemo nabrojati samo njegove najznačajnije tekstove: *Spoznaja i spoznajna teorija* (1926.), *Spoznajna teorija i metafizika* (1928.) na temelju čega je i postao dopisnim članom JAZU-a; *Ličnost i odgoj* (1932.), *Opravdanje vjere* (1933.), *Stvaralački lik Đure Arnolda* (1934.), *Spinozina nauka* (1938.); *Doživljaj, duševnost i estetski uviđaj (Osnovi estetike I)* (1968.); *O smislu filozofije* (1969.); *Duševnost i umjetnost (Osnovi estetike II)* (1970.); *O značenju povijesnih smjerenja* (1974.).

2. Filozofska misao

Budući da Pavao Vuk-Pavlović za vrijeme NDH nije objavljivao filozofske tekstove, te smo ga u ovaj rad uključili upravo zbog činjenice da je bio prisiljen šutjeti, u prikazu njegove filozofije ograničit ćemo se samo na kratki shematski prikaz njegove filozofske misli općenito, ne ulazeći detaljno u raspravu i izlaganje njegove misli jer to nadilazi granice našega istraživanja. Istraživači njegove filozofske misli ističu kako je on: „Jedan od rijetkih hrvatskih filozofa čija se filozofijska misao ne da reducirati na neku određenu filozofijsku problematiku, u tome smislu da bi se ona mogla smatrati 'stožernom' za cjelokupno njegovo djelo“.⁵²¹ Marija Brida smatra kako: „Ishodište Vuk-Pavlovićeve filozofije jest doživljaj, shvaćen kao konkretan fenomen u doživljajnoj zazbiljnosti čovjeka“ te nastavlja: „Po tome što svjesno polazi od fenomena doživljaja, te se kroz analizu njegove cjelovitosti od fenomenalnih komponenata usmjerava na zahvat biti, pripada Vuk-Pavlovićeva filozofija liniji fenomenoloških istraživanja“.⁵²²

Možemo istaknuti nekoliko filozofskih problema koji su zaokupljali Vuk-Pavlovića tijekom njegova života. Ponajprije treba spomenuti problematiku problema spoznaje i

⁵²¹ F. ZENKO, *Pavao Vuk-Pavlović*, u: *Novija hrvatska filozofija*, str. 393.

⁵²² M. BRIDA, *Pavao Vuk-Pavlović. Čovjek i djelo*, str. 20.

spoznajne teorije.⁵²³ Koliko je problematika spoznaje za njega važna, svjedoče nam njegove riječi iz samog predgovora djelu *Spoznaja i spoznajna teorija* kada piše: „Problem je spoznaje pogledom na cjelokupno područje filozofije toliko znatan, da će od načina rješenja istaknutih pitanja zavisiti općenito stajalište, koje će se zauzeti prema filozofiji uopće i mogućoj njenoj sustavnoj izgradnji“.⁵²⁴ Za ovaj filozofski pristup trebao je Vuk-Pavlović pronaći i što je moguće više adekvatniji jezični izričaj. Tako zadržava termine koji potječu iz latinskog i grčkog jezika samo ukoliko se radi ili o udomaćenim riječima ili pak ukoliko bi domaći izraz mogao biti višeznačan. Već u djelu *Spoznaja i spoznajna teorija* Vuk-Pavlović u filozofskom smislu upotrebljava izraze: zazbiljnost i zbilja. Dok termin *zazbiljnost* znači cjelokupnost doživljavanja i doživljenoga, termin *zbilja* označava područje osmišljeno zazbiljnim smislom.⁵²⁵ Vuk-Pavlović razlikuje tri vrste doživljajnih slojeva: „prastava znanja“ – označuje činjeničnu danost neposredno doživljenoga;⁵²⁶ „bivstva“ – a opisuje ga kao konstitutivni faktor koji činjenicu postojanja veže uz sami zazbiljni smisao,⁵²⁷ te konačno „međustava znanja“ – pomoću kojega se izvršava prijelaz iz prastava znanja u bivstvo.⁵²⁸ Za Vuk-Pavlovića spoznati znači „zreti određeno bivstvo“.⁵²⁹ Razlikuje nadalje empirički stav empiričkog predmeta te metaempirički stav metaempiričkog predmeta. Empirički stav predvladava u egzaktnim znanostima, dok je drugi prisutan u filozofskoj spoznaji. U ovom drugom slučaju radi se o „dubljem doživljajnom sloju“ gdje se može pronaći „filozofički pradoživljaj, u kojemu mora da ima svoj izvor i svaka neka konkretna izvorna filozofija“.⁵³⁰ Ovaj metaempirički pristup Vuk-Pavlović smatra također znanstvenim ističući „da znanost, koja bi se izgrađivala na osmovu ovoga stava ne može i ne će biti empirička, nego da će je kao metaempiričku znanost valjati empiričkima staviti upravo nasuprot“.⁵³¹

Suprostavljajući se pragmatizmu, autor smatra kako „istina i samo ona uopće 'koristi' [...] pa i onda, kada ubija!“ te svoju knjigu *Spoznaja i spoznajna teorija* završava

⁵²³ Pavao VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, JAZU, Zagreb, 1926.; *Spoznajna teorija i metafizika*, JAZU, Zagreb, 1928. O ovoj su problematici pisali: Marija BRIDA, *Spoznajni problemi u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, vol. 13 (1987.), br. 1-2 (25-26), str. 101 – 117.; Jonče JOSIFOVSKI, *Spoznajna teorija Pavla Vuk-Pavlovića*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, vol. 13 (1987.), br. 1-2 (25-26), str. 197 – 211.

⁵²⁴ P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 7.

⁵²⁵ Usp. M. BRIDA, *Pavao Vuk-Pavlović. Čovjek i djelo*, str. 23-24.

⁵²⁶ Usp. P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 20.

⁵²⁷ Usp. P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 26.

⁵²⁸ Usp. P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 29.

⁵²⁹ P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 35.

⁵³⁰ P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 173.

⁵³¹ P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 174.

riječima: „Ta ono, što u ovim ili onim okolnostima možda i može da poradi neke istine strada, tek je vrijednosno gotovo neutralna vitalnost, tek je individualan oblik vegetiranja, koji i onako ne može biti ona svrha, kojoj bi sve vrijedno imalo da služi, jer uopće ne može smisao stajati do nečega, što je već po svome bivstvu od prirode osuđeno na stalnu mijenu, na prolaznost i smrt. A ako se daje individuum u žrtvu istini, i u tom slučaju onaj život, koji ničija svojina prožet vrednotom jedini pripada neprolaznoj budućnosti, to više izlazi pobjednikom“.⁵³²

Još jedna tematika koja je zaokupljala Vuk-Pavlovića bila je filozofija kulture i povijesti. Marija Brida piše kako je u ranijim radovima Vuk-Pavlović kulture: „više shvaćao u suprotavljenosti 'prirodnim' osobinama čovjeka. U kasnijim pak raspravama tumači je više sinergistički, ukoliko ona sažima u sebi energije povijesnog procesa pa i one suprotno usmjerene“ te nadodaje kako ova različita shvaćanja: „nisu, međutim, međusobno proturječne, nego se radi o različitim aspektima istoga problemskog sklopa: onaj prvi više analitički cijepajući ide na bît, a ovaj drugo više sintetički zahvaća cjelinu“.⁵³³ Vuk-Pavlović kulture definira kao: „[...] smislonosan sastav i vrijednostan sklop vezan za živu duševnost ljudsku, koji se nagomilan u duhovnim objektivitetima odnosno dobrima ustrajno ostvaruje, ali se nikad i ne da smatrati konačno završenim“.⁵³⁴ Kultura za Vuk-Pavlovića može, s jedne strane, biti putokaz i usmjeravati život, ali s druge može i remetiti ravnotežu pa čak izazvati i sukobe. Nadalje, kultura nekada ide ispred života, nekada zaostaje za njim, nekada ide zajedno sa životom, a nekada se i usmjerava protiv života. Tu se prema autoru radi o krizi kulture ili krizi života ili krizi obojega.

Vuk-Pavlović odbacuje tendencije suvremenog europskog čovjeka koji bi se oslanjao samo na znanstveno utvrđenom znanju te smatra kako: „Čovjek međutim, koji se upire samo na znanje te se pouzdaje jedino u razum, koji mjeri i računa, ne može i ne će da zagleda iza zavjese, ispred koje stoji smrt ostavljajući mu da izmjeri i proračuna samo jedno – sved ponovljen neuspjeh i konačan slom“.⁵³⁵ Ukoliko bi povijesna svijest bila samo objektivno razumski usmjerena na svijet događanja, a bez, kako ih Vuk-Pavlović naziva, 'bivstvenih vrednota', a to su vjera, nada i iščekivanje, onda je budućnost i čovjekova sudbina nepoznanica jer se zbog slobode koja odatle proizlazi ne može ništa

⁵³² P. VUK-PAVLOVIĆ, *Spoznaja i spoznajna teorija*, str. 260.

⁵³³ M. BRIDA, *Pavao Vuk-Pavlović. Čovjek i djelo*, str. 139-140.

⁵³⁴ Pavao VUK-PAVLOVIĆ, *O značenju povijesnih smjeranja*, Liber, Zagreb, 1974., str. 5.

⁵³⁵ P. VUK-PAVLOVIĆ, *O značenju povijesnih smjeranja*, str. 66.

predvidjeti.⁵³⁶ Na koncu o okolnosti razmimoilaženja između znanja i vjere Vuk-Pavlović piše: „Ta se okolnost neobično značajna po zapadnu kulturu sadašnjosti očituje međutim najizrazitije i najosjetljivije, gdje se oni, koji znaju za mogućnost vjerovanja, kao i oni, koji vjeruju samo u nužnost saznanja, bezuvjetno i konačno odlučuju za posljednju i najvišu smjernicu života. Tu se razdvajaju duše u najdubljoj svojoj srči“.⁵³⁷ Dok se vjernik „ovozemaljskog života pouzdaje u trajnost opstanka, koji se sved obnavlja slijedom pokoljenja, pa nalazi smisao svoga života u budućnosti, koja je njemu samome doduše nedostižna, no koju, kako vjerujući pretpostavlja“ čovjek koji se uzda jedino u znanje i razum „ne može i ne će da zagleda iza zavjese, ispred koje stoji smrt ostavljajući mu da izmjeri i proračuna samo jedno – sved ponovljen neuspjeh i konačan slom“.⁵³⁸

Uz ove ovdje kratko naznačene filozofske probleme, Vuk-Pavlović se bavi i drugima, poput filozofije odgoja, umjetnosti, i sl., ali ih ovdje nećemo tematizirati. Zaključno možemo s pravom reći kako Vuk-Pavlović spada među najveće hrvatske filozofe i pedagoge.

⁵³⁶ Usp. P. VUK-PAVLOVIĆ, *O značenju povijesnih smjeranja*, str. 89.

⁵³⁷ P. VUK-PAVLOVIĆ, *O značenju povijesnih smjeranja*, str. 66.

⁵³⁸ P. VUK-PAVLOVIĆ, *O značenju povijesnih smjeranja*, str. 66.

Povjesnici hrvatske filozofije - Kruno Krstić i Teofil Harapin

U svakom prikazivanju povijesti nekog određenog razdoblja istraživač ima veliku dilemu odabira. Naime, obuhvatiti sve osobe i događaje često je puta nemoguće, a obuhvatiti najvažnije već znači djelovati prema nekom kriteriju pomoću kojega taj odabir vršimo. Isti je slučaj i kod istraživanja povijesti filozofije uopće, kao i kod istraživanja filozofije jednog kratkog vremenskog odsjeka, a kakvo je razdoblje kojim se u ovom istraživanju bavimo - NDH. Za nas nije bilo sumnje hoćemo li ili nećemo Krunu Krstića uvrstiti u pregled istraživanja filozofije ovog razdoblja. Međutim, to pitanje nije tako jednostavno kada u obzir uzmemo Teofila Harapina. Naime, Harapin je autor tek jednog filozofskog članka, uz svega nekoliko prikaza te kada bismo nekritički koristili ovaj kriterij i za ostale autore, onda bi ovaj rad bio puno većeg opsega jer mnogo je pojedinaca u ovom razdoblju nešto napisalo i o filozofiji, a da ipak njihov trud ovdje neće biti predstavljen.⁵³⁹ S druge pak strane, Harapin je ipak u ovaj pregled uvršten upravo zbog činjenice da je i kvaliteta, ali i aktualnost jednog njegovoga filozofskog doprinosa dovoljna da se on ne samo ne smije preskočiti, već se treba predstaviti i analizirati.

Ova analiza biti će napravljena u komparativnoj perspektivi kada bude govora o Krstićevu djelu *Filozofija u Hrvatskoj*. Za razliku od prethodnoga poglavlja, u ovome ipak nećemo ravnopravno prikazati oba filozofa, već ćemo sustavno obraditi brojne Krstićeve radove, dok ćemo Harapina prikazati koliko je u interesu cjeline ovoga rada.

Kruno Krstić (1905.-1987.)

1. Život

Krunoslav Krstić⁵⁴⁰ rodio se 13. studenoga 1905. god. u Arbanasima kod Zadra. Pučku je školu polazio u Otoku kod Sinja, a gimnaziju kod franjevacu u Sinju. Maturirao je 1926. god. na talijanskoj klasičnoj gimnaziji Zadru. Studij filozofije, psihologije i talijanskog jezika s pohađao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i 1930. god. diplomirao, a četiri godine kasnije završio je i drugi studij francuskog i latinskog jezika. Zaposlio se 1931. god. na Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu gdje je radio do

⁵³⁹ Uvidom u bibliografiju filozofije u NDH, a što je treći dio istraživanja ove disertacije, jasno je da će ona biti koristan alat prilikom daljnjeg istraživanja, pa i autora koje ovo istraživanje nije moglo obuhvatiti.

⁵⁴⁰ Životopis slijedimo uglavnom prema: Mladen ŠVAB, *Grada za bio-bibliografiju Krunoslava Krstića – U povodu 90-godišnjice rođenja*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 21 (1995.), br. 1-2 (41-42), str. 315-321.

1934. god. God. 1936. Krstić predaje na klasičnoj gimnaziji u Sisku, a već u listopadu iste godine vraća se u Zagreb na Mušku realnu gimnaziju, gdje ostaje do 1938. god. Doktorirao je 1937. god. obranivši doktorsku disertaciju pod naslovom *Psihologija i njen predmet: perspektivna polimorfnost predmeta psihologije* pred komisijom: Albert Bazala i Ramiro Bujas na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Školske godine 1938.-1939. kao stipendist francuske vlade u Parizu sluša predavanja na Sorbonni i College de France iz filozofije, psihologije i lingvistike. U rujnu 1939. god. vraća se u Zagreb, a 1940. god. prelazi na mjesto prosvjetnog referenta Banovine Hrvatske. Suradnik je *Hrvatske enciklopedije* za koju piše članke iz područja psihologije, filozofije i kulturne povijesti.

Proglašenje NDH Krstić je dočekaao kao profesor na IV. gimnaziji gdje predaje do 17. rujna 1941. godine, a potom kao lektor prelazi na rad u Hrvatski državni ured za jezik⁵⁴¹ te se zajedno s Franjom Ciprom i Petrom Guberinom uključuje u izradu Hrvatskog pravopisa. Iako su zajedno završili novi hrvatski pravopis, on nikada nije tiskan.⁵⁴² Krstić 1942. odlazi na studijsko putovanje u Italiju. Vrativši se u siječnju 1943. premješten je iz državnog ureda za jezik na II. mušku realnu gimnaziju gdje ostaje do travnja 1945. Od 20. travnja do 8. svibnja 1945. god. Krstić je asistent na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Kada je nakon Drugog svjetskog rata 6. lipnja 1945. započela s djelovanjem Anketna komisija, a koja je imala zadatak utvrditi zločine okupatora te onih koji su im pomagali, Kruno Krstić pojavio se na 376. mjestu na popisu osoba koje je Anketna komisija proglasila zločincima. Stoga, u svibnju Krstić bježi pred partizanima u Austriju, a boravio je u engleskom logoru za emigrante. Nakon pola godine vraća se u Zagreb. Iako se protiv njega vodila istraga, ipak oslobođen je svih optužbi te je 1947. god. protiv njega obustavljen postupak. Ipak, glas da je politički sumnjiv i nepoćudan, pratio ga je cijeloga života.⁵⁴³

⁵⁴¹ Hrvatski državni ured za jezik osnovan je 28. travnja 1941. godine Zakonskom odredbom o osnivanju Hrvatskog državnog ureda za jezik. Usp. *Narodne novine*, god. CV, br.13 od 28. travnja 1941.

⁵⁴² Tiskanje pravopisa zabranjeno je po izričitoj naredbi Ante Pavelića. Usp. *Krstić, Kruno (Krunoslav)*, u: *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., str. 214. Marko Samardžija u svojoj monografiji o jezičnoj politici u NDH ne imenuje izričito tko je i gdje donio odluku o zabrani tiskanja pravopisa, ali je jasno da jedna tako bitna i ozbiljna stvar kakva je objavljivanje novoga pravopisa nije bila prepuštena na odluku nekome tko nije imao izravne veze s vrhom tadašnje vlasti. Usp. Marko SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008., str. 44.

⁵⁴³ Usp. Božidar PETRAČ, *Pogovor*, u: Kruno KRSTIĆ, *Studije, rasprave i članci*, Glas Koncila, Božidar Petrač (priredio), Zagreb, 2015., str. 338.

Od 1945. do 1948. god. nije zaposlen, nego privatno drži instrukcije i honorarno se bavi korekturom tehničkih školskih knjiga. God. 1950./51. kao bibliotekar radi u arhivskoj knjižnici u Zadru, gdje ostaje do rujna 1951. god. U listopadu iste godine vraća se u Zagreb te je zaposlen kao asistent u Leksikografskom zavodu FNRJ gdje je i ostao sve do mirovine 1975. god. Suradivao na svim važnijim projektima Leksikografskog zavoda. Pisao je članke iz psihologije, filozofije, lingvistike starijeg razdoblja i kulturne povijesti. U mirovini je 1987. god. objavio knjigu *Rječnik govora zadarskih Arbanasa*. Umro je 6. prosinca 1987. god. u Zagrebu.⁵⁴⁴

2. Filozofska i ostala djela u NDH

Krstić je za vrijeme NDH dosta pisao i objavljivao. Prema iscrpnoj bibliografiji, a koju je objavio povjesničar Mladen Švab povodom 90-te obljetnice Krstićeva rođenja, lako je vidjeti da se njegov prvenstveni znanstveni pa i publicistički interes tijekom 1941. i 1942. godine kretao unutar granica jezične politike.⁵⁴⁵ Tek nakon povratka sa studijskog putovanja iz Italije, dakle početkom 1943. god., Krstić se sve više zanima za filozofiju. Vjerojatno je njegov odmak od pitanja hrvatskog jezika, pravopisa, pa i otkaz u Državnom uredu za jezik izravno povezan s Pavelićevom zabranom tiskanja hrvatskog pravopisa na fonološkoj osnovi, te uvođenja morfonološkoga odnosno korijenskoga pravopisa kao jezičnog standarda. Osim rada na novom hrvatskom pravopisu, Krstić je bio imenovan i članom *Jezičnog povjerenstva za hrvatski jezik, njegovu čistoću i pravopis*.⁵⁴⁶ U ovome kontekstu potrebno je istaknuti Krstićevu izjavu na četvrtoj sjednici toga povjerenstva, a povodom rasprave o tome treba li povjerenstvo samo ispuniti naredbe zakonodavca ili i raspravljati o potrebi i koristi opće pismenosti:

„[...] povjerenstvo je jedina stručna ustanova, koja može zakonodavca upozoriti na prikladnost ili neprikladnost zakona o pravopisu za hrvatsku pismenost [...]. Moralna je dužnost svakog građanina, da nastoji promijeniti one zakone, koje po svojoj savjesti ne smatra korisnim za narodnu i kulturnu zajednicu“.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Detaljniju biografiju vidjeti na <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6991> gdje se nalazi i bogat popis referentne literature o Kruni Krstiću.

⁵⁴⁵ *Načela pokreta za hrvatski književni jezik*, u: *Hrvatski narod*, (1941.), br. 115., str. 15; *Zakon i red u jeziku. Pitanje pravopisa*, u: *Hrvatski narod*, (1942.), br. 267., str. 12; *Povijesni put hrvatskog jezika*, u: *Hrvatska revija*, (1942.), br. 8, str. 412-420., itd.

⁵⁴⁶ *Usp. Narodne novine*, god. 105, br. 146 od 7. listopada 1941. Podatak preuzet iz: M. SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik*, str. 49.

⁵⁴⁷ Zapisnici sjednica povjerenstva objavljeni su u: *Jezik*, god. 38 (1990.-1991.), str. 9-31. Ovdje je citirano prema M. SAMADRŽIJA, *Hrvatski jezik*, str. 51. Četvrta sjednica održana je 10. studenoga 1941. god.

Uzevši u obzir povijest NDH kako smo je opisali u prvome poglavlju ovoga rada, jasno je zbog čega je Krstić ubrzo otišao u Italiju te zbog čega više nije sudjelovao niti u jezičnoj, niti u bilo kojoj drugoj politici u tom razdoblju nego se bavio isključivo kulturom i filozofijom, a tek se ponegdje javio i o nekim jezičnim pitanjima.⁵⁴⁸

Iako ćemo se sada pobliže pozabaviti Krstićevim filozofskim djelima, potrebno je ovdje naglasiti kako su njegovi filozofski radovi od 1943. do 1945. godine samo polovica njegove spisateljske produkcije. Osim nekoliko filozofskih natuknica, a koje je objavio u *Hrvatskoj enciklopediji*,⁵⁴⁹ Krstić filozofske tekstove objavljuje uglavnom u *Spremnosti*, *Hrvatskoj reviji*, *Hrvatskoj smotri* i dnevniku *Hrvatski narod*. Međutim, njegov najznačajniji filozofski doprinos tijekom NDH biti će objavljen u zborniku *Naša domovina* iz 1943. godine. Iste te godine taj će tekst izaći i kao kratka brošura. Budući da je taj pregled tiskan u isto vrijeme kada i već spominjani pregled povijesti filozofije od Teofila Harapina, iskoristit ćemo tu prigodu da ta dva teksta prikazemo istovremeno. Tu ćemo zadaću obaviti nakon što prikazemo druge dvije velike Krstićeve filozofske preokupacije tijekom NDH: filozofiju jezika i Platonovu filozofiju.

2.1. Filozofija i jezik

Kao što je iz dosadašnjeg izlaganja vidljivo, Krstić je bio jezikoslovac koji se svojom strukom bavio i za vrijeme NDH. Nakon sukoba oko pravopisa, Krstić se sve više bavi poviješću i filozofijom jezika, a o čemu je napisao čitavi niz radova koji su prema sudu stručnjaka vrlo vrijedni. Bojan Marotti u svom članku *Pojam jezika u Kruna Krstića* osvrnuo se na sve njegove članke koje je objavio od 1940. do 1945. godine. U svom je radu Marotti ustvrdio kako se Krstić bavio sociolingvistikom, istraživanjem povijesti jezika, primijenjenom lingvistikom te filozofijom jezika. Govoreći jezikom brojki, od ukupno 31 članka koji se tematski mogu smjestiti u jednu od ovih kategorija, 14 članaka bavi se nekim aspektima sociolingvistike, njih 8 razmatra pitanja koja ulaze u područje istraživanja povijesti hrvatskog jezika, a preostalih 9 dotiču se područja jezične teorije i filozofije jezika. Od tih 9 radova njih 5 bavi se područjem filozofije jezika tu su upravo oni i bili u središtvu Marottijevog istraživanja, te ćemo se stoga na njih i osvrnuti.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Npr. *Pismenost*, u: *Hrvatski narod*, (1943.), br. 773., str. 6.; *Zamienjivanje tuđica*, u: *Hrvatski narod*, (1943.), br. 810., str. 4.; *Tielo i duša jezika*, u: *Znanje i radost*, Zagreb, 1943., str. 345-354.

⁵⁴⁹ Npr. *Descartes (Cartesius)*, *Rene*, u: *HE* (1943.), sv. 4, str. 672-673.; *Eleatska škola*, u: *HE* (1945.), sv. 5, str. 682.

⁵⁵⁰ Usp. Bojan MAROTTI, *Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940.–1945.)*, u: *Prolegomena: časopis za filozofiju*, 4 (2005.), br. 1, str. 74.

Ovdje ulaze Krstićevi članci *Tielo i duša jezika*,⁵⁵¹ *Filozofija i jezik*,⁵⁵² *Razvoj i ustrojstvo hrvatskoga jezika*,⁵⁵³ *Smisaoni prostor riječi*⁵⁵⁴ te *Hrvatske zamjene za riječ 'kultura'*.⁵⁵⁵

Krstićevo istraživanje jezika Marotti promatra kroz De Saussureov pojam znaka. Na taj zaključak naveo ga jesadržaj dvaju članaka koje je Krstić objavio u zborniku *Znanje i radost*, a koji čine sažeti uvod u opće jezikoslovlje, posebno u odnosu na hrvatski jezik. Krstićevo shvaćanje znaka kao dvostranog fenomena odgovara De Saussureovoj terminologiji označnik/označenik, a što je kod Krstića nazvano glasovnim likom/značenje što zajedno čini jezičnu tvorbu.⁵⁵⁶ Krstić je posjedovao primjerak De Saussurovog djela *Tečaj opće lingvistike* iz 1922. god., te je u Parizu za vrijeme naobrazbe slušao i predavanja Pierrea Fouchéa, još jednog od uvaženih zastupnika strukturalne lingvistike. Osim strukturalne lingvistike, Krstić je u svojim jezičnim istraživanjima koristio i teorijske koncepte jezikoslovne semantike tridesetih godina čiji su najznačajniji zastupnici Jost Trier i Karl Bühler.

To mu je poznavanje suvremenoga jezikoslovlja omogućilo da fenomenu jezika pristupi sa strukturalnoga stajališta, da niz jezičnih pitanja u tome duhu preispita, a posebice pojam književnoga jezika, te da upozori na osobite odnose koji vladaju na pojedinim jezičnim razinama, primjerice na odnose između riječi, rečenice i nadrećenične cjeline.⁵⁵⁷

Kao posljednji dio ovog pregleda Krstićeve filozofije jezika, prikazat ćemo ukratko njegovu raspravu *Filozofija i jezik*, a o kojoj je detaljno pisao i Zlatko Posavac.⁵⁵⁸ U svojoj raspravi Krstić polazi od dvije činjenice. Prva, a ujedno i široko raširena, glasi: jezik je: „odraz našega duševnoga života uobće, a posebno njegove logičke strane (mišljenja)“ te druga manje poznata: „jezična baština, koju naraštaji preuzimaju jedni od drugih, sapinje njihov duh (osobito njihovo mišljenje) u čvrste, gotovo neprobojne okvire, i da je put, kojim se kreće razvoj misli u pojedinoj kulturnoj zajednici, dobrim

⁵⁵¹ Kruno KRSTIĆ, *Tielo i duša jezika*, u: *Znanje i radost: enciklopedijski zbornik*, Knj. 2., Zagreb, 1943., str. 345 - 354.

⁵⁵² Kruno KRSTIĆ, *Filozofija i jezik*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 3, str. 47-59.

⁵⁵³ Kruno KRSTIĆ, *Razvoj i ustrojstvo hrvatskog jezika*, zbornik *Znanje i radost*, Knj. 3., Zagreb, 1944., str. 40-45.

⁵⁵⁴ Kruno KRSTIĆ, *Smisaoni prostor riječi*, u: *Novi list*, 1 (1941.), br. 39, str. 15.

⁵⁵⁵ Kruno KRSTIĆ, *Hrvatske zamjene za riječ "kultura" (prilog pohrvaćivanju tuđica)*, u: *Hrvatski narod*, IV (1942.), br. 359, str. 11.

⁵⁵⁶ Usp. B. MAROTTI, *Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940.-1945.)*, str. 76.

⁵⁵⁷ B. MAROTTI, *Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940.-1945.)*, str. 85.

⁵⁵⁸ Zlatko POSAVAC, *Razmišljanja uz novo čitanje Krstićevog eseja 'Filozofija i jezik'*, u: *Filozofska istraživanja*, 19 (1999.) 4, br. 75, str. 705.-729.

dielom označen jezičnim putokazima“.⁵⁵⁹ Krstić ističe kako su filozofi mišljenje pokušavali prikazati kao ono koje se razvija: „ili iz vlastitih snaga ili na zrenju predmeta kao samovriednih spoznajnih vrela“. U ovom pristupu jezik je samo sredstvo: „katkada oporo, siromašno i neprimjereno, ali uvijek čisto sredstvo – da se samonikle i samovriedne tekovine mišljenja prenesu u svijet objektivnog duha, predadu društvenoj okolini“. Međutim Krstić spominje i drugu struju mišljenja koja ovo prethodno mišljenje drži jednostranim te u jeziku zapravo traži: „podlogu i razloge različitim osobinama misaone djelatnosti“.⁵⁶⁰ S jedne strane Krstić priznaje snažan utjecaj filozofije na jezik dok s druge strane pitanje je i utjecaja jezika na filozofsko mišljenje. Krstić je uvjeren kako jezik posjeduje vlastite jezikoslovne kriterije te da se onda upravo po tim kriterijima može ispitivati i filozofsko mišljenje.

Opravdanost raspravljanja o pitanju utjecaja jezika na filozofiju Krstić vidi u tome što se filozofija: „kao svojevrsno teoretsko nastojanje – oslanja na već ukorijenjene izlučevine i nakupine smisla ograđene jezičnim sredstvima“.⁵⁶¹ Nadalje, Krstić smatra kako utjecaj jezika na filozofsko mišljenje može nijekati samo onaj tko u jeziku vidi: „niemo i sliepo oruđe misli. Misliocu, koji je bar toliko razumio pojavu jezika, da u njoj vidi *uporište* za razvijanje filozofijskog mišljenja, razmatranja o mogućnostima i pobudama, koje jezik tome mišljenju pruža, bit će vrlo korisna“.⁵⁶² Sam kraj svoje rasprave Krstić koristi kako bi upozorio i našu hrvatsku filozofiju da se više posveti istraživanju poklada hrvatskog jezika kako bi se pronašli termini i strukturne vrednote koje su sposobne za filozofsko korištenje. Taj je kulturni zadatak Krstić namijenio budućim istraživačima hrvatske filozofske baštine.

2.2. O Platonu i njegovoj filozofiji

Osim prikaza početaka grčke filozofije u tekstu *Platon filozof stvaralačтва*, Krstić se Platonovom filozofijom pozabavio u još dva članka objavljenima u tjedniku *Spremnost* pod naslovom *Prilikom izdanja Platonove „Države“ u hrvatskom prievodu*.⁵⁶³ Krstićev

⁵⁵⁹ Kruno KRSTIĆ, *Filozofija i jezik*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 3, str. 47.

⁵⁶⁰ K. KRSTIĆ, *Filozofija i jezik*, str. 48.

⁵⁶¹ K. KRSTIĆ, *Filozofija i jezik*, str. 58.

⁵⁶² K. KRSTIĆ, *Filozofija i jezik*, str. 58-59.

⁵⁶³ Kruno KRSTIĆ, *Prilikom izdanja Platonove „Države“ u hrvatskom prievodu. Vječno u prolaznom. Pitanje o „prvom“ i „prividnom“ svijetu u grčkoj filozofiji*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 68, str. 9.; I drugi tekst ima isti naslov: Kruno KRSTIĆ, *Prilikom izdanja Platonove „Države“ u hrvatskom prievodu. Vječno u prolaznom. Pitanje o „prvom“ i „prividnom“ svijetu u grčkoj filozofiji*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 69, str. 9.

tekst *Platon filozof stvaralačтва* izazvati će reakciju Stjepana Zimmermanna koji će u dodatku u eseju o Platonu objavljenim u knjizi *Kriza kulture* kritizirati upravo Krstićeve stavove o Platonu. To je razlog zašto ćemo ovaj Krstićev članak malo detaljnije prikazati, kako bismo kasnije mogli što bolje rekapitulirati i shvatiti polemiku između Zimmermanna i Krstića.

Filozofski članak *Platon filozof stvaralačтва* počinje Krstićevom konstatacijom kako: „Platon pripada onom krugu mislilaca, koji su nepokolebljivo vjerovali u viši, konačni smisao ljudskoga života i svijeta, u kojemu se taj život odvija. Platon je u pravom i potpunom smislu rieči idealist“.⁵⁶⁴ Prema Krstiću Platon je idealist zbog dva razloga. Prvi je razlog taj što je izmislio nauku o idejama te drugi jer nije vjerovao da »bezumna« stvarnost može slomiti čovjeka nego se borio za usavršavanjem svega onoga što čovječanstvo zna i može. U prikazu Platonove filozofije Krstić ne polazi od školske sheme prema kojoj je u središtu njegova mišljenja učenje o idejama jer se tako: „Ne izražava srž Platonove filozofijske misli niti otkriva glavnu prodornu crtu, kojom ta misao sebi krči put prema konačnoj spoznaji. U tom je nacrtu zadnje postavljeno kao prvo, a Platon filozof nedovoljno odijeljen od Platona pjesnika i mistika“.⁵⁶⁵

Postavljajući ovako stvari, Krstić polazi od ispitivanja temeljnih filozofskih pitanja s kojima se Platon bavio. Krstić izvor Platonove filozofije vidi u: „doživljaju opreke između nesavršene i neskladne izkustvene stvarnosti te savršenih i suvislih oblika umnih zamisli“. Dakle, Platon gleda svijet na podvojen način, tj. s jedne strane Platon je: „uvidio promjenljivost, prolaznost i nesuvislost podataka, koje nam pruža osjetno zamjećivanje“, te je s druge strane: „razabrao stalnost, nadvremenu valjanost i sustavnu povezanost pojmovnih likova, koji niču u razumskoj djelatnosti mišljenja i doumljivanja“.⁵⁶⁶ Platon kao filozof na ovu podvojenju stvarnost reagira željom da ove dvije stvarnosti uskladi zbog čega Krstić smatra kako je cijelo Platonovno djelo zapravo nastojanje u tom smjeru.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Kruno KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačтва*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 6, str. 293.

⁵⁶⁵ K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačтва*, str. 294.

⁵⁶⁶ K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačтва*, str. 294.

⁵⁶⁷ Usp. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačтва*, str. 294. „Problematika, koja je odlučnom snagom provalila u Platonovoj duši, tinjala je i bujala u čitavoj dotadašnjoj grčkoj filozofiji. Elejsko umovanje o bitku i nebitku, izticanje osjetnih varka i naglašavanje umne »istine« kao opreke tim varkama, Heraklitova nauka o vječnoj mieni, Protagorin senzualizam, Demokritovo razlikovanje »pojava« od »zbiljskog bitka«, sofistika nauka o »prirodnom« i »nametnutom« u društvenim uredbama, Sokratovo nastojanje da protiv neobrazloženih »mnijenja« uglavi postojanu bit etičkih pojmova, sve su to pripreme za Platonovo postavljanje obćenitog pitanja o odnosu dane stvarnosti prema carstvu umnosti“. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačтва*, str. 294-295.

Prihvativši Sokratovu metodu po kojoj se induktivnim putem dolazi do sigurnih i vječnih spoznaja, Krstić smatra da je to Platona dovelo do cijepanja svijeta u dva dijela. Budući da stvarnost nije bilo moguće protumačiti samo iz jednog počela, bio je potreban svijet ideja. Krstić polazi od toga da Platonovo mišljenje prati vrlo važna pretpostavka, a ona glasi: „svijet je proizvod neke stvaralačke djelatnosti“ te iskustveni predmet ima negdje svoj umni uzor, kao što u duši umjetnika nalazi se već umjetnina koju će izraditi. Ipak, postoji razlika između onoga što je umjetnik zamislio i ono što je ostvario. Tako je prema Platonu i u stvarnosti. Naime, postoji neko počelo koje s jedne strane omogućava stvaranje osjetilnog svijeta, ali s druge spriječava potpuno ostvarenje prvotnih likova.⁵⁶⁸ Krstić tumači kako su Platonove ideje: „Zapravo kozmički dvojnici umnih zorova (pojmovi i intuicija); sviet ideja u stvari je hipostazirani sviet čovječjeg umovanja. [...] Na vrhu ljestvice ideja nalazi se ideja 'Dobra'“.⁵⁶⁹

Platon u svom filozofskom sustavu govori i o negativnom početlu, a koje je prema Krstiću u njegovoj misli nedovoljno jasno određeno te ga zato Krstić pokušava shvatiti kao nekakvu podlogu ljudskog oblikovanja stvaranja, ali koje je preneseno na prvotno stvaranje ili bolje rečeno „nekakva potpuno bezlična i umnom razabiranjju potpuno tuđa tvar“.⁵⁷⁰

Govoreći o Platonovoj psihologiji, Krstić je na neki način vidi kao presliku njegove metafizike. Naime, Platon govori o umnoj, požudnoj i voljnoj duši. Čovjek treba svoje vlastite spoznaje podrediti umnoj duši te na taj način ostvariti skladan život. Krstić prihvaća stajalište prema kojemu bi Platonova filozofija života na sam život gledala kao na neko teško i bolno stanje kojega se potrebno osloboditi, ali to oslobođenje ne dolazi preko negacije samog života,⁵⁷¹ nego: „žilavom i neumornom borbom protiv zla u nama i u svietu, borbom, koju opravdava, nalaže i vodi svietlo umom nazrelih ideala“.⁵⁷²

Zadnji dio članka Krstić je posvetio Platonovoj nauci o državi. Govoreći o Platonovom shvaćanju države, Krstić uočava kako se ta njegova država ima ostvariti po: „odvijeku određenim načelima uma“. Nadalje, Platon je svoju državu zasnovao na odgoju jer: „Odgoj naprotiv zahvaća pojedinca u času stvaranja navika te ga svrhovito razvija u takva člana zajednice, koji će u svakom trenu života samostalno razabirati i djelovno

⁵⁶⁸ Usp. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačtva*, str. 296.

⁵⁶⁹ K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačtva*, str. 296-297.

⁵⁷⁰ Usp. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačtva*, str. 297.

⁵⁷¹ Usp. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačtva*, str. 298.

⁵⁷² K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačtva*, str. 298.

ostvarivati one vrhovne vrednote, na kojima se temelji svaki pozitivni zakon“.⁵⁷³ Krstić spominje i Platonovu zamisao prema kojoj bi umnici ili filozofi vladali državom jer je i sam iskusio što znači kada jedan čovjek svoju vladavinu pretvori u tiraniju, a s druge strane nije vjerovao da masa može stvoriti urednu državu.⁵⁷⁴

Komentirajući Platonov nauk o državi, Krstić smatra kako je ta Platonova zamisao države previše hladna i ukočena te da u njoj nema radosti i slobode. Unatoč tomu smatra kako je Platonova *Država* pokušaj da se u obliku nacrtu izlože temeljna načela koja bi trebala biti prisutna u svakoj društvenoj zajednici, ukoliko želi napredovati. Na koncu, Krstić ovom djelu priznaje trostruku vrijednost: filozofsku, umjetničku i mističku.⁵⁷⁵

Bez obzira na to što je Krstić imao poštovanja za to djelo i za Platonovu filozofiju općenito, Zimmermann je Krstiću prigovorio zbog nerazumijevanja Platonove filozofije. Na tu primjedbu Krstić je oštro odgovorio na stranicama *Hrvatskog naroda*. Zanimljivo je napomenuti i činjenicu da je Zimmermann koristio termin „neki naš pisac“ ne imenujući autora kojemu je prigovor upućen, dok je s druge strane Krstić već u naslovu svog odgovora jasno prozvao Zimmermanna: *Dodatak o jednom našem piscu – Povodom jednoga ulomka u najnovijem djelu sveučilišnog prof. Dra. Stjepana Zimmermanna*.⁵⁷⁶ Krstić je želio opovrgnuti Zimmermannove navode da je imoralist i etički relativist. Opovrgavajući Zimmermannove tvrdnje te se opravdavajući Krstić je napravio grešku veću od one koju je želio ispraviti: naime, pokazao se kao spoznajni subjektivist. Stoga također na stranicama *Hrvatskog naroda*, Zimmermann odmah i odgovara Krstiću. Uredništvo *Hrvatskog naroda*, a čiji je i Krstić član, odmah je u istom broju i na istoj stranici donijelo brzi Krstićev odgovor: Zimmermann se koristi ispraznim skolastičnim riječima. Doslovno stoji napisano: „To što - vojujući za 'objektivizam' - prof. dr. Zimmermann gura moja razlaganja u okvir 'subjektivizma', ima sasvim verbalno skolastičko značenje. Takva prostodušna dieljenja mišljenja na subjektivistička i objektivistička sjeća me na zastarjele drame, u kojima se karakteri diele na 'vragove' i 'anđele“.⁵⁷⁷ S puno više detalja, i kontekstualizirajući tu raspravu u širi okvir, ovu polemiku obradio je i Višeslav Aralica u svom radu o *Platonovoj Državi u NDH*.⁵⁷⁸

⁵⁷³ K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačva*, str. 300.

⁵⁷⁴ Usp. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačva*, str. 301.

⁵⁷⁵ Usp. K. KRSTIĆ, *Platon: filozof stvaralačva*, str. 302.

⁵⁷⁶ Kruno KRSTIĆ, *Dodatak o jednom našem piscu – Povodom jednoga ulomka u najnovijem djelu sveučilišnog prof. Dra. Stjepana Zimmermanna*, u: *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 860, 15. X. 1943., str. 5.

⁵⁷⁷ Kruno KRSTIĆ, *Odgovor Dra. Krune Krstića – Pozadina njihovih prigovora*, u: *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 876, 4. XI. 1943., str. 5.

⁵⁷⁸ Usp. V. ARALICA, *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura*, str. 701–729.

2.3. Krstićeva *Filozofija u Hrvatskoj* i Harapinov⁵⁷⁹ *Razvitak filozofije kod Hrvata*

Zahvaljujući Bojanu Marottiju i Zlatku Posavcu, Kruno Krstić jedan je od naših najistraživanijih filozofskih pisaca u NDH. Osim njih dvojice i Mladen Švab također je zaslužan što je istraživačima dostupna i cjelokupna Krstićeva bibliografija. Budući da smo već govorili o Krstićevim priložima filozofiji jezika, sada ćemo prijeći na njegov prikaz povijesti filozofije u Hrvatskoj. Upravo je Krstićev povijesni pregled *Filozofija u Hrvatskoj* bio središnje djelo koje je Posavac u svom opširnom članku pod naslovom *Kruno Krstić kao povijesnik hrvatske filozofije* istraživao. Posavac uz korektno navođenje nekoliko prijašnjih prikaza povijesti hrvatske filozofije (Marković,⁵⁸⁰ Božitković,⁵⁸¹ Vanino,⁵⁸² Mužinić⁵⁸³), uz Krstića i Teofila Harapina posebno ističe radove Zimmermanna⁵⁸⁴ i Bazale.⁵⁸⁵ Međutim, niti oni nisu dosegli, smatra Posavac, važnost Harapinova priloga, a posebno Krstićeva kojega je ocijenio epohalnim. Iako je sasvim jasno kako su i Harapin i Krstić zaslužni hrvatski intelektualci, čini nam se da je Posavčeva ocjena, a tu posebno mislimo na smisao i domete koje Posavac pripisuje ovom Krstićevu prikazu ponešto uveličani. Značenje tih djela Posavac vidi ne samo i isključivo u njihovom sadržaju, već je značajno također i razdoblje u kojem su napisana, tj. za vrijeme trajanja NDH. Kako smo već ustvrdili u poglavlju o kulturnom i političkom okviru nastanka i djelovanja NDH, nema nikakve dvojbe kako je nakon uspostave nove

⁵⁷⁹ Josip Teofil Harapin (1883.-1944.), svećenik, franjevac. Od 1904.-1908. bogoslov je u Zagrebu, a od 1908. do 1911. studira u Rimu. I 1920. će ponovno na službu u Rim, a u međuvremenu objavio je dvije knjige *Razum i vjera* (Mostar, 1918.) i *Obstoji li Bog?* (Mostar, 1919.). Godine 1922. postigao je doktorat iz istočnih kršćanskih znanosti, a 1927. se vraća u domovinu jer je biran za provincijala. 1933. po treći put je u Rimu gdje predaje istočno bogoslovlje i znanost o religijama. U akademskoj godini 1938/1939. pozvan je na Bogoslovni fakultet sveučilišta u Zagrebu te tu predaje *Uvod u filozofiju te Povijest filozofije*. God. 1941. postaje docent, a 1943. god. izvanredni profesor. Umro je 1944. godine. Osim članka *Razvitak filozofije kod Hrvata (Croatia sacra, 11-12 (1943.), br. 20-21, str. 153-172.)*, napisao je samo nekoliko prikaza filozofskih knjiga. Detaljnije i Harapinovu životu i djelu vidjeti u: Franje Emanuel HOŠKO, *Život i rad Teofila Harapina*, u: *Kačić*, 3 (1970.), str. 161.-176.; Harapin, Josip Teofil, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, F. E. Hoško, P. Čošković, V. Kapitanović (urr.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2010., str. 220-221.

⁵⁸⁰ Franjo MARKKOVIĆ, *Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV do XVII*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1 (1975.), br.1-2, str. 255-279.

⁵⁸¹ Juraj BOŽITKOVIĆ, *Ljetopisne bilješke*, u: *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.), br. 1, str. 160-173; 365-371. i 501-503.

⁵⁸² Mislav VANINO, *Povijest filozofske nastave u Isusovačkoj Akademiji u Zagrebu 1638-1773*, u: *Život*, 10 (1929.), br. 2-4, te poseban otisak.

⁵⁸³ Aleksandar MUŽINIĆ, *Filozofija kod Hrvata od 1918. do 1938.*, u: *Učitelj*, Beograd, (1939.), br. 3-4, te poseban otisak.

⁵⁸⁴ Stjepan ZIMMERMANN, *Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj. Filozofija u Hrvatskoj zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina*, Zagreb, 1929.

⁵⁸⁵ Albert BAZALA, *Filozofska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma na ovamo*, Obzor – Spomen knjiga 1860-1935, Zagreb, 1935., str. 120-123.

vlasti u travnju 1941. došlo do naglog procvata na području kulturnog stvaranja, a osobito u izdavaštvu. Osim toga, činjenica je da nova vlast nije imala na umu samo plemenite ciljeve u prosvjetnom djelovanju kulture na narod, već je željela iskoristiti kulturu kao argument i kao sredstvo implementacije ustaške ideologije u tadašnje društvo. Okvir ustaške ideologije iskorištavao je kulturu za svoje političke ciljeve, a njezin neuspjeh u podvrgavanju kulture nalazi se kako u prirodnom otporu kulture svakoj prisili, tako i u činjenici da je najteže ideološki odgojiti neovisne i kulturno izgrađene pojedince koji su se već formirali kao intelektualna elita tadašnjega hrvatskoga društva. Ti isti pojedinci koristili su kulturu kao prostor otpora i prostor izraza svoga nezadovoljstva, kao što će ga koristiti i nakon travnja 1941. godine.

Osim toga, potrebno je istaknuti kako je Kruno Krstić kao svestrano naobraženi intelektualac dobio zadatak da za zbornik *Naša domovina* napiše pregled hrvatske filozofije. Taj je zbornik tiskan 1943. godine. Slično je bilo i u slučaju kod Mužinića koji je napisao pregled hrvatske filozofije od 1918. do 1939., a zapravo ga je zbog svoje osobne zauzetosti za taj zadatak delegirao filozof Pavao Vuk-Pavlović. Ukoliko ćemo analizirati tadašnji aktualni trenutak, dakle tijekom 1942. godine kada je i nastala ideja o reprezentativnom zborniku koji će biti kompendij povijesti, kulture i znanosti u Hrvata, uredniku Filipu Lukasu na raspolaganju su za taj posao stajali i kompetentniji, tj. afirmiraniji filozofski pisci od Krstića poput Alberta Bazale, preko Stjepana Zimmermanna, pa i Teofila Harapina. Uvidom u Krstićevu bibliografiju jasno se nadalje vidi da je, ukoliko ga usporedimo s navedenom trojicom, njegov filozofski opus do tada gotovo pa zanemariv. Ne prejudicirajući istraživanja koja će otkriti konkretnije podatke, Krstić je sigurno bio sposoban, rezultat to svakako govori, za obaviti taj zadatak, ali smatramo kako u tom trenutku filozofi Bazala i Zimmermann nisu bili na osobitoj cijeni kod ustaških vlasti te je Krstić zapravo bio logičan izbor.

Što se tiče Posavčeve sintagme epohalnosti, tj. da su Krstićev, a i Harapinov pregled, tiskani upravo tijekom 1943. godine sama po sebi ne govori toliko odlučno u prilog toj tvrdnji. Naime, u povijesti hrvatske filozofije prve polovice XX. stoljeća, kako je to i Posavac naveo, već je tiskano nekoliko prikaza povijesti hrvatske filozofije, s tim da je prilog Aleksandra Mužinića tiskan neposredno prije početka rata. Dakle, i u Kraljevini Jugoslaviji ovi su prilozi mogli biti tiskani, a razlog zbog kojega su tiskani ipak tijekom 1943. nalazi se samo u većoj dostupnosti novčanih sredstava za tisak.

U istom radu o Harapinovu pregledu Posavac kaže: „Za Harapinov pak pregled, o kojem se šuti u hrvatskim filozofskim istraživanjima nerazborito i nepravedno, valja reći

da unatoč faktografskoj razvedenosti te uvođenju ponekih svjetovnih komponenti filozofije, predstavlja pregled što se u osnovi, tacite i ponešto možda modificiran, ipak oslanja na Zimmermannovu pretpostavku⁵⁸⁶. Pod Zimmermannovom pretpostavkom Posavac smatra nastojanje da se povijest hrvatske filozofije u svom korijenu, a i po glavnim predstavnicima, nalazi u svećeničkom staležu. Nema nikakve sumnje da ćemo, pobrajajući sve filozofske pisce koje je Harapin spomenuo, naći više klerika nego laika. Međutim, ako uzmemo u obzir i najobjektivniji pristup hrvatskoj kulturnoj baštini, u njemu ćemo sigurno barem do 19. stoljeća naći pretežit pa i možda prevladavajući utjecaj svećenstva u toj ulozi. Razlozi su jasni. Naime, svećenici su se po svom položaju u društvu i materijalnim mogućnostima mogli bez većih problema školovati na boljim crkvenim, ali ne samo crkvenim, fakultetima diljem Europe.

Druga prednost koju Posavac vidi u Krstićevu prikazu u usporedbi s Harapinovim jest u samom konceptu: Harapinov je prikaz koncipiran kronološki, a Krstićev povijesno.⁵⁸⁷ Čini nam se da, općenito gledano, Posavac zahvaljujući svojoj nedvojbenoj erudiciji upisuje u pojedine Krstićeve rečenice i stavove više značenja nego što ih je možda i sam autor imao na umu.

Sada ćemo prikazati Krstićevo istraživanje *Filozofija u Hrvatskoj* prateći paralelno i Harapinov prikaz.⁵⁸⁸

Govor o filozofiji u Hrvatskoj Krstić započinje riječima o nedovoljnoj istraženosti sadržaja pučkih umotvorina, kao što su poslovice, pjesme, pripovijetke i sl., a koje proizlaze iz vjerovanja, životnih navika i običaja puka. Uz to, nedovoljno je s filozofske i s psihološke strane obrađena i jezična građa hrvatskih narodnih govora, a što prema Krstiću: „Nesumljivo u sebi krije oseburne crte hrvatskoga duhovnoga bića, odnosno prirodne pretpostavke hrvatske narodne filozofije“.⁵⁸⁹ Početci znanstvenog i filozofskog rada kod Hrvata prema Krstiću nisu samonikli, a razloge tomu pronalazi s jedne strane u samom narodnom značaju, a s druge, u povijesnoj sudbini Hrvatske. Naime, Krstić ističe kako su Hrvati doseljenjem u sadašnje krajeve pretežno imali poljodjelske navike te je

⁵⁸⁶ Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač*, str. 268-296.

⁵⁸⁷ Usp. Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač*, str. 270.

⁵⁸⁸ Zanimljivo je ovdje primijetiti kako je časopis *Croatia Sacra*, u kojem je Harapinov prilog tiskan, izdan 1943. godine u čast prve godišnjice Nezavisne Države Hrvatske, te je tematski vrlo slično koncipiran kao i zbornik *Naša domovina*. Tako u tom broju četrnaest autora na gotovo četiri stotine stranica donose preglede hrvatskog narodnog života (Lovre Katić), odnose Hrvata prema Svetoj Stolici (Petar Grgec), povijest hrvatskih biskupija (Draganović), pregled povijesti redovništva (Josip Butorac), povijest književnosti (Ljubomir Maraković) itd.

⁵⁸⁹ Kruno KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, Tiskara Matice hrv. akademičara, Zagreb, 1943., str. 3.

kod njih izostala želja za izgrađivanjem gradova. U preuzimanju postojećih gradskih nastambina, dolazilo bi do sljublivanja sa starosjediocima. Kada je riječ o povijesnoj sudbini Hrvata, onda Krstić ističe kako je: „Teška politička sudbina naroda glavni razlog, zašto se znanstveni oblici kulturnoga života razvijaju prilično kasno i nesamostalno“.⁵⁹⁰ Naime, Krstić smatra kako su razdoblja mira koja su preduvjet za nesmetano filozofsko i kulturno stvaralaštvo, u životu Hrvatske više iznimka, nego pravilo.

Harapin svoj prikaz započinje govorom o filozofskoj nastavi Hrvata općenito. „Početci filozofske nauke bili su donešeni u Hrvatsku zajedno s kršćanstvom i crkvenopravnim ustanovama sa Zapada“.⁵⁹¹ S time se slaže i Krstić: u doba kada Hrvati dolaze u dodir s kulturom i civilizacijom europskog zapada, taj je zapad ujedinjen kršćanskom misli i rimskom crkvenom organizacijom te se sve odvija u krugu crkvenih ustanova, a upotrebljava se latinski jezik. Osim toga, Krstić jasno ističe kako su jedini predstavnici obrazovanosti bili crkveni redovi te su tako i kod Hrvata upravo samostani različitih redova bili stoljećima jedina utočišta znanstvenog i filozofskog zanimanja i stvaralaštva. Krstić nadalje piše kako se tek u drugoj polovici 15. stoljeća javljaju i prve vijesti o Hrvatima kao istaknutim radnicima na području teologije i filozofije.⁵⁹² Harapin je nešto detaljniji u svom prikazu te posebno ističe pojedine redove kao nosioce kulture na hrvatskom narodnom području (Benediktince, Dominikance, Franjevce, Pavline i Isusovce).⁵⁹³ Od hrvatskih filozofa iz toga razdoblja Krstić nabroja redom:⁵⁹⁴ *Juraj Dragišić, Benko Benković, Grgur (Natalius) Budisaljčić, Augustin (Stjepan) Nalješković, Klement Ranjina, Ambrozije Gučetić, Petar Gučetić, Nikša Gučetić, Miho Monaldi, Juraj (Georgius Raguseus), Antun Medo, Franjo Petriš, Marko Marulić* te Krstić spominje i još neke hrvatske pisce-književnike, a u čijim se pjesničkim djelima može naći i poneka filozofska misao te nabroja Lucića, Hektorovića, Zoranića, Vetranića, Gundulića i dr.⁵⁹⁵

Govoreći o 17. st. Krstić ga vidi siromašnijim od prošlog stoljeća. U to se vrijeme osnivaju mnoge crkvene škole te se filozofski rad stavlja u okvire *philosophiae perennis* ne dopuštajući jači zamah slobodnom stvaralaštvu. Osim toga, najveći dio radova nastao u tom vremenu nalazi se neproučen i pohranjen u rukopisima u samostanskim bibliotekama. Od filozofa u 17. st. Krstić navodi slijedeća imena: Stjepan Gradić, Vicko

⁵⁹⁰ K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 3-4.

⁵⁹¹ T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 153.

⁵⁹² Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 5-6.

⁵⁹³ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 155-157.

⁵⁹⁴ U kurzivu su imena onih filozofa koje je u svom radu spomenuo i Harapin.

⁵⁹⁵ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 7-12.

Kommenović, *Ivan Borea* te Franjo Jambreković.⁵⁹⁶ Zanimljivo je da je Harapinov prilog ovome razdoblju nešto bogatiji, možda upravo zbog razloga kojega spominje i Krstić: filozofija se jače razvija unutar sasmostana i crkvenih škola. Tako Harapin spominje Matiju Ferkića, Franju Jambrekovića, Andriju Makara, Gašpara Malešića itd. koje Krstić ne spominje.⁵⁹⁷

18. st. doba je racionalizma i prosvjetiteljstva. U tom razdoblju nezaobilazno je ime isusovca Ruđera Josipa Boškovića (1711.-1878.). Uz njega Krstić spominje i Benedikta Stojkovića (1714.-1801.), Andriju Kačića Miošića (1696.-1760.), Andriju Dorotića (1761.-1837.), B. Ribarovića, P. Bujasa, M. Dragičevića, F. Lastrića i dr. U Hrvatskoj, nadalje, nemamo filozofskih djela zagovaratelja racionalističko-prosvjetiteljskih ideja.⁵⁹⁸ Harapin također spominje sve ovdje navedene filozofe.⁵⁹⁹

Na prijelazu iz 18. u 19. st. Krstić filozofski život opisuje kao potpuno mrtvilo dok uglavnom životare skolastička filozofija u samostanskim i drugim crkvenim učilištima. Stoga ne čudi da je i ovo razdoblje puno bogatije u Harapinovom prikazu: Filip Varešanin, Rafo Barišić, Simeon Čučić-Vučenović itd.⁶⁰⁰

Filozofski život oživljava u drugoj polovici 19. st. kada se u okviru narodnog preporoda javlja i filozofska knjiga pisana narodnim jezikom te se sada pokraj crkvene filozofije razvija i svjetovna filozofija. Na početku narodnog preporoda nije postojao sukob između crkvene i svjetovne filozofije te o tome Krstić piše: „Čitavo je duhovno raspoloženje toga doba prožeto stoljetnom katoličkom predajom, a Preporod je i načelno sklon katolicizmu kao poviestnoj komponenti hrvatskoga narodnoga bića“.⁶⁰¹ Uostalom, ističe nadalje Krstić, i među prvacima književnog i znanstvenog rada stoje i dobrim dijelom katolički svećenici poput Stossa, Webera, Mesića, Račkog i drugih.⁶⁰² Sukob između crkvene i svjetovne filozofije počinje se javljati tek nakon pada apsolutizma, tj. oko osmog desetljeća. Osim ovoga sukoba, u to vrijeme događa se i odlučujući događaj za razvoj znanstvene filozofije: osnutak Zagrebačkog sveučilišta (1874.). U tom vremenu Krstić nabraja slijedeća imena narodnih boraca: Ante Starčević (1823.-1896.), Eguen Kvaternik (1825.-1871.), Mihovil Pavlinović (1831.-1887.). U Harapinovu prikazu ova imena ne nalazimo. Na području crkvene filozofije na narodnom jeziku, ona je nastavak

⁵⁹⁶ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 12-13.

⁵⁹⁷ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 161-162.

⁵⁹⁸ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 13-15.

⁵⁹⁹ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 164.

⁶⁰⁰ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 165-166.

⁶⁰¹ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 18.

⁶⁰² Harapin ih ne spominje.

one filozofske predaje koja u Hrvatskoj traje već stoljećima te je upravo osnutak Zagrebačkog sveučilišta prema Krstiću važan uvjet za snažan procvat i te filozofije. Od imena navodi: Josip Stadler (1843.-1918.), Antun Bauer (1856.-1940.), Adolfo Weber Tkalčević, Ante Petrić (1829.-1908.).⁶⁰³ Harapin navodi sve osim Tkalčevića.⁶⁰⁴

Što se tiče nastavnika filozofije na Mudroslovnom fakultetu sveučilišta u Zagrebu, Krstić kao prvoga, a ujedno i kao začetnika svjetovne filozofije u Hrvatskoj, predstavlja Franju Markovića (1845.-1914.). Ističe njegov pjesnički i filozofski rad, a na poseban način rad na području estetike (*Razvoj i sustav obćenite estetike*, 1902.) te spominje također i njegov rektorski govor *Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita* (1882.). I Harapin piše detaljno o Markoviću, ali nigdje ne spominje da je on bio začetnikom svjetovne filozofije.⁶⁰⁵ Uz Markovića Krstić spominje nadalje Gjuru Arnolda (1854.-1941.) i njegovu raspravu *Zadnja bića* ističući kako se Arnold za vrijeme svog filozofskog razvoja sve više približavao ortodoksnom katoličkom gledanju smatrajući vjeru vrhovnim životnim uporištem.⁶⁰⁶ Harapin je u svom prikazu Arnolda nešto detaljniji, te također ističe njegovo približavanje neoskolastici.⁶⁰⁷

Navodeći borbu između »starih« i »mladih«, Krstić piše kako se tu radi o borbi u kojoj su »naprednjaci« svim silama nastojali oslabiti utjecaj klera na javni kulturni život. Filozofsko naličje tog sukoba prema njegovu je mišljenju dosta šareno, a sintezu ideja »naprednjaka« Krstić pronalazi u djelima Davorina Trstenjaka (1848.-1921.) *Uzgoj čovjeka borca*, 1909., *Etika*, 1910., *Kulturna povijest*, 1914. te Ljudevita Dvornikovića, u djelu *Uzgojna ideja u kulturnoj povijesti čovječanstva*, 1911. Osim njih, Krstić spominje i još neka imena: Antun G. Matoš (1873.-1914.), Milan Marjanović, Ante Radić (1868.-1919.) te Milan Šufflay (1879.-1931.). Oni koji su zastupali katoličko stajalište jesu: Urban Talijski, Josip Marić, Andrija Živković, Fran Barac, Stjepan Bakšić, Josip Carević, Ante Alfirević, Karlo Eterović.⁶⁰⁸ Nikoga od navedenih ne nalazimo kod Harapina.

Uz Markovića i Arnolda, Krstić navodi kako je i Albert Bazala predstavnik znanstvene filozofije. Navodi njegovo djelo *Povijest filozofije* u tri sveska (1906., 1909., 1912.), *Metalogički korijen filozofije* (1924.), *Svijest i svijet* (1942.). Osim ovih djela, ističu se i monografije ili filozofski portreti Franje Markovića i Marka Marulića. Krstić ističe i Bazalinu zaslugu za osnivanje Pučkog sveučilišta 1912. god. Prije Bazale povijest

⁶⁰³ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 16-19.

⁶⁰⁴ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 166.

⁶⁰⁵ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 167.

⁶⁰⁶ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 20-21.

⁶⁰⁷ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 168.

⁶⁰⁸ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 22-24.

filozofije pokušali su napisati Ljuboje Dlustuš (1850.-1921.), ali je obradio razdoblje samo do Sokrata, te Stjepan Matičević (1880.- 1941.).⁶⁰⁹

Od novoskolastičkog pravca Krstić ističe Stjepana Zimmermanna te nabraja njegova djela s područja filozofije (*Opća noetika*, 1918., *Uvod u filozofiju*, 1922., *Temelji filozofije*, 1934., *Filozofija i religija*, 1936., itd.). O Zimmermannu Krstić piše: „Po svom je radu Zimmermann ne samo središnja ličnost suvremene katoličke filozofije u Hrvatskoj, nego i pokretač novog, suvremenom stanju evropske misli prilagođenog smjera u toj filozofiji“.⁶¹⁰ Harapin o Zimmermannu kaže: „Da je Dr. Zimmermann sva svoja djela pisao na kojem velikom europskom jeziku, nema sumnje, da bi se njegovo ime pronosilo po svjetskoj literaturi. [...] Ali i ovako je njegovo ime prodrlo daleko preko granica naše domovine i on je ušao u poviest filozofije kao najjači predstavnik novoskolastike u Hrvatskoj“.⁶¹¹

Nadalje, Krstić spominje i psihologijski smjer u Hrvatskoj koji predstavlja Vladimir Dvorniković. Spominje i Pavla Vuk-Pavlovića, Marijana Tkalčića, Stjepana Patakia, Vladimira Filipovića, Marijana Petrasa, Franju Šanca, Karla Grimma, Josipa Lacha, Vilima Keilbacha, Đuru Gračanina, Hiacinta Boškovića, Karla Balića, Jurja Božitkovića, Miroslava Vanina. U grupu onih autora kojima je filozofija sporedno zanimanje Krstić smješta: Zdenka Vernića, Vjekoslava Rotkvića, Ivu Pilara, Dragu Čepulića, Daniela Uvanovića, Ivana Nevistića, Aleksandra Mužinića, Stjepana Markuša. Od ženskih radova Krstić ističe disertaciju Marije Bride, *Život – doživljaj* iz 1937. godine. Na koncu, u kritici marksizma Krstić ističe Julija Mankanca te Ivana Oršanića.⁶¹² Ovih samo nabrojanih imena ne nalazimo kod Harapina, ali budući se tu zaista radi samo o nabranjanju suvremenih filozofa, a koji su većinom u to vrijeme još aktivni, u tom Harapinovom izostavljanju ne možemo ustvrditi neki značajan nedostatak u odnosu na Krstićev prikaz.

Općenito govoreći, usporedivši ova dva vrijedna rada vide se jasne razlike, ali i sličnosti u pristupu. Razlika je izražena u onim dijelovima u kojima Harapin inzistira i nabraja filozofske pisce, uglavnom svećenike, a koji imaju manju vrijednost, odnosno nisu toliko poznati niti danas, a Krstić više ističe svjetovnu komponentu filozofije. Svakako, ova dva prikaza skladno se nadopunjuju i u njima se nalaze pozitivni doprinosi hrvatske filozofske baštine.

⁶⁰⁹ Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 24-25.

⁶¹⁰ K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 27.

⁶¹¹ Usp. T. HARAPIN, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, str. 172.

⁶¹² Usp. K. KRSTIĆ, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, str. 27-32.

3. Ostali značajniji Krstićevi filozofski tekstovi u NDH

U ovom poglavlju predstaviti ćemo ukratko još dva Krstićeva značajnija filozofska teksta koje još nismo spomenuli, a to su: *Istina i stvarnost*⁶¹³ te *Ideologija i društvena stvarnost*.⁶¹⁴

U prvom radu Krstić započinje etimologijom hrvatske riječi „istina“ koja je sastavljena od „isti, isto“, te je u toj etimologiji skrivena: „pomisao, da je istina relacioni pojam, da uključuje dva odnosišta, među kojima vlada odnos podudaranja, identiteta, »ist-ine«“. ⁶¹⁵ Osim toga, ističe kako se čini da i sama etimologija riječi „istina“ upućuje na poznatu definiciju istine sv. Tome Akvinskog: *podudaranje istine sa stvarnošću*. Iako je Aristotel i prije sv. Tome Akvinskog bio zastupnik mišljenja da je istina relacijski pojam, ipak ovoj su definiciji izneseni i stanoviti prigovori poput toga da mišljenje i stvarnost nisu usporedivi. Polazi od činjenice kako se u današnjoj filozofiji često naglašava kako je istina vrijednostan odnosno normativan pojam: „Istinit je sud zato istinit, jer, pokraj drugih mogućih sudova o istoj stvarnosti, upravo on vrijedi za stvarnost, zadovoljava zahtjevu (normi) podudarnosti, slaganja sa stvarnošću“. ⁶¹⁶ Čovjek pojedinac sud stvara na sljedeći način: 'neposredno doživljavajuću cjelinu čovjek dijeli na elemente subjekta i predikata te ih onda ponovno ujedinjuje priricanjem, te sada doživljaj dobiva jednu racionalnu ili logičku ekspoziciju'. To dijeljenje na subjekt i predikat potrebno je, smatra Krstić, jer time imamo mogućnost da vlastiti doživljaj priopćimo drugima te također to nam daje mogućnost da jedan pojedinačni doživljaj povežemo s drugima. ⁶¹⁷

Krstić ističe kako sama činjenica da se stvarnost može promatrati kroz prizmu pojedinca doživljavaoca nije međutim ujedno i dovoljan razlog da se stvarnost i poistovjeti s tim aspektom. Naime, elementi suvislosti koji povezuju psihičke svjetove različitih ljudi jesu subjektivan odraz objektivne stvarnosti, a na nju ujedno i mislimo kada govorimo o istini. Nadalje, govoreći o objektivnim podacima, Krstić misli kako je njihova karakteristika da se mogu sustavno održati u toku promjenjiva doživljavanja te nas ovo dovodi do idućeg važnog pitanja o pojmovima. ⁶¹⁸ Kada je riječ o pitanju o istini i

⁶¹³ Kruno KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 1, str. 11-27.

⁶¹⁴ Kruno KRSTIĆ, *Ideologija i društvena stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 11-12, str. 608-615.

⁶¹⁵ Kruno KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 1, str. 11.

⁶¹⁶ K. KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, str. 13.

⁶¹⁷ Usp. K. KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, str. 13.

⁶¹⁸ Usp. K. KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, str. 15.

stvarnosti, onda je prema Krstiću potrebno uočiti dvostruku uvjetovanost pojmova. Što se tiče poimanja istine, Krstić podcrtava kako je činjenica da na svijetu ne postoje dva čovjeka koja bi se u svim svojim sudovima slagali te isto tako nema niti dvojice ljudi koji se ne bi u niti jednom sudu složili. Ovako razmišljajući, istina se onda oslanja na dva sloja stvarnosti: doživljaj kao takav i objektivni podatci. Raspravljajući o ovim do sada razlaganim pojmovima i primjenjujući ih na prihvaćenu definiciju istine na samom početku rasprave, Krstić dolazi do zaključka kako je istina u biti pojam koji ima različita značenja, a određena su onim slojem stvarnosti, s kojim je ljudsko mišljenje usklađeno. Tako istina može biti: „promatrana u sklopu pojedinčeva doživljaja, u krugu psihičke stvarnosti“ te apstrahirajući od »subjektivne istine«, nadalje: „istina je isto što i indeks podudarnosti, međusobne valjanosti i provjerivosti na sudovima“.⁶¹⁹

Navedenu dihotomiju Krstić će pokušati obrazložiti u svom razmatranju odnosa između ideologije i društvene stvarnosti. Krstiću činjenica da svaki čovjek na ovaj ili onaj način prijanja ili prihvaća određenu ideologiju, nije zapreka da bi se razmišljalo o samoj pojavi ideologije te u kojem odnosu stoji prema društvenoj stvarnosti. Polazeći od same riječi »ideologija«, Krstić smatra kako ona nije jednoznačna, ali u posljednje vrijeme kada se govori o ideologiji onda taj pojam ima sljedeće značenje. Krstić ga ovako shvaćena i prihvaća te o njemu razmatra u ovoj kratkoj raspravi: „Kada danas govorimo na pr. o fašističkoj, komunističkoj, ili demokratskoj ideologiji, mislimo izričito na skup ideja svoje vrste, koji na osobit način stapa i ujedinjuje nazore i raspoloženje pojedinaca u jednu zajedničku djelovno-borbenu svijest“.⁶²⁰

Govoreći o tome odakle ideološke zasade potječu, Krstić njihov uzrok pronalazi u pojedinčevom duhovnom svijetu, njegovim filozofskim, gospodarskim, političkim ili religioznim pogledima te je upravo to i razlog zašto se može govoriti o začetnicima pojedinih ideologija. Te osobne ideje postaju ideologijom prema Krstiću u onom trenutku kada iz tog uskog pojedinčevog kruga, prodru u široke mase postajući od filozofije ideologijom. Prelaskom na mase, te se ideje ravnaju po novim zakonima kolektivne psihologije i logike.⁶²¹

Krstić ideologiju samu po sebi i po njezinoj vlastitoj snazi koju posjeduje ne gleda kao onu koja se nužno mora odraziti i na društvo u cjelini. Naime, on smatra kako ideologija prikuplja kolektivnu energiju koja se onda kasnije može upotrijebiti ili za

⁶¹⁹ K. KRSTIĆ, *Istina i stvarnost*, str. 20.

⁶²⁰ Kruno KRSTIĆ, *Ideologija i društvena stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 11-12, str. 608.

⁶²¹ Usp. K. KRSTIĆ, *Ideologija i društvena stvarnost*, str. 609-610.

razaranje ili za veličanstvene pothvate te nastavlja: „Ciljevi, kako ih ideologija ocrtava, sami su po sebi samo kolektivni sni i utopije, ali društveni pokret, koji je prodahnut određenom ideologijom može – ako ga vode vredni i sposobni pojedinci dovesti do većega društvenog napretka“. ⁶²²

Na koncu svoga promišljanja o ideologiji, Krstić govori i o ideološkoj mržnji i simpatiji koje su vrlo česte kod onih koji prihvaćaju određenu ideologiju. Krstić ispravno primjećuje kako se tu radi o tome da se činjenicom kako je netko »naš« prekrivaju sve njegove mane i nesposobnosti, pa i opaćine, dok činjenica da netko pripada drugoj strani ili je »njihov« odmah dokida sve njegove vrline i sposobnosti, pa i na koncu dovodi se u pitanje i njegov opstanak kao takav. Krstić ovim promišljanjima ne želi pokazati koju bi ideologiju eventualno trebalo isključiti iz društva te to stajalište smatra besmislicom. Po njemu društvena su se zbivanja uvijek odvijala u znaku ideologija te je potrebno da osoba kao pojedinac o tome razmišlja. ⁶²³

Smatramo kako je ovo njegovo razmišljanje u potpunosti skladu s njegovom izjavom s početka ovoga prikaza, kada je na sastanku povjerenstva za jezik obranio slobodu savjesti pred slijepom dužnošću. ⁶²⁴

4. Krstićeva filozofska misao za vrijeme NDH

Što se tiče Krstićevog filozofskog rada, možemo reći kako kao autor zasigurno po broju objavljenih djela spada među plodnije filozofske pisce u NDH. Naime, napisao je desetak što dužih što kraćih filozofskih rasprava te je vodio polemiku s Franjom Šancem u tjedniku *Spremnost* te sa Stjepanom Zimmermannom u novinama *Hrvatski narod*. ⁶²⁵ Raspon tema koje je Krstić za vrijeme NDH u svojim radovima obuhvatio bile su od filozofije jezika, do rasprave o ideologiji te piše i o povijesti hrvatske filozofije.

Osim ovoga, smatramo važnim istaknuti i iznimno kratki osvrt na Croceovo poimanje komunizma o kojem Krstić govori, te taj kratki tekst spada u one tekstove za vrijeme NDH u kojima je pokušavano raskrinkati komunizam i njegovu ideologiju. Pisao je Krstić za vrijeme NDH i jezikoslovne i druge rasprave, međutim one ne spadaju u djela

⁶²² K. KRSTIĆ, *Ideologija i društvena stvarnost*, str. 613.

⁶²³ Usp. K. KRSTIĆ, *Ideologija i društvena stvarnost*, str. 614-615.

⁶²⁴ Usp. M. SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik*, str. 51.

⁶²⁵ Za ovu raspravu Višeslav Aralica između ostaloga kaže: „Bila je to kratkotrajna, na kraju i prilično mučna prepirka dva povrijeđena intelektualna ega; samo po sebi, ništa neobičnoga da se prepirka nije odvijala unutar jednog zatvorenog kulturnog sustava u kojem je izmjera različitih mišljenja bila sustavno ograničavana [...]“. V. ARALICA, *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura*, str. 726.

iz područja filozofije te ih zbog toga nismo niti spominjali niti obrađivali. Sve nam ovo dakle svjedoči kako je Krstić bio plodan pisac širokog intelektualnog zanimanja.

Rezimirajući Krstićevu filozofsku misao i za vrijeme NDH, ali i šire, složiti ćemo se s ocjenom Zlatka Posavca koji tvrdi kako Krstića ne smijemo gledati samo u prizmi njegovih: „izuzetnih filoloških, psiholoških, kulturoloških, enciklopedističkih itd. zasluga nego ga treba vidjeti također i kao izuzetno filozofski obrazovanog, izvornog, originalnog mislioca“ te nadodaje da kao što je Krstić: „bio prešućivan ili – barem – gurnut u drugi plan kao istraživač, kao poznavatelj i historiograf hrvatske filozofije, tako je ostao gotovo ne-spominjan i neuvažavan kao filozof. [...] Kao filozofu, što će mu tek trebati priznati, Krstićevo je mjesto u povijesti hrvatske filozofije koju je sam uspostavio vlastitom lucidnošću“.⁶²⁶ Međutim, ne možemo se u potpunosti služiti s drugom Posavčevom tvrdnjom u svezi s Krstićevim povijesnim pregledom povijesti hrvatske filozofije koji je objavio za vrijeme NDH, a Posavac ga ocjenjuje: „Upravo filozofijskim utemeljenjem u *povijesti* dobiva Krstićev kratki tekst *Filozofija u Hrvatskoj* za hrvatsku filozofijsku historiografiju *epohalno značenje*“.⁶²⁷ Ipak smo skloniji u njemu gledati, kao i doduše u Harapinovom povijesnom pregledu, ali i drugima te vrste, jedan pokušaj shematskog i što je moguće detaljnijeg, ali nikako i potpunog, povijesnog prikaza povijesti hrvatske filozofije. Moramo istaknuti kako su sve to vrijedni pokušaji kojima se utire put u pisanje cjelokupne povijesti hrvatske filozofije, a što do danas nije ostvaren zadatak, a to je, i tu se moramo s Posavcem i složiti, neodgodiva zadaća te ona mora biti napisana.⁶²⁸

⁶²⁶ Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 305.

⁶²⁷ Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 304.

⁶²⁸ Usp. Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 267.

Filozofijom kulture protiv nekulturnog doba - Albert Bazala i Vladimir Filipović

U travnju 1941. godine Albert Bazala najstariji je profesor filozofije na Mudroslovnom fakultetu, dok je najmlađi bio Vladimir Filipović. Ta razlika bila je izražena i u njihovom profesorskom statusu: naime, Bazala je bio u zvanju redovitog profesora, a Filipović docent. Osim toga, Bazala i Filipović nisu bili samo kolege na fakultetu, već su također surađivali i na drugim kulturnim i prosvjetiteljskim projektima, npr. na Pučkom učilištu koje je Bazala osnovao, a Filipović mu bio tajnikom.

Osim po nekim filozofskim preokupacijama, imali su i slične stavove prema novoj državi. Nigdje nismo našli da je zabilježeno kako su osobno bili oduševljeni dolaskom ustaša na vlast, iako je Albert Bazala kao predsjednik Akademije održao udvornički govor i pred poglavnikom Antom Pavelićem i pred doglavnikom i ministrom bogoštovlja i nastave Milom Budakom. Možemo reći kako su prihvatili novonastalu stvarnost takvom kakva jest te bi zapravo obojica filozofa pripadala Lasićevoj kategoriji autonomije kulture, a u našem slučaju radi se o autonomiji filozofije. Ovaj je stav zapravo bio najrašireniji među hrvatskim filozofima u tom kratkom povijesnom razdoblju.

Iako su obojica svojim filozofskim radovima pokušali afirmirati autonomiju kulture i filozofije, ipak Bazala je to činio u puno manjoj mjeri od samog Filipovića, a razloge tome navesti ćemo nešto kasnije. Osim radnog mjesta i sličnoga stava prema NDH, još im je jedna zajednička oznaka i slaba produktivnost u tom razdoblju. Zbog svih tih zajedničkih dodirnih točaka, smatramo kako ih je opravdano prikazati zajedno i u istom poglavlju.

Albert Bazala (1877.-1947.)

1. Život

Albert Bazala⁶²⁹ rodio se 13. srpnja 1877. god. Brnu u Moravskoj (Čehoslovačka). Budući da su mu se roditelji rano doselili u Hrvatsku, osnovno i srednjoškolsko obrazovanje završio je u Hrvatskoj. Tako je osnovnu školu polazio u Bjelovaru, gimnaziju u Bjelovaru, Slavonskoj Požegi i Zagrebu, gdje je i maturirao 1895. god.

⁶²⁹ U prikazu života i rada Alberta Bazale slijedimo uglavnom: Vladimir FILIPOVIĆ, *Filozofska misao Alberta Bazale. Povodom 100. obljetnice rođenja (1877.-1977.)*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 3 (1977.), br. 5-6, str. 7-25.; Franjo ZENKO, *Albert Bazala*, u: *Novija hrvatska filozofija*, Franjo Zenko (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 197-211., kao i *Hrvatski biografski leksikon i Hrvatsku enciklopediju*, sv. 2, 1942., Bazala, Albert, str. 298-299. (Kruno Krstić).

Studirao je filozofiju i klasičnu filologiju na zagrebačkom Sveučilištu (1895.–1899.) gdje je i doktorirao 1900. godine s disertacijom *Psihologijska nauka o apercipiji*. Habilitirao je za privatnog docenta 1904. god. studijom *Marulićev moralno-filozofski rad*. Od 1899. god. bio je nastavnik u gornjogradskoj gimnaziji u Zagrebu. God. 1905./1906. studira u Münchenu kod T. Lippsa i H. Corneliusa, u Jeni kod R. Euckena, u Halleu kod W. Reina, a u psihološkom institutu u Leipzigu kod W. Wundta, zatim u Pragu, gdje upoznaje T. G. Masaryka i F. Drtina. Masarik će imati znatan utjecaj na mladog Bazalu. Njemu je kasnije posvetio i jednu zasebnu studiju: *Masaryk-mislilac* (1930.).

God. 1909. postao je izvanredni profesor, a tri godine kasnije i redoviti profesor filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tu je s radio prekidima do 1944.⁶³⁰

Počasnim članom Hrvatskoga pedagoškog književnog zbora postao je 1909. god. Dopisnim članom JAZU postaje 1910., a pravim 1922. godine. Od 1933. do 1941. god. bio je predsjednik Akademije, kada ga je s te dužnosti skinuo Pavelić te je i prestao biti njezinim članom. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata i pada NDH, bio je jedan od petorice utemeljitelja nakon rata obnovljene Jugoslavenske akademije, međutim nije vraćen na mjesto s kojega je i skinut.⁶³¹ Bio je odbornik, tajnik i predsjednik Matice hrvatske, dekan Filozofskog fakulteta (1914./1915., 1932./1933.), rektor (1932./1933.) i prorektor (1933./1934., 1934./1935.) zagrebačkog Sveučilišta, odbornik Društva hrvatskih književnika te dugogodišnji tajnik, predsjednik (1930.–1932.) i doživotni počasni predsjednik Pučkog sveučilišta, a koje je na njegovu inicijativu 1912. godine i pokrenuto. Bazala je umro 12. kolovoza 1947. god.

2. Filozofsko stvaranje prije NDH

Bazalino filozofsko stvaralaštvo prije NDH bilo je vrlo bogato. Na prvom mjestu potrebno je istaknuti njegovo životno djelo: *Povijest filozofije* u tri sveska (1906., 1909., 1912.). Iako Goran Gretić u jednom članku piše: „Bazalina Povijest filozofije njegovo je mladenačko djelo koje je nastalo prije njegovih glavnih teorijskih radova, pa se stoga u

⁶³⁰ Kod Bazale je doktorirao veliki broj istaknutih znanstvenih radnika i stručnjaka: „J. Badalić, M. Brida, Z. Bujas, A. Ciliga, A. Cividini, M. M. Đurić, E. Ebenspanger, I. Esih, V. Filipović, F. Jelapić, B. Jurišić, K. Krstić, J. Makanec, S. Pataki, M. Petras, P. Vuk-Pavlović, F. Popp, J. Rohrbacher, I. Rossi, V. Rotkvić, M. Schneider, P. Slankamenac, Z. Smrekar, M. Tkalčić, Z. Vernić – na različitim područjima društvenih znanosti filozofiji, psihologiji, religiji, kulturnoj povijesti, pedagogiji, književnosti, umjetnosti“. Ljerka SCHIFFLER, *Filozofijsko nastojanje Alberta Bazale*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 14 (1988.), br. 1-2 (27-28), str. 101.

⁶³¹ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Filozofska misao Alberta Bazale. Povodom 100. obljetnice rođenja (1877.-1977.)*, str. 15.

njemu uglavnom ne zamjećuje da on povijest filozofije prosuđuje s vlastitog filozofskog stajališta“,⁶³² ipak stojimo na stajalištu, a koje zastupa i Franjo Zenko, da je njegova *Povijest filozofije* njegovo životno djelo.⁶³³ Time naravno ne želimo umanjiti njegove kasnije filozofske radove u kojima pronalazimo i njegovu originalnu filozofsku misao.

Nadalje, potrebno je istaknuti i njegovo značajno filozofsko djelo u kojem predstavlja svoj vlastiti misaoni pravac tzv. voluntarizam, *Metalogički korijen filozofije* (1924.). U ovom radu Bazala iznosi razloge koji ga uvjeravaju da filozofija ne može biti utemeljena isključivo na razumu i logici niti se filozofija kao takva razvija iz logike, nego ima svoje podrijetlo i u umjetnosti i religiji. Bazala ne upotrebljava riječ iracionalno, jer ima negativna prizvuk nego upotreblja riječ 'metalogično', a što je analogno 'metafizičkom'. Ovo djelo te Bazalini voluntaristički filozofski stavovi izazvali su polemiku između njega s jedne strane te filozofa Stjepana Zimmermanna s druge. Možemo reći kako je svojevrsni vrhunac tog filozofskog sukoba bilo predavanje koje je dana 8. lipnja 1935. god. Stjepan Zimmermann održao pred prepunom dvoranom u JAZU u kojem je snažno napao sve Bazaline argumente na kojima je gradio svoj filozofski sustav.

U vremenu prije NDH Bazala se zanimao za još jednu iznimno važnu temu: utemeljenje nacionalne filozofije. Prvi Bazalin rad na tome području jest *Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma na ovamo* (1935.) gdje Bazala između ostaloga piše kako:

U tom krugu misli dobiva i jugoslavenska ideja svoje moralno-kulturno značenje kao komplement hrvatskog narodnog osjećaja. Pa i ako je kasniji razvitak njezin doveo do pomjeravanja odnosa hrvatske nacionalne i skupne jugoslavenske misli, [...], nedostatak njezin nije u imenu ni u sadržini – nego u ljudima, koji nisu odgovorili intencijama, iz koje je rodjena.⁶³⁴

Treba još spomenuti i govor na svečanoj sjednici Akademije na Strossmayerov dan, 4. veljače, 1935. pod naslovom *O Jugoslavenskoj misli*. Za ovaj rad, Gretić piše: „Ova je Bazalina rasprava o jugoslavenskoj misli očito neka vrsta konkretizacije njegove ideje nacionalne filozofije, ali tu se ipak pokazuje i razjašnjava kako je ideja nacionalne filozofije zapravo ideja filozofije naroda, jedne određene duhovne-kulturne životne

⁶³² Goran GRETIĆ, *O ulozu i značenju povijesti filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 14 (1988.), br. 1-2 (27-28), str. 127.

⁶³³ Usp. F. ZENKO, *Albert Bazala*, str. 210.

⁶³⁴ Albert BAZALA, *Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma na ovamo*, Obzor, Spomen-knjiga 1860-1935., Tipografija, Zagreb, 1935., str. 123.

sredine, i to na temelju niza povijesno-kulturoloških odrednica“ te zaključuje: „No tu se istodobno i radi, a na temelju tog koncepta, i o programu ustrojstva, ali i preobrazbe aktualne južnoslavenske zajednice“. ⁶³⁵ Stjepan Kljajić smatra kako je upravo ovaj Bazalin politički pogled na jugoslavensku državu i njegova privrženost jugoslavenskoj ideji, a koji su na poseban način izraženi u njegovom govoru *O jugoslavenskoj misli*, u potpisivanju Zagrebačkog memoranduma krajem 1934. god. nakon marsejskog atentata na kralja Aleksandra te njegovo sudjelovanje u izradi nacrtu Ustava zagrebačkih intelektualaca 1937. god., gdje je: „zastupao [je] očuvanje jugoslavenskog političkog i kulturnog integriteta uz po njemu nužne reforme političkog sustava u pravcu unutarnje federalizacije zemlje“, bila još jedna važna točka sukoba njega i filozofa Stjepana Zimmermanna ⁶³⁶ jer se ovaj posljednji: „Približavao onim krugovima intelektualaca koji su jugoslavensku ideju smatrali preprekom razvoju hrvatske nacionalne i kulturne tradicije i u vezi s tim bili spremni zamišljati hrvatske zemlje izvan zajedničke jugoslavenske države“. ⁶³⁷

Posljednji rad o ovoj temi nosi naslov *O ideji nacionalne filozofije* (1937./1938.). ⁶³⁸ Prema Bazali pojam nacionalne filozofije obuhvaća puno više od samog zbroja

⁶³⁵ Goran GRETIĆ, A. Bazala – utemeljenje i konstitucija »Ideje nacionalne filozofije«, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 16 (1990.), br. 1-2 (31-32), str. 59.

⁶³⁶ Bilo bi povijesno neistinito tvrditi da Stjepan Zimmermann u jednom dijelu svog života nije bio za integraciju hrvatskog naroda s drugim južnoslavenskim narodima. O tome Kljajić piše: „U političkim razmišljanjima i stavovima prema međuratnoj jugoslavenskoj državi i položaju hrvatskog naroda u njezinim okvirima kod Zimmermanna razlikujemo dva razdoblja. U prvom, od stvaranja jugoslavenske države 1918. do atentata u beogradskom parlamentu 1928., podržavao je jugoslavenski koncept hrvatske političke i kulturne tradicije po kojem je hrvatski narod realizaciju svog političkog, kulturnog i ekonomskog prosperiteta trebao realizirati u integraciji s drugim južnoslavenskim narodima. U drugom razdoblju, nakon atentata u parlamentu i uvođenja diktature koja je ideologijom jugoslavenskog nacionalnog integralizma nastojala radikalno negirati hrvatsku nacionalnu tradiciju, Zimmermann odbacuje jugoslavenski koncept. Definitivan razlaz s jugoslavenskim konceptom nastupio je nakon propasti diktature, kada se pridružio onim krugovima intelektualaca koji su zastupali ideje hrvatske narodne individualnosti“. S. KLJAJIĆ, *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, str. 574.

⁶³⁷ S. KLJAJIĆ, *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, str. 561-562. „Vrhunac polemike između njih dvojice dogodio se 1934., kada je na filozofskom kongresu u Pragu Bazala u prikazu suvremene jugoslavenske filozofije izostavio spomenuti Zimmermannov doprinos koji je bio toliki da je već tada predstavljao najplodnijeg i najsvestranijeg hrvatskog filozofa međuratnog razdoblja. Motivi koji su vodili Bazalu u izbjegavanju spomena Zimmermanna prije svega su osobni animozitet i suprotni filozofski pogledi, iz čega je proizlazilo otvoreno rivalstvo u filozofskim diskusijama, a zatim i motivi ideološke naravi prema kojima neoskolastička filozofija iz vizure intelektualca i filozofa liberalnih usmjerenja nije ni filozofija niti jugoslavenska kulturna stvar, nego isključivo stav jedne religije“. S. KLJAJIĆ, *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, str. 562.

⁶³⁸ Goran Gretić krivo piše kada i u tekstu i u bilješki gdje se poziva na to djelo stavlja da je tiskano 1930. godine. Usp. G. GRETIĆ, A. Bazala – utemeljenje i konstitucija »Ideje nacionalne filozofije«, str. 61. Franjo Zenko piše kako je ovo djelo „Objavljeno u Alma mater Croatica – Glasnik Društva za Strossmayerovo sveučilište, god. I. Zgb., rujan 1937, br. 1. Ponovno pretiskano u zasebnom izdanju u seriji Knjižica prijatelja Hrvatskog sveučilišta (br. 3) 1938. [...]“. Franjo ZENKO, *O ideji (hrvatske) nacionalne*

znanstvenih djela o teoretskim i povijesnim pitanjima, tj. pogleda i tumačenja svijeta napisanima na nekom narodnom jeziku ili rečeno Bazalinim riječima: „I pojam nacionalne filozofije obuhvaća više no samo skup naučnih djela o problemima i historiji naziranja na svijet i život, sastavljenih u narodnom jeziku, a od domašnjih autora [...]“.⁶³⁹ Franjo Zenko uvjeren je kako ideja nacionalne filozofije Bazali nije pala na um tek 1937. god., nego daleko ranije te se nalazi: „na neki način u ishodištu njegova čitavog filozofijskog rada“.⁶⁴⁰ Zenko ovdje misli na njegovo glavno djelo *Povijest filozofije* te djelo *Filozofijski portret Franje Markovića* (1921.). Na jednom drugom mjestu Zenko smatra kako je iz ovog Bazalinog teksta jasno da je: „ideja nacionalne filozofije rođena i srođena s dvostoljetnim procesom postojanja hrvatskog naroda modernom nacijom“.⁶⁴¹

3. Bazalin život i filozofski radovi za vrijeme NDH

S obzirom na cjelokupni filozofski opus i stvaralaštvo Alberta Bazale, možemo s pravom ustvrditi kako za vrijeme NDH nije bio na poseban način aktivan pisac. Naime, od knjiga objavio je *Filozofijske studije II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, tekst koji je već davne 1927. godine čitao u Akademiji. Što se tiče filozofskih članaka, treba reći kako ih je za vrijeme NDH objavio iznimno malo. Naime, objavio je jedan članak u dva dijela: *Prirodni osnovi kulture* te članak *Čovječanstvo* (ovo je zapravo natuknica iz *Hrvatske enciklopedije*).

Iako je iz njegove bibliografije sasvim jasno da je Bazala najveći dio svojih radova objavio prije travnja 1941. godine, potrebno je upravo zbog teme kojom se bavimo posebno objasniti tu činjenicu.⁶⁴² Bazala, iako u podmaklim godinama, još je bio intelektualno agilan, a očito je da je slabo objavljivao. Jedini razlog nalazi se zapravo u

filozofije u Alberta Bazale, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 14 (1988.), br. 1-2 (27-28), str. 109, bilj. 1b.

⁶³⁹ Albert BAZALA, *O ideji nacionalne filozofije*, u: *Alma Mater Croatica*, 1 (1937.-1938.), br. 8, str. 224.

⁶⁴⁰ F. ZENKO, *O ideji (hrvatske) nacionalne filozofije u Alberta Bazale*, str. 110.

⁶⁴¹ Franjo ZENKO, *Problem nacionalne filozofije (Hrvatska filozofija kao 'nacionalna filozofije'?)*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Pavo Barišić (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000., str. 31. Zlatko Posavac smatra sljedeće: „Hrvatskoj stvari Bazala je bio eventualno privržen (ukoliko nije bio po srijedi karijerizam) u svojim mladenačkim radovima dok je zajedno s Arnoldom (u grupi »starijih«) branio interese hrvatske kulture i Matice hrvatske, koja tada nije imala jugoslavenski karakter; kasnije se priklonio jugoslavenstvu. Time nitko ne želi osporavati filozofski rang Bazale, ali je on upravo filozofijski zakazao kada je trebao progovoriti o hrvatskoj filozofiji“. Z. POSAVAC, *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije*, str. 292.

⁶⁴² Vladimir FILIPOVIĆ, *Albert Bazala. Popis njegovih radova*. Ljetopis JAZU, 1952. U toj bibliografiji Filipović je naveo preko 130 tekstova kojima je autor Albert Bazala.

tome što je Bazala uistinu bio nepoćudan novome režimu, ali ne toliko da bi to morao platiti životom ili zatvorom.

Nakon proglašenja NDH Bazala je kao predsjednik Akademije zajedno s ostalim predstavnicima posjetio poglavnika Antu Pavelića i doglavnika i ministra bogoštovlja i nastave Milu Budaka i to 22. travnja 1941. godine. Kako piše u izvještaju s toga događaja, Poglavnik je s velikim zanimanjem saslušao predstavku predsjednika Bazale te je obećao svoju punu pomoć Akademiji.⁶⁴³ Tu je obećanu pomoć Poglavnik pružio svojom Zakonskom odredbom o dokinuću JAZU-a od 12. srpnja 1941. godine kojom je ne samo ukinuo JAZU kao instituciju, već je poništio i sva akademska imenovanja, samostalno imenujući deset redovitih akademika, između ostalih Stjepana Zimmermanna, a izostavljajući bivšeg predsjednika Alberta Bazalu. Iako je izgubio mjesto predsjednika akademije, kao i titulu akademika, Bazala je ostao profesorom filozofije na tadašnjem Mudroslovnom fakultetu. Budući da se smatra da je Bazala bio posebno progonjen zbog svog prijeratnog projugoslavenstva, te se navodi i da je prisilno umirovljen, na ovome mjestu detaljno ćemo se osvrnuti na njegovo djelovanje kao profesora. Zasižno je Bazala od početka imao problema s novim vlastima kao profesor na fakultetu, ali budući da je na svom mjestu ostao sve do 1943. godine, sigurno je imao i određenu zaštitu.

Na početku nove države, već 15. svibnja 1941. godine, Mile Budak imenovao je povjerenstvo za hrvatsko sveučilište i visoke škole. To povjerenstvo imalo je jedanaest članova, a Zimmermann je imenovan predsjednikom. Na prvoj svečanoj sjednici tog povjerenstva sudjelovao je i ministar Mile Budak. On je uvodno povjerenstvu dao i smjernice i zadatak, a jedan od zadataka bio je, osim izrade novoga sveučilišnog zakona (Statuta) i dopis koji su morali uputiti Rektoratu sveučilišta kojim traže, između ostaloga, da se profesori i ostalo osoblje izjasni za koga su glasali na državnim izborima.⁶⁴⁴ Važnost toga podatka nalazi se u činjenici da oni koji su glasali za tzv. nehrvatske stranke u Kraljevini Jugoslaviji potpadaju pod udar čak dviju restriktivnih Zakonskih odredbi kojima je takav čin sankcioniran. Bila je to tadašnja svojevrsna lustracija. Budući da je Bazala kao poznati i deklarirani 'jugounitarist' unatoč tim odredbama ostao na svom mjestu opravdava pretpostavku da je imao određenu zaštitu.

⁶⁴³ Usp. *Predstavnici Hrvatske akademije znanosti kod poglavnika g. dra Ante Pavelića i kod doglavnika, ministra g. dra Mile Budaka*, u: *Alma Mater Croatica*, lipanj (1941.), br. 10, str. 367.

⁶⁴⁴ Usp. *Veliki i povjesni dani hrvatskog sveučilišta i visokih škola*, u: *Alma Mater Croatica*, lipanj (1941.), br. 10, str. 365.

Što se tiče Bazalinog umirovljenja, situacija se razvijala na sljedeći način: imenovano je povjerenstvo ubrzo⁶⁴⁵ napisalo Statut Sveučilišta koji je objavljen kao Zakonska odredba o Hrvatskom sveučilištu 23. listopada 1941. godine. U korektni i dobro napisani Statut unesen je paragraf 114 koji je dao mogućnost Poglavniku da imenuje i razrješava profesore.⁶⁴⁶ Tu mogućnost Poglavnik je po svom vlastitom nahođenju i koristio. Dinamiku otpuštanja i imenovanja profesora moguće je pratiti u *Alma Mater Croatica*, glasniku sveučilišnog društva. Tako se u tom glasniku nalazi zabilježena i sljedeća Poglavnikova odredba: „Odredbom Poglavnika br. 7166 od 26. I. 1943. umirovljeni su: dr. Albert Bazala [...]“.⁶⁴⁷ Godinu dana nakon ove odredbe, novom Poglavnikovom odredbom stavljena je izvan snage odredba o Bazalinu umirovljenju.⁶⁴⁸ Tri mjeseca kasnije slijedi posljednja Poglavnikova odredba koja glasi ovako: „Odredbom Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske umirovljen je bolesti radi na vlastitu molbu dr. Albert Bazala, redoviti profesor Mudroslovnog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, činovnik IV-3 čin. razreda. (17. ožujka 1944. br. 9339-1944.)“,⁶⁴⁹ a čime je ujedno i završeno djelovanje Bazale kao profesora.

U nastavku govora o Bazali, prikazati ćemo djela koja je tiskao i napisao u NDH.

3.1. *Filozofijske studije II: Svijest i svijet, subjekt i objekt*

Ova je studija u biti nastavak njegovog rada *Metaloški korijen filozofije* (1924.) u kojem je izložio svoj volunjarizam te se u više navrata u ovom izlaganju Bazala poziva na onaj prvi tekst iz 1924. god. Tekst je podijeljen na šest dijelova u kojima autor između ostaloga izlaže nedostatnosti racionalizma te pozitivne strane svog volunjarizma. Tekst počinje tvrdnjom kako čovjek oduvijek ima iskustvo da pred stvarnosti ili svijetom ili

⁶⁴⁵ Budak je na prvoj sjednici povjerenstva, između ostaloga, izjavio: „Nikakvi nas paragrafi ne smiju smetati u našem poletu, pa Vam, gospodo suradnici, kao prvu zadaću postavljam ovo: izvolite mi u najkraće mogućem vremenu sastaviti prijedlog, kojim se ukida sva prašuma beogradskih zakona tako, da se vratimo na naš stari sveučilišni zakon, koji je vrijedio 29. listopada 1918“. *Veliki i povjesni dani hrvatskog sveučilišta i visokih škola*, u: *Alma Mater Croatica*, (1941.), br. 10, str. 365.

⁶⁴⁶ *Zakonska odredba o Hrvatskom sveučilištu*, u: *Alma Mater Croatica*, studeni (1941.), br. 3, 132. 114§ u cijelosti glasi: „Propisi §24.-48., 58., 60. i 64. ove zakonske odredbe, u koliko se odnose na izbor i stalnost nastavnika, ne će se primjenjivati kroz vrijeme od pet godina od dana stupanja na snagu ove zakonske odredbe. Kroz ovo vrieme imenovat će se profesori odredbom Poglavnika, a ostalo nastavno osoblje odlukom ministra nastave“.

⁶⁴⁷ *Promjene među sveučilišnim profesorima od 10. travnja 1941. do konca ljetnog proljeća 1943.*, u: *Alma Mater Croatica*, siječanj-travanj (1944.), br. 5-8, str. 115.

⁶⁴⁸ 27. siječnja 1941., broj 6423.1944. *Usp. Promjene među sveučilišnim profesorima od 10. travnja 1941. do konca ljetnog proljeća 1943.*, u: *Alma Mater Croatica*, siječanj-travanj (1944.), br. 5-8, str. 201.

⁶⁴⁹ *Promjene među sveučilišnim profesorima od 10. travnja 1941. do konca ljetnog proljeća 1943.*, u: *Alma Mater Croatica*, siječanj-travanj (1944.), br. 5-8, str. 202.

prirodom nije sastavljen od iste građe te postoje dva reda postojanja: u oblasti doživljaja ili unutrašnji svijet te izvanjski svijet ili nesvjesna događanja. „Dva na oko raznorodna kompleksa pojava, a ipak zajedno sklopljena“. Ova dva kompleksa pojava s jedne strane žele obuhvatiti: „u skupnom izrazu, koji sadrži sve, što uopće u svijetu ima“, te s druge se želi sve događaje i postojanje svesti: „na jedan osnov, koji sve nosi i zajedno drži“.⁶⁵⁰

U predodžbi ovog svijeta čovjek traži kako bi uklonio napetost koja se javlja između svijeta i svijesti ili između tjelesnog i duševnog bića. Od odgovora na ovo pitanje zavisi i smisao i vrijednost bitka, smatra Bazala. Ukoliko se prikaz stvarnosti zadržava u granicama razumskog izlaganja iskustvene građe, nastavlja Bazala malo dalje svoje izlaganje, upravo to tjera filozofiju na: „opravdavanje mogućnosti da se pogled na svijet produži do uviđaja u osnove bitka i da se iz njih provede totalna sinteza postojanja i događaja“. Ovo su važna pitanja te se na njih mora dati odgovor.⁶⁵¹

Pozivajući se na svoju raspravu *Metalogički korijen filozofije*, Bazala ponavlja kako je htio pokazati da se spoznaja ne može u potpunosti iscrpiti razumom te da mora obuhvatiti i ono što se ne može svesti na logiku. Ovaj pristup ne želi niti osporiti važnost razuma niti ga zamijeniti te upravo zbog toga Bazala i koristi izraz »metalogički« koji želi istaknuti nadopunu razumskog pristupa, a ne »izracionalizam« koji bi doveo do toga da se postupak shvati kao sukob s racionalnim, a što Bazala nikako ne želi.⁶⁵² „Drukčije kazano, spoznajni se proces, po našem shvaćanju u svakom slučaju vodi kroz razumsku radionicu, ali se ne vrši sav u njoj: po odbitku razumskih operacija ima u njem neki ostatak, koji se neda svesti na logičke odredbe“.⁶⁵³

Govoreći o psihološkoj ideji u racionalističkom vidu, Bazala polazi od pitanja kako se u sklopu racionalizma pokazuje duševna stvarnost. Bazala smatra kako je problem kada se intelektualno želi organizirati duševni život: „kad se predmet gledanja i znanja, koji je do sada bio posmatran kao predstavnik unutrašnjeg svijeta (slika o nama), uzme u obzir kao svjedok izvanjskog svijeta (slika o onome, što je izvan nas) i posrednik u njihovu saobraćanju“.⁶⁵⁴

U nesposobnosti da racionalizam riješi problem, Bazala predlaže svoje rješenje. Naime, prema Bazali: „Bitak je nešto, što se neda izvesti iz predodžbeni sadržaja ni u nizini osjetnosti, (kao mogućnosti zamjećivanja) ni na visini razumskoga određivanja

⁶⁵⁰ A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 93.

⁶⁵¹ Usp. A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 107.

⁶⁵² Usp. A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 109.

⁶⁵³ A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 109.

⁶⁵⁴ A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 131.

(kao objektivni iznos mišljenja) - njegova jezgra je u djelovnosti, koja se svodi na iskonsku neku »odluku« (ne samo u smislu pokreta volje, nego i u smislu odvajanja), što se tentativno donosi, odvažno se na probu stavlja i u praksi formira“.⁶⁵⁵

Bazala iz principa volje izvodi ove zaključke: a) budući da je ona uvijek konkretna, imamo ponajprije stvarnost uvijek zasebnu i pojedinačnu; b) „ustrajanje u originalnom prohtjevu i osvajanje odgovarajućih mu djelovnih sposobnosti (»facultas«), t. j. pribavljanje svojstava ne naprosto kao darova prirode, [...] nego kao radom stečene vlastitosti, koje čine stvari onim, što jesu“; c) stvari su usmjerene na ispunjenje njihove svrhe i u tome se pokazuje smisao postojanja.⁶⁵⁶ Bazala smatra kako bitak ne može u potpunosti i više zahvatiti logika nego volja. Osim toga, volja se može intelektualno osvijetliti, ali prema Bazali ne može se iz intelektualnih faktora i izvesti. Uvijek ostaje nešto iracionalno ili metalogičko ili kako to kaže Bazala: „gotovo reći logički transcendentalno“,⁶⁵⁷ te u tome ima nešto i mistično.⁶⁵⁸

Bazala glavnu opasnost od racionalizma vidi u tome: „da u pojmu bitka odnosno supstancije zajedno zbrane djelovne mogućnosti kao namijenjene, na način suđenja dodijeljene instrukcije polaže osnov stvari i s tim pokreće svu zamršenu problematiku postojanja i na nju priključene teorije znanja [...]“.⁶⁵⁹ Ovo shvaćanje na poseban način dolazi do izražaja u empirizmu i racionalizmu. Bazala smatra da se problem može riješiti jedino kada se razluči fizička stvarnost koja se shvaća u razumskoj perspektivi, dok se metafizička stvarnost dohvaća metalogičkim te: „u tako zamišljenoj situaciji izjednačuje se ontička i spoznajna funkcija u principu volje, a ne u nekom logičkom korijenu“.⁶⁶⁰

3.2. *Prirodni osnovi kulture*

Ovaj je članak podijeljen u dva dijela te je tiskan u dva broja *Nastavnog vjesnika*. U prvom dijelu članka Bazala govori o tome što je priroda. Govoreći o prirodi u širokom smislu, onda je ona: skupno ime za zbroj »stvari« (»summa rerum«), dakle za sve, što je stvoreno, što uopće u svijetu jest, bilo to neživo (»mrtva priroda«) ili živo (»organska

⁶⁵⁵ A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 167.

⁶⁵⁶ Usp. A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 167.

⁶⁵⁷ Usp. A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 167-168.

⁶⁵⁸ O ovome Bazala rapravlja u *Značenje mistike u životu ljudskom*, u: *Alma Mater Croatica*, 2 (1938.), br. 1, str. 1-12. Poseban otisak, Zagreb, 1938.

⁶⁵⁹ A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 170.

⁶⁶⁰ A. BAZALA, *Filozofijske studije. II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*, str. 170.

priroda«), bilo materijalno (»tvarni svijet«) ili psihičko (»duševni svijet«). Kako se priroda u tom smislu sastoji od svakovrsnih biće i pojava, zove se i »šaren svijet«.⁶⁶¹

Kada je riječ o prirodi, onda Bazala smatra ove momente iznimno važnima: 1. svakom stvorenju pripada neka zajednička i pojedinačna sposobnost djelovanja i trpljenja; 2. upravo s tom posebnosću svako biće ponaosob gradi svoj način postojanja; 3. postoje uzročni nizovi koji su podloga i mjerilo prirodne stvarnosti.⁶⁶²

Nakon što je završio govor o prirodi, Bazala u drugom dijelu članka prelazi na govor o kulturi. Kultura prema Bazali nije nastavak prirodnog stanja, nego ona spada u jednu drugu dimenziju te u njoj ne vrijede zakoni kauzaliteta i povezanih činjenica, kao što to vrijedi, kako smo vidjeli, u prirodi. Osim toga, još jedna razlika između kulture i prirode nalazi se u tome što kultura ima neki cilj prema kojem se na koncu i određuje.⁶⁶³

Kultura znači nešto, što je po volji, a ne po nuždi (ne-volji), znači nezadovoljavati se s onim što je biće naprosto kadro učiniti, već tražiti neku mjeru umjenja, vrsnoće, valjanosti, kojom se djelo opravdava pred sudom vrijednosti, kao nešto dobro u najširem smislu, što odgovara volji kao faktoru, koji sve radi »sub specie boni«. Kultura je nešto, što se voli, cijeni, poštuje, što se vrši s pristankom, priznanjem, odobrenjem – ona je privolom otežana radnja, pa se za ono, što po njoj nastaje, kaže, da važi kao težinom da se preporučuje na provedbu i prihvati. Kultura je stvaranje pod vidom važenja u odnosu na ono, što se ukazuje kao valjano i vrijedno, da bude. Kultura je djelovanje u pravcu ostvarenja vrednota [...].⁶⁶⁴

Prema Bazali kultura nije statična, nego naprotiv izrazito dinamična stvarnost. Kultura, kako to kaže Bazala: „nije mirno imanje ni lagodno uživanje“, nego se kultura: „mora neprestano zapodijevati i na novo osvajati“. Stoga, kultura se ne daje onima koji su lijeni, nego samo onima koji „plamte od želje“.⁶⁶⁵

U odnosu pojedinačnog prema općem s obzirom na kulturu, Bazala je uveren kako je kultura zapravo uzdizanje pojedinačnosti na razinu općeg značenja. Međutim, nema pojedinačnosti bez općeg ili kako to kaže Bazala: „Nitko nije sam za se bez zavisnosti od zajedničkog kruga, individuum bez mase“. Bit kulture jest u tome da se želi spojiti

⁶⁶¹ Albert BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, u: *Nastavni vjesnik*, 49 (1940.-1941.), br. 5, str. 310. „Priroda je sveukupni zbiljski i mogući djelovni (»pragmatični«) iznos stvaralačke sile u čistoj uzročno-posljedičnoj mogućnosti njezinoj“. A. BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, str. 314.

⁶⁶² Usp. A. BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, str. 314-315.

⁶⁶³ Albert BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, u: *Nastavni vjesnik*, 49 (1940.-1941.), br. 6, str. 385.

⁶⁶⁴ A. BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, 387.

⁶⁶⁵ A. BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, str. 391.

pojedinačno i opće, tj. vremenski ograničeno i vječno te se na koncu u: „subjektu kao nosiocu »bivstvene volje« [...] oslobađa čovjek“.⁶⁶⁶

3.3. Čovječanstvo

U ovom radu Bazala analizira pojam i sadržaj riječi čovječanstvo od samog postanka pa sve do suvremenog doba. Tako polazi od toga da bi čovječanstvo bilo: „skupno ime za sam ljudski rod (lat. *genus humanum*, njem. *Menscheit*, »ljudstvo«), bez razlike rasa, plemena i naroda“.⁶⁶⁷ Bazala se ponajprije bavi poimanjem čovječanstva prije staroga vijeka, gdje ljudske zajednice vidi kao one koje su zatvorene, dok su stranci ujedno i neprijatelji te zato plemena i narodi stoje u odnosi pritajenog neprijateljstva te privremenog primirja. Smatra kako ovo nije u potpunosti prevladao niti jedan narod staroga vijeka. Grci su, međutim, najdalje došli kada je riječ o razvijanju ljudskom smisla, ali i on se nije u potpunosti oslobodio stare sheme.⁶⁶⁸

Govoreći o židovskom narodu, Bazala spominje monoteizam koji je taj narod zbog sklopljenog saveza s Bogom dužan čuvati. Ipak oni su u tome zakazali jer su se prepustili beživotnom ispunjavanju slova zakona te: „naturalističkim i partikularističkim tendencijama zamuti misao o dolasku Spasitelja svijeta“, dok kršćanstvo: „Poziva ljude na ujedinjenje u obećanju prava, blažena života, po vjeri u Boga i predanosti u volju njegovu“.⁶⁶⁹ Nakon srednjeg vijeka te kršćanskog poziva na otuđivanje od svijeta i omalovažavanje prirodnog čovjeka, a sve zbog posvete života Bogu i zadobivanja života nakon smrti, javlja se novi vijek, tj. moderni humanizam. U njemu se: „polazi od misli o opravdanju zemaljskog bića i žića te ne bježi od svieta, nego u njem upravlja ljudski rad i poziv, upirući se na sile, koje leže u čovječjoj prirodi“.⁶⁷⁰ Čovjek stupa u središte te predstavlja i kulturnu vrijednost te upravo prema tome koja se strana ljudskog bića u kojem vremenu smatra najvažnijom, humanistički ideal poprima i različite oblike: npr. prosvjetiteljstvo (težište se stavlja na razvijanje razumskih sposobnosti), romantika (vrijednost je u bezazlenosti ljudskoj), itd., te Bazala zaključuje: „Čovječanska se misao tako u smisljeno-vriednostnoj određenosti svojoj očituje dinamički, u pokretu teženja prema idealnom (uviđenom i uvaženom) cilju“ te s obzirom na kulturu smatra kako je

⁶⁶⁶ A. BAZALA, *Prirodni osnovi kulture*, str. 396.

⁶⁶⁷ Albert BAZALA, *Čovječanstvo*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 1, str. 28.

⁶⁶⁸ Usp. A. BAZALA, *Čovječanstvo*, str. 29.

⁶⁶⁹ A. BAZALA, *Čovječanstvo*, str. 31.

⁶⁷⁰ A. BAZALA, *Čovječanstvo*, str. 32.

misao: „Osnovana na prirodi ljudskoj ona je svakodobno mjerilo kulturne volje, znak kvaliteta i intenziteta zahtjeva na viši život“.⁶⁷¹

Govoreći o pojedinačnom čovjeku, Bazala piše kako svaki čovjek prirodno pripada jednoj narodnoj zajednici te upravo u toj zajednici treba: „da izvrši ljudsko određenje prema specifičnoj, fizičkoj i psihičkoj konstituciji, prema posebnim prilikama, na naročitom položaju svieta i tek po kulturnom prihodu svojega narodnoga bića da učestvuje u ostvarenju čovječanskoga duha“.⁶⁷² Bazala smatra kako ideja čovječanstva uključuje sveopću dužnost, a to je ujedno i pravo svakoga naroda, da ima vlastitu ideju ljudskog života te da na osnovu svoje vlastite prirode napravi dostojnu sliku ljudskog življenja te zaključuje: „Sprečavanje naroda u tom zadatku postaje grieh prema čovječanstvu, jer tek svi narodi zajedno sačinjavaju punu čovječnost“.⁶⁷³

4. Filozofska misao u NDH

S jedne strane možemo ustvrditi kako je Bazalino filozofsko stvaralaštvo za vrijeme NDH, s obzirom na njegovo ranije filozofsko stvaralaštvo, poprilično skromno. S obzirom na njegovo stajalište i promicanje jugoslavenske ideje prije osnutka NDH, nije čudno da je za vrijeme NDH i ustaškog režima doživio određeno marginaliziranje. Naime, 1941. god. smijenjen je s predsjedništva HAZU, dok je 1943. god. umirovljen kao sveučilišni profesor. Ipak, Bazala se ne povlači u potpunosti te je objavio, kako smo vidjeli, nekoliko filozofskih radova. U njegovim pisanim radovima pronalazimo da se bavi temom voluntarizma, tj. nastavlja razvijati tu temu na temelju svog glavnog filozofskog teksta u kojem je i predstavio ovu filozofiju - *Metalogički korijen filozofije* (1924.). Osim toga, progovorio je i o kulturi, ali za razliku recimo od svog velikog kritičara i filozofskog suparnika Stjepana Zimmermanna, ipak se nije usudio prosuđivati i kritizirati novonastale društvene okolnosti za vrijeme NDH. Na koncu, ni u svojoj enciklopedijskoj crtici koju je objavio i kao zasebni članak pod naslovom *Čovječanstvo*, Bazala se nije usudio pa niti indirektno kritizirati određene loše poteze ustaške vlasti, nečovječne poteze, progonstva, rasne zakone i sl.

⁶⁷¹ A. BAZALA, *Čovječanstvo*, str. 33.

⁶⁷² A. BAZALA, *Čovječanstvo*, str. 35.

⁶⁷³ Usp. A. BAZALA, *Čovječanstvo*, str. 36.

Vladimir Filipović (1906.-1984.)

1. Život i važnija djela

Vladimir Filipović⁶⁷⁴ rodio se 26. srpnja 1906. god. u Ludbregu. Osnovnu je školu pohađao u Novskoj, klasičnu gimnaziju u Bjelovaru, a srednju školu nastavio je pohađati u Zagrebu gdje je 1925. god. i maturirao. Filozofiju i slavistiku upisuje na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Studirao je i u Njemačkoj i to u Münchenu i Berlinu. Doktorirao je u Zagrebu 1930. god. temom *Problem vrijednosti – Historijska i kritičko-sistematska rasprava*. Franjo Zenko smatra kako je ovom disertacijom Filipović: „Pronašao Arhimedovu točku svoga misaonog snalaženja u svijetu, kojoj je ostao vjeran sve do kraja života“.⁶⁷⁵

U početku je radio na gimnazijama u Karlovcu i Korenici, a 1932. god. primljen je na Filozofski fakultet u Zagrebu kao asistent na katedri za filozofiju. God. 1975. pokrenuo je časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, a godinu dana kasnije odlazi u mirovinu. Iako umirovljen i dalje nastavlja intenzivno raditi. Tijekom 1984. god. posvetio se dovršavanju monografije o Albertu Bazali, a koja je trebala biti tiskana u nizu monografija o nastavnicima filozofije na katedri Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ali ga je u tome spriječila smrt sredinom iste godine.

Bio je tajnik Pučkog sveučilišta na kojem blisko surađuje s osnivačem te važne institucije - Albertom Bazalom. Organizirao je predavanja na kojima su sveučilišni profesori, znanstvenici i drugi iznosili rezultate svojih istraživanja pred javnosti te su na taj način podizali razinu filozofske i znanstvene kulture izvan samih prostorija fakulteta. Pokrenuo je filozofsku biblioteku u Matici hrvatskoj te je i pokretač inicijative za izradu *Filozofske hrestomatije*, *Filozofskog rječnika* te izdavanje iznimno važnih djela hrvatske filozofije poput *Teorija prirodne filozofije* od Josipa Ruđera Boškovića te *Nova sveopća*

⁶⁷⁴ Ovdje slijedimo život prema: Franjo ZENKO, *Vladimir Filipović*, u: *Novija hrvatska filozofija*, Franjo Zenko (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 463-477.

⁶⁷⁵ Franjo ZENKO, *Život i djelo Vladimira Filipovića kao signum temporis*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 11 (1985.), br. 1-2 (21-22), str. 165. Zlatko Posavac o ovoj disertaciji kaže slijedeće: „U njoj su tematizirani svi tada ključni aktualni, živi filozofijski problemi, svi relevantni mislioci tada aktualne filozofije zapadnjačkog svijeta, u njoj su oni navedeni te prokomentirani uz Filipovićevo autorsko zauzimanje vlastitog stajališta. Budući da iz nama nepoznatih razloga Filipovićevo doktorska disertacija nije objavljena tiskom u vrijeme njenog nastanka, u kojemu je to bio posve uobičajen postupak, to kao prvi i pravi, upravo kardinalni, temeljni *povijesnofilozofijski dokument* o uvidu i o uključenosti misli Vladimira Filipovića u suvremena zapadnjačka filozofijska zbivanja predstavlja historiografski nezaobilazan Filipovićevo, danas mirno možemo reći, ne samo kardinalni nego i kapitalni filozofijski tekst“. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 269.

filozofija od Frane Petrića. Jedna od njegovih najznačajnijih inicijativa za hrvatsku filozofiju bila je osnutak Instituta za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu čija je glavna zadaća istraživanje hrvatske filozofske baštine.

Za vrijeme NDH Filipović je ostao profesorom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te je čak i napredovao:

Odredbom Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske od 28. siječnja 1943. broj 7583-1943 imenovan je dr. Vladimir Filipović, sveučilišni docent Mudroslovnog fakulteta, činovnik VIII. činovnog razreda 2. plaćevnog stupnja, izvanrednim sveučilišnim profesorom, činovnikom VI. činovnog razreda 2. plaćevnog stupnja na istom fakultetu Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu na katedri 'Teorička i praktična filozofija i poviest filozofije'.⁶⁷⁶

Suradnik je *Hrvatske enciklopedije*. Nakon završetka Drugog svjetskog rata kada je i na zagrebački Filozofski fakultet uveden marksizam kao službena filozofija, Filipović je nastojao djelovati na prvu generaciju akademski školovanih marksista⁶⁷⁷ upućujući ih na klasični njemački idealizam kao filozofski izvor Marxove misli.⁶⁷⁸ Posavac smatra kako je završetak Drugog svjetskog rata u životu Vladimira Filipovića donio znatnu promjenu, ali ipak nije utjecao na ozbiljnost i konzistenciju njegova mišljenja. Ipak, proći će nekoliko godina do ponovnog Filipovićevog uključivanja u javni život i objavljivanja radova. U to je vrijeme Filipović jedini profesor koji na Zagrebačkom sveučilištu predaje cjelokupnu filozofiju Zapada.⁶⁷⁹ O Filipovićevu značenju za hrvatsku filozofiju, Zenko piše:

⁶⁷⁶ *Promjene među sveučilišnim profesorima od 10. IV. 1941. do konca ljetnog proljeća 1943.*, str. 116.

⁶⁷⁷ Mislav Kukoč o Filipovićevom utjecaju na novu generaciju filozofa piše: „Filipovićev presudni utjecaj na usmjeravanje razvoja kako HFD-a, tako i suvremene hrvatske filozofije u cjelini, ne ogleda se isključivo u njegovoj tehničkoj ulozi i funkciji osnivača i višekratnog predsjednika Društva. Na određeni način on je, makar i posredno, utjecao i na radikalnu promjenu teorijske pozicije tada dominantne marksističke filozofije u Hrvatskoj, kojoj on, inače, ni na koji način nikada nije pripadao, na promjenu pozicije u pravcu napuštanja »staljinističkog marksizma« i prijelaza na »otvoreni, kritički, stvaralački neomarksizam, zapadne, humanističke provenijencije«, što je dovelo do oblikovanja hrvatske filozofije prakse“. Mislav KUKOČ, *Suvremena hrvatska filozofija*, u: *Filozofska istraživanja*, 28 (2008.), 3, str. 514.

⁶⁷⁸ „Međutim njegova uloga u othrvavanju dogmatizmu dijalektičkog materijalizma u hrvatskoj filozofiji živi u sjećanju i procjeni studenata filozofije četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća i daje se tek posredno dokumentirati. [...] Okružio se na Katedri talentiranim mladim ljudima (V. Sutlić, B. Bošnjak, G. Petrović, M. Kangrga i kasnije D. Pejović bili su asistenti pedesetih godina), koji su, svaki za se, zadobili vlastito temeljno stajalište u filozofskom mišljenju. No sve njih je prof. Filipović nesebično poticao i zagovarao u studijskim boravcima kod uglednih profesora filozofije na Zapadu, osobito u Njemačkoj“. Branka BRUJIĆ, *U spomen ulozi profesora Filipovića u razvitku hrvatske filozofije nakon Drugog svjetskog rata*, u: *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984)*, Erna Banić-Pajnić, Mihalea Girardi-Karšulin, Ljerka Schiffer (urr.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2008., str. 153-155.

⁶⁷⁹ Usp. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 287.

Iz svega rečenog očito je da Vladimir Filipović predstavlja onu liniju novije hrvatske filozofije što ju je u nacionalnoproporodnom duhu započeo Franjo Marković, nastavio Albert Bazala, a on, Filipović, nastojao učvrstiti, do dolaska totalitarne komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata. Kao i njegova dva spomenuta prethodnika na zagrebačkoj Katedri za filozofiju, i Filipović je bio filozofijski formiran pretežito na filozofskoj literaturi njemačkog jezičnog područja. U njoj je tražio i nalazio one poticaje koji su najviše odgovarali njegovu osobnom misaonom nagnuću i interesu te aktualnim duhovnim potrebama vlastitog naroda. Posljednje se poglavito očitovalo u njegovu nastojanju da što više temeljnih filozofskih tekstova izda u hrvatskom prijevodu, i to ponajprije iz klasičnog njemačkog idealizma.⁶⁸⁰

Posavac iznosi malo drugačiji stav smatrajući da je Filipović od obrane doktorske disertacije 1930. pa do 1945. primarno okupiran filozofijom kulture razumijevajući je kao *novu mogućnost* da bude »die 'Philosophie im Ganzen'«. ⁶⁸¹ Posavac zaključuje: „Ako se drugačije profiliraju i »portretiraju« Filipovićeve nastojanja, okrnjuju se, zamagljuje se prave intencije pa i originalnost, čak i povijesni udio Filipovićeve filozofijskog opusa“. ⁶⁸²

2. Filipovićevo filozofsko stvaralaštvo prije NDH

Filipovićevo filozofsko stvaralaštvo započinje obranom doktorske disertacije *Problem vrijednosti: povijesna i kritičko-sistematska rasprava*, (1930.). Nadalje, znakovit je članak, a kojega Posavac naziva kapitalnim, pod naslovom *Osnovne tendencije u suvremenoj filozofiji*.⁶⁸³ U ovom razdoblju treba spomenuti i udžbenik *Logika za srednje škole*.⁶⁸⁴ Filozofsko stvaralaštvo Vladimira Filipovića u tom prvom razdoblju, od 1930. do 1941. godine relativno je skromno. Naime, objavio je izuzev nekoliko iznimaka sve

⁶⁸⁰ F. ZENKO, *Vladimir Filipović*, str. 466-467.

⁶⁸¹ Usp. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 285. „Što je i kako Vladimir Filipović podrazumijevao i shvaćao pod pojmom kulture, a što je onda istovremeno karakteriziralo njegovu filozofijsku orijentaciju općenito, a filozofiju kulture napose, nalazimo, a to je i historiografski kao i biografski važno, iskazano u već citiranom prvom Filipovićeve javnom filozofijskom nastupu, dakle u doktorskoj tezi [...]“. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 289.

⁶⁸² Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 285.

⁶⁸³ Posavac kaže: „Preokupaciju relacijom filozofija-kultura s *utemeljenjem filozofije kulture* i trajnom tematizacijom *kulture* u širokom obilju i dubinama njenih problema demonstrira Filipović i u svojem za hrvatske filozofijske horizonte kapitalnom »članku« *Osnovne tendencije u suvremenoj filozofiji* (1935), magistralskom svojom i jedinstvenom u Hrvatskoj kronološki *najranijom introdukcijom* sve ono što se običava nazvati modernom filozofijom Zapada ili zapadnoeuropskom filozofijom 20. stoljeća“. Zlatko POSAVAC, *Filozofija kulture Vladimira Filipovića*, u: *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984)*, Erna Banić-Pajnić, Mihalea Girardi-Karšulin, Ljerka Schiffer (urr.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2008., str. 143. Filipovićeve članak *Osnovne tendencije u suvremenoj filozofiji* tiskan je u: *Nastavni vjesnik*, (1935.), str. 30-52.

⁶⁸⁴ Vladimir FILIPOVIĆ, *Logika*, Nakladni zavod Banovine Hrvatske, Zagreb, 1941. Knjiga je i u vrijeme NDH odobrena kao priručnik iz logike.

vrlo kratke priloge te neke novinske članke.⁶⁸⁵ Slična će situacija biti i za vrijeme NDH. Možemo stoga s pravom zaključiti kako se Filipović kao filozof i filozofski radnik na poseban način afirmirao i pokazao vrlo plodnim i značajnim nakon Drugog svjetskog rata.

3. Filozofska djela za vrijeme NDH

Za vrijeme NDH Filipović nije mnogo pisao i objavljivao. Objavio je svega nekoliko filozofskih članaka (tri članka), uvodnu studiju u Platonovu *Državu*, također i u Sprangerovo djelo *Oblici života*. Osim toga objavio je i nekoliko prikaza knjiga. Radovi objavljeni za vrijeme NDH u kontinuitetu su s njegovim prijašnjim filozofskim promišljanjima, tj. govore uglavnom o filozofiji kulture.⁶⁸⁶

3.1. *Suvremeni nazori o svijetu i životu*

Ovo je prvi filozofski članak koji je Filipović objavio za vrijeme NDH. U njemu govori o svijetu i suvremenoj situaciji u kojoj se nalazi čovjek općenito. Filipović raspravu otvara tvrdnjom kako živimo u doba paradoksa i općeg duhovnog kaosa te da se u sukobu nalaze najoprečnije ideje koje odlučuju o privatnom i javnom ljudskom životu.⁶⁸⁷

Zbog toga je naše doba, doba opće pometnje, koje predstavlja prijelaz iz nečega što nestaje prema nečemu, što bi imalo tek doći. Naša današnjica proživljuje krizu, koja po opsegu i po dubini svojoj nadmašuje sve dosadašnje. Ona je obuzela sva područja ljudske egzistencije, od onih materijalnih, ekonomskih, pa sve do moralnih i općeduhovnih. [...] Sve nas prožima osjećaj, da se je sadašnjost već preživjela i da ima doći nešto novo, bolje – a što? – to još nije jasno i vidljivo.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Konstatacijom kako je Filipović objavljivao članke u novinama, ne želimo umanjiti vrijednost i tih njegovih spisa, pogotovo ako se ima u vidu, a to će doći do izražaja i u NDH kod drugih naših filozofa, da su ti novinski članci u biti bili pravi filozofski eseji te ih se u filozofskoj bibliografiji nikako ne smije izostavljati.

⁶⁸⁶ S ovom se tezom slaže i Zlatko Posavac kada piše: „Tijekom svog djelatnog vijeka, navlastito pak poletom i zamahom profilacije prvih desetljeće i pol, za Vladimira Filipovića primarnom je temeljnom, a mogli bismo reći također životnom preokupacijom u njegovoj inovativnoj koncepciji bila *filozofija kulture*“. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 285.

⁶⁸⁷ Usp. Vladimir FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, u: *Hrvatsko kolo*: Književno-naučni zbornik. Redovno izdanje Matice Hrvatske u godini obnove Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1941., knjiga XXII, str. 174.

⁶⁸⁸ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 174.

Ovim riječima Filipović se pridružio cijeloj plejadi hrvatskih filozofa toga razdoblja koji će eksplicitno tematizirati pojam krize. Tu prvenstveno mislimo na radove Stjepana Zimmermanna i Drage Čepulića, a kojima treba pribrojiti nekoliko prijevoda klasičnih filozofskih djela o toj temi poput Huizinge ili pak Berdjajeva.

U doba opće pometnje, kako kaže Filipović, javljaju se i nova pitanja života na koja znanstveni rad treba pružiti svoj vlastiti odgovor. U suvremenim nazorima o svijetu očituje se današnjica u kojoj čovjek živi ili kako bi to Filipović rekao: „Životni nazori su slika života onoga vremena, u kome su nastali“. Suvremeno doba u kojem nema jedinstvenog nazora na svijet, nego se postojeći nazori sukobljavaju, pobijaju i ruše, jest „doba krize, previranja, dekadanse, ali i doba stvaranja“.⁶⁸⁹

Nakon što je u nekoliko poteza skicirao duhovnu situaciju vremena, Filipović govori o nazorima na svijet općenito, te kako on kao takav nastaje. Prvi gradivni element jest iskustvo. Čovjek već od djetinjstva sabire iskustva te ih kasnije u tijeku života nadopunja intelektualnim radom i promišljanjem. Filipović dobro uočava da se znanosti sve više specijaliziraju te onda čovjek iz tog ograničenog pogleda na cjelinu svijeta stvara svoju sliku svijeta.⁶⁹⁰ Kao što to čini pojedinac, tako je i s narodom ili državom koja: „preko svoje prosvjetne organizacije, preko određenog obrazovnog gradiva, nastoji usađivati svojim članovima jedan jedinstveni pogled na svijet“.⁶⁹¹ Međutim, čovjek nije samo biće koje prima utiske, nego u tom svom životnom zbivanju čovjek doživljava sebe i svoj položaj u svijetu i po čuvstvima i po volji koji su vrlo važni dio njegove egzistencije:

Čovjek nije samo teoretik. On imade i svojih radosti i boli, svoje sreće i svoje tuge. On je kadgod pun straha, a drugi put pun nade. On imade svojih želja i ideala. On u nešto vjeruje, i nešto traži i hoće. Sve to čuvstvovanje i htijenje njegovo, izazvano vrijednosnim određenjima, predstavlja onaj skup doživljaja ljudskih, iz kojih izlazi određenje smisla njegova života, po kome se onda i izvode akcije i djelovanja ljudska. – Čovjek ne gleda samo u svijet. On taj svijet i *ocjenjuje*. I sastavljena tako *slika svijeta* i *ocjena života* predstavlja ono, što nazivamo nazorom o životu.⁶⁹²

Govoreći o životnom nazoru, Filipović ga definira slijedećim riječima: „Životni je nazor način na koji pojedinac (ili zajednica) shvaća i procjenjuje život oko sebe i u sebi, i

⁶⁸⁹ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 174.

⁶⁹⁰ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 174-175.

⁶⁹¹ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 175.

⁶⁹² V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 175.

uređuje po tom prilike svoga života“.⁶⁹³ Iz ove Filipovićeve definicije proizlazi kako životni nazor nije samo nekakva teoretska predodžba o svijetu, nego on proizlazi iz života te kao izraz vrijednosne ocjene zazbiljnosti postaje osnovnim motivom u svim životnim akcijama. U životnom se nazoru nalaze i čovjekovi ideali, a prema tim idealima izgrađuju se različiti oblici života.⁶⁹⁴

Iako su životni nazori individualni, oni ipak posjeduju određene zajedničke kategorije na koje se onda nadovezuju i ostala poput pitanja *što je čovjek* i *kakav je njegov položaj u svijetu*. Čovjeka Filipović gleda kao biće koje nije samo dio materijalnog i animalnog svijeta, nego u njemu postoji i duševni ili psihički život. Psihički život ima svoju dvostruku oznaku: jedni su doživljaji potpuno subjektivne prirode dok drugi imaju oznaku objektivne smislenosti te prelaze isključivi okvir subjektivne svijesti i predstavljaju nešto objektivno – duhovno.⁶⁹⁵

Filipović nadalje razlikuje psihičke doživljaje koji su uvijek samo subjektivni, poput ugone, sreće, itd., te one koji imaju objektivni smisao kao što su kulturne tvorevine, i sl. koje predstavljaju duhovne objektivacije subjektivnih duhovnih doživljaja na kojima svi mogu jednako sudjelovati.⁶⁹⁶ Čovjek spajajući materijalni i duhovni svijet, stvara kulturu: „Po kojoj on postaje od animalnog individua čovjek, a duh od nestvarne mogućnosti – stvarnost“.⁶⁹⁷

Prepoznaje tri vrste tipičnih nazora u ondašnjem svijetu: *naturalizam* (koji nastoji razumjeti čovjeka iz njegove prirodne egzistencije u kojemu ne postoji sloj duha koji bi od prirode bio neovisan dio svijeta), *idealizam* (nasuprot naturalizmu vidi svijet organiziran na umnome redu koji je izražen u čistoj ideji) i *humanizam* (budući da je u oba prethodna sustava čovjeku dano sekundarno značenje te nijedan od njih ne iscrpljuje u potpunosti cijelu čovjekovu egzistenciju javlja se – humanizam).⁶⁹⁸

Ističe nadalje kako nije nevažno kojemu će se nazoru čovjek prikloniti jer su to najvažnija pitanja suvremenog života. O tome je jednako sudio i Zimmermann, dokazujući kako je jedini logični i dokazani nazor na svijet onaj religijski. Filipović nudi drugačiji odgovor. Kada nastupi vrijeme sukobljavanja različitih životnih nazora, rješenje se prema Filipoviću postiže jedino stvaranjem novog životnog nazora koji nije nužno

⁶⁹³ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 175.

⁶⁹⁴ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 175.

⁶⁹⁵ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 176-177.

⁶⁹⁶ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 177.

⁶⁹⁷ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 178.

⁶⁹⁸ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 178-182.

povezan s religijom, iako ga on ne isključuje kao mogućnost. Taj nazor dijeli kulturna zajednica kao cjelina.⁶⁹⁹

Sve su krize ljudskoga života, smatra Filipović, klice duhovne revolucije. On i u najtamnijim stranicama povijesti čovječanstva vidi prekretnice života koje je čovječanstvo moralo pretrpjeti kako bi mu budućnost bila bolja te o tome piše:

Ta se bolna i tamna razdoblja ukazuju kao borbe za bolje *uvjete* života, u kojima bi se onda mogli ostvariti viši *ciljevi* života. A tek po tim ciljevima, po smislu, prema kome se i život pojedinca i život zajednice vodi, prosuđuje se njegova vrijednost. Koliko pojedinac (ili zajednica) više vrednota u sebi nosi, koliko ih više u svijetu ostvaruje, toliko je vrijedniji i ljudskiji lik u povijesti čovječanstva ostvario. I samo onoliko svatko vrijedi kao čovjek, koliko je više kulture u sebi ostvario i u svijet unio. Po ostvarenju ideje čovječnosti prosuđuju se ljudi, narodi, povijesna razdoblja i cijelo čovječanstvo. – Nikad se pak u životu ta spoznaja jasnije ne uviđa, nego na raspadanjima i krizama preživjelih epoha.⁷⁰⁰

Filipović izgradnju novoga doba vidi ostvarenom samo po ideji jednog *novog humanizma* koji treba obuhvatiti sve vrijedne ideale i čovjeka i čovječanstva te bi upravo taj novi čovjek trebao biti temelj sretnijeg vremena, biti stvaratelj humanijeg i vrijednijeg ljudskog lika. Filipović ovim riječima članak privodi kraju: „Po njemu će u novom liku biti ispunjen i vječni zadatak ljudske egzistencije, da treba živjeti vrijednim, a to će reći humanim životom“.⁷⁰¹

3.2. *Sudbina kulturnoga života (Problemi kulturne morfologije)*

Ova je kratka rasprava zapravo dio neobjavljene Filipovićeve knjige *Čovjek i kultura*⁷⁰² čiji rukopis još uvijek nije pronađen. Raspravljajući o sudbini kulturnog života Filipović analizira vrijeme u kojem živi polazeći od potvrde važnosti kulturnog života i njezinog značenja za sudbinu čovjeka. Zbog toga problem kulture postaje aktualan. Odgonetajući značenje ljudske kulture, ujedno se odgovara na problem ljudskoga bivstva.

⁶⁹⁹ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 183.

⁷⁰⁰ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 184.

⁷⁰¹ V. FILIPOVIĆ, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, str. 184. Sličan je zaključak i Zimmermannovih promišljanja o krizi u knjizi *Putem života*.

⁷⁰² Zlatko Posavac o ovoj knjizi piše: „O sudbini pak rukopisa odnosno knjige Filipovićeve *Čovjek i kultura* nije nam poznato ništa detaljnije; ne znamo ni to nije li možda djelo u rukopisu bilo već dorađeno predano za tisak pa je u metežu završetka Drugog svjetskog rata naprosto nestalo... [...] Nije poznato je li sam Filipović spominjao sudbinu rukopisa, niti je li iz bliže okoline znao ili govorio o tome (npr. Kruno Krstić). Bilo je naime tada nekih filozofijskih rukopisa priređenih za tisak, poput Kombolove knjige, a da poslije nikada nažalost nisu publicirani (primjerice Harapinova *Povijest filozofije*). Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 304-305.

Svi teoretski pogledi pokušavaju dati odgovor na pitanje: što je čovjek? Tako Filipović nabraja *naturaliste* (koji čovjeka vide u vertikalnom razvoju prirodnih sila), *idealiste* (u čovjeku vide osviještenu ideju koja oduvijek upravlja sudbinom svijeta), te treće koji u čovjeku nalaze točku u kojoj se sve sile i moći svjetskog zbivanja ukrštavaju.⁷⁰³ Filipović smatra kako: „Čovjek pak, da ostvari svoje bivstvo i svoj smisao u kozmosu, mora naći svoj put i izvojevati svoju pobjedu nad silama prirode po idejama iz svijeta duha i vrednota“.⁷⁰⁴

On gleda vrijednosni problem kao jedan od temeljnih i središnjih problema kulture. Vrednote se ne mogu opravdati psihološkim putem. „Vrijednosni doživljaji tek subjektivni akti, koji dohvaćaju nadsubjektivne vrednote. One se dakle u subjektu ne stvaraju, nego samo otkrivaju“.⁷⁰⁵ Izloživši svoje shvaćanje vrijednosnih doživljaja i vrednota, nadalje objašnjava i svoje viđenje kulture. Kultura je: „živa, realna, dinamička tvorevina, stvorena i nošena u ličnosti, po njenoj snazi i volji upravljenoj prema vječnim idealima vrednota“.⁷⁰⁶

Zadaću filozofske antropologije vidi u otkrivanju i jasnom ukazivanju što čovjek jest, dok se s druge strane zadaća povijesti kulturnog pita: što je čovjek učinio, što čovjek može. Autor čovjeka ne promatra kao izoliranog individua, nego ga prepoznaje kao člana zajednice i pripadnika okoline u kojoj se kreće primajući i dajući određene vrednote.⁷⁰⁷ „Kulturni mileu, objektivni duh,⁷⁰⁸ kulturna je stvarnost, koju pojedinac u svijetu nalazi i u kojoj se ličnost razvija. I u toj se relaciji: kulturna zajednica – ličnost, odvija sva ona dinamika, koju susrećemo u svijetu kao *kulturni život*“.⁷⁰⁹

Razvoj kulturnog života očituje se u različitim pojavnim oblicima, tzv. kulturnim likovima ili stilovima kulture koji su promjenjivi. Filipović u svom vremenu prepoznaje sudbinu općeg kulturnog života kao pitanje koje je karakteristično za kulturnu svijest toga vremena: „Problem sudbine kulturnog života sastoji se u pitanju, kako nastaje, kako se

⁷⁰³ Usp. Vladimir FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, u: *Nastavni vjesnik*, 50 (1941-1942.), br. 5, str. 329. Sličnu podjelu vidjeli smo i u prethodnom Filipovićeve članku.

⁷⁰⁴ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 329.

⁷⁰⁵ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 330.

⁷⁰⁶ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 330.

⁷⁰⁷ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 330.

⁷⁰⁸ Nakon završetka Drugog svjetskog rata dimenzija filozofije kulture kao sfera duha ili govor o filozofiji objektivnog duha u Filipovićevoj filozofiji kulture će, vjerujemo iz dobro poznatih razloga, izostati.

⁷⁰⁹ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 330. „Kolikogod je pojam općeg »kulturnog života« apstrakcija, jer kultura samo toliko živi i eksistira, koliko aktualnim vrijednosnim životom žive pojedinačne kulturne ličnosti, od kojih se zajednica sastavlja, - ipak je istinito i to, da svi pojedinci stanovite zajednice, razlikujući se međusobno, ipak »dišu istim duhom«, ostvarujući više ili manje jedinstven kulturni tip. Opća kultura zajednice i osobna kulturna pojedinaca stoje u uzajamnom djelovanju. I tako je kulturni život predstavljen u različitim živim tipovima“. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 330.

razvija i kako nestaje opći kulturni lik stanovite zajednice“.⁷¹⁰ Zadatak je kulturne morfologije da pronade one trajne uvjete i moći iz kojih se kulturni život stalno mijenja, a ta je mijena očita na svim područjima o kojima kulturna morfologija treba voditi računa kako bi bila u stanju dati opću sliku sudbine kulturnog života u cjelini. Tako će se jasnije spoznati i uzroci nastajanja i uzroci nestajanja pojedinih kulturnih likova.⁷¹¹

Zanimljivo je primijetiti kako Filipović, govoreći o kulturnom razvoju, metafizičke idealiste (Hegel) i metafizičke materijaliste (Marx) stavlja na istu kulturno-morfološku liniju. U oba nazora prepoznaje njihov filozofsko-povijesni optimizam. „U povijesnom toku čovječanstva vide neminovni kulturni uspon njegov. Sudbinski je predestiniran uspon kulturnog života“.⁷¹²

Razumjeti sudbinu kulture moguće je jedino ukoliko se kulturni život sagleda u cjelini, a to konkretno znači: treba dohvatiti kulturnu volju, tj. vidjeti na koji su način postavljeni njezini ciljevi; treba pogledati kulturne institucije i organizacije, njihov oblik, djelatni krug i snagu; treba vidjeti koji je utjecaj tradicionalnih kulturnih oblika i snagu novih kulturnih ideala.⁷¹³ „Sve su to komponente kulturne dinamike. [...] Sve one stvaraju prilike života pružajući uvjete ili zapreke za ovaj ili onaj životni oblik, u kome čovjek u stanovitim danim garancijama može svoje biće izživljavati i usavršavati“.⁷¹⁴

Govoreći o odnosu kulturnog života i civilizacije, Filipović prvi smatra višim oblikom od drugoga. Naime, kada kulturni život usahne te izgubi svoj unutarnji sadržaj ili vrijednost, pojavljuje se pad kulture na stupanj civilizacije, a civilizacija prenesena u novu sredinu odvojena od svog stvaralačkog kulturnog izvora pokazuje sve one nastranosti dotične pseudokulturne zajednice. Takva zajednica opasnija je, kaže Filipović, od primitivizma.⁷¹⁵

Kulturni život nije nužno determiniran niti odozgo niti odozdo. Fatalizam⁷¹⁶ smatra neopravdanim jer se povijest nije jednosmjerno razvijala niti su pojedini kulturni likovi

⁷¹⁰ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 331.

⁷¹¹ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 331.

⁷¹² V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 334.

⁷¹³ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 335.

⁷¹⁴ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 335.

⁷¹⁵ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 336. U članku *Filozofija i problem budućnosti čovječanstva* Filipović također govori o odnosi civilizacije i kulture: „I tekovine civilizacije i tekovine kulture nastale su stvaralačkom snagom ljudskom. Ali dok civilizacijom nazivamo sva ona ostvarenja čovjekova kojima on sebi olakšava životnu borbu, kulturom nazivamo sva ona dobra u kojima čovjek ostvaruje samostalne svoje vrednote“. Dr. Vladimir FILIPOVIĆ, *Filozofija i problem budućnosti čovječanstva*, u: *Telegram*, (1961.), br. 54, str. 4.

⁷¹⁶ „Kulturni tok, koji nije drugo nego vremensko ostvarivanje nadvremenskih ideala, ovisi od mogućnosti razvoja snage kulturne volje čovjekove. Pa ako možemo u kulturnom životu čovjekovu govoriti o fatalnoj nuždi, onda se taj fatum može odnositi samo na *uvjete* kulturnog života, a ne na kulturni život sam. [...] Ali

sami po sebi nastajali. Životna borba ili izvanjske sile odigrale su odlučujuću ulogu jer su, kako to Filipović kaže u kulturnoj utakmici jedni kulturni likovi s drugim oblicima kulturnog života, podlegli i nastupili su oni koji su u novom vremenu i čovjeku bili prikladniji.⁷¹⁷

Posljednje pitanje o kojem Filipović raspravlja jest odnos između ideje univerzalne kulture i pojedinačnih kulturnih likova koji predstavljaju konkretni kulturni život. Individualna kultura uvijek teži prema univerzalnoj kulturi zato je za razumijevanje kulture potreban metodički univerzalizam, tj. način promatranja koji u pojedinim kulturama može pronaći nastojanja oko ostvarenja ideje kulture, a samim time i čovjeka.

Tim se metodičkim postupkom mogu tada dohvatiti i razumjeti sve one napetosti životne, koje se u svakom kulturnom liku očituju, i to u svakom na svoj posebni način. Svaki je kulturni lik, svaki kulturni tip svojevrsna konkretna životna tvorevina, svojevrsna historijska činjenica, pa se ona prema tome ne može u neke gotove shematičke oblike svrstati. Jednako bi tako pogrešno bilo uzeti samo jedan kulturni faktor (etičku stranu života, estetiku, socijalnu, religijsku ili dr.) i prema njemu htjeti razumjeti i tumačiti cijelu kulturnu dinamiku, kad je svaki kulturni lik posebna, individualno strukturirana cjelina, ali s *različitim* vrijednosnim područjima. Svaki kulturni tip predstavlja svojevrsnu *sintezu* različitih vrednota.⁷¹⁸

Filipović svoj rad završava pozitivnim stavom, tj. odbija prihvatiti kako bi prošlost ili budućnost čovjeka i kulture bili u rukama nekakve sudbine. Osim toga, ni čovjekova sreća i smisao nisu u udesu prirode, nego u čovjekovim vlastitim rukama.

3.3. Smisao i vrijednost tehnike (iz filozofije života)

Posljednja rasprava iz filozofije kulture nosi naslov *Smisao i vrijednost tehnike (iz filozofije života)*, a Filipović ju je objavio u zborniku *Čovjek i tehnika* iz 1944.⁷¹⁹ Govori o tehnici, njezinom smislu i značenju za suvremeno doba u kojem autor živi. Tekst je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu riječ je općenito o tehnici, njezinoj definiciji i značenju dok se u drugom dijelu bavi filozofijom tehnike i kulture. Filipović doba u

što će se u danim uvjetima kulturnog života ostvariti, to ne ovisi o prirodi, o uzročnosti naturalnoj, nego o snazi slobodne kulturne volje, koja leži u čovjeku i koja je jedina u mogućnosti da ostvari više ili manje duha u svijetu“. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 339.

⁷¹⁷ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 338.

⁷¹⁸ V. FILIPOVIĆ, *Sudbina kulturnog života*, str. 340.

⁷¹⁹ Ovo djelo za vrijeme NDH nije prošlo neopaženo te tako nalazimo na slijedeće prikaze toga djela: z.g. [Zlatko GAŠPAROVIĆ], *'Čovjek i tehnika' kulturno-filozofski eseji*, u: *Prosvjetni život*, 4 (1944.), br. 28-30, str. 230; M. KUS-NIKOLAJEV, *Čovjek i tehnika (sociološka razmatranja povodom izlaska Matičina zbornika kulturno-filozofskih članaka)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 132, str. 7; Vlademar LUNAČEK, *Čovjek i tehnika*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 10, str. 513-516.

kojem živi prepoznaje kao doba tehnike. U vremenu kojem i Filipović pripada, tehnički se napredak toliko intenzivirao da je tadašnje doba i nazvano »tehničkom epohom«. Ovaj veliki tehnički napredak jednima je povod da u njemu vide nazadovanje kulture dok drugi u tome vide vrhunac razvoja dosadašnje europske kulture.⁷²⁰ Analizirajući utjecaj tehničkog napretka shvatio je u kolikoj mjeri tehnika utječe na suvremeno društvo i na pojavu kriza. Osim toga, javlja se i novi tip čovjeka za kojega tehnika predstavlja predmet vjere te on vjeruje u tehniku i tehnički napredak. Naravno da se tako javlja i novi životni nazor koji izrasta iz samog promatranja čovjekovog tehničkog stvaralaštva te kao takav predstavlja jednostrani pogled na život i svijet.⁷²¹

Definirajući tehniku, Filipović piše: „Pod tehnikom razumievamo sve one tvorevine (predmete i procese), koje je čovjek stvorio, da zadovolji potrebama svoga života“.⁷²² Smisao tehnike Filipović vidi izvan nje same. Tehnika je samo sredstvo za ostvarenje čovjekovih potreba te se njezin smisao nalazi izvan njezine biti. Nadalje, Filipović ističe kako se tehničari ne smije oduzimati njezina vrijednost jer bismo se time vratili u doba primitivizma⁷²³ te zaključuje: „Tehnika predstavlja, dakle, neodklonivo sredstvo našega života, bez koga suvremeni tip čovjeka ne bi mogao biti ono, što jest“.⁷²⁴

Drugi dio rada posvećen je govoru o filozofiji tehnike koju Filipović smješta u obzor filozofiju kulture.⁷²⁵ Zauzima stajalište u kojem tehničari pridaje vrijednost izmjene slike svijeta te po njoj u svijetu nastaju nove stvarnosti. Nadalje, protivi se fatalizmu, pesimizmu i pretjeranom optimizmu jer u tehničari kao kulturnoj tvorevini vidi proizvod ljudskog stvaralačkog duha te se njezina moć nalazi u ruci čovjeka, te je zbog toga i njezin doseg ograničen.⁷²⁶

Filipović i u ovom tekstu spominje odnos između civilizacije i kulture te ovdje, za razliku od teksta *Sudbina kulturnoga života* civilizaciju ne gleda kao niži stupanj od kulture: „Tehnika kao izvanjska strana kulture (= civilizacija) ne stoji danas u skladu s unutaršnjom kulturom čovjeka – i tu je uzrok kriza, koje je tehnički napredak sa sobom donio“.⁷²⁷ Kada dođe do nesklada između kulture i civilizacije, nastupa životna kriza te npr. ratne tehnike mogu ne samo ugroziti nego i uništiti sve ono što je vrijedno u svijetu,

⁷²⁰ Usp. Vladimir FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, u: *Čovjek i tehnika*, Zlatko Gašparić (ur.), Zagreb, Matica hrvatska, 1944., str. 273.

⁷²¹ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 274-275.

⁷²² V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 276.

⁷²³ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 278-281.

⁷²⁴ V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 282.

⁷²⁵ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 283.

⁷²⁶ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 284-288.

⁷²⁷ V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 289.

a tehnika bi mogla postati »zatvor« čovječanstva. Ovu krizu, ističe Filipović, potrebno je prevladati i to ne odlukom za ili protiv tehnike, nego u pronalaženju načina usklađivanja tehnike s ostalim područjima ljudske djelatnosti.⁷²⁸

Na kraju Filipović razmatra situaciju u kojoj se došlo do točke u kojoj se raspravlja čak o odluci: za ili protiv kulture. Nije prvi puta da je kulturno stvaralaštvo bilo uništeno. Povijest nam o tome daje svjedočanstvo govoreći o propastima mnogih naprednih civilizacija. Potrebno je da tehnika bude u službi čovjeka te da ona bude sredstvo, a ne cilj duha. Tehnika nikada ne može ugroziti duh nego to može učiniti samo zao duh koji bi zloupotrijebio tehniku za širenje zla.⁷²⁹

Kriza je uvijek prema Filipoviću prijelazno razdoblje u kojem se novom snagom izdiže i nova vjera u čovjeka i po kojoj čovjek stvara jedan novi, ljepši, bolji i sretniji oblik života.

4. Filozofska misao za vrijeme NDH

Za vrijeme NDH Filipovićeve glavna filozofska preokupacija bila je kako smo to već rekli filozofija kulture. Osim toga, prema Zlatku Posavcu najvažnije Filipovićeve rasprave o filozofiji kulture nastale su upravo za vrijeme NDH te je filozofija kulture obilježila i prvu fazu filozofskog stvaralaštva Vladimira Filipovića, a koja počinje obranom doktorske disertacije te traje do sloma NDH.⁷³⁰ Govor o filozofiji kulture nastavit će se i u drugoj fazi Filipovićeve filozofskog stvaralaštva, dakle nakon Drugog svjetskog rata. Ovdje možemo samo spomenuti članak pod naslovom *Zadaci filozofije kulture danas*, u: *Kolo*, 11 (1968.), str. 440-444.

Rasprava *Suvremeni nazori i svijetu i životu* prema Posavcu čini njegov filozofijski *credo* u kojem se na sažet način nalaze sve njegove ranije teze kojima sada na izričit način daje metafizičku pozadinu.⁷³¹ „U navedenoj raspravi Filipovićeve filozofija kulture dobiva izrazitije crte stanovite *Lebensphilosophie*, no i, uvjetno rečeno, ali ipak i *Existenzphilosophie*, pa čak i onoga što je već bilo na pomolu egzistencijalizma“.⁷³² Glavno Filipovićevo djelo na području filozofije kulture trebala je biti knjiga *Čovjek i*

⁷²⁸ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 289.

⁷²⁹ Usp. V. FILIPOVIĆ, *Smisao i vrijednost tehnike*, str. 291-292.

⁷³⁰ I Zlatko Posavec filozofsko stvaralaštvo Vladimira Filipovića od 1930. pa sve do 1945. god. naziva prvom ili formativnom etapom njegovog filozofskog djelovanja. Usp. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 272.

⁷³¹ Usp. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 296.

⁷³² Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 296.

kultura, ali ono nikada nije bilo objavljeno. Objavljen je, kako smo već rekli samo odlomak poglavlja pod naslovom *Sudbina kulturnog života*. Glavna tema ovog odlomka jest problem kulture u vremenu u kojem se sve više i više doživljava kriza čovjekove egzistencije i to na svim područjima života.

Osnovna ideja Filipovićevih promišljanja o suvremenoj kulturi nastalih za vrijeme NDH jest kriza kulture. Filipović je svoje doba doživljavao kao doba opće pometnje ili krize, ali ono je kao takvo samo prijelaz iz nečega što nestaje prema nečemu što tek ima doći. Nije prvi put da je svijet u krizi i prekretnici. Povijest svjedoči kako je takvih prijelaza i uništenja tijekom ne tako duge ljudske povijesti bilo jako mnogo. Ova je kriza po Filipoviću prijelazno razdoblje iz kojega trebaju nastati nova vjera u čovjeka te jedan bolji i ljepši svijet. Ta budućnost, kao i prošlost, nisu u rukama sudbine ili slijepog usuda kojemu je čovjek bespomoćno podložan, nego čovjekova sreća i smisao nalaze se u njegovim vlastitim rukama, a tehnika mu je pomagač, s jedne strane, te ujedno i jamstvo za uspjeh u stvaranju novog i sretnijeg svijeta, s druge. Da bi tehnika to mogla i ostvariti potrebno ju je shvatiti kao proizvod ljudskog stvaralačkog duha te je nadalje potrebno biti svjestan da se moć tehnike nalazi upravo u rukama samoga čovjeka ili drugačije rečeno: čovjek je gospodar tehnike, a ne tehnika gospodar čovjeka. Samo ovakav pristup omogućuje da tehnika bude u službi izgradnje boljeg i humanijeg svijeta i čovjeka kao takvog.

Iako je Filipović optimist, ipak u tekstovima je i pomalo oprezan govoreći kako čovjeka prožima osjećaj da je sadašnjost već na izmaku te da dolazi nešto novo, bolje, ali što je to, to još nije niti jasno niti vidljivo. Filipović smatra kako to novo doba koje tek ima nastupiti treba biti izgrađeno prema ideji jednog novog humanizma koji bi trebao obuhvatiti sve vrijednosne ideale, a vrijednosni problem jest po njemu jedan od temeljnih problema današnje kulture. Taj novi čovjek prema Filipoviću treba biti temelj i sretnijeg vremena i stvaratelj humanijeg i vrijednijeg ljudskog lika. Čovjek nije samo nekakav mali dio materijalnog ili animalnog svijeta. U njemu još postoje i duševni ili psihički život. Čovjek nadalje nije izolirana individua, nego živi i razvija se u zajednici te iz okoline prima, ali i njoj i drugim ljudima daje određene vrednote.

Na koncu jasno je da tek razumijevanjem povijesnih okolnosti i zbivanja u kojima je Filipović živio, moguće je ispravno razumjeti i njegovo promišljanje o filozofiji kulture prve polovice četrdesetih godina dvadesetog stoljeća. Vrijeme koje je nastupilo nakon završetka Drugog svjetskog rata te slomom i padom NDH i uspostavom komunističke Jugoslavije zasigurno nije to optimistično i bolje sutra kojemu se Filipović nadao i koje je

toliko želio da se ostvari. Novi humanizam koji bi obuhvatio sve vrijednosne ideale, ostao je samo njegova želja. Nažalost, nije nastupilo niti sretnije vrijeme niti vrijedniji ljudski lik. Njegov oprez pri govoru o onome što tek dolazi pokazao se i više nego opravdanim. Ipak, kako piše Zlatko Posavac, i nakon tragične vlastite, kao i nacionalne povijesne cenzure, nakon »povlačenja« nakon Drugog svjetskog rata, nije Filipović odustao od filozofije kulture te i nakon osobnih napada koje je kao osoba i filozof doživio, ipak 1968. god. objavljuje i na hrvatskom i na njemačkom jeziku tekst pod naslovom *Zadaci filozofije kulture danas*.⁷³³

Svojim filozofskim stvaralaštvom za vrijeme NDH Vladimir Filipović ulazi u krug onih filozofa, a koje zasigurno predvodi Stjepan Zimmermann bilo dubinom napisanih rasprava te njihovim opsegom, koji su promišljali i pisali o krizi kulture te na filozofski način pokušavali pronaći uzroke te krize i ponuditi smjernice za njihovo rješavanje.

⁷³³ Z. POSAVAC, *Filozofija kulture Vladimira Filipovića*, str. 148. Na jednom drugom mjestu Posavac o ovom djelu piše: „Filipovićev je nastup 1968. paralelan zauzimanju za hrvatsku filozofijsku baštinu, načelno svjetonazorno, tako reći, deklarativan u izlaganju pod naslovom *Zadaci filozofije kulture danas*, jasno već naslovom dajući do znanja kako mu je stalo upravo do filozofije kao *filozofije kulture*, dakle kao mogućeg i evidentno, po njegovu uvjerenju, nezaobilaznog, po karakteru i problemima aktualnog filozofijskog horizonta“. Z. POSAVAC, *O filozofiji Vladimira Filipovića*, str. 309.

Filozofija u službi književnosti i estetike - Drago Ćepulić i Albert Haler

Drago Ćepulić i Albert Haler imaju nekoliko dodirnih točaka zbog kojih smo ih odlučili zajedno predstaviti. Pretežita forma njihovog intelektualnog stvaranja bio je gotovo isključivo esej. Štoviše, čini se da esej nije bio samo forma izražavanja, nego i forma istraživanja: njihov pristup filozofiji, književnosti i estetici nije se strogo držao onoga što se zove znanstveni aparat, nego su pretpostavljali ljepotu stila i izražaja formi. Obojica se mislilaca u svojim bogatim opusima ne bave samo i isključivo filozofijom, već je njihov interes svestran. Ipak, i u toj svestranosti primjećuje se da se Haler više bavi književnošću ispitujući estetske kvalitete tekstova koje kritizira ili pak istražujući njihove teorijske aspekte, dok se Ćepulić više koncentrirao na istraživanje aktualne duhovne situacije vremena – krizu - kroz njemu osobito bliske francuske filozofe i intelektualce.

Drago Ćepulić (1893.-1976.)

1. Život

Drago Ćepulić, esejist i filozofski pisac, nije više potpuna nepoznanica. To možemo zahvaliti Zlatku Posavcu⁷³⁴ i Vladimiru Lončareviću,⁷³⁵ kao i Hrvatskom biografskom leksikonu.⁷³⁶ Iako se o njemu mogu pronaći još neki članci, sve najbitnije zapravo se nalazi u ova tri rada.

Rodio se 3. siječnja 1893. god. u Novom Vinodolskom. Gimnaziju je završio u Zagrebu i Bjelovaru, a romanistiku je studirao u Beču i Parizu zajedno s Ivanom Merzom te postaje prvi doktor romanistike Zagrebačkog sveučilišta. Po povratku u Kraljevinu Jugoslaviju radi kao gimnazijski profesor, a za vrijeme NDH u ministarstvu vanjskih poslova do 1942. god. kada je zatražio umirovljenje.⁷³⁷ Nakon svibnja 1945. godine nije više objavljiavao. „Za život privređuje kao prevoditelj i instruktor. Uz to orgulja u crkvi... Pisao je i dnevnik tih godina. Gdje je i što sadrži – ostaje istražiti“.⁷³⁸ Umro je 1976. godine u Zagrebu.

⁷³⁴ Zlatko POSAVAC, *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991. Ističemo esej prikladnoga naslova *Zapostavljen i prešućen. Estetičar i filozof kao esejist*, str. 307-314.

⁷³⁵ Vladimir LONČAREVIĆ, *Život i duh. Studije i eseji*, Glas Koncila, Zagreb, 2006. Uvodnu studiju o životu i radu Drage Ćepulića napisao je Vladimir LONČAREVIĆ. Usp. *Mislilac 'metafizičke osi'*, str. 7-40.

⁷³⁶ <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4217> pristup ostvaren 27.3.2015.

⁷³⁷ Usp. V. LONČAREVIĆ, *Mislilac 'metafizičke osi'*, str. 15.

⁷³⁸ LONČAREVIĆ, *Mislilac 'metafizičke osi'*, str. 16.

2. Čepulićeva djela prije NDH

Čepulić je objavio mnogo članaka između dva rata, kao i u vrijeme NDH. Knjige je objavio većinom u vlastitoj nakladi, činjenica koja nam također govori i o njegovom položaju ili (ne)priznatosti u dijelu tadašnjeg društva. Od filozofskih eseja ovdje ističemo *Montaigne – filozof krize*;⁷³⁹ *Descartesova kriza*⁷⁴⁰ i *Eis heauton*.⁷⁴¹ U katalogu Leksikografskog zavoda popisano je nešto više od 160 tekstova kojima je autor upravo Drago Čepulić. Iz panoramskog pregleda tema kojima se bavio lako je uočiti tematsku podudarnost prijeratnog i razdoblja Drugoga svjetskog rata. U žarištu njegova interesa u prvom je redu književnost i filozofija, odnosno njihova zajednička poveznica – estetika.

Čepulić je autor privlačnog stila, lako i jednostavno piše i dobro oblikuje svoje misli. Bio je popularan autor u svoje vrijeme, o čemu svjedoči niz intervjua koje je povodom pedesetog rođendana u formi samorazgovora objavio u periodici i novinama NDH. Većinom se bavio francuskim filozofima i intelektualcima, čemu je uzrok najvjerojatnije njegov studijski boravak u Parizu i poznavanje francuskog jezika. O filozofima o kojima je u vrijeme NDH objavio eseje pisao je i prije, kao što su: Montaigne, Blaise Pascal⁷⁴² i Montaigne.⁷⁴³

⁷³⁹ Drago ČEPULIĆ, *Montaigne – filozof krize*, Tipografija, Zagreb, 1936.

⁷⁴⁰ Drago ČEPULIĆ, *Descartesova kriza*, Tiskara Kuzma Rožmanić, Zagreb, 1937.

⁷⁴¹ Drago ČEPULIĆ, *Eis heauton*, Vlastita naklada, Zagreb, 1940. Ovdje želimo istaknuti dvije Posavčeve oprečne tvrdnje o ovim Čepulićevim esejima: „Nekoju vrsti slutnje i »vijesti« o poslije produbljenoj problematici krize, koja je imala doseći filozofsku refleksiju, dao je u nas publicist Drago Čepulić svojim esejima *Montaigne, filozof krize* (1936.) i *Descartesova kriza, rađanje novovjeka filozofije* (1937.). Objavio je također malu knjigu estetičkih oglada *Pjesnik govori*, (Zagreb s. a.). Pišući nesustavno feljtonistički, sa stanovitim kavanskim stilom i bijegom ideja, temu je Čepulić dotaknuo i u fragmentima pretežno memoarskog spisa *Eis heauton* (1940) u kojem eksplicite kaže da zastupa »kršćanske, katoličke ... ideje«. Prem s filozofskom ambicijama, no u biti ostajući na publicističkom i u najboljem slučaju literarnom prikazu Montaignea i Descartesa, ti su eseji – ma i ne razumijevajući problem – upozorili na dvoje [...]“. Zlatko POSAVAC, *Estetika u Hrvata. Istraživanja i studije*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1986., str. 231-232. Na jednom drugom mjestu o istim esejima Posavac piše sljedeće: „Čepulić je napisao tri bezprijekorna eseja iz povijesti filozofije, uvrštena kasnije, 1941. u knjigu »Ličnosti«. To su *Montaigne, filozof krize*, *Descartesova kriza – rođenje novovjeka filozofije* i *Blaise Pascal*. U Hrvatskoj sasvim sigurno postoje tekstovi koji su iscpnije i filozofijski detaljnije, a možda čak i informativnije pisali o spomenutim misliocima, ali nikako esejistički elegantnije i s jednim gotovo intuitivnim, ne toliko deduktivnim ni spekulativnim talentom za otkrivanje bitnih i upravo povijesno-epohalnih problema, kako je to učinio Čepulić. [...] Čepulić je uz Krležu i neke druge među prvima i rijetkima koji na temelju povijesno filozofijskog uvida u moderno doba, u novovjekovlje, uvodi u hrvatski misaoni, filozofijski obzor aktivan problem krize, krize modernog doba i njegovih svjetonazora, no i društvenih sustava“ Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, str. 309.

⁷⁴² Drago ČEPULIĆ, *Blaise Pascal. Povodom tri stogodišnjice njegova rođenja*, u: *Hrvatska prosvjeta*, 11 (1924.), br. 7, str. 302-311; br. 8-9, str. 364-373.; br. 11, str. 484-487.; br. 12, str. 520-528.

⁷⁴³ Drago ČEPULIĆ, *Francuski filozof Montaigne i medicina njegova vremena*, u: *Liječnički vjesnik*, 55 (1933.), sv. 9, str. 452-455.

3. Filozofska djela u vrijeme NDH

Zlatko Posavac, jedan od dvojice autora koji su se do sada opširnije bavili opusom ovoga zaboravljenog intelektualca, posvetio je svoj esej ponajviše prikazu Ćepulićevih estetskih nazora. I on ističe kako je Ćepulić zbog svog svjetonazora nakon svibnja 1945. godine bio građanin drugoga reda. Bio je pobornik eseja kao književnog izražaja i tu formu nikada nije napustio. Pratio je uglavnom francusku filozofsku produkciju i nadahnjivao se francuskom povijesnom i filozofskom baštinom. To uostalom govore i naslovi njegovih djela.

„Ako bismo pitali za tekstove u kojima Ćepulić prikazuje vlastitu filozofiju, onda treba odgovoriti da nema takvih posebnih objavljenih knjiga, traktata i rasprava. [...] Ćepulić nije predstavnik strogo spekulativno-sistematske filozofije“.⁷⁴⁴ Njegovim najboljim i najljepšim esejima Posavac smatra one koji se bave estetikom, a među njima istaknuto mjesto pripada kratkom eseju naslovljenom *Pjesnik govori* koji je kao posebna knjižica tiskan 1943. godine.⁷⁴⁵

Vladimir Lončarević autor je najdužeg eseja posvećenog tom zaboravljenom hrvatskom intelektualcu. U tom radu Lončarević ističe njegovu privrženost Katoličkoj Crkvi, ne zanemarujući naravno niti njegov intelektualni doprinos: „Razvojno, Ćepulić je imao dva razdoblja svojega stvaranja. U prvome, duljem, koje traje do objave knjige *Eis heauton* 1940., objavljivao je u časopisima članke u kojima se bavio ponajprije tuđim filozofijama i djelima pišući prikaze i kritike. Od *Eis heauton* predstavlja ponajviše sebe i kada piše o drugima“.⁷⁴⁶

Ćepulić nikada nije skrivao da je katolik i vjernik. Vjera je u njegovu životu imala iznimno važno mjesto. Kao plodan pisac najviše je surađivao u *Hrvatskoj prosvjeti*, *Katoličkom listu*, *Životu*, *Vjesniku Marijinih kongregacija*, *Hrvatskoj smotri*, *Hrvatskoj reviji* itd. Već iz profila tih časopisa u kojima je objavljivao može se zaključiti kako je Drago Ćepulić bio katolički intelektualac, a što mu je na kraju i onemogućilo daljnje sudjelovanje u javnom životu nakon svibnja 1945.

⁷⁴⁴ Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, str. 310.

⁷⁴⁵ Drago ĆEPULIĆ, *Pjesnik govori*, Be-l-ka, Zagreb, 1943.

⁷⁴⁶ V. LONČAREVIĆ, *Mislilac 'metafizičke osi'*, str. 31.

3.1. Ličnosti. Studije i eseji

Ćepulićeva knjiga *Ličnosti. Studije i eseji*, sastoji se od šest eseja: *U slavu Pierre Ronsarda; Alcofribas Nasier, renesansi šaljivi Homer; Montaigne – filozof krize; Descartesova kriza (Rođenje novovjeka filozofije.); Blaise Pascal te Komično i tragično u Molièra*. Od ovih šest eseja, koliko ih je skupljeno u ovoj knjizi, prikazati ćemo one filozofskog karaktera, a to su *Montaigne – filozof krize, Descartesova kriza (Rođenje novovjeka filozofije.)* te donekle *Blaise Pascal*.

Montaigne – filozof krize: ovu raspravu Ćepulić otvara kratkom analizom vremena u kojemu je živio:

Čini se, da smo danas na jednom velikom raskršću povijesti. Svakako smo sred jednog vrlo kritičnog vremena. Mi danas moguće stojimo na raskršću između prošloga liberalno-demokratskog vremena i novoga – recimo – autoritativnoga, bilo to rasističkoga alla Hitler, bilo etatističkoga alla Mussolini, bilo klasnoga, boljševičkoga. Sila ideologija, novih i prevratnih. [...] Nama dostaje objektivno utvrditi, da se svuda osjeća kriza i traži lijek.⁷⁴⁷

I Montaigne kao i Ćepulić stoji na raskršću povijesti te se koleba između dva svijeta. Ne čudi stoga što ga je taj francuski filozof podsjetio na riječi koje smo gore citirali. I u vrijeme francuskoga filozofa osjećala se kriza, slična u vrijeme kada je i Ćepulić živio. Zbog toga Ćepulić i odabire upravo njega da ga prikaže kao svjedoka vremena koje je s jedne strane prošlo, ali i koje, s druge pak strane, još je uvijek vrlo aktualno.⁷⁴⁸ Da bi Montaigne mogao živjeti u takvom vremenu, postaje skeptik koji u sve dvoji. Utječe se filozofiji stoicizma prema kojoj je vrhovna norma: dužnost. Ipak, slijedi i epikurejce jer traži mir i užitak. Ćepulić ističe kako Montaigne poput Ante Starčevića filozofiju smatra učiteljicom života. To je za njega jedina prava filozofija - etika, dok je sve ostalo „budaleština i gubitak vremena“.⁷⁴⁹ Upravo je ova etika jedna od tema o kojoj Ćepulić predstavljajući Montaigneovu filozofiju govori. Njegova je etika epikurejsko-stoička, ali se ne može staviti u jedan sustav. On je uglavnom zadovoljan svojim životom. Prema Montaigneu „veliko i glavno djelo čovjekovo je pravo živjeti“. Što se tiče

⁷⁴⁷ Drago ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, Naklada Gradjanske tiskare, Zagreb, 1941., str. 45.

⁷⁴⁸ Usp. D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 46-47.

⁷⁴⁹ Usp. D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 47-50.

Francuzova pogleda na državu, tu je bio tvrdokorni konzervativac i to iz straha. Društvo mora ostati kod starog oblika pa makar mu zakoni bili najgori.⁷⁵⁰

S obzirom na Montaigneovu vjeru, Čepulić kaže kako se odlučio za katoličku stranu te se ponekad brani od onih koji smatraju kako katolici, pa samim time i Montaigne, u srcu ne vjeruju sve ono što katolicizam uči. On je katolik iz straha koji vjeruje u prirodu koja nas vodi, ali vjeruje i u dobrog Upravitelja kojemu se potrebno prepustiti da upravlja ovim svijetom.⁷⁵¹ Čini se da je osjećaj straha bio poticajan u Montaigneovoj filozofiji.

Na koncu, Čepulić smatra kako je Montaigne originalan i „čaroban pisac“. Nije bio filozof koji je gradio sustave, nego je „ocrtao čovjek u svim njegovim oblicima“. Montaigne je filozof krize. U Čepulićevo vrijeme za krizu lijek se pronalazi u ideologijama, dok je Montaigne za krizu svoga vremena tražio pravi lijek, a to je težnja prema istini.⁷⁵²

Esej o Montaigneu Čepulić završava analizom svoga vremena:

I mi možda imamo prije ili poslije da do dna zagazimo u – kao jedne fatalne krize; jezici su se razvezali, kao da gradimo babilonsku kulu: svaki govori svojim jezikom, barem narodi, klase, a i pojedinci, a svi možda – ratom. Gdje je ona čovječnost, tolerancija, koju je propovijedao Novi Vijek? I s njime Montaigne... Hitler zove humanitet »židovskim parfemom«, ali ni Rusija ne apelira na snošljivost i ljubav. Kako da unapred znamo, što će nam donijeti ovaj rat svoju protiv svima?!⁷⁵³

Drugi filozofski rad u knjizi koju predstavljamo posvećen je govoru o Descartesu i njegovoj krizi u kojoj je rođena novovjeka filozofija. Budući da ovu Descartesovu krizu Čepulić ne promatra samo kao osobnu krizu nego i šire, ona za njega postaje vrijedna istraživanja. „S njim dolazi novo doba, on je francuski Luther Novog Vijeka: ostaje na razmeđu, a inaugurira ipak ono Novo. [...] Sam Descartes, koliko god bio povučen i volio mir po onoj antiknoj riječi »živi skriven«, ipak je u filozofiji bio zacijelo veći vojnik nego na bojnom polju“.⁷⁵⁴

Govoreći o Descartesovoj noći, Čepulić piše kako je to bilo 10. studenoga kada je u njemačkoj sobi s peći usnio tri sna te tu otkriva temelje svoje filozofije: „ja jesam“ te „Bog jest“. Ovo je, smatra Čepulić, ugaoni kamen njegove filozofije.

⁷⁵⁰ Usp. D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 52-60.

⁷⁵¹ Usp. D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 70-77.

⁷⁵² Usp. D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 77-81.

⁷⁵³ D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 82.

⁷⁵⁴ D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 84.

Treći dio rada posvećen je Descartesovoj raspravi o metodi. Ćepulić ističe kako Descartes ovim djelom želi izgraditi „novu kuću »na stijeni«, načiniti velike prozore, da uđe mnogo svijetla“, što ni u njegovo vrijeme nije bilo potpuno bezopasno. Stoga, Descartes je oprezan. „Oprez će biti možda ipak najbolje oružje“. Njegovo govor nije bio školski, nego je pisao opće razumljivim jezikom.⁷⁵⁵

U četvrtom dijelu rada o Descartesu pod naslovom *Svijet od kristala* Ćepulić iznosi i određene autobiografske elemente te analizira svijet u kojem živi. Pitajući se kamo njegovo vrijeme ide, Ćepulić odgovara: „Čini mi se u neku socijalno-autoritativnu epohu“.⁷⁵⁶ Definitivno je tim riječima pogodio razvoj događaja koji će i na njegov život djelovati tragično. Na samom kraju rada Ćepulić piše o potrebi povratka „zdravom realističkom filozofiranju“. Potrebno se vratiti „stvarnosti i autoritetu praktičnog objektivnog reda utvrđenog od Tvorca Vasiona i Oca Ćovječanstva. [...] Bogu“.⁷⁵⁷ Ćepulić svoj esej završava u religioznom tonu.

Blaise Pascal: treći filozofski, a ujedno i najduži esej jest onaj posvećen misli ovog velikog francuskog filozofa. Ćepulić želi skicirati „lik ovog velikog kršćanina XVII. stoljeća“ koji je aktivno sudjelovao u teološkoj prepirci svoga vremena zastupajući jansenizam i niječući nepogrešivost rimskoga pape. Ipak, pred kraj života, promijenio je svoje stavove te „umro kao pokoran sin Crkve“.⁷⁵⁸

Pascal je u početku marljivo studirao filozofe poput stoika Epikteta i Montaignea. Bavio se i računom vjerojatnosti te ga je primjenio na vjersko pitanje postoji li Bog ili pak ne postoji. Međutim, ljudska ga mudrost nije mogla zadovoljiti.⁷⁵⁹ Ćepulić piše kako je Pascal osjećao da ga svijet drži u svojim mrežama te napokon 23. studenoga doživljava mistično iskustvo:

I u ponedjeljak, 23. studenoga uveče, čitajući Bibliju, njegovoj se duši otkrije vatra i ono svijetlo, ono veselje i ona izvjesnost, koje je tražio, da ga u suzama ispune radošću i odricanjem, podložnošću Kristu, pravom Bogu čovjeku. Ne Bogu filozofa, već živome Bogu, koji ispunja sve naše biće, Bogu posredniku, Bogu Evanđelja, Bogu Isusa Krista. Od deset i po sati do prilike pa do dvanaest i po Pascal je bio u neprekidnoj ekstazi.⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ Usp. D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 112.

⁷⁵⁶ D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 118.

⁷⁵⁷ D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 125.

⁷⁵⁸ D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 127.

⁷⁵⁹ Usp. D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 142-144.

⁷⁶⁰ D. ĆEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 145.

Od tada njegov se život promijenio. Povukao se u Port-Royal des Champs te obdržava u potpunosti samostanski način života: ustajanje u pet, bdijenje, post, itd. Putovao je često u Pariz te počinje pisati svoja *Provincijalna pisma*. Tim pismima, kako kaže Čepulić, „Pascal je učinio jednu zabavnu razbibrigu za otmjeni svijet“.⁷⁶¹ Što se tiče apologije kršćanstva, Pascal je mislio napisati jedno djelo te vrste, a ostali su nam samo fragmenti, a to su tzv. Pascalove *Misli*. Pascal odbacuje ontološke i metafizičke dokaze za božju opstojnost „jer ne uvjeravaju duha ni srca“ te on „prihvaća samo moralne i povjesne dokaze“.⁷⁶²

Svoj rad o Pascalu Čepulić završava riječima u kojima poziva na vjeru u Krista. Čepulić piše:

Isus je Krist smisao svijeta. Nije nikakvo čudo da to pronalazi čovjek, koji je ne samo kršćanin, već i učenjak i pjesnik. Što traži učenjak, ako ne smisao i vezu, što motri pjesnik, ako li ne smisao i izvor, a kuda se obraća kršćanin? Treba dakle težiti jedino da spoznamo Isusa Krista, jer samo po njemu možemo spoznati Boga na način, koji će nam biti od koristi. [...] Bez Isusa Krista svijet ne bi postojao; ako li bi postojao, trebalo bi ga uništiti.⁷⁶³

Osim knjiga, Čepulić je za vrijeme NDH pisao i filozofske eseje ili kako ih on naziva koserije. Prikazat ćemo ih nekoliko najvažnijih kako bismo zaokružili njegovu filozofsku misao u razdoblju NDH.

3.2. *Narodni život i duh (Filozofska koserija)*

Čepulić smatra kako je prošlo vrijeme u kojem se s ohološću moglo odbacivati metafizička pitanja poput onog o Bogu, o duši, duhovnome jer je prošlo vrijeme u kojem se znanost držala svemoćnom te onom koja ima odgovore na sva važna životna pitanja. Postoje naime pitanja koja spadaju na filozofiju. Čepulić smatra kako je govoriti o duhu

⁷⁶¹ D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 149.

⁷⁶² D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 163.

⁷⁶³ D. ČEPULIĆ, *Ličnosti. Studije i eseji*, str. 173. O ovoj knjizi Stjepan Kuraja u svojoj recenziji između ostaloga kaže: „Čitava knjiga je vrlo zanimljivo pisana, s mnoštvo opažanja i – vidi se – vlastitog razmišljanja. I ako se u njoj raspravljaju i analiziraju vrlo ozbiljni i teški problemi, ugodno se čita. Čini se, da je najbolji esej o Pascalu. U drugim esejima smetaju katkad predaleke digresije od osnovnog problema (Descartes), a neki su dijelovi pisani feljtonistički. U jezičnom pogledu moram staviti neke zamjerke, jer se nije posvetilo dosta pažnje hrvatskom jezičnom izražavanju. Tako se odmah osjeća, gdje nije pogođen pravi hrvatski izraz u prevedenim mjestima. [...] Inače je operema ukusna, osobito naslovna strana, na kojoj se nalazi Chante-clau, simbol francuskog duha. Uspjele su i reprodukcije slika u tekstu. Stoga se knjiga, izuzev neznatnije omaške, može ugodno čitati, jer je puna vrijednih i zanimljivih misli, aktualnih u današnjim časovima“. Stjepan KURAJA, *Drago Čepulić, Ličnosti, studije i eseji*, u: *Nastavni vjesnik*, 50 (1941.-1942.), br. 1, str. 83-84.

jedna vrlo nezahvalna tema. Iako je materijalizam nestao, osim kod ljevičara, ističe kako ih je „Poratna era iza Versaillesa bacila u pandže dekadence, iz koje se je teško dizati“ te nadodaje: „To je veća zasluga onih koji su tu uložili svoj trud, to je veća Milost Božje Providnosti, da je poslala u Führeru Njemačkog Reicha čovjeka, koji će moralnu propast, koja nam je prijetila, zaustaviti na opasnoj nizbrdici, kojom je pohitala“.⁷⁶⁴

Raspravljajući o duhu i kako narod živi od duha Ćepulić polazi od filozofske dvojbe u postojanje materijalnog svijeta te tvrdi kako imamo sigurnost o postojanju materijalnog svijeta jer se taj svijet opire. Nadalje, dok je materijalni svijet moguće staviti u dvojbu, s duhovnim to nije slučaj: „Jer uvijek i kad sumnjam, ostaje da sumnjam, dakle da mislim, i ako ništa ne bi postojalo stvarno izvan mene i ako bi dvojio o Bogu, ipak ostaje istina, da te misli onda barem postoje“.⁷⁶⁵ Ovdje se jasno vidi utjecaj studija Descartesove filozofije na samog Ćepulića i njegovu filozofsku misao.

Budući da se o duhu ne dvoji, ali ga ne vidimo, Ćepulić u svijetu otkriva jednu duhovnu silu koja vodi čovjeka i narode. Postoji „osobiti oblik duha“, koji je na poseban način vrijedan i za život pojedinca i naroda, a on glasi: vrednote, ideali. Ovaj se duh izdiže iznad pukih materijalnih potreba čovjeka te se postavlja pitanje o samom smislu čovjekova života. Nadalje, Ćepulić postavlja dvije tvrdnje koje smatra istinitima: prvo, duh i duhovno postoje te drugo, narodi žive od duha i bez duha oni propadaju. Takav duh ima i hrvatski narod. Iako ne može dati točnu definiciju toga hrvatskog duha, Ćepulić je uvjeren kako taj „hrvatski duh postoji“ te ga neprijatelji nikada nisu uspjeli uništiti. Taj duh prema Ćepuliću živi u narodu, u velikim sinovima, u inteligenciji te ih ne smijemo prezirati, osim ako se ne izrodi. Nadalje, pita se Ćepulić: „Gdje bi bila danas naša Hrvatska, da nije bilo duha, vjere u nju kod njene najbolje djece, da nije bilo odličnih i najodlučnijih njenih sinova, Ustaša, koji duh ne pogasiše, nego ga užegoše na plamenu svoje vjere, svoje požrtvornosti [...]“.⁷⁶⁶ Nadalje, Ćepulić smatra kako samo ime Ustaša govori o duhu: „oni ustadoše, ustaše, ne zadrijemaše“.⁷⁶⁷ Duh je onaj koji „izgrađuje život pojedinca, što izgrađuje narode, što slijedi odatle kad vidimo, da su Hitler, Mussolini, naš Poglavnik dali novi pravac povijesti, kao ljudi duha [...]“.⁷⁶⁸

Dakle, koji je odnos duha i naroda? Ćepulić duh smatra odlučujućim za preživljavanje naroda te mu se mora osigurati mjesto upravo u narodnom životu te samo

⁷⁶⁴ Drago ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, u: *Hrvatska smotra*, 9 (1941.), br. 7, str. 359.

⁷⁶⁵ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 360.

⁷⁶⁶ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 362.

⁷⁶⁷ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 362.

⁷⁶⁸ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 363.

neprijatelji naroda mrze napore duha „koji su se od vjkada smatrali vrhuncima čovječanstva“.⁷⁶⁹ Nadalje, Ćepulić je uvjeren kako „svaki duh je ustaški duh. A znade raspaliti taj duh rođeni vođa“.⁷⁷⁰

Hrvatska je prema Ćepuliću uvijek, pa i u njegovo vrijeme, bila „ognjište duha“ te svoju smatra kako: „Sretan je znak budućnosti, da je naš Duglavnik i ministar bogoštovlja i nastave dr. Mile Budak sam čovjek duha, pisac-stvaralac“.⁷⁷¹ Koliku važnost duhu pridaje Ćepulić vidi se iz samog završetka njegove filozofske kozerije o narodnom životu i duhu kada Hrvatsku državu vidi ovisnu upravo o kultu duha te bez toga duha nema ni države. U budućnosti Hrvatska, a koja je oduvijek bila domovina kulture, treba da još i više bude ognjište duha. Ona stoji upravo na temelju duha te samo to prema Ćepuliću „zajamčuje sretnu budućnost hrvatske države“.⁷⁷²

Ovaj Ćepulićev tekst ogledni je primjer na koji su način hrvatski intelektualci bili pod dojmom stvaranja nove države, te su se ponekad i nekritički natjecali tko će više, a ponekad i besmislenije glorificirati ustaški pokret ili njegova vođu. Da se Ćepulić razočarao u ljude o kojima je ovako uzvišeno pisao, govori nam i činjenica da je ubrzo dao ostavku na mjesto činovnika u Ministarstvu vanjskih poslova, te je do kraja rata bio bez formalnoga zaposlenja, ne želeći se kompromitirati. Nažalost, i ova kratka i oduševljena epizoda u njegovom će životu ostaviti dubok trag, jer će mu biti zabranjeno objavljivanje do kraja života.

3.3. *Realistična filozofija i materija*

Osim odnosa duha i naroda, Ćepulić se bavio i filozofskom tematikom realistične filozofije. Naime, suočavajući se s raznim filozofskim sustavima, zastupao je mišljenje kako je jedina prava filozofija realistična filozofija..

Ćepulić materijalizam smatra izrazito pogubnim, a u njegovo se vrijeme pokazivao u „obliku boljševičkog bezboštva i nečovječne mehanizacije“. Ipak, Ćepulić kao filozof želi ispitati izvore odakle taj materijalizam crpi snagu jer je to „vrlo gruba i teorijski skroz površna nauka“.⁷⁷³ Krivnju Ćepulić pronalazi u iracionalnom idealizmu. Naime, prema idealizmu ne postoji ni bitak, ni biće, ni supstancija. Na ovu se filozofiju (Ćepulić

⁷⁶⁹ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 363.

⁷⁷⁰ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 364.

⁷⁷¹ D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 366.

⁷⁷² D. ĆEPULIĆ, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, str. 366.

⁷⁷³ Drago ĆEPULIĆ, *Realistična filozofija i materija*, u: *Hrvatska smotra*, 12 (1944.), br. 1-2, str. 70.

je naziva: „filozofija papagaja koji u krletci neodgovorno brblja“⁷⁷⁴) javila reakcija u obliku iracionalističke filozofije života: „Za ove filozofe život sam filozofira, osjećaji sami vide, instinkt i intuicija vode pravo u suštinu stvari. Tu se sjećamo Nietzsche-a, Bergsona, Maxa Schelera, Simmela, tu se smješta i t. zv. egzistencijalna filozofija“.⁷⁷⁵

Ćepulić oba pravca odbacuje te zastupa realističku filozofiju. Ona, s jedne strane tvrdi da postoji život, bivanje, ali s druge postoje i bića, ono što biva ili živi ili drugačije rečeno: postoje materijalna i duhovna bića. Za Ćepulića realistička filozofija jest zdrava filozofija, te negira i idealizam i iracionalizam i egzistencijalizam:

Zdrava filozofija nisu ni idealistički, ni iracionalistički, ni egzistencijalistički sistemi, nije sviet ni mreža bliedih shema, bitka tek kao kakvoća, ni hrpa nagona, ni život iz ništa i u ništa, nego je zdrava filozofija, filozofija bitka, koja tvrdi da postoji i tvarni i duhovni sviet i koja se upire na razum, ne na sliepe nagone i »život«, i njegove tamne sile, te na temelju tog razuma dolazi do Božanstva, u kome usidrava život, onako kako ga i čovječanstvo od vjkada sa sigurnošću usidrava u – Božanstvu.⁷⁷⁶

Realistička filozofija s jedne strane drži da nešto objektivno postoji, te s druge tvrdi da postoji i Bog nad svijetom. Kao što postoji „nešto kao podloga svih ovih mijena“, tako postoji podloga duhovne supstancije, a „zove se duša“. Stojeći na ovom stajalištu realistička filozofija; „Priznaje objektivni sviet, ali ne samo sviet tvarni, nego i duhovni, za nju postoje stvari, ali i čovjek kao t. zv. »substancijalno jedinstvo« tiela i duše“.⁷⁷⁷ Osim ovoga, realistična filozofija priznaje i razum te mu priznaje moć spoznavanja istine.

Iako i ova filozofija realizma koju Ćepulić zastupa ima određene poteškoće, a Ćepulić ih niti ne niječe, ipak, smatra kako nije svejedno kakvu tko filozofiju zastupa. Naime, filozofija kao takva ima određene poteškoće te njih najbolje vide oni koji pokušavaju riješiti filozofske probleme. Međutim, filozofija čovjeka uči i strpljivosti i borbenosti. Na koncu, prema Ćepuliću: „Filozof je borac. On se bori ponajprije s istinom, onako kako se patriarka Jakov u zemlji Fakuel borio s anđelom, t. j. s Bogom, i onda dobio naziv »borac Božji«. Filozof je takav borac Božji“.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ D. ĆEPULIĆ, *Realistička filozofija i materija*, str. 71.

⁷⁷⁵ D. ĆEPULIĆ, *Realistička filozofija i materija*, str. 71.

⁷⁷⁶ D. ĆEPULIĆ, *Realistička filozofija i materija*, str. 72.

⁷⁷⁷ D. ĆEPULIĆ, *Realistička filozofija i materija*, str. 73.

⁷⁷⁸ D. ĆEPULIĆ, *Realistička filozofija i materija*, str. 75.

3.4. Filozofija i duhovno opredjeljenje (Metafizičko-moralna kozerija)

U *Hrvatskom ženskom listu* 1943. god. objavio je Čepulić još jednu kozeriju⁷⁷⁹ u kojoj je pisao o pravoj, tj. realističkoj filozofiji. Počevši s izlaganjem Descartesove misli i njegove apsolutne dvojbe u sve, te odbacujući idealističku i materijalističku filozofije kao zablude, Čepulić vrlo brzo prelazi na govor o pravoj, tj. realističkoj filozofiji koja priznaje i duhovni svijet i dušu te tvarni svijet. Nadalje, Čepulić je uvjeren kako postoji i istina. „Istina postoji, jer ne može da ne postoji, bila ona, što mu drago. Ali istina mora biti konačno i Smisao [...]“⁷⁸⁰.

Imajući u vidu vrijeme u kojem živi, Čepulić kaže kako je potrebno da se čovjek današnjice opredijeli za vrednote, da se pozitivno opredijeli te filozofija ne smije biti ona koja će zbunjivati i potpomagati ljudsku dvojbu. „Zato filozofija treba da se otrese dvojbe i mračnih sila i da u skladu s razumom i s Božanstvom pokaže put čovjeku, koji traži danas opredjeljenje kao nigda“⁷⁸¹.

Na koncu, Čepulić kao i u prethodnom radu, kaže kako poteškoće u filozofiji postoje, ali je potrebno da se „obazremo za zdravim filozofskim načelima, da se vratimo na vrelu zdrave realističke filozofije“. Upravo ta filozofija, uvjeren je dalje Čepulić, od realnosti vodi do Nadrealnosti. U toj zdravoj realističkoj filozofiji on vidi snagu koja „može čovjeka dovesti do čovječnosti i čovjeku dati snage za život u pravdi, u ljubavi, u žrtvi. Čovjek je biće, koje se opredjeljuje, a zdrava filozofija treba da mu pokaže put, kako da se u duhu opredijeli, kako da se duhovno opredijeli“⁷⁸².

4. Čepulićeva filozofska misao za vrijeme NDH

Ukoliko u cijelosti sagledamo Čepulićevu filozofsku misao za vrijeme NDH, onda možemo vidjeti da je ona raznolika. Naime, s jedne strane posvetio se obaranju tzv. lažnih filozofija, poput idealizma i skepticizma, a zastupa kako je on zove pravu ili realističnu filozofiju koja priznaje postojanje i materije i duše. Osim toga, Čepulić stavlja

⁷⁷⁹ Prema Čepuliću filozofska kozerija jest: „Razlaganje bez većih pretenzija, bez neke ambicije za sustavnom iscrpivošću, u razlaganju više na domaću, prepuštenome nadahnuću i udobnoj, lagodnoj i prijatnoj rieči, što sve ne mora izključivati filozofske dubine“. Drago ČEPULIĆ, *Pesimizam i optimizam (kao metafizička razkrsnica)*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 2, str. 69.

⁷⁸⁰ Drago ČEPULIĆ, *Filozofija i duhovno opredjeljenje (metafizičko moralna kozerija)*, u: *Hrvatski ženski list*, 5 (1943.), br. 7-8, str. 13.

⁷⁸¹ D. ČEPULIĆ, *Filozofija i duhovno opredjeljenje (metafizičko moralna kozerija)*, str. 13.

⁷⁸² D. ČEPULIĆ, *Filozofija i duhovno opredjeljenje (metafizičko moralna kozerija)*, str. 13.

naglasak i na kršćansku vjeru. Naime, gotovo svi njegovi radovi prožeti su upravo tom vjerskom notom te naglašava važnost praktične vjere za život. Uzimajući sve ovo u obzir njegovu filozofiju možemo s pravom nazvati kršćanskim egzistencijalizmom, tj. filozofijom koja želi imati utjecaja na svakodnevni život s posebnim naglaskom na kršćanstvo. Ipak, ne može se reći kako je Čepulić bio fanatični vjernik. Naime, u svojoj raspravi *Veličina i bieda razuma*, ističe važnost samog razuma vidjeći u njemu božansku iskru. „Naš razum je ograničen, ali mi se toga svietla ne možemo i ne smijemo odreći. Nad njime je mjesta i za vjeru u Boga, koja razum nadilazi, ali protiv razuma misliti i živjeti znači ovu našu kulturnu krizu htjeti ovjekovječiti“.⁷⁸³ Dakle, nastojao je pomiriti obje stvarnosti, vjeru i razum, te ih dovesti u sklad i pokazati kako jedno drugome ne proturječi.

Za vrijeme NDH u Čepulića nalazimo i filozofska promišljanja o društvu u kojem živi. Nailazimo i na njegove analize te ukoliko ih želimo ispravno shvatiti onda ih nikako ne bismo smjeli uzeti izvan životnog konteksta u kojem su nastale. Istina je nadalje kako Čepulić na pojedinim mjestima veliča ustaše, Poglavnika, i druge, dok s druge strane odbacuje komunizam i njegov pogled na svijet. Upravo ovo odbacivanje komunizma i njegove filozofije, svrstava Čepulića u krug onih mislilaca koji su za vrijeme NDH aktivno pisali protiv komunizma i njegove ideologije.

Na koncu, kod Čepulića u ovom razdoblju nailazimo i na određene estetske stavove u kojima opisuje svoje shvaćanje umjetnosti, lijepoga i sl., a što ga također svrstava i među malobrojne estetičare toga vremena.

Zaključno, možemo reći kako Čepulić zasigurno spada među filozofe koji zaslužuju da ih se istrigne iz zaborava te je napokon došlo vrijeme da se to i učini te da se njegova djela ponovno počnu čitati. Tek kada se sva njegova djela prostudiraju, moći će se dati jedna sveobuhvatna ocjena njegovog filozofskog stvaralaštva, a čemu ovaj pogled na njegovo stvaralaštvo u NDH svakako pridonosi.

⁷⁸³ Drago ČEPULIĆ, *Veličina i bieda razuma*, u: *Hrvatska misao*, 2 (1944.), br. 6-7, str. 159.

Albert Haler (1883.-1945.)

1. Život

Albert Haler⁷⁸⁴ rodio se u Vrgorcu 3. kolovoza 1883. god. Gimnaziju je završio u Dubrovniku. Klasičnu filologiju studirao je u Beču. Po povrtaku zaposlio se kao srednjoškolski profesor u Dubrovniku (1909.-1911.), Splitu (1911.-1929.) i Zagrebu (1929.-1931.). Doktorirao je 1927. god. tezom *Gundulićev Osman s estetskog gledišta*. Nekoliko je puta pokušao dobiti mjesto profesora na zagrebačkom Sveučilištu između dva rata, ali svaki puta bezuspješno. Tek za vrijeme NDH 1943. god. postao je profesor estetike na tadašnjem Mudroslovnom (filozofskom) fakultetu u Zagrebu. Njegovo napredovanje bilo je neuobičajeno. S mjesta ravnatelja gimnazije u Dubrovniku, Poglavnik ga je izravno imenovao redovitim profesorom filozofije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Bio je i suradnik različitih zagrebačkih časopisa: *Suvremenik*, *Hrvatska revija*, godišnjak *Hrvatsko kolo*.

U svibnju 1945. povlači se prema Austriji. Prepostavlja se da je ubijen 18. svibnja 1945. god. kod Kamnica blizu Maribora.

2. Djela i radovi prije NDH

Haler je poput Čepulića bio vrlo plodan autor te se u potpunosti afirmirao u radobljju između dva rata. Ovdje ćemo spomenuti samo one članke koji su izravno povezani s njegovim filozofskim stvaranjem. Na Halera je najviše utjecala talijanska filozofija, osobito Benedetto Croce. Tako je pisao o talijanskoj filozofiji općenito,⁷⁸⁵ ali pretežito o Croceovoj estetici⁷⁸⁶ ili pak o estetici posebno.⁷⁸⁷ U tim se radovima zapravo vide prvi navještaji njegove kasnije knjige *Doživljaji ljepote*, a koju je prvotno Haler

⁷⁸⁴ Za Halerov životopis koristili smo slijedeće bibliografske jedinice: Zlatko POSAVAC, *Albert Haler*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada liber, Zagreb, 1987. te Zlatko POSAVAC, *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991., str. 317.

⁷⁸⁵ Albert HALER, *Iz savremene talijanske filozofije*, u: *Srpski književni glasnik*, knj. 26 (1929.), br. 2, str. 123-132.; br. 3, str. 194-201.

⁷⁸⁶ Albert HALER, *O estetici Benedetta Crocea*, u: *Suvremenik*, 15 (1920.), knj. II-III, str. 122-125.; Albert HALER, *Povodom prevoda Kročeove 'Estetike'*, u: *Nova Evropa*, knj. 22 (1934.), br. 10, str. 394-400.

⁷⁸⁷ Albert HALER, *Poezija i estetika. Refleksija o empirizmu i estetici, povodom raspravljanja o Hegelovoj filozofiji*, u: *Nova Evropa*, knj. 25 (1932.), br. 1, str. 12-26.; *Psihološka ili filozofska estetika*, u: *Hrvatska revija*, 11 (1938.), br. 1, str. 14-21.

želio nazvati *Bitnost pjesništva*. Iz tog rukopisa objavio je *Nemogućnost pozitivističke estetike*⁷⁸⁸ te *Proturječnost pozitivističke estetike*.⁷⁸⁹

3. Filozofska djela za vrijeme NDH

Za vrijeme NDH Haler je objavio knjigu eseja *Doživljaj ljepote* 1943. god. Osim te knjige, objavio je 1941. god. i knjigu *Iz tuđih književnosti*.⁷⁹⁰ U tom djelu značajano je osmo poglavlje pod naslovom *Iz suvremene talijanske filozofije*. Na koncu tog poglavlja Haler je stavio bilješku da je napisano 1929. godine.

3.1. *Doživljaj ljepote*

Ova je knjiga nastala, kako to sam Haler u napomenama knjige piše, negdje tridesetih godina 20. stoljeća.⁷⁹¹ Knjiga se sastoji od dva dijela: Prvi dio – *Empirično-induktivno promatranje umjetnosti* te drugi dio – *Filozofsko promatranje estetskog čina*, a na koncu knjige nalazi se i dodatak pod naslovom *Kulturne vrijednosti*.⁷⁹²

U *Uvodu* Haler ističe kako bez iskustvenih činjenica nema niti može biti iskustvenih činjenica dok sami objekt filozofske spoznaje mora biti individualno-konkretno, jer filozofija i nije ništa drugo nego misaono osvjetljavanje pojedinoga, činjenice. Haler smatra da koliko god je u filozofiji presudno mjerilo logičkog mišljenja, ipak pri filozofiranju u pokretu jest i ono područje duha koje se naziva estetskim. Stvarni filozofski problemi ne mogu biti postavljeni ravnodušno. Potreban je osobni moment koji mora dati individualno značenje filozofovu načinu izražavanja.⁷⁹³

⁷⁸⁸ Albert HALER, *Nemogućnost pozitivističke estetike*. (Poglavlje iz neobjelodanjene knjige: *Bitnost pjesništva!*), u: *Savremenik*, 28 (1940.), knj. 1, br. 3, str. 70-71.

⁷⁸⁹ Albert HALER, *Proturječnost pozitivističke estetike*. (Poglavlje iz neobjavljene knjige: *Bitnost poezije*.), u: *Savremenik*, 28 (1940.), knj. 1, br. 9, str. 274-278.

⁷⁹⁰ Nagradu za najbolju knjigu eseja ili za monografiju iz područja hrvatske književnosti, odnosno iz nauke o književnosti u razdoblju od 10. travnja 1941. do 10. travnja 1942. god. podijelili su Albert Haler s knjigom eseja *Iz tuđih književnosti* (Zagreb, 1941.) te Vladislav Kušan s knjigom eseja *Ars et Artifex* (Zagreb, 1941.) u iznosu po 10000 kuna svaki. Usp. *Nagrađeni pisci i umjetnici*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 53.

⁷⁹¹ Usp. Albert HALER, *Doživljaj ljepote*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943., str. 6.

⁷⁹² Izdavanje knjige *Doživljaj ljepote* 1943. god., bila je tih godina popraćena i s prikazima i kritikama. Na poseban način treba istaknuti i pravu između Radoslava Glavaša i Halera, a na što ćemo se na kraju prikaza Halerove filozofske misli za vrijeme NDH detaljnije i osvrnuti, te treba također spomenuti i sljedeće prikaze: Ton SMERDEL, *Albert Haler: 'Doživljaj ljepote'*, u: *Novi list/Nova Hrvatska*, 4 (1944.), br. 101, str. 11.; Albert Haler *'Doživljaj ljepote'*, u: *Hrvatski sjever*, 1 (1944.), br. 1, str. 60.; Tvrdko ČUBELIĆ, *Doživljaj ljepote*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 6, str. 318-325.; Marko SKATOLINI, *Doživljaj ljepote (prva hrvatska suvremena estetika)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 123, str. 9.

⁷⁹³ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 7-15.

Prvi dio knjige Haler otvara Kantovim shvaćanjem umjetnosti u kojoj se ne očituje čista ljepota, nego u njoj dolazi do izražaja „vezana“ ljepota ukoliko se oslanja na pojam. Tek apstrahiranjem od pojmova dolazi se do čistih tonova, boja, itd. Haler ističe kako je apstraktno metafizičko mišljenje moralo izazvati protivne reakcije i to u naturalističkim estetskim teorijama koje su htjele estetiku osloboditi od metafizičke nejasnoće. Kao jednog od prvih predstavnika estetike „odozdol“ i kritičara Kantovih stavova navodi Gustava Theodora Fechnera.⁷⁹⁴ „Postupak »odozdol« gradi, naprotiv, estetsku nauku na temelju estetskih činjenica i zakona odozdol prema gore polazeći iz iskustva o onom, što se sviđa ili ne sviđa, te tako daje iskustvenu osnovu svim estetskim pojmovima i zakonima“.⁷⁹⁵ Pojam lijepoga ne smije se dakle određivati pojmovnim putem, nego ga treba tražiti na području iskustva, tj. na području opće suglasnosti, prema kojoj je lijepo istovjetno s onim što se sviđa. Haler nastavlja svoj govor o filozofu Volkeltu koji se čvrsto držao osjetilnog shvaćanja lijepoga. Haler smatra kako je nemoguće zaniijekati estetičnost vanjskog predmeta, a stalno naglašavati kako je estetski moment osjetilne prirode. Istu nesigurnost Haler opaža i kod drugih estetičara poput Witaseka, Müller-Freienfelsa.⁷⁹⁶

Polazište empiričke estetike glasi: s jedne strane nalazi se estetski predmet sa svojim osjetilnim utiscima i njihovim odnošajima, te s druge psihičke reakcije i njihovi odnošaji, a vrhovno je načelo moment sviđanja ili nesviđanja. Budući da mrtvi osjetilni predmet nije mogao biti uzet kao isključivi nosilac estetskog doživljavanja, empirički estetičari uzimaju drugi element: psiho-fizičko mehaničko asociiranje. Međutim, Haler nastavlja i kaže kako se ovdje javlja pitanje: kako se snaći u velikom mnoštvu svih mogućih asocijacija te koje su od njih estetične, a koje ne. Navodi Külpeov slučaj koji kaže kako asocijativni element da bi bio estetičan mora imati ova tri obilježja: 1. mora sačinjavati jedinstvenu cjelinu s »direktnim faktorom«, 2. mora sam predstavljati neku kontemplativnu vrijednost te 3. mora stajati u nužnoj i jednosmislenoj vezi s direktnim faktorom.⁷⁹⁷

Haler nadalje govori o suosjećanju. Pri suosjećanju ne opaža se vidom samo oblik, boja i sl. nego opažamo i duševna stanja, čuvstva i strasti, ali u zbilji ništa od toga ne vidimo. Ono što vidimo jesu boje i oblici, ali imamo utisak da vidimo i izražaj čuvstva.

⁷⁹⁴ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 21-22.

⁷⁹⁵ A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 22.

⁷⁹⁶ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 29-30.

⁷⁹⁷ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 34-36.

Kao jednog od najznačajnijih zastupnika ove teorije Haler navodi Lippsa. Zaključuje da empiričarima nije uspjelo da suosjećanju pridodaju posebni estetski značaj.⁷⁹⁸

Haler misli kako vanjsko shematsko promatranje u estetici najviše dolazi do izražaja upravo u tzv. modifikacijama estetskoga, kao što je lijepo, dražesno, tragično, komično i sl. Onima koji zastupaju mišljenje kako je »lijepo«, tj. ono što se sviđa, glavni sadržaj umjetničke tvorevine, pojava »ružnoga« u estetskom stvaranju nerastumačiva je pojava. Ove su pojave dovele do toga da je empirička estetika došla do prekida sa svojom glavnom predrasudom: poistovjećivanje lijepoga s ugodnim.⁷⁹⁹ Empirična estetika estetsko doživljavanje promatra kao složeno psihičko zbivanje koje svoj izvor ima u raznim kompleksima psiho-fizičkih čimbenika. Volket uzima četiri nezavisna psihološka izvora iz kojih izvire estetske pojave. Haler navodi kako drugi empiričari ne dijele njegovo mišljenje ali se svi slažu da je: „Estetsko (je) doživljavanje složen psiho-fizički događaj, koji se nikad konačno ne može odrediti; pri tome je ipak glavni estetski moment sviđanje“,⁸⁰⁰ te nadodaje kako je ovo potpuno razumljivo jer ukoliko je estetski objekt nešto vanjsko, onda on mora biti lijep ili ružan te mora izazivati ugodne ili neugodne osjećaje te je stoga estetsko shvaćanje nužno hedonističko.⁸⁰¹

Drugi dio knjige nosi naslov *Filozofsko promatranje estetskog čina*. Haler počinje s tvrdnjom o nedostatnosti vanjsko-empiričkog promatranja umjetničkog djela kod svih pozitivističkih i naturalističkih stajališta te bi po njima na koncu miris sira u dućanu ili ribe na tržnici bio po estetskoj kakvoći jednak doživljavanju velikih umjetničkih djela. Stoga, samo moment unutrašnjeg nadahnuća može biti odlučan u estetskom činu. Da bi se u potpunosti doživjela neka slika potrebno je proživljavanje umjetnikove vizije u cijeloj njezinoj individualnoj toplini. Slika, nastavlja Haler svoju misao, služi samo kao poticaj za obnovu umjetnikova stvaralačkog procesa, te se ovdje zapravo radi o dinamičnom činu ponovnog stvaranja.⁸⁰²

Inače Haler drži obmanom tvrdnju kako na teoretskom području može postojati isključivo indukcija. On smatra da promatrajući umjetničke činjenice, potrebno je izabrati između njih, a sam izbor pretpostavlja i neko stanovište s kojega polazimo. Ako je mjerilo pogrešno onda će i izbor biti pogrešan. Pozitivizam griješi u tome što dinamički čin umjetničkog stvaranja nastoji protumačiti iz statičnog empiričkog aspekta. Haler

⁷⁹⁸ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 40-44.

⁷⁹⁹ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 72-73.

⁸⁰⁰ A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 82.

⁸⁰¹ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 83.

⁸⁰² Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 113-114.

ističe kako nema izbora bez nekog kriterija, a kriterij znači misaoni proces, tj. stanovište s kojega se umjetničke činjenice razlikuju od neumjetničkih te zato zastupa mišljenje suvremene estetike koja kritičara označuje kao »filozofa priključena umjetniku«.⁸⁰³ Haler prigovara pozitivizmu da je odijelio naivno doživljavanje umjetnosti od znanstvenog proučavanja. U njima naš filozof vidi dva čina koji su u organskoj svezi i koji se međusobno uvjetuju. Ukoliko ne bi bilo tako onda bi teoretiziranje izvan neposrednog umjetničkog doživljaja bilo nestvarno.⁸⁰⁴ „Filozofskoj estetici, koja se oslobodila od egzaktnih postupaka, jasno je jedno: umjetničko djelo dinamička je tvorba, te može biti doživljeno samo dinamičkim obnavljanjem; i onda će i njegovo misaono osvjetljenje biti adekvatno“.⁸⁰⁵

Budući da postoje pjesničke i umjetničke vrijednosti, to znači da moraju postojati i sudovi koji imaju objektivnu vrijednost, a oni polaze iz iskustva, a iskustvo ne može biti ništa drugo nego neposredno doživljavanje pjesničkih i umjetničkih vrijednosti ili drugačije rečeno: vrijedi samo onaj estetski sud koji je izrečen na temelju stvarnih estetskih doživljaja. Estetski objekt nije mrtva fizička stvar, nego 'živa pjesnikova duša u intimnoj toplini individualno-konkretnog doživljavanja'. Subjekt individualno-konkretnog estetskog suda jest ono što suvremena filozofija naziva intuicijom, a intuicija je, prema Haleru, „životna konkretnost zahvaćena u njoj neposrednoj svježini i toplini“. Intuiciji pozitivizam ne može pristupiti jer ga zamjenjuje s fizičkom stvari ili intelektualnim sadržajima.

Haler je uvjeren kako postoji jedan stalan estetski »zakon« koji kaže: „pjesnik mora biti pjesnik, tj. mora pjesnički doživljavati i taj pjesnički doživljaj izraziti“. Međutim, pitanje je kako se može ustanoviti je li pjesnik ostvario svoj pjesnički doživljaj ili nije, ili ga je možda samo hinio? Haler stoji na poziciji kako konačni sud o pojedinim pjesnicima ne mogu dati kritičari pojedinci, jer pojedinac kao takav ne može u potpunosti zahvatiti poeziju pjesnika. Pojedinac zahvaća samo dio, ali njegove se konstatacije nadopunjuju ili ispravljaju istraživanjima drugih kritičara.⁸⁰⁶

U svojoj knjizi Haler daje prostora i marksističkom pogledu na umjetnost te se suprostavlja ruskom marksističkom teoretičaru Georgiju Valentinovich Plehanovu (1856.-1918.) i njegovom djelu prevedenom na hrvatski: *Umjetnost i socijalni život*.⁸⁰⁷

⁸⁰³ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 130-131.

⁸⁰⁴ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 132.

⁸⁰⁵ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 132.

⁸⁰⁶ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 175.

⁸⁰⁷ Georgij Valentinovich PLEHANOV, *Umjetnost i socijalni život*, Štamparija Gaj, Zagreb, 1933.

Haler smatra kako prema marksizmu umjetnost nema druge svrhe nego promicanje ekonomskih interesa proleterijata te je za marksizam estetsko barem u načelu luksuz građanskih besposličara. Socijalno, osobito marksističko gledanje književnosti psihološki je shvatljivo, ali logički neodrživo jer je nastalo u stanju praktičnog protesta, a ne u nekom objektivnom spoznajnom stavu. Marksističko gledište svojom apstraktnom shemom »građana« i »proletera« ne može zahvatiti čovjeka u njegovoj stvarnosti. Umjetničko je stvaranje neovisno o ekonomskom stanju umjetnika te mjerilo u prosuđivanju umjetničkog djela ne može biti niti građanski niti proleterski umjetnikov položaj, nego ostvarenje ili neostvarenje umjetničkog doživljaja. Naš filozof prigovara marksizmu da je uzimajući čovjeka kao isključivo ekonomsko biće, ostao zatvoren za cijeli ostali njegov duhovni život⁸⁰⁸ te nadodaje kako se na nijednom „području duha ne očituje neplodnost intelektualno-pozitivističkog shvaćanja, a osobito marksističkog, kao upravo na području umjetničkog stvaranja“.⁸⁰⁹

Umjetnost prema Haleru mora biti istinita te treba vjerno i stvarno prikazivati unutrašnji život: duševna stanja umjetnika i pjesnika. Stvarnost kao takva nije umjetnički doživljaj. Ona to postaje tek kroz umjetnikovu dušu. Stoga umjetnost nije kopija vanjskoga, 'nego stvarnost viđena individualno, kroz prizmu čuvstveno-fantazijskog čina'. Umjetnik je umjetnik tek onda kada svome djelu daje svoj vlastiti individualni pečat.⁸¹⁰

Na samom koncu svoje rasprave Haler govori i o filozofiji. Prema njemu filozofija nije, kako to neki prigovaraju, cjepidlačenje oko apstraktnih pojmova, nego je ona misao o životu, a život nije u mrtvim izvanjskim stvarima, nego u ljudskoj duši, u burama i trzavicma ljudskog srдца. Haler je uvjeren kako onaj tko filozofira, ukoliko ne poznaje ljudska čuvstva, tj. u čijem srcu nisu odjeknule ljudske strasti ili ukoliko nije čovjek koji je plakao i radovao se, nije stvaran mislilac jer ne pozna pravu stvarnost.⁸¹¹

Knjiga završava dodatkom naslova *Kulturne vrijednosti*. Haler ovdje raspravlja o klasičnom trojstvu: Istini, Ljepoti i Dobroti. Govoreći o istini Haler smatra kako ne postoji niti jedna izreka koja bi bila prihvaćena od svih i u svim vremenima kao istina, te niti jedna ne posjeduje značajke istine: univerzalnost, nužnost i nepromjenjivost. Međutim, ako je tako na području misli, nije na području opažanja. Priznanje da postoji taj predmet, ima značaj univerzalnosti te značaj nužnosti jer je svatko prisiljen da ga vidi.

⁸⁰⁸ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 208-211.

⁸⁰⁹ A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 211.

⁸¹⁰ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 271.

⁸¹¹ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 272.

Opazanje na koncu ima i značajku nepromjenjivosti.⁸¹² Kada je riječ o dobru, onda i ono traži opće priznanje. Naime, govoreći o stajalicima, Spinozi i Kantu, Haler navodi stajalište prema kojemu ne postoji ćudorednost nego ćudorednosti, ne postoji dobro nego dobra, tj. postoje razna stajališta djelovanja, ćudorednost, i dobra koja su međusobno ravnopravna. Pišući o lijepom Haler ističe kako postoji mišljenje o relativnosti ukusa. On se s ovim stajalištem ne može složiti. Ne može se pomiriti s činjenicom da bi, ukoliko prihvatimo ovaj relativizam, Homer, Dante i dr. bili jednaki onima koji su ih nastojali oponašati. Ukoliko bi to stajalište bilo ispravno, što bi onda značila ljudska kultura, umjetnost, filozofija, povijest, odgoj, pita se Haler. Haler je uvjeren kako ne postoje istine, nego postoji *Istina* te je ona temelj svake spoznaje i bez nje ne bi bio moguć nikakav duhovni život. Postoje nadalje i *Dobro* i ćudorednost te postoje i ćudoredna načela. Uvijek se smatralo nešto zlim ili dobrim. Ukoliko je njihova primjena različita, ne može se zaključiti da ne postoje ćudoredna načela. Na koncu, postoji i Lijepo. Iako empiristi, pozitivisti i psiholozi niječu Istinu, Lijepo i Dobro jer traže očevidnost gdje je ne može biti, Haler to drži „bijednim razlozima za tako sudbonosna nijekanja“⁸¹³ te zaključuje:

Ali postoji Istina, jer i oni koji tvrde, da je nema, tvrde to u čvrstom uvjerenju, da je to absolutna istina; postoji Dobro, čemu su dokaz toliki primjeri junačstva, samopriegora i ljubavi prema bližnjemu u svim vremenima, a da i ne govorimo o očitij činjenici, da svatko razlikuje poštene ljude od nepoštenih; postoji Liepo, jer postoje djela Dantea, Michelangela, Beethovena i drugih pjesnika i umjetnika.⁸¹⁴

Haler svoju knjigu završava riječima kako ovi problemi nisu prazna akademska besposlica, kako se to obično misli nego su to životna pitanja pojedinaca i naroda.

3.2. Doživljavanje konkretne stvarnosti

God. 1941. objavio je Haler u *Hrvatskoj reviji* filozofski članak pod naslovom *Doživljavanje konkretne stvarnosti*. Glavna tema ovog članka jest suprostavljanje pozitivizmu. Haler polazi od misli kako su svi ljudi na ovaj ili onaj način filozofi te se suprostavlja opće raširenoj misli kako je filozofija besposlica prikladna za dokone ljude ili za ljude koji nisu sasvim uravnotežene pameti. Sličnom mišlju završio je i svoju knjigu eseja koju smo predstavili u prethodnom poglavlju. Haler ističe kako svaki čovjek

⁸¹² Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 279-280.

⁸¹³ Usp. A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 285-292.

⁸¹⁴ A. HALER, *Doživljaj ljepote*, str. 292.

posjeduje neki svoj pogled na svijet. Čovjek filozofira i onda kada toga nije niti svjestan ili pak čak i kad to poriče. „Poricanje je već teoretiziranje; poričući postojanje filozofiranja, čovjek već »filozofira«, jer nešto tvrdi s pretenzijama istine“.⁸¹⁵ Ukoliko poriče obični čovjek kojemu je na pameti svakodnevna borba za opstanak, dakle praksa koja je mnogo ozbiljnija od teorije, onda mu se to može i oprostiti, međutim kada ovo poriče pozitivističko-naturalistički filozofski pravac, onda je to teže opravdati jer: „se oni teže ogrješuju o misao, u koliko oni hoće da budu sistematski misaoni sustavi, istodobno poričući, u svojoj nesposobnosti samopromatranja, misao u njenom autonomnom kvalitetu“.⁸¹⁶

Čovječanstvo ne može ne misliti te misao zahvaća konkretnu stvarnost samo onda kada se okrene čovjekovoj unutrašnjosti kao prirodnom objektu. Istoj toj misli vanjski svijet izmiče rasplinjujući se u magli apstrakcija: „Ono, što osjetila vide, čuju i pipavaju, ne može biti konkretna realnost, kao što realnost knjige nije u njenoj težini, veličini, obliku ili boji, nego u njemu sadržaju, u njenoj unutrašnjosti“.⁸¹⁷

Haler stoji na stanovištu kako konkretnu stvarnost ne razumijemo ukoliko je uzmemo samo kao vanjsku činjenicu, a bez toga da se prenesemo u nutrašnji, intimni uzrok. Prenoseći se u konkretnu situaciju događaja tek ga onda možemo u potpunosti i ispravno razumjeti. Dakle, spoznajni organ nije osjetilo, nego simpatija kojom se subjekt spaja sa svojim objektom.⁸¹⁸ „Naglašujem »sa svojim«, jer u aktu spoznaje, kao razumijevanja, potrebit je proces spajanja i identificiranja s objektom. Tuđu radost ili tuđu bol razumijemo tek onda, kad ih promatramo kao svoju bol ili svoju radost“.⁸¹⁹

Francuski estetičar Victor Basch smatra kako se prva zadaća estetičara sastoji u proučavanju osjeta svijetla, boja, slušnih osjeta, itd. koji ih prate i nijansiraju. Ovim se otvara veliko polje novoj estetici te ona više ne posuđuje od metafizike, logike i psihologije duhovne djelatnosti, kako je to činila stara estetika, nego se obraća fizici i fiziologiji. Haler se ne slaže s ovim stajalištem ističući kako je Baschova pogreška u tome što i on kao i ostali pozitivističko-naturalistički pravci u osjetima vide pravi spoznajni faktor.⁸²⁰

Haler uzrok umjetničkog doživljavanja pronalazi u umjetnikovu stvaralačkom aktu, koji primatelj obnavlja. Proces oduhovljavanja ne vrijedi samo pri umjetničkom

⁸¹⁵ Usp. Albert HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, u: *Hrvatska revija*, 14 (1941.), br. 2, str. 77.

⁸¹⁶ A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 77.

⁸¹⁷ A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 78.

⁸¹⁸ Usp. A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 78.

⁸¹⁹ A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 78.

⁸²⁰ Usp. A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 80.

doživljavanju, nego se proteže na svako konkretno spoznavanje stvarnosti: „I ne samo prirodne pojave, nego i sve stvari vanjskoga svijeta, pa i najčednije, saznajemo u njihovoj konkretnosti oduhovljavajući ih na jednak način“.⁸²¹

Pri kraju članka Haler se ponovno vraća govoru o misli kao urođenoj duhovnoj aktivnosti. Čovjek se ne može oduprijeti tome da ne sudi o svijetu, o životu te se upravo u tome očituje, kao imanentni aktivitet filozofiranja prema kojemu je svaki čovjek »filozof«, iako toga nije niti svjestan. Filozofija se ne sastoji u izgradnji apstraktnih sustava, nego je ona misaono doživljavanje stvarnosti.⁸²² Pozitivistički pravci drže sebe autentičnim interpretatorima stvarnosti u opreci prema metafizičkom dogmatizmu. Pozitivizam se sam urušio jer je tvrdnjom o nemogućnosti apsolutne spoznaje svako raspravljanje proglasio nepouzdanim te se rodila skepsa i reakcija protiv spoznajnih metoda s posljedicom unutrašnjeg gledanja na stvarnost.⁸²³

Haler se nadalje pita: „Može li biti dobrog državnika bez neke duhovne izgrađenosti, a ima li duhovne izgrađenosti bez neke teorije, bez »filozofije«? I političar mora biti neki »filozof«, iako ne u eksplicitnom smislu kao čovjek čiste teorije. On svoju »filozofiju« prima ako ne iz prve ruke, a ono bar iz druge i treće, ali opet od ljudi teorije od »filozofa«“.⁸²⁴

3.3. *Vanjski i unutrašnji svijet*

God. 1944. u časopisu *Vienac* Haler je objavio članak pod naslovom *Vanjski i unutrašnji svijet*. Kako i sam naslov članka sugerira, govori se o odnosu čovjekovog unutrašnjeg i vanjskog svijeta. Autor je uvjeren kako današnjem čovjeku ništa ne koristi znanstveni i tehnički napredak ukoliko i čudoredno ne napreduje. Osim toga, naglašava kako čovjek »objektivnu« istinu traži u vanjskom svijetu, a tu je ne može naći. „U vanjskom svijetu, na području empiričkih znanosti, nema ni liepa ni ružna, ni istinita ni neistinita, ni dobra ni zla. Ono što se tu pokazuje liepim i veličanstvenim, [...] odraz je naše unutrašnjosti, koja je jedina liepa, veličanstvena, neizmijerna i maestetična“.⁸²⁵ Vanjski je svijet upravljen po zakonitostima unutrašnjeg svijeta te ukoliko bi čovjek na

⁸²¹ HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 81. „Čaša, recimo, koju svaki dan upotrebljavamo, nije samo korisna posuda za piće (praktični aspekt), nego ona, u svojoj intimnoj konkretnosti, može biti simbol ljubavi i uspomena na drage, odavna pokojne osobe, koje su je nekad upotrebljavale“. A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 81.

⁸²² Usp. A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 84.

⁸²³ Usp. A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 84.

⁸²⁴ A. HALER, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, str. 86.

⁸²⁵ Albert HALER, *Vanjski i unutrašnji svijet*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 1, str. 16-17.

unutrašnji svijet primijenio zakonitosti vanjskog svijeta, onda bi ga uništio jer vanjski znakovi niječu i uništavaju svaku unutrašnjost. Međutim, postoje intelektualci koji u govoru o uzvišenom i duhovnom vide zapravo slaboumnu fantastičnost te ih odbacuju kao predrasude. Pogreška je kod ovih intelektualaca, smatra Haler, što oni primjenjuju vanjska mjerila za čisto unutrašnje djelovanje koja često ne odgovaraju nutarnjim potrebama, te onda odbacuju i plemenito i uzvišeno i lijepo i istinito i dobro, a društvo ne može opstati bez čudorednosti koja je usko povezana s lijepim i dobrim.⁸²⁶

Spoznaja po Halerovu mišljenju počinje tek na vratima unutrašnjeg svijeta te se tu nalazi stvarni život.

Volja je glavni pokretač poviestnog zbivanja, a volja nije drugo nego strast, koja u huci borbe, što je vode među sobom razne strasti u čovjekovooj duševnosti, odnosi pobjedu nad drugim potiskujući ih u pozadinu, jer bi inače bilo onemogućeno odlučno djelovanje u adekvatnom pravcu.⁸²⁷

Za Halera unutrašnji svijet sadržava čuvstveno-voljnu sintezu kao pokretač same djelatnosti i spoznajne akte te djelatnosti, tj. sadržava sve ono što se u filozofiji naziva lijepo, istinito i dobro. Ondje gdje se kulturne i duhovne vrijednosti potiskuju nezibježno se stvara zagušljiva atmosfera nasilja, surovosti i nepravde. Haler je ipak optimistično nastrojen kada kaže kako nesreća koja je zadesila današnje čovječanstvo, iako ju je ono samo i izazvalo ipak ne znači i konačnu kataklizmu ljudskog društva.⁸²⁸

3.4. *Paradoksi. Suvremena filozofska razmatranja*

God. 1944. u tjedniku *Spremnost* Haler je objavio filozofsko razmatranje pod naslovom *Paradoksi. Suvremena filozofska razmatranja*. U njemu Haler polemizira s prosječnim intelektulacima koji smatraju kako je njihova najveća prednost kritičnost i nezavisnost od svake predrasude uvjereni da su time potpuno suvremeni. Oni drže kako se sve mora egzaktno i stručno istražiti, a što ne ulazi u te kategorije, oni odbacuju i preziru kao nedostojno suvremenog čovjeka. Na ovom mjestu Haler uvodi i temu čudorednog i nečudorednog djelovanja. Polazi od svakodnevnog životnog iskustva u kojem srećemo čudoredne i nečudoredne ljude.

⁸²⁶ Usp. A. HALER, *Vanjski i unutrašnji svijet*, str. 17-18.

⁸²⁷ A. HALER, *Vanjski i unutrašnji svijet*, str. 19.

⁸²⁸ Usp. A. HALER, *Vanjski i unutrašnji svijet*, str. 20-21.

Varalica je nećudoredan, nepošten; čovjek tankočutne savjesti, koji izpunjava svoje dužnosti i pun je obzira prema bližnjemu, ćudoredan je, pošten. Svi poznamo pojedince i jedne i druge vrste; oni su stvarnost, »empirijske datosti« i nisu nikakvi metafizički pojmovi. Znači dakle, da razlučujući ćudoredno od nećudorednoga znamo, što je ćudoredno a što je nećudoredno, jer kako bi inače mogli razlučivati? Ali kad se, na temelju ovih očitih činjenica, uztvrdi, da postoji ćudoredna svijest (isto vrijedi i za druge duhovne vrijednosti), sa »stručne«, »znanstvene« strane traže se »dokazi« za njeno postojanje, uz opasku s visoka, da su to zastarjele metafizičke predrasude.⁸²⁹

Haler smatra kako čovjek zdrave pameti nad ovakvim zahtjevom za dokazima mora ostati zabezeknut: „Pa imamo ih svuda, na svakom koraku: svuda sretamo poštene, manje poštene i nepoštene ljude. Kad ne bismo posjedovali ćudorednu svijest, ne bismo ih mogli ni razlikovati“.⁸³⁰ Haler ističe kako je već u rečenici: „varalica je nepošten, nećudoredan“ sadržan i dokaz za postojanje ćudoredne svijesti, kao i njena definicija. Prijevarena znači djelo u pravcu vlastitog probitka, dok je ćudoredno ono djelo koje je usmjereno u nadosobnom pravcu. Haler kaže kako je ovim gotova definicija te ujedno imamo i dokaz da postoji ćudoredna svijest. Ovo nije metafizika, nego razloženo svakog razboritog čovjeka, zaključuje Haler.⁸³¹

Ovaj ćudni mentalitet koji nije u mogućnost da prepozna tako očigledne činjenice oblikovao se u drugoj polovici 19. st., a radi se o fiksnoj ideji »znanstvene objektivnosti«. Naime, u rečenici »Ovaj je čin ćudoredan« već se nalazi element univerzalne valjanosti. Međutim, s dolaskom prirodnoznanstvene metode, počinju se stvarati općenite sheme, pri čemu strada singularnost, a time i univerzalnost: „Prirodnoznanstvena metoda vrijedi na području vanjskih pojava, dok je na primjer ćudoredna svijest duševni doživljaj, koji se podpuno razplinjuje, kad se klasificira kao vanjski objekt“.⁸³² Ovim su činom, nastavlja Haler, duhovne vrijednosti zanijekane jer se ne mogu svesti na kemijsku formulu ili predočiti grafičkim znakovima ili brojevima. „Ako se tada mora logički zaključiti, da je ćudoredan čovjek istovjetan s nećudorednim, pošten s nepoštenim, ne smeta ništa: glavno je, da je »znanstvenost« spašena“.⁸³³

Na samom kraju svog razmišljanja Haler govori i o pitanju umjetničkog doživljavanja kao o jednom od najvažnijih kulturnih pitanja. U ovim suvremenim kretanjima umjetnički doživljaj ne ispituje se na doživljaju umjetnički osjetljiva čovjeka,

⁸²⁹ Albert HALER, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, 3 (1944.), br. 107, str. 1.

⁸³⁰ A. HALER, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, str. 1.

⁸³¹ Usp. A. HALER, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, str. 2.

⁸³² A. HALER, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, str. 2.

⁸³³ A. HALER, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, str. 2.

nego »objektivno« bez obzira na kvalitetu doživljaja. S ovog gledišta, duhovne vrijednosti moraju biti zaniijekane te su lijepo, istina i dobro bacili u ropotarnicu jer su zastarjelo praznovjerje i jer su tuđi činjeničnoj stvarnosti. Međutim činjenična stvarnost izgleda ipak drugačije te se čovjek nikada neće pomiriti sa shvaćanjem da čudoredna svijest ili glazbena melodija ne postoje jer se ne mogu »objektivno« prikazati.⁸³⁴

3.5. Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)

I ovom se članku Haler bavi izvanjskom spoznajom. Zastupa »metafizičku« metodu koja između doživljavanja kamena i željeza te doživljavanja ljudske duše vidi veliku razliku. Dok se spoznajni primitivizam zgraža nad ovim stajalištem, Haler smatra kako ono ne niječe vanjski svijet u smislu nijekanja naših cipela ili hlača, nego najodlučnije niječe da se duhovni pokreti spoznaju kao što se doživljavaju cipele ili hlače.⁸³⁵

Haler nastavlja svoja razmišljanja o važnosti filozofije i umjetnosti za suvremenu kulturu. Filozofija je spoznaja konkretnog života koji se najjasnije očituje kroz kulturu i filozofiju kroz koju čovjek dolazi do svijesti o svom duševnom životu i duševnom životu čovjeka uopće. Osim toga, glavno nadahnuće i umjetnosti i filozofije jest spontano nadahnuće.⁸³⁶

Za Halera je čudoredno prvi pokretač i zadnji cilj povijesnog zbivanja, a ekonomski je momenat za Halera od sporednog značenja. Čudoredno je nadalje pobjeda dobra nad zlom, ljubavi nad mržnjom, svijetla nad mrakom. Stoga Haler zaključuje kako ljudska povijest znači borbu za dobro, za pravo, a 'vizija kritične misli na stvarnost nije deterministički mračna, nego veličanstvena i sjajna, iako tragičnog, ali neprestanog prijelaza iz svjetla u svjetlo'.⁸³⁷

3.6. Anarhični dilentizam. Potreba historičnog gledanja

Arhaični dilentizam posljednji je tekst koji je Haler objavio u tjedniku *Spremnost*. U njemu polemizira s nekritičnim stanovištem koje tvrdi kako su idejni sustavi koji se javljaju u povijesti ljudske misli u biti vječno međusobno trvenje bez

⁸³⁴ Usp. A. HALER, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, str. 2.

⁸³⁵ Usp. Albert HALER, *Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 142, str. 2.

⁸³⁶ Usp. A. HALER, *Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)*, str. 2.

⁸³⁷ A. HALER, *Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)*, str. 2.

ikakve nade u konačno izmirenje. Haler ovome mišljenju suprotstavlja razvoj pitanja spoznaje istine, a koji potječe od Sokrata.

Uzmimo, na primjer, pitanje, da li je moguća spoznaja istine. Sokrat, potaknut tvrdnjama sofista, da je nemoguća svaka spoznaja, otkriva u pojmovnoj sveobćenitosti, u koju se stječu individualne predočbe, mjerilo istine. Platon sistematizira Sokratov pojam, ali budući da ga, pod eleatskim uplivom, shvaća odijeljeno od pojedinačnoga, Aristotel ga povezuje s pojedinim pojavama. Borba srednjovjekovnih nominalista i realista rađa se iz naslućivanja abstraktnosti pojma grčkih mislilaca. Onaj problem rješava njemačka filozofija početkom XIX. stoljeća, razlučujući abstraktne pojmove kao klasifikatorske sheme od konkretnih pojmova u smislu kulturno-duhovnih vrijednosti. Suvremena je filozofija još temeljitije povelala ovo razlučivanje razgraničenjem prirodo-znanstvenog područja od teoretsko-spoznajnog kao dviju autonomnih sfera s vlastitim zadaćama.⁸³⁸

Haler smatra kako se samo površnim promatranjem na ovaj razvoj može gledati kao na nepomirljivi sukob. Zato su i pozitivističko-naturalistički pravci, s kojima on gotovo u svim svojim radovima polemizira, potrebni zbog svoje važne uloge u 'ritmu misaonog napretka': „Jer s jedne strane, nastaju iz opravdane potrebe za konkretnim nasuprot apriorno-dogmatskih sustava, a s druge strane, svojim protuslovljem, ukoliko nieću misao mišlju [...] utvrđuju vjeru u misao, u mogućnost spoznaje“.⁸³⁹ Ovaj vjekovni sukob izmirio je suočavanje između deduktivno-apriornih i induktivnih sustava: „shvativši, da je konkretna spoznaja induktivna, ukoliko polazi s konkretnoga kao misaono osvjetljenje pojedinačne pojave, ali da je ujedno i deduktivna, jer je *misaono* osvjetljenje konkretnoga“.⁸⁴⁰ Haler nadalje govori o 'nekritičkom stajalištu naivnog realizma' za kojega na području univerzalne misli, tj. na području nemjerljivoga i neopipljivoga, jedino mjerilo jest fizička činjenica: „Uzalud će mu se dokazivati, da se pri tome ne radi o unapried postavljenoj dogmi, jer taj postupak naglasuje, da je nemoguće razpravljati o glasbi u njenoj universalnosti bez *prethodnog* doživljaja konkretne melodije (dakle konkretna je melodija preduvjet universaliziranja), naivni realizam uporno traži svoje »činjenice«“.⁸⁴¹ Ističe također kako je upravo rješenje ove rasprave dovelo do jedne od

⁸³⁸ Albert HALER, *Anarhični dilatizam. Potreba historičkog gledanja*, 3 (1945.), br. 149-150, str. 15.

⁸³⁹ A. HALER, *Anarhični dilatizam. Potreba historičkog gledanja*, str. 15.

⁸⁴⁰ A. HALER, *Anarhični dilatizam. Potreba historičkog gledanja*, str. 15. „U našem konkretnom slučaju vjekovne borbe oko apriornosti ili aposteriornosti spoznaje smirile su se u konkretno-universalnom shvaćanju stvarnosti, jer se pokazalo, da je i jedna i druga strana imala ujedno i pravo i krivo: apriorno-deduktivno stajalište imalo je pravo, ukoliko je naglašavalo universalnu misao, a imalo je krivo, ukoliko je nekako konkretno, dok je aposteriorno-stajalište imalo pravo, ukoliko je naglašavalo konkretno, ali je imalo krivo, ukoliko je nekako universalnu misao“. A. HALER, *Anarhični dilatizam. Potreba historičkog gledanja*, str. 15.

⁸⁴¹ A. HALER, *Anarhični dilatizam. Potreba historičkog gledanja*, str. 15.

najepohalnijih suvremenih spoznajnih tekovina, a koja se radi 'opće scijentičke zaraze'⁸⁴² vrlo teško može probiti: „Rješenje pitanja o svezi između prirodnih znanosti i konkretne spoznaje. Razlučivanjem apstraktnih prirodo-znanstvenih klasifikacija od konkretnih kulturnih vrijednosti izbjeglo se napokon miešanje jednih s drugim, time su se izbjegla sva niekanja, koja je izazvalo to miešanje“.⁸⁴³

Kulturni se napredak odvija u sve boljem spoznavanju duhovno-kulturnih vrijednosti.⁸⁴⁴ Njihova sve bolje spoznaja donosi sa sobom njihovo sve svjesnije ostvarivanje. Stoga, ističe Haler, nije ravnodušno hoćemo li ih gledati s aspekta znanosti (tj. s aspekta apstraktnog tehničkog znanja) ili ćemo ih gledati s aspekta razumijevanja.

Haler svoje promišljanje završava kritikom upućenom upravo nekritičkom stajalištu s kojim je i počeo raspravu govoreći kako upravo to nekritičko mišljenje u primanju spoznajnih rezultata vidi zapravo zaostalost, kopiranje tuđeg mišljenja, dok s druge strane svoje vlastito nepoznavanje i nerazumijevanje smatra superiornom duhovnom nezavisnošću. Ono što je najzanimljivije, nastavlja Haler, s jedne strane pokraj skepse prema idejnim nastojanjima te s druge prema mogućnosti spoznaje, ovaj nekritični teoretičar iznosi svoju vlastitu teoriju, a koja nije ništa drugo nego kombinacija različitih nazora koje je već sam prezreo i to s pretenzijom nekog novog otkrića. Na ovaj način razara se s jedne strane, 'idealna zajednica koju sastavljaju odabrani duhovi svih vremena

⁸⁴² I u drugim svojim promišljanjima za vrijeme NDH Haler se bavio odnosom prirodnih znanosti i filozofije s obzirom na spoznaju stvarosti. Tako u razmišljanju u tjedniku *Spremnost* pod naslovom *Stvarnost – naš dodir sa stvarnošću mnogo je raznolikiji od onoga, kako ga zamišlja majmun* piše: „Bez sumnje, ovi pravci imaju u postavljanju toga zahtjeva potpuno pravo; bez činjenica nema spoznaje, jer spoznaja i nije drugo nego razumijevanje činjenica. Ali, ograđujući se a priori protiv filozofije, to jest protiv kritične misli, scientizam onemogućuje sebi prethodno razčišćavanje nadasve odlučnog problema, što su zapravo stvarne činjenice. I u tome je njegova skrajnja naivnost, što ne vidi, da je problem čisto misaono-kritičan i da se on ne može riješiti odbacujući kritičnu misao, filozofiju. Neizbježiva je posljedica bila, da je scientizam, tražeći »činjenice«, morao zagrabit – u prazno“ te svoje promišljanje zaključuje riječima: „Ova duhovna zaraza nije mogla ostati bez čudoredno praktičnih posljedica; ona je bez sumnja jedan od uzroka zagušljive duhovne atmosfere vremena poslije prvog svjetskog rata, koja se sada izpražnjuje u orkanskoj neobuzdanosti. Od epohalnog su značenja glasovi, koji se dižu protiv scijentičke zaraze sa strane zastupnika prirodnih znanosti, jer se ona može najradikalnije iskorieniti na taj način“. Albert HALER, *Stvarnost – naš dodir sa stvarnošću mnogo je raznolikiji od onoga, kako ga zamišlja majmun*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 117, str. 9.

⁸⁴³ A. HALER, *Anarhični dilentizam. Potreba historičkog gledanja*, str. 15.

⁸⁴⁴ U kratkom članku pod naslovom *Što je kultura?* Haler na samom kraju svog promišljanja piše: „Ili postoji kultura ili ne postoji. Ako postoji, kultura *ne može biti drugo nego podizanje čovjeka na sve viši stupanj čovječnosti, izgrađivanje i protančavanje njegovih bitnih osobina, sve veće sređivanje odnosa među ljudima i sve veće usklađivanje probitaka pojedinaca s probitcima čovječanske zajednice*. Čudorednost dakle tu igra prvenstvenu ulogu, kao i s njom uzko povezana estetsko-logična spoznaja, to jest kritična misao. Njeno pomanjkanje, koje se očituje u spoznajnom primitivizmu, neizbježivo mora držati kulturnim dobrom – četkicu za zube. Zamjena četkice za zube s duhovno-kulturnim vrijednostima, to jest negacija teoretskog aspekta, aspekta »metafizike«, u ime praktičnog aspekta, najglavniji je uzrok pojave, da praktični čovjek, inače pokretač poviestnog toka, dok djeluje na svom području, postaje razorni »čovjek mase«, jer se diže protiv kritičke misli, jednog pouzdanog vodiča na putovima njegova djelovanja“. Albert HALER, *Što je kultura?*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 135, str. 2.

u svojim težnjama za istinitim i plemenitim', te s druge, 'guši se pobožni osjećaj pripadnosti toj zajednici koja pruža utjehu pouke, poticaja i hrabrenja svakom istinitom kulturnom radniku'.⁸⁴⁵

3.7. Rasprava između Radoslava Glavaša i Alberta Halera

Govor o Halerovoj filozofiji za vrijeme NDH bio bi nepotpun kada se ne bi spomenula i rasprava koja se vodila između njega i fra Radoslava Glavaša⁸⁴⁶ na stranicama tjednika *Spremnost* i dnevnika *Hrvatski narod*. Raspravu je pokrenuo Haler i to u tjedniku *Spremnost* 1944. god. svojom kritičkom ocjenom Glavašove knjige pod naslovom *Jakša Čedomil – osnivač moderne hrvatske kritike*.⁸⁴⁷ Haler mu između ostaloga predbacuje da nije zauzeo određeno kritičko stajalište, te da mu kod ocjenjivanja nedostaju objektivno valjana mjerila. Osim toga ocijenio je da se oslonio samo na općenita mišljenja, te da nije dovoljno istaknuo Čedomilovo značenje za hrvatsku književnu kritiku. Haler ga je pokušao i osobno diskreditirati govoreći kako nema sigurnog stajališta niti je njegova naobrazba dovoljno dobra da bi uopće i mogao poduzeti ozbiljan istraživački rad nego da može samo glavinjati i lutati.⁸⁴⁸

Na ove prigovore Glavaš odgovara također u tjedniku *Spremnost* pod općenitim naslovom koje je stavilo uredništvo *Estetska raspravljanja između Radoslava Glavaša i Alberta Halera*. Glavaš se branio tvrdnjom da mu Haler podmeće nešto što on nije niti zastupao. Naime, u svojoj knjizi govori samo o relativnosti književne kritike, a ne o relativnosti na području spoznaje. Osim toga, Glavaš ističe kako je u uvodu u knjigu napisao da Čedomilov rad neće podvrgnuti ocjeni u smislu nekog kritičkog pravca ili škole, nego je kod njega istaknuo nekoliko njegovih kritičkih zasada koje su općenito primljene kao valjane. Potom Glavaš prelazi u protunapad i napada Halera da se

⁸⁴⁵ Usp. A. HALER, *Anarhični dilentizam. Potreba historičkog gledanja*, str. 15.

⁸⁴⁶ Fra Radoslav, krsnim imenom Andrija, Glavaš rodio se 29. listopada 1909. god. u Drinovcima gdje je i pohađao osnovnu školu, a gimnaziju je završio na Širokom Brijegu. God. 1927. na Humcu stupa u franjevački red. Teologiju je studirao u Mostaru (1930.-1932.) i Lilleu (1932.-1934.). Od 1935. do 1939. studira hrvatski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. God. 1933. zaređen je za svećenika u Francuskoj. Od 1939. do 1941. radio je kao profesor na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu. Od svibnja 1941. do svibnja 1945. nalazi se u Zagrebu u funkciji načelnika Odjela za bogoštovlje. U tu ga je službu pozvao ministar bogoštovlja i nastave dr. Mile Budak. God. 1942. fra Radoslav je uspio obraniti svoj doktorski rad pod naslovom *Jakša Čedomil, osnivač moderne hrvatske kritike* koji je iste godine tiskan kao knjiga. Nakon pada NDH nije htio pobjeći pred partizanima te su ga 14. lipnja 1945. god. osudili na smrt, a 27. svibnja 1945. i ubili. Usp. Ante NIKIĆ, *Dr. fra Radoslav Glavaš (Drinovci, 1909. – Zagreb, 1945.)*, Zbornik Kršni zavičaj, 39 (2008.), br. 41, Humac, 2008., str. 134-136.

⁸⁴⁷ Albert HALER, *O kritičkom radu Čedomila Jakše (povodom izdanja njegovih 'Prikaza i rasprava' i monografije A. R. Glavaša)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 126, str. 9.

⁸⁴⁸ Usp. A. HALER, *O kritičkom radu Čedomila Jakše (povodom izdanja njegovih 'Prikaza i rasprava' i monografije A.R. Glavaša)*, str. 9.

tvrdokorno drži Croceove kritičke škole bez svog vlastitog doprinosa pa se u svojim kritičkim osvrtima bori protiv vjetrenjača; kako se Haler zapleo u ovim pojmovima zbog svog krivog mišljenja o spoznajnom problemu; da zastupa stajalište Rensia protiv kojega se Haler bori; itd. Na koncu, Glavaš na Halerovu tvrdnju kako nije dovoljno istaknuo Čedomilovo značenje u hrvatskoj književnosti odgovara kako je u samom naslovu monografije stavio da je on osnivač moderne hrvatske kritike.⁸⁴⁹

U istom broju tjednika *Spremnost* i pod istim naslovom Haler oštro odgovara Glavašu kako se on ne razumije u filozofske probleme te da mu zbog toga njegove riječi izgledaju kao zbrka, te da on nije kriv što Glavaš nema dovoljno predznanja da nešto shvati. Nadalje, Haler je Glavaša proglasio spoznajnim relativistom. Na koncu na optužbu za epigonstvo u filozofiji Haler odgovara da ne skriva da je mnogo toga naučio od Crocea, ali ističe kako se s njim ne slaže u svemu te donosi primjer kako Croce niječe svaku transcendenciju te da se on ne slaže s njegovim imanentizmom. Na kraju Haler priznaje Glavašu solidnu književnu naobrazbu, ali ipak mu prigovara kako ona pogoduje njegovom protufilozofskom i protuspozajnom stavu, što je i glavno obilježje njegova vremena.⁸⁵⁰

Polemika je naravno nastavljena. Budući da je tjednik *Spremnost*, kako to u posebnoj noti objašnjava uredništvo, tražio od Glavaša da svoj dugačak odgovor Haleru pod naslovom *Povampireni hegelijanizam Alberta Halera* skрати te da iz članka izbací izraze koji se mogu smatrati uvredljivima, Glavaš nije usvojio prijedlog nego je svoj odgovor poslao u dnevnik *Hrvatski narod* koji ga je objavio pod naslovom *Croce-Halerova subjektivistička estetika*.⁸⁵¹ Glavaš u svojoj kritici ponovno proziva Halera da se slijepo drži Croceove estetike bez ikakvog vlastitog doprinosa, te da je Croceov epigon i samim time štetočina. Nadalje ističe kako se on sam nije držao isključivo niti jedne teorije. Glavaš traži od Halera da objasni postoji li osjetilna spoznaja, te da li postoji izvansvjesna realnost koja je neovisna o subjektu. Zatim zahtijeva objašnjenje je li spoznaja objektivna u tom smislu da je subjekt u spoznavanju ovisan od objekta te na koncu je li intuicija prvi i jedini stupanj spoznaje i da li se stvarnost spoznaje samo intuicijom.⁸⁵²

⁸⁴⁹ Usp. *Estetska razpravljajja (između Radoslava Glavaša i Alberta Halera)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 134, str. 7.

⁸⁵⁰ Usp. *Estetska razpravljajja (između Radoslava Glavaša i Alberta Halera)*, str. 7.

⁸⁵¹ Usp. *Spremnost*, 3 (1944.), br. 140, str. 6.

⁸⁵² Usp. Radoslav GLAVAŠ, *Croce-Halerova subjektivistička estetika*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1162, str. 9.

Haler je svoj odgovor objavio u tjedniku *Spremnost* pod naslovom *Tko je subjektivist i relativist. Odgovor dru Radoslavu Glavašu*. U svom se članku Haler brani i odgovara na Glavašove optužbe stavku po stavku. Tako ističe kako nikada nije sumnjao u postojanje izvansvjesne realnosti, ali najodlučnije nije će da se duhovni pokreti, kao što je estetsko stvaranje, imaju promatrati kao što se promatraju cipele ili hlače. Haler tvrdi kako je intuicija prvi stupanj spoznaje, ali nigdje ne tvrdi da je jedini organ spoznaje i da se stvarnost spoznaje samo intuicijom. Nadalje, odbacuje tvrdnju da je štetočina jer naglašuje vrijednost srca. To čini, kako kaže, svjesno jer je čvrsto uvjeren da strahote današnjeg vremena imaju izvor u otupjelosti čuvstvenog života, tj. u otupjelosti srca. Odbacuje Glavaševe napade da je subjektivist i relativist jer, kako kaže, ne priznaje da se estetski akt ima promatrati iz aspekta cipela ili hlača ili jer ne priznaje da oblik, debljina, težina i veličina knjige, doprinose razumijevanju njena sadržaja. Na koncu, pita se Haler, čije stajalište vodi subjektivizmu i relativizmu – njegovo ili Glavaševo jer kako netko može biti relativist ukoliko priznaje univerzalne vrijednosti.⁸⁵³

U svom *Završnom odgovoru dr. Albertu Haleru* u dnevniku *Hrvatski narod* Glavaš između ostaloga naglašava kako se u ozbiljnoj rapravi ne smije podmetati nekome ono što nije rekao, a upravo to Haler čini kada tvrdi kako on (Glavaš) poput pozitivističkih kritičara nije će duhovne vrijednosti. Ističe kako Haler nekritički povezuje najoprečnija gledišta. Prigovara Haleru usporedbu s hlačama i cipelama te se pita na kojoj se to znanstvenoj razini kreće Halerova estetika. Glavaš se na koncu također pita da li Haler uopće u njegovom govoru o srcu i doživljavanju ljepote dopušta sudjelovanje razuma kod doživljavanja ljepote.⁸⁵⁴

4. Ukratko o Halerovoj filozofskoj misli za vrijeme NDH

Kada je riječ o Halerovoj filozofskoj pisanoj riječi za vrijeme NDH onda možemo jasno vidjeti kako se ona ne može sažeti samo na njegovu knjigu *Doživljaj ljepote*. Istina je kako je to djelo s područja estetike iznimno važno za povijest hrvatske filozofije te sama činjenica da je to jedino filozofsko djelo koje je u potpunosti posvećeno nekoj

⁸⁵³ Usp. Albert HALER, *Tko je subjektivist i relativist? Odgovor dru Radoslavu Glavašu*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 140, str. 6.

⁸⁵⁴ Usp. Radoslav GLAVAŠ, *Završni odgovor dr. Albertu Haleru*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1179, str. 9. Glavaš se nakon svog odgovora Haleru obraća i uredništvu tjednika *Spremnost* te ističe kako je on upozorio na Halerovo neprimjereno izražavanje u njegovoj kritici te da je uredništvo neodgovorno postupilo kada je dopustilo da ga Haler napadne teškim riječima o nepoznavanju struke i sl. Usp. *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1179, str. 9.

filozofskoj grani izdano za vrijeme NDH u izdanju Matice hrvatske govori samo za sebe. Ipak, uz ovu knjigu, za vrijeme NDH nailazimo i na druge njegove članke razasute po ondašnjim dnevnim i tjednim novinama u kojima se također bavi filozofskim problemima i bez kojih bi njegova filozofska misao toga vremena bila mnogo skromnija.

Haler u filozofskim tekstovima objavljenima za vrijeme NDH pokazuje određene zajedničke elemente koje te tekstove na neki način povezuju u jednu cjelinu. Naime, Haler polazi od tvrdnje kako je svaki čovjek po svojoj prirodi filozof jer prosuđuje stvarnost kao takvu. Pozitivizam filozofiju shvaća kao besposlicu besposlenih ljudi te drži kako se stvarnost može promatrati samo kao vanjske činjenice, a bez ulaženja u unutrašnji svijet. Haler je mišljenja kako čovjek ukoliko želi razumjeti drugog čovjeka, može to postići jedino ulazeći u njegov unutrašnji svijet. Osim toga, ukoliko se na taj unutrašnji svijet primijene zakonitosti vanjskog svijeta i prirodo-znanstvenih metoda, onda se isti taj unutrašnji svijet uništava. Nadalje, Haler želi istaknuti važnost čudorednog života te piše kako sav tehnički napredak čovjeku ne koristi ništa ako isti taj čovjek i čudoredno ne napreduje. Čudoredno je za Halera prvi pokretač i ujedno i zadnji cilj povijesnog zbivanja te je ono ujedno i pobjeda dobra nad zlim, ljubavi nad mržnjom. Strahovito stanje rata Haler pripisuje potiskivanju kulturnih i duhovnih vrijednosti te je tu ratnu nesreću čovjek sam izazvao jer se odrekao samoga sebe i svog poziva za višim i duhovnijim životom. Međutim, Haler je pozitivno usmjeren te tvrdi kako će čovjek nakon ovih ratnih nesreća opet ući u sebe, potražiti samoga sebe i pronaći sve ono što ga uistinu čini čovjekom.

Haler ne može dopustiti da se u suvremenoj kulturi umjetnost i filozofija marginaliziraju, a što čine pozitivizam i scijentizam. Uvjeren je kako upravo kroz filozofiju čovjek dolazi do svijesti o duševnom životu samoga sebe i čovjeka uopće. Haler se gotovo u svim svojim radovima suočava s onima koji niječu lijepo, istinito i dobro. Prema njemu to su očitovanja jedinstvenog Duha te upravo u toj trijadi vidi bitni dio povijesnog razvoja jer povijesni razvoj nije drugo po Haleru nego produhovljenje, tj. uspon u ljepoti, istini i dobroti.

U neoskolastičnoj kuli - Vilim Keilbach i Franjo Šanc

Iako niti Keilbach niti Šanc po svom porijeklu nisu Hrvati, svojim kulturnim i znanstvenim radom zadužili su i jezik i narod u kojem su djelovali i stvarali. Njihov život i rad u NDH odvijao se gotovo istim tempom i ritmom kao i prije rata.⁸⁵⁵ Naime, nisu objavljivali ni više ni manje nego li prije, a nisu se promijenile niti teme koje su obrađivali i o kojima su pisali. Štoviše, gotovo da nisu promijenili niti časopise u kojima su se javljali, iako su im u vrijeme NDH stajale na raspolaganju puno veće mogućnosti. Osim toga, ustaški se režim nije osvrtao niti na njih niti na njihovo filozofsko stvaralaštvo, ali vrijedi i obrnuto. Sasvim je sigurno da kao katolički svećenici nisu odobravali zločine i nasilja koja su se za vrijeme NDH događala, ali ipak ti događaji nisu ih prisilili da barem na trenutak zaustave intelektualni pogled s istraživanja vječnih pitanja, a koja su skolastiku mučila već cijelo tisućljeće, da bi progovorili i o kulturi i o krizi za vrijeme NDH. Keilbach je izlagao problematiku dokaza za Božju opstojnost i bavio se teodicejom, dok je Šanc marljivo pisao povijest filozofije sa stajališta vječne filozofije. Svakako, obojica filozofa značajni su za povijest hrvatske filozofije te su bez sumnje zavrijedili da se njihova filozofska misao zasebno i predstavi.

Vilim Keilbach (1908.-1982.)

1. Život

Vilim Keilbach⁸⁵⁶ rodio se 10. rujna 1908. god. u Banatskom Despotovcu. Maturirao je 1926. god. u Velikom Bečkerekcu. Dvije godine boravio je u biskupskom sjemeništu u Đakovu. Kao bogoslov odlazi na studij u Rim. Boravio je na papinskom kolegiju Germanicum, a studirao na Papinskom sveučilištu Gregorijana. Godine 1931. postigao je doktorat iz filozofije, a četiri godine kasnije i doktorat iz teologije. Za svećenika je zaređen 29. listopada 1933. god. u Rimu.

Na Katolički bogoslovni fakultet dolazi 1936. god. Nakon habilitacije iz filozofije na Sveučilištu u Zagrebu 1937. god. imenovan je privatnim docentom na katedri iz

⁸⁵⁵ Naravno, poslije rata novu komunistička vlast neće zanimati njihova nezainteresiranost, već će im jednostavno onemogućiti javno djelovanje samo zato što su katolički svećenici, a tim više što su bili i intelektualci.

⁸⁵⁶ U ovom poglavlju o životu i radu Vilima Keilbacha u velikoj smo se mjeri oslonili i pratimo izvještaje *In memoriam*, a koji su prigodom smrti Vilima Keilbacha napisali: Bonaventura DUDA, *Monsignoru dr. Wilhelmu Keilbachu in memoria*, u: *Bogoslovska smotra*, 53 (1983.), br. 1, str. 144-147., te Kurt KRENN, *Im memoriam Wilhelm Keilbach*, u: *Münchener Theologische Zeitschrift*, 34 (1983.), str. 49-53.

filozofije, pedagogike i metodike religijske nastave. Keilbach je sve do početka 1942. god. bio dušobrižnik Hrvata u Njemačkoj. Po želji Münchenskoga kardinala Faulhabera⁸⁵⁷ nadbiskup Stepinac odredio ga je da bude na čelu hrvatskih dušobrižnika u Njemačkoj. Kada je nadbiskup svoju odluku povukao, Keilbach je u Zagrebu postavljen za dušobrižnika Nijemaca u NDH.⁸⁵⁸ Po svjedočenju Krune Krstića Keilbach je za vrijeme NDH održao i tri predavanja na Pučkom sveučilištu te je interes za ta predavanja bio iznimno velik. Prva dva predavanja odnosila su se na problem spiritizma i telepatije, dok je treće bilo posvećeno povijesti spiritizma i okultizma u Hrvatskoj.⁸⁵⁹

God. 1943. izabran je za izvanrednog profesora na Bogoslovnom fakultetu, a nakon tri godine, dakle, 1946. izabran je za redovitog profesora. Dekan fakulteta bio je od jeseni 1950. do jeseni 1954. U vrijeme dok je bio dekan Bogoslovni fakultet isključen je iz zagrebačkog Sveučilišta (30. lipnja 1952.) te je njegovim nastojanjem mogao nastaviti svoj rad kao crkvena ustanova.⁸⁶⁰ Od 12. veljače 1955. postao je redoviti profesor za znanost religija na sveučilištu u Beču. Sljedeće godine iznenada odlazi u München gdje postaje redoviti profesor za sistematsku skolastičku filozofiju na sveučilištu u Münchenu. U akademskoj godini 1960./1961. bio je dekan teološkog fakulteta u Münchenu. Od 1966. redoviti je profesor za kršćansku filozofiju i teološku propedeutiku. Emeritiran je 1976. god., te je živio u Münchenu, s povremenim boravcima u okolici Salzburga. Preminuo je 25. listopada 1982. u Salzburgu u 75. godini života.

2. Filozofsko stvaralaštvo prije NDH

S obzirom na Keilbachovo filozofsko stvaralaštvo prije 1941. god. možemo iz objavljenih djela i članaka vidjeti da se uglavnom bavio teologijom, filozofijom i psihologijom religije.⁸⁶¹ Osim toga, bavio se i istraživanjem života i rada Josipa Rudera

⁸⁵⁷ Münchenski kardinal Faulhaber održao je neustrasivi govor pod naslovom: *Sukob Crkve sa suvremenom diktaturom*, a objavljen je i na hrvatskom jeziku u: *Život*, 18 (1937.), br. 7, str. 305-310.

⁸⁵⁸ Usp. Frano GLAVINA, *Nadbiskup Stepinac i nacionalsocijalizam u svjetlu izvješća Gestapoa*, u: *Croatia christiana periodica*, 21 (1997.), br. 40, str. 92.

⁸⁵⁹ Usp. Kruno KRSTIĆ, *Sviet tajanstvenih pojava – Prilikom predavanja i publikacija prof. dra Vilima Keilbacha*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 911, str. 5.

⁸⁶⁰ Usp. Ivan MACAN, *Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Zbornik radova znanstvenog skupa, Zagreb, 23.-25. lipnja 1999., Pavo Barišić (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000., str. 335.

⁸⁶¹ Nabrojati ćemo samo članke koje je prije 1941. objavio u časopisu *Bogoslovna smotra*: Vilim KEILBACH, *Prijepor oko predmeta i metode filozofije religije*, u: *Bogoslovna smotra*, 22 (1935.), br. 3, str. 214-227.; Vilim KEILBACH, *Religije čovječanstva u svjetlu njihove filozofske problematike*, u: *Bogoslovna smotra*, 22 (1935.), br. 4, str. 347-363.; Vilim KEILBACH, *Metafizika religije*, u: *Bogoslovna smotra*, 23 (1936.), br. 3, str. 305-324.; Vilim KEILBACH, *Problem intuicije u modernoj filozofiji i psihologiji religije*, u: *Bogoslovna smotra*, 25 (1937.), br. 1, str. 75-87.; Vilim KEILBACH,

Boškovića. Zanimljivi su i njegovi članci koje je napisao analizirajući filozofsku i socijalnu dimenziju boljševizma i komunizma, npr. *Boljševička 'pjatiljetka'*,⁸⁶² *Boljševička stvarnost*,⁸⁶³ *Boljševički bezbožnici*,⁸⁶⁴ itd. Pratio je suvremenu filozofiju općenito,⁸⁶⁵ kao i svoju užu struku – psihologiju religije pišući recenzije o aktualnoj stručnoj literaturi u svijetu.⁸⁶⁶

3. Filozofska djela za vrijeme NDH

Za vrijeme NDH Vilim Keilbach napisao je i objavio tri filozofske knjige: *Misli o Bogu i religiji*,⁸⁶⁷ *Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“*,⁸⁶⁸ te *Kratak uvod u filozofiju*.⁸⁶⁹ U ovom je vremenskom razdoblju objavio i nekoliko znanstvenih članaka kao npr. *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*,⁸⁷⁰ *Antropoteizam kao »nova vjera u Boga«*,⁸⁷¹ *Je li volja korijen religioznog doživljavanja?*,⁸⁷² *Religija i »vanlogički« oblik mišljenja*,⁸⁷³ *Egzistencijalno ili obstojnosno mišljenje*,⁸⁷⁴ itd.

3.1. Misli o Bogu i religiji

Ova knjiga zapravo je skup članaka koje je Keilbach napisao i objavio u *Bogoslovskoj smotri* između 1941. i 1942. god. Knjiga sadrži osam poglavlja: I. Svijest o Bogu i spoznaja Boga; II. Antropoteizam kao »nova vjera u Boga«; III. Je li volja korijen religioznog doživljavanja?; IV. O podrijetlu i smislu religije; V. O psihološkoj metodi u religioznoj nastavi; VI. Religija i »vanlogički« oblik mišljenja; VII. Imanentističko

Ruđer Josip Bošković, 25 (1937.), br. 2, str. 173-190. Od knjiga u ovom je razdoblju objavio: *Problem religije*, Zagreb, 1935.; *Uvod u psihologiju religije*, Zagreb, 1935, 1939²; *Die Problematik der Religionen*, Paderborn, 1936.; *Sveti Ivan Kapistran*, Beograd, 1936.; *Konnorsreuth u svijetlu psihologije religije*, Zagreb, 1937.; *Ruđer Josip Bošković, njegova jednostavna dinamistička atomistika*, Zagreb, 1937.

⁸⁶² Vilim KEILBACH, *Boljševička 'pjatiljetka' u svijetlu gospodarstva i naravnog prava*, u: *Nova Revija*, 11 (1932.), br. 2, str. 141-147.; br. 3, str. 217-230; br. 4, str. 318-331.

⁸⁶³ Vilim KEILBACH, *Boljševička stvarnost*, u: *Život*, 13 (1932.), br. 6, str. 272-279.

⁸⁶⁴ Vilim KEILBACH, *Boljševički bezbožnici*, u: *Život*, 13 (1932.), br. 10, str. 446-459.

⁸⁶⁵ Vilim KEILBACH, *Husserlova fenomenologija*, u: *Život*, 13 (1932.), br. 1, str. 35-44.

⁸⁶⁶ Vilim KEILBACH, *Američka psihologija religije*, u: *Život*, 19 (1938.), br. 3, str. 135-152.; Vilim KEILBACH, *Kritični zbirni referat*, u: *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.), br. 4, str. 403-410.

⁸⁶⁷ Vilim KEILBACH, *Misli o Bogu i religiji*, Zagreb, 1942. Recenziju o knjizi napisao je Jakob GEMMEL, *Vilim Keilbach: Misli o Bogu i religiji*, u: *Život*, 23 (1942.), br. 1, str. 145.

⁸⁶⁸ Vilim KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „Naravno bogoslovlje“*, Zagreb, 1944.

⁸⁶⁹ Vilim KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, Zagreb, 1945.

⁸⁷⁰ *Bogoslovska smotra*, 28 (1941.), br. 2, str. 97 – 112.

⁸⁷¹ *Bogoslovska smotra*, 28 (1941.), br. 6, str. 430 – 445.

⁸⁷² *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 1, str. 1 – 16.

⁸⁷³ *Bogoslovska smotra*, 29 (1942.), br. 4, str. 289 – 319.

⁸⁷⁴ *Spremnost*, 4 (1945.), br. 161, str. 7.

doživljavanje Boga i mitsko mišljenje te VIII. Moral bez religije.⁸⁷⁵ Kako je vidljivo već iz samoga naslova, neki radovi uopće nisu filozofske već religijske tematike. Stoga ćemo ukratko prikazati samo prva dva i posljednje poglavlje ove knjige.

a) *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*: u ovom se članku Keilbach pozabavio dokazom za Božju opstojnost koji je iznio Emil Pfeddigsdorf u djelu *Der kritische Gottesbeweis*, (München, 1938.). Ovo je prema njemačkom autoru prvi valjani dokaz za egzistenciju Božju te on nije pobijen Kantovom kritikom. Potrebno je spoznajnoteoretski opravdati svijest o Bogu, a ne pojam Boga.⁸⁷⁶ Prvi dio članka posvećen je govoru o slabosti dosadašnjih dokaza za Božju opstojnost: „Tradicionalni dokazi prema tome nisu logički ispravni“.⁸⁷⁷ Pfennigsdorf kritizira kozmološki, teleološki, ontološki dokaz te tzv. Kantov moralni dokaz. U pogledu odnosa između morala i Boga, Pfennigsdorf smatra kako je moguć areligiozni moral. Keilbach se ne slaže s ovim pristupom te kaže kako: „Svi skolastici jednodušno brane mišljenje da moralnost ima svoj izvor kao i svoje zadnje opravdanje jedino u Bogu“.⁸⁷⁸

Drugi dio članka posvećen je novom kritičkom dokazu za opstojnost Božju. Pfennigsdorf polazi od činjenice kako nema naroda bez nekog religioznog doživljaja. Važno je da u pojedinim etapama postoji svijest o božanstvu, ali se sama svijest ne poklapa niti sa spoznajom niti sa znanjem: „Svijest dopušta stupnjeve, ona može biti više ili manje intenzivna [...]. Spoznaja, obratno, ne može imati veći ili manji intenzitet: ona je ili istinita ili neistinita“.⁸⁷⁹ Pfennigsdorf svijest o Bogu razlikuje od različitih pojmova ili predodžbi o Bogu, a koje su u biti proizvod ili pak rezultat nekog određenog duševnog reda. Svijest o Bogu mora biti bez spoznaje i bez sadržaja: primitivna datost: „Ona mora biti izvor spoznaje, tj. mora fungirati u spoznaji Boga kao neposredna točka odnosa, po kojoj se različite spoznaje i predodžbe o Bogu „perspektivski“ dovode u međusobni odnos“.⁸⁸⁰

⁸⁷⁵ Za vrijeme NDH prikaz ovog djela napisao je Grgo Pejnović gdje između ostaloga kaže: „Studije dra Keilbacha su dragocjen doprinos upoznavanju modernih strujanja o ovim vrlo važnim pitanjima čovjekova života. Šteta je samo što autor sve citate donosi u originalu, što mnogima vjerojatno otežava pomno čitanje i uživanje u problematiku, jer njemačku filozofsku terminologiju može u potpunosti razumjeti samo onaj, tko je više godina proboravio u Njemačkoj, pa naučno radio i čitao filozofsku literaturu, a pozna poduno duh njemačkog jezika“. Grgo PEJNOVIĆ, *Misli o Bogu i religiji*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 4, str. 233-234.

⁸⁷⁶ Usp. V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 97.

⁸⁷⁷ V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 98.

⁸⁷⁸ Usp. V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 104.

⁸⁷⁹ V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 106.

⁸⁸⁰ V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 107.

Keilbach smatra kako je ovaj dokaz zapravo tzv. etnološki argument tradicionalne filozofije. Nadalje naš filozof smatra da iako se Pfennigsdorf izričito brani od tog prigovora, kako on nije shvatio njegovu pravu logičku strukturu: „Kad naime veli da se slaganje svih naroda u jednoj općoj svijesti o Bogu ne može bez daljnjeg uzeti kao dokaz za egzistenciju Božju, onda zaboravlja na spoznajnoteoretsku pretpostavku, u smislu koje se ova činjenica iskorišćuje u svrhu dokazivanja egzistencije Božje“.⁸⁸¹ Keilbach svoj rad zaključuje govoreći kako su analogija bitka kao i apstraktno-kauzalno mišljenje nužna pretpostavka tradicionalnih dokaza za opstojnost Božju i oni nisu čisto apstraktna stvarnost te se dokazi za Božju opstojnost skolastičkom misliocu nameću iz praktične potrebe.⁸⁸²

b) *Antropoteizam kao „nova vjera u Boga“*: i u ovom članku Keilbach se suočava s novim pogledom na Božju opstojnost. Naime, filozof E. Bergmann u djelu *Die Geburt des Gottes Mensch, Eine Philosophie der Religion und der Religionen* (Leipzig, 1939.) s jedne strane govori o Bogu, dok mu s druge nije ču opstojnost. Bergmann smatra kako bez čovjeka ne bi bilo niti Boga te je samo potrebno pronaći psihičke motive koji čovjeka dovode do toga da u svojoj svijesti oblikuje pojam Boga.⁸⁸³ I Bergmann odbacuje tradicionalne dokaze za Božju opstojnost. Keilbach rezultat Bergmannove kritike ovako sažima: „Svi su dokazi za opstojnost transcendentnog i osobnog Boga subjektivne naravi, čiste tvorbe našeg duha i naših osjećaja. [...] Samo na naivno-neznanstven način možemo dokazati »Boga«“.⁸⁸⁴

Ovim govorom Bergmann priprema put za svoje rješenje problema Boga, a koje naziva antropoteizam. Smatra kako se Bog rađa u čovjeku te je jedino čovjek mjesto Božje u svijetu: „Pravi pojam o Bogu uključuje osobnost. – Osobnost postoji samo u čovjeku kao duhovnom biću, nigdje drugdje u ovom svijetu ili izvan ovog svijeta. – Dakle Bog može samo u čovjeku biti, samo u njemu nastati“.⁸⁸⁵

Keilbach Bergmannu odgovara: ako je Bog razumske naravi i ukoliko je transcendentan, a kako to teizam i dokazuje, onda je ključno dokazana i osobnost Božja. Ta osobnost, nastavlja Keilbach, nije vezana uz nikakav organski život. Transcendentno biće ne može biti tjelesne prirode jer bi u tom slučaju bio promjenjiv, a samim time i

⁸⁸¹ V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 109.

⁸⁸² Usp. V. KEILBACH, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, str. 112.

⁸⁸³ V. Usp. KEILBACH, *Antropoteizam kao „Nova vjera u Boga“*, str. 431.

⁸⁸⁴ V. KEILBACH, *Antropoteizam kao „Nova vjera u Boga“*, str. 435.

⁸⁸⁵ V. KEILBACH, *Antropoteizam kao „Nova vjera u Boga“*, str. 441.

kontingentan i nenužan, a to se protivi pretpostavci da je ono uzrok svijeta, zaključuje Keilbach.⁸⁸⁶

h) *Moral bez religije*: Zadnji članak knjige bavi se trima predstavnicima koji otvoreno niječu Božju opstojnost, besmrtnost ljudske duše i mogućnost vječnog života, ali se služe pojmovima Bog i religija s namjerom da od sebe odbiju sumnju bezboštva u smislu nećudorednosti: Matilda Ludendorff koja Boga određuje kao „bit svih pojava“, nije moguće čisto razumski spoznati Boga, ali je moguće da razumskim znanjem „protumačimo“ navedeno božansko doživljavanje u nama te smatra iluzijom govor o besmrtnosti ljudske duše;⁸⁸⁷ Hugo Dingler: svi dosadašnji oblici religije jesu zapravo stramputice, zablude ili prazno carstvo fantazije ili: „jedna faza u razvitku ljudskog roda“;⁸⁸⁸ Janko Janev: filozofiju treba desakralizirati, tj. učiniti je indiferentnom prema Bogu jer Bog nikada nije ni živio. Na koncu, čovjek ne treba Boga jer je on svojim razumom jedini gospodar.⁸⁸⁹

U zadnjem dijelu članka Keilbach na sve ove prigovore odgovara: sve ove nauke mogu se svesti na pitanje je li moguće tzv. autonomno ćudoređe, tj. je li moguć moral bez Boga i religije. Ukoliko želimo izbaciti Boga, onda za utemeljiti ćudoređe ostaju na raspolaganju dva puta: čovjek kao individualno biće ili čovjek kao socijalno biće. Keilbach smatra da se za adekvatan odgovor na pitanje o biti i svrsi čovjeka ili države, moramo pozvati na volju Boga-Stvoritelja. Onaj tko to ne vidi, on se može pozivati samo na tzv. fenomensku ili pojavnu spoznaju kao isključivu mogućnost i ujedno vrhunac filozofske spoznaje. Sa stajališta otvorenog ili prikrivenog ateizma, ne može se zastupati moral koji apsolutno obvezuje⁸⁹⁰ zaključuje Keilbach te piše: „Moral bez religije je neka polovičnost i nedosljednost, dakle u načelu neodrživo stajalište. Čovjek je ili religiozno – moralan ili naprosto nemoralan, barem ako se stvar uzima s načelnog gledišta. Nemoral osuđuje sam sebe, a moral bez religije vodi u propast“.⁸⁹¹

⁸⁸⁶ Usp. V. KEILBACH, *Antropoteizam kao „Nova vjera u Boga“*, str. 444.

⁸⁸⁷ Usp. Vilim KEILBACH, *Moral bez religije*, str. 44-50.

⁸⁸⁸ Usp. V. KEILBACH, *Moral bez religije*, str. 51-53.

⁸⁸⁹ Usp. V. KEILBACH, *Moral bez religije*, str. 54-55.

⁸⁹⁰ Usp. V. KEILBACH, *Moral bez religije*, str. 56-57.

⁸⁹¹ V. KEILBACH, *Moral bez religije*, str. 57.

3.2. Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „Naravno bogoslovlje“

Knjiga naslovljena *Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „Naravno bogoslovlje“*,⁸⁹² opširno je djelo u kojem se Keilbach, kako i sam naslov kaže, bavi problemom Boga u filozofiji.⁸⁹³ Budući da je djelo opširno ograničit ćemo se na spekulativnu Keilbachovu misao te na filozofske zaključke i obrazloženja istih, a koje je na temelju razvijanja pojedinih filozofskih argumenata sam autor izvodio. Međutim, da bismo mogli predstaviti njegovu filozofsku misao, potrebno je sasvim ukratko, tj. shematski predstaviti strukturu knjige. Uz *Predgovor, literaturu i uvod*, knjiga je podijeljena na tri dijela: I. *Obstojnost osobnog Boga*; II. *Narav Božja* te III. *Djelovanje Božje*. Knjiga nema zaključka.

Knjigu o problemu Boga u filozofiji Keilbach započinje citatom F. Nietzschea: „Bog je mrtav“. Keilbach je uvjeren kako pitanje o postojanju Boga nije samo teoretsko pitanje, nego, naprotiv, ono ulazi u čovjekovu egzistenciju. Naime, bez znanja o tome postoji li Bog, čovjek ne može u potpunosti niti shvatiti smisao svog vlastitog života. U ovom je djelu riječ o tome da čovjek svojim razumom prosudi o tom pitanju te smo stoga na području teodiceje ili naravnog bogoslovlja.⁸⁹⁴ Keilbach u raspravi o pitanju Boga u filozofiji polazi od nekoliko pretpostavki: da je razum sposoban spoznati istinu; prihvaća objektivnu i univerzalnu vrijednost načela proturječja i uzročnosti; prihvaća pojmove i načela opće metafizike te pretpostavlja duhovnost, besmrtnost i slobodu duše te supstancijalno jedinstvo duše i tijela.⁸⁹⁵

U prvom dijelu Keilbach govoreći o pojmu Bog polazi od tvrdnje da: „ljudi obćenito uzimaju riječ „Bog“ kao pojam, koji znači nešto nadsvjetsko, o kojem nekako ovise čovjek i svijet, a prema kojem čovjek kao razumno biće dosljedno ima neke obveze, kojima želi udovoljiti u religiji“. ⁸⁹⁶ Kada je riječ o razumskoj spoznaji o Bogu, postoji

⁸⁹² Knjiga je objavljena u izdanju Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, a crkvenim dopuštenjem Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu pod br. 7487/44 od 12. listopada 1944. godine.

⁸⁹³ O ovom je djelu kratko pisao Stipe KUTLEŠA, *Neka pitanja teodiceje u djelu filozofa Wilhelma Keilbacha*, Godišnjak njemačke narodnosne zajednice/VGD Jahrbuch 2005., Zbornik radova 12. znanstvenog skupa „Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu“, Osijek, 12-14. 11. 2005., Njemačka narodnosna zajednica/Volksdeutsche Gemeinschaft, Osijek, 2005., str. 123-126.

⁸⁹⁴ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 18-19.

⁸⁹⁵ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str., str. 24-25.

⁸⁹⁶ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str., str. 34. „Svakako religijom zovemo odnos čovjeka prema onoj velikoj nepoznanici, koju shvaćamo kao nešto što je veće od čovjeka i od ovog svijeta. To je čista religija, prava religija ili religija kao takva. Tim smo pogodili zajedničku crtu svih historijskih religija odn. svih historijskih oblika ispovijedanja vjere“. Vilim KEILBACH, *Je li volja korijen religioznog doživljavanja?*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 1, str. 4.

više pravaca koji se u bitnome razlikuju. Tako Keilbach navodi sljedeće pravce: fideizam, tradicionalizam, umjereni tradicionalizam, ontologizam, metafizički i fenomenološki intuicionizam, iracionalistički sentimentizam te dialektičko bogoslovlje.⁸⁹⁷ Nadalje autor govori o apriornoj spoznaji Božje opstojnosti. Tu se objašnjavaju pojmovi apriornog i aposteriornog dokazivanja. Tako je apriorno dokazivanje onda kada iz onoga što je ontološki ili stvarno prije, izvodimo nešto što je ontološki kasnije, ili drugačije rečeno - kada od uzroka zaključujemo na svojstva učinka. Aposteriorno je pak dokazivanje onda kada iz onoga što je ontološki ili stvarno poslije, izvodimo nešto što je ontološki prije. Što se tiče apriornog dokaza za Božju opstojnost, njega jednostavno nema jer je Bog ono biće koje je u ontološkom redu prvo. Međutim, postoji dokaz „quasi a priori“, a to je tzv. ontološki dokaz sv. Anzelma,⁸⁹⁸ koji naš filozof detaljno u svojoj knjizi izlaže kao i pojedine kritike toga dokaza.

U četvrtom poglavlju prvoga dijela Keilbach govori o aposteriornoj spoznaji Božje opstojnosti. Autor smatra kako u konkretnom životu spoznavanje Boga jest od egzistencijalnog značenja.⁸⁹⁹ Stoga se traže i određene duhovne predispozicije kako bi čovjek mogao prihvatiti ove dokaze: strahopoštovanje, poniznost, čistoća, ljubav prema istini bez kompromisa. Osim toga, dokazi za Božju opstojnost imali su veliko povijesno značenje. Nadalje, svi aposteriorni dokazi vode do metafizičke sigurnosti jer svi oni zaključuju pomoću načela uzročnosti, a ono ima objektivnu vrijednost. Nije potreban veliki broj dokaza, nego to da se u dokazu uistinu dokaže opstojnost nadsvjetskog osobnog bića koje nužno postoji,⁹⁰⁰ koje je stvorilo i koje pozitivno upravlja svijetom, zaključuje Keilbach.⁹⁰¹

⁸⁹⁷ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 38-53.

⁸⁹⁸ O Anselmovom dokazu Keilbach je pisao i u članku: VILIM KEILBACH, „*Ono od čega se ne može misliti veće*“, u: *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.), br. 1, str. 68-71.

⁸⁹⁹ Josip Oslić smatra kako prema Keilbachovoj filozofiji: „Čovjek dakle može misliti i spoznati apsolutno naravnim svjetlom razuma, on ga može i prihvatiti kao normu života i konačnu svrhu. To je put koji V. Keilbach naziva putem „odozdo“; on je po naravi stvari antropološki put kojim čovjek ide da bi snagom spoznaje i volje postigao konačnu svrhu. Antropološki put prema konačnoj svrsi jasno naznačuje psihološku i filozofsku individualnost religijske problematike, ali on ujedno otvara i prostor u kojem metafizika individualne religijske problematike dobiva novo razumijevanje i opravdanje“. Josip OSLIĆ, *Filozofija religije Vilima (Wilhelma) Keilbacha kao pokušaj opravdavanja religijskog pluralizma*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*. Zbornik radova znanstvenog skupa, Zagreb 23.-25. lipnja 1999., Pavo Barišić (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000., str. 415.

⁹⁰⁰ „Ono [nužno biće, op.a.] postoji, jer ne može ne postojati, jer je egzistencija sastavni dio njegove esencije, jer je njegova bit naprosto istovjetna s egzistencijom. Sve to nikako ne prelazi granice kauzalnog i racionalnog tumačenja, ma da rado priznajemo da bit nužnog bića u mnogom pogledu prelazi granice našeg ograničenog shvaćanja“. VILIM KEILBACH, *O podrijetlu i smislu religije*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 2, str. 129.

⁹⁰¹ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 71-73.

Autor je na poseban način detaljno i prikazao i analizirao pet putova sv. Tome Akvinskog. Logička struktura svih pet putova jest ista: polazi se od neke stvarnosti koju se osjetno opaža ili sigurno spoznaje te se pomoću načela uzročnosti zaključuje na opstojnost nekog bića kao zadnjeg uzroka spomenute stvarnosti. Na koncu svakog pojedinog puta sv. Toma zaključuje kako to zovemo Bogom. Ukoliko sve što nastaje ima uzrok, onda prema Keilbachu vrijedi slijedeće: nastajanje je znak nenužnosti; nadalje biće koje nije nužno, a stvarno postoji, može postojati samo u ovisnosti od drugoga, tj. po uzroku. Keilbach tvrdi da postoji nužna veza između oba pojma, tako da se logički ne može potpuno shvatiti nastajanje, ako ne mislimo ujedno i na ovisnost o drugome.⁹⁰²

U petom poglavlju Keilbach sustavno-kritički prikazuje aposteriorne dokaze za Božju opstojnost i to ovim redom: iz promjenjivosti u svijetu; iz uzročnosti u svijetu; iz nenužnosti svijeta;⁹⁰³ iz svrhovitosti u svijetu; iz religija u svijetu (etnološki dokaz); iz svijesti ćudoredne obaveze (deontološki dokaz); iz težnje čovjeka za srećom ili blaženstvom (eudajmonološki dokaz); ostale mogućnosti dokazivanja (antropološki dokaz; taumatološki dokaz; ideološki ili noetički dokaz; metalogički dokaz).

Šesto poglavlje, naravno, govori o Kantovoj kritici tradicionalnih dokaza za Božju opstojnost. Keilbach Kantovu kritiku ukratko prikazuje ovako: prvo, Kant sumnja u logičku ispravnost tradicionalnih dokaza za Božju opstojnost; drugo, Kant ne vidi njihovu nužnu sigurnost; treće, Kant misli da je svojom teorijom spoznaje uništio i same temelje tih dokaza. Međutim, sve se više priznaje kako Kantova kritika nije u svakom pogledu ispravna.

Keilbach je u svojoj knjizi, kako sam kaže, nastojao vjerno iznijeti Kantovu kritiku tradicionalnih dokaza te je također donio i svoje filozofsko mišljenje. Keilbach poput Kanta odbacuje ontološki dokaz, ali njegov je razlog drugačije naravi nego što je Kantov. Naime, naš filozof tvrdi: „iz čistog pojma ne možemo logički izvoditi konkretna opstojnost. Prielaz iz čisto logičkog reda u ontološki red treba opravdati naročitim

⁹⁰² Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 78-94.

⁹⁰³ „U pretpostavci, da je svijet kontingentan ili nenužan u pojedinim svojim dijelovima, a nuždan kao cjelina, treba priznati, da bi u toj cjelini ili unutar te cjeline bilo ili barem moglo biti takozvanih akcidentalnih promjena. No već to je dovoljan znak neke nedostatnosti i prolaznosti, a utoliko neke nenužnosti. Ali biće, koje je po svojoj naravi nužno, naprosto jest što jest, isključuje svaku, pa i najmanju promjenu, zapravo svaku promjenjivost. Ako je opravdano tvrditi o svijetu, da se on i kao cjelina barem akcidentalno mijenja, onda je tim ujedno posvjedočena neka njegova nedostatnost i nenužnost. A to nam onda ne samo daje pravo, nego nam čak i nalaže da i obzorim na svijet kao cjelinu pitamo za njegov uzrok i ua njegovu svrhu“. V. KEILBACH, *O podrijetlu i smislu religije*, str. 124.

spoznajnim postupkom, a time čitavo dokazivanje dobiva značaj aposteriorne argumentacije⁹⁰⁴.

Što se tiče kozmološkog dokaza Keilbach smatra sljedeće: a) „načelo uzročnosti ne odnosi se samo na pojavni svijet. Njegova je vrijednost univerzalna“. b) beskonačni je niz nemoguć iz razloga: „što u njemu ne bismo našli onaj dovoljni razlog, što ga tražimo za adekvatno tumačenje uzročnog djelovanja u svijetu“; c) „Ne stoji, da je svaka nužnost relativnog značaja“; d) „Priznajemo, da je sud „nužno je biće savršeno“ analitičkog značaja. Ipak se ovdje ne radi o argumentaciji ontološkog dokaza, jer je pojam „savršeno biće“ ovdje realno ili stvarno fundiran u nekoj stvarnosti, u konkretnoj egzistenciji, tako da se više ne nalazimo u čisto pojmovnom redu“⁹⁰⁵.

Raspravu s Kantom Keilbach zaključuje kako Kant smatra da čisti um: „ne može apodiktčki dokazati opstojnost Božju“, međutim: „za opravdavanje opstojnosti te ideje poziva se Kant na praktički um. Božja opstojnost prema Kantu jest: „postulat praktičnog uma, i to u smislu, što moralni poredak ne bi imao smisla, kad duša ne bi bila besmrtna i kad ne bi egzistirao Bog, koji može uzpostaviti moralnu ravnotežu tim, što poslije smrti nagrađuje dobro, a kažnjava zlo“⁹⁰⁶.

Posljednje poglavlje prvoga dijela govori o ateizmu. Prema Keilbachu on je moguć samo kao subjektivno stajalište, služi se prividno opravdanim razlozima te ima potpuno krive pretpostavke o sposobnosti ljudske spoznaje kao takve. Stoga prema našem autoru nema objektivno valjanih razloga koji takvo uvjerenje mogu opravdati. Za Keilbacha naravno jedini ispravan pogled nas svijet jest teistički.⁹⁰⁷ Keilbach se na kraju svog govora o ateizmu obračunao i s dijalektičkim materijalizmom i ateizmom. Naime, on smatra kako: „Svoje najdosljednije idejne zasade ima ateizam u materijalizmu. U novije vrijeme mnogo se govori o takozvanom dialektičkom materializmu, ali se riedko kaže, što taj materializam zapravo znači“⁹⁰⁸. Naš autor ističe kako prema Marxu i Engelsu dijalektički materijalizam: „ne znači niekanje duha, nego nazor, koji brani primat „stvarnosti“ ili „prirode“ nad duhom“⁹⁰⁹. Zato Keilbach i dokazivanje postojanja duha

⁹⁰⁴ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 161.

⁹⁰⁵ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 161-162.

⁹⁰⁶ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 166-167. „Katolička filozofija je pored intelektualno-metafizičkih dokaza za opstojnost Božju vazda naglašavala potrebu izvjesnih duševnih preduvjeta. Ona je time priznala, da su suhi dokazi u silogističkom ruhu ipak ovisni o nečem drugom, ako hoće polučiti svoju svrhu. Jer i ovi dokazi moraju kao dobro sjeme pasti na plodno zemljište“. Vilim KEILBACH, *Uloga iracionalnoga u religiji*, u: *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.), br. 2, str. 147.

⁹⁰⁷ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 170.

⁹⁰⁸ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 171.

⁹⁰⁹ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 173.

kao način pobijanja dijalektičkog materijalizma smatra pogrešnim pristupom: „Tko tako postupa, taj se bori protiv neprijatelja, što ga je on sam izmislio“.⁹¹⁰ Autor smatra kako je materiju u dijalektičkom materijalizmu potrebno shvatiti kao nijekanje samoga Boga te nadodaje kako je drugo pitanje je li moguće priznati duh bez priznavanja Boga.⁹¹¹

Iako kaže kako je načelno dijalektički materijalizam moguće pobijati s trostrukog stajališta: a) s prirodoznanstvenog stajališta da ne upotrebljavaju ispravan pojam materije; b) 'imanentna kritika koja ide za tim da cjelokupni sistem prikaže kao izmišljenu teozofiju koja je projicirana u svijet materije' te c) s gospodarskog i društveno-političkog stajališta, Keilbach ne ide tim putovima nego glavnu pogrešku dijalektičkog materijalizma pronalazi: „U tom, što on u potrazi za pravim, konkretnim čovjekom u tolikoj mjeri naglašuje primat „bitka“ ili „materije“ nad „idejom“ ili „duhom“, da u njegovom sustavu nema više mjesta za Boga, koji je kao realnost samo duh, to jest čisti duh“.⁹¹²

Drugi dio knjige nosi naslov: *Narav Božja*, a sastoji se od četiri poglavlja: *Spoznatljivost Božje naravi*; *Svojstva Božja*; *Metafizička bit Božja* te, na koncu, *Panteizam*.

Kada je riječ o spoznatljivosti Božje naravi ili biti, Keilbach ide deduktivnim putem: iz nekih dokazanih svojstava izvode se druga svojstva.⁹¹³ S obzirom na samu strukturu spoznajnog procesa, poznat je klasični trokorak istog čina, a na koji je već upozorio Pseudo-Dionizije: 1. *via affirmationis seu attributionis*;⁹¹⁴ 2. *via negationis seu remotionis*;⁹¹⁵ 3. *via eminentiar seu supereminentiae seu excellentiae*.⁹¹⁶ Na koncu Keilbach ističe kako se nikako ne smije zaboraviti da je naša spoznaja o Bogu uvijek samo analogna te da o Bogu mislimo po načelima naše naravne spoznaje.⁹¹⁷

⁹¹⁰ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 174.

⁹¹¹ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 174.

⁹¹² V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 175.

⁹¹³ „Tko je Bog postaje jasno od samog bitka u svijetu, od bitka u nastajanju, od bitka u gibanju, od bitka u promjeni, od bitka u kontigenciji ili nenužnosti, od bitka u duhu, od bitka u biti osobe. Bog sve to na neki način mora biti. Kako bi se inače mogli u njemu naći zadnje tumačenje za navedeno? Ali on može biti još i više nego sve ovo. Što je to „više“ ili što bi to moglo biti, ostaje nedokučivo i zbog toga neizrecivo“. Vilim KEILBACH, *Religion und Religionen, Gedanken zu ihrer Grundlegung*, Schöning, München, 1976., str. 238.

⁹¹⁴ „Pririču se ili pridavaju Bogu sva savršenstva ovog vidljivog svijeta, jer svaki učinak mora da je nekako sadržan u svom uzroku“. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 180.

⁹¹⁵ „U isto se vrijeme nieče u Bogu kao čistom činu onaj nesavršeni način, na koji su ostvarene i same čiste savršenosti u ovom svijetu, a nieče se i bilo koja stvarna nesavršenost“. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 180.

⁹¹⁶ „Različne se savršenosti pririču Bogu na najsavršeniji, upravo na neograničeno savršen način“. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 180.

⁹¹⁷ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 179-181.

Što se tiče Božjih svojstava, Keilbach polazi od toga da je Bog čisti čin (*actus purus*) te svojstva nabraja ovim redom: Božja je bit beskonačna ili neograničena u svojoj savršenosti; Božja je bit jednostavna; Božja je bit nepromjenjiva; Bog je vječan; Božja je bit neizmjenjiva; Bog je posvuda; Samo je jedan Bog; Bog je osoba. Budući da je Bog čisti čin, isključuje ovisnost o nekom drugom biću. Osim toga, Keilbach je uvjeren kako se upravo iz toga da je Bog čisti čin, mogu izvesti ostala Božja svojstva.

Zadnje poglavlje drugog dijela govori o panteizmu. Keilbach polazi od definicije panteizma kao nauke:

Po kojoj sviet i Bog nisu dvie različite biti s naročitim bivstvovanjem, nego po kojoj je Bog naprosto sve. Stvari vidljivog svieta shvaćaju se kao manifestacije ili očitovanja božanstva: u njima ne samo da se nekako očituje substancialna božanska bit, nego u njima je ta božanska bit i stvarno nazočna, tako da je svaka pojedina stvar u strogom smislu rieči božanske prirode.⁹¹⁸

Prikazujući realistički i idealistički panteizam, autor na koncu pokazuje neodrživost jednog takvog sustava. On naime panteizam drži jednom nedosljednom sredinom između teizma i ateizma, temelji se na krivim pretpostavkama te je u sebi proturječan jer smatra da onaj tko tvrdi da je svijet istovjetan s Bogom, zapravo tvrdi da niječe svijet. Nadalje, panteizam je za Keilbacha apsurdan u svojim posljedicama jer ruši temelj slobode, a time i temelj morala i religije.⁹¹⁹

Treći dio knjige nosi naslov *Djelovanje Božje*, a sastoji se od šest poglavlja: *Život Božji; Svemogućnost Božja; Stvoritelj svijeta; Bog uzdržava stvorove i sudjeluje kod njihovog djelovanja; Čudo je moguće i spoznatljivo; Svrha svijeta i providnost Božja*.

Keilbach je svjestan da kada govorimo ili mislimo o Bogu, to možemo činiti samo služeći se našim ljudskim pojmovima te je to ujedno i analogan govor.⁹²⁰ S obzirom na svemogućnost Božju autor polazi od tradicionalnog smisla i kaže kako Bog „apsolutno može činiti sve ono, što je u sebi moguće (*potentia absoluta*)“, „ali red nekako zahtieva, da se Bog drži svojih odluka (*potentia ordinata*)“.⁹²¹

⁹¹⁸ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 195.

⁹¹⁹ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 214-217.

⁹²⁰ I u ranijem djelu *Die Problematik der Religionen* Keilbach zastupa isto stajalište kako se pitanje analogne spoznaje postavlja s obzirom na naravnu spoznaju Boga, a koja može biti jedino analogna ukoliko se želi Božju ulogu u povijesti religija barem donekle shvatiti. Usp. Vilim KEILBACH, *Die Problematik der Religionen. Eine religionsphilosophische Studie mit besonderer Berücksichtigung der neuen Religionspsychologie*, Schöning, Paderborn, 1936., str. 156.

⁹²¹ Usp. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 239.

Kada je riječ o stvaranju svijeta, Keilbach drži kako reći da je svijet stvoren od Boga znači to da je Bog barem posredno stvoritelj svijeta. Međutim, budući da je nemoguće da Bog nekome drugome povjeri moć stvaranja, onda slijedi da je sam Bog neposredno stvorio sve što postoji. Nadalje, raspravljajući o pitanju je li u sebi moguć „vječni stvoreni svijet“, Keilbach predstavlja s jedne strane mišljenje sv. Bonaventure koji tvrdi da je: „sviet uvijek bio moguć, ali da ta mogućnost znači mogućnost egzistiranja u vremenu, a ne u vječnosti“; te s druge mišljenje sv. Tome: „da vječnost stvorenog svieta po sebi ne uključuje nikakvo proturječje“. Keilbach drži kako je stajalište koje je iznio Suarez najvjerojatnije. Ono jednostavno rečeno glasi: „ne bi bio protuslovan sviet, ukoliko bi bio vječan i ujedno nepromjenjiv. Ali bi bio protuslovan vječni sviet, ukoliko bi bio ujedno i promjenljiv, kao što je promjenljiv ovaj naš konkretni sviet. Razlog je u tom, što svaka promjena ili svaki slied nužno uključuje vrijeme [...], međutim „vrieme i vječnost ne mogu se mjeriti istim mjerilom, jer vječnost je drugo nego neograničeno vrieme. Stoga ne može biti vječno ono, što formalno postoji u vremenu“.⁹²²

Na samom kraju knjige Keilbach se bavi rješavanjem pitanja zla u svijetu te zastupa umjereni optimizam.⁹²³

3.3. Kratak uvod u filozofiju

Treća filozofska knjiga objavljena za vrijeme NDH nosi naslov *Kratak uvod u filozofiju*.⁹²⁴ Ovom knjigom, kako autor u predgovoru jasno kaže, ne želi pružiti jedan popularno-znanstveni pregled filozofskih problema, već raspravlja o pojmu filozofije i filozofske problematike na način da početnik može vidjeti u čemu je razlika između filozofije i pozitivnih (empiričkih) znanosti, tj. između spekulativnog i pozitivnog mišljenja.⁹²⁵

Knjiga je podijeljena u 11 tematskih cjelina: 1. *Definicija filozofije*; 2. *O pojmu filozofije uopće*; 3. *Filozofske discipline*; 4. *O definiciji filozofije u povijesti filozofije*; 5. *Pojam sistema u filozofiji*; 6. *Matematička točnosti i metafizička sigurnost*; 7. *O pojmu kršćanske filozofije*; 8. *Skolastička filozofija*; 9. *Tomizam*; 10. *Moderna filozofija* te 11. *Specijalizacija, enciklopedijsko znanje i filozofsko mišljenje*.

⁹²² V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 245.

⁹²³ V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 273-274.

⁹²⁴ Knjigu je završio pisati sigurno prije 2. prosinca 1944. god. kada je dobio i službeno crkveno dopuštenje za tiskanje knjige od Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu pod br. 8812/44, a 4. siječnja 1945. god. dobio je dopuštenje za tisak i od Glavnog ravnateljstva za promičbu.

⁹²⁵ Usp. Vilim KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb, 1945., str. 3.

Prvo poglavlje započinje pitanjem: što je filozofija? Autor priznaje kako jedan potpun odgovor na to pitanje moguće je dati tek na koncu same filozofije dok se na početku može samo naznačiti pravac u kojem bi trebalo tražiti odgovor. Keilbach polazi od činjenice kako čovjek nije »izoliran«, već stoji u odnosu i prema drugim ljudima i prema stvarima. Ono što čovjeka razlikuje od drugih bića jest to da on s jedne strane zauzima neki *stav* te s druge svaku stvar pred svojim razumom legitimira. Osim toga, čovjek razumom želi doći do jedinstvenog razumijevanja i tumačenja stvarnosti, te tko to čini on i filozofira.⁹²⁶ „Poštivati objektivni red stvarnosti te pomoću svih izkustvenih podataka dosljednim mišljenjem ući u trag onoj osnovi, po kojoj je svijet nastao i po kojoj svijet postoji. Za takvom cjelovitom i skladnom spoznajom svemira teži svaka filozofija.“⁹²⁷ Svrha knjige jest da čitatelj spozna da se filozofsko mišljenje razlikuje od načina mišljenja pozitivnih znanosti i teologije te zato autor želi čitatelja radije uvesti u shvaćanje filozofije uopće, nego raspravljati o pojedinim filozofskim disciplinama.⁹²⁸ Kraj prvog poglavlja govori o različitim vrstama mišljenja. Tako Keilbach razlikuje između *praktičnog*,⁹²⁹ *znanstvenog*⁹³⁰ te *filozofskog mišljenja*.⁹³¹ Filozof, za razliku od pozitivnih znanosti gdje je istraživanje uvjetovano i praktičnim momentima, u svom promišljanju ide za spoznajom istine.⁹³²

Drugo poglavlje nosi naslov: *O pojmu filozofije uopće* te u njemu autor raspravlja o pitanju da li je filozofija uopće znanost. Keilbach ističe kako cjelokupna povijest ljudskog mišljenja svjedoči o tome kako su različiti filozofi i smjerovi pokušali opravdati filozofiju kao znanost koja ima svoj predmet i metodu istraživanja. Kako bismo odredili pojam filozofije, potrebno je izabrati pravi put. Odbacujući polazak razmišljanja od etimološkog korijena riječi filozofija te odbacujući pristup da tražimo što su veliki mislioci poput Platona, Aristotela, sv. Tome, Kanta i dr. smatrali predmetom filozofije, Keilbach predlaže treći put, a koji ne isključuje ova prva dva puta: *fenomenološko promatranje filozofskih sustava tijekom povijesti*. Budući da filozof znanstvenim putem dolazi do

⁹²⁶ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 7.

⁹²⁷ V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 7.

⁹²⁸ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 8.

⁹²⁹ „Praktično misli čovjek u svakodnevnom životu“. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 10.

⁹³⁰ „Znanstveno misli učenjak, ukoliko bez predrasuda metodički izpituje određeni kompleks pitanja odnosno predmeta, i to tako, da teži za što egzaktnijim pojmovima i sudovima“. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 10.

⁹³¹ „Filozofski misli onaj, koji u stvarima nastoji otkriti ono, što je bitno, i to opet tako, da teži za što jasnijim pojmovima i sudovima kao i za najvišom mogućom jedinstvenom odnosno sintetičkom spoznajom. Filozofsko je mišljenje uvijek upravljeno na ono, što vrijedi obćenito“. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 10.

⁹³² Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 10.

određenog pogleda na svijet i na život te u tim pitanjima traži zadnji odgovor filozofija je: „Nauka o bitima, i to ne kao da ih aprioristički i po volji konstruira, nego ukoliko pojmovno izražava i izriče zadnji smisao pojedinih spoznatih stvari, kakve jesu u sebi“ te nadodaje: „Ali se filozofija istim pravom može nazvati i naukom o principima, jer »principium« je ono, o čemu nešto u određenom redu konačno ovisi, to jest ono, što je u određenom redu – s obzirom na našu spoznaju – zadnje“.⁹³³

Na koncu drugog poglavlja Keilbach raspravlja o odnosu teologije i filozofije. Keilbach smatra kako teologija štiti filozofiju od toga da zabludi u pitanjima koja su ili objavljena ili koja su povezana s objavljenim istinama: „Tvrdi se samo, da su objavljene istine kao znak, po kojem filozof može ustanoviti, da li je još na pravom putu. U tom smisli tvrdimo, da je teologija negativna norma filozofije“.⁹³⁴

Treće poglavlje govori o filozofskim disciplinama, a autor podjelu donosi u duhu aristotelsko-tomističke podjele. Naime, filozofija se dijeli na teoretsku ili spekulativnu i praktičnu filozofiju. Nadalje, postoje logika, etika ili moralna filozofija, metafizika, psihologija, kozmologija ili filozofija prirode, ontologija ili opća metafizika, naravno bogoslovlje ili teodiceja, filozofija religije.⁹³⁵

Četvrto poglavlje bavi se definicijom filozofije u povijesti filozofije. U vremenu do osamnaestog stoljeća filozofija se shvaćala kao: „obća znanost, pretežno s uzročnim tumačenjem“. S početkom moderne filozofije pripravlja se teren za »novi« pojam filozofije. Naime, Descartes: „izgradio je svoju filozofiju u duhu matematičko-mehaničke metode“. Kant smatra kako je filozofija sustav cjelokupne spoznaje iz pojmova te nas ovo dovodi do novog pojma filozofije te se filozofija: „uglavnom bavi samim spoznajnim subjektom odnosno razumom“. Fichte, Schelling i Hegel ne slažu se s Kantom da bi se filozofija bavila samo spoznajom koja je ograničena na iskustveni svijet. Oni traže apsolutnu spoznaju koja želi obuhvatiti zadnji temelj stvarnosti.⁹³⁶ Fenomenološka

⁹³³ V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 14.

⁹³⁴ V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 15-16.

⁹³⁵ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 17-20. J. Oslić ističe da kada je riječ o problematici religije kod Vilima Keilbacha da je upravo ta tematika religije odredila njegovo znanstveno istraživanje. S jedne strane, riječ je o filozofiji religije, a s druge, o psihologiji religije. Usp. Josip OSLIĆ, *Psihologija religije u djelu Vilima Keilbacha*, u: *Bogoslovska smotra*, 66 (1996.), br. 1, str. 13. Što se tiče same filozofije religije, Keilbach pred nju stavlja trostruku zadaću: 1. filozofsko utemeljenje religije ili religioznosti; 2. filozofsko istraživanje i kritičko ispitivanje pluralističko činjenično stanje religija; 3. filozofski dokazati da razumno može postojati samo jedna istinska religija. Usp. V. KEILBACH, *Religion und Religionen*, str. 32. Oslić podržava i kaže kako mnoštvo religija Keilbach ne promatra niti sa stajališta religijske isključivosti niti pak kao Božju kaznu, nego kao ljudsku datost. Usp. J. OSLIĆ, *Filozofija religije Vilima (Wilhelma) Keilbacha kao pokušaj opravdavanja religijskog pluralizma*, str. 411.

⁹³⁶ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 21-25.

filozofija s E. Husserlom⁹³⁷ brani fenomenologiju, dok je egzistencijalna filozofija⁹³⁸ predstavljena u osobama S. Kierkegaarda, M. Heideggera i K. Jaspersa. Prema ovom pristupu: „filozof ne može podpuno apstrahirati od svog egzistencijalog iskustva“ i zato: „na početku svakog filozofiranja stoji »egzistencija« te: „filozof uvijek misli iz određene egzistencije.“⁹³⁹

Peto poglavlje, a koje je ujedno i najkraće u knjizi, govori o pojmu sistema u filozofiji. Keilbach smatra kako je sistem: „pokušaj jedinstvenog znanstvenog tumačenja svijeta“. Iako je u modernoj filozofiji prevladavalo mišljenje kako je filozof samo onaj tko ima »svoj sistem«, ipak danas je očito kako treba radije tražiti istinu.⁹⁴⁰ U ovom poglavlju Keilbach kritizira i Ljudevita Prohasku i njegovu knjigu *Logika i etika čovječnosti. Etika prikazana kao logika*, a koja je tiskana za vrijeme NDH, 1944. god. u Zagrebu. Za njegovu misao Keilbach kaže: „U našoj novijoj literaturi imamo nažalost jedan primjer za to, kako jedan inače u filozofiji nepoznat pisac svom silom hoće imati »svoju filozofiju« i »svoju logiku«, dapače »svoju sistematsku logiku«. Valjda se tim pretenzijama ima pripisati čudnovata terminologija kao i grčevito nastojanje piščevo, da kaže »svoje«. Kritika sadržaja ne spada ovamo.“⁹⁴¹

Šesto poglavlje knjige govori o matematičkoj točnosti i metafizičkoj sigurnosti. Keilbach jednostavno kaže kako: „o metafizičkoj sigurnosti govorimo onda, kada se neka istina (neki sud) može svesti na princip proturječja“, npr. da je cijelina veća od dijela (to je metafizički sigurno). Nadalje, ono: „što je u sebi protuslovno, to nije niti moguće“, npr. četverokutan krug. Na koncu, Keilbach kaže kako je: „metafizička sigurnost otprilike ono isto, što je matematička točnost. Ali to se odnosi samo na rezultat, ali ne na sam način izražavanja.“⁹⁴²

Sedmo poglavlje posvećeno je raspravi o pojmu kršćanske filozofije. Keilbach smatra kako problematika oko pojma kršćanske filozofije nije ništa drugo nego problematika oko odnosa razuma prema vjeri, filozofije prema teologiji te navodi autore

⁹³⁷ O Husserlu i fenomenološkoj filozofiji Keilbach je napisao sljedeće članke: *Husserlova fenomenologija*, u: *Život*, 13 (1932.), br. 1, str. 35-44; *Zu Husserls phänomenologischem Gottesbegriff*, u: *Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, 45 (1932.), str. 203-213.

⁹³⁸ Keilbach je napisao i članak o egzistencijalnoj filozofiji: Vilim KEILBACH, *Egzistencijalna filozofija*, u: *Život*, 18 (1937.), br. 9-10, str. 401-415.

⁹³⁹ V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 28.

⁹⁴⁰ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 30-31. U predgovoru djela *Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „Naravno bogoslovlje“* Keilbach o razradi eventualano svog vlastitog sistema jasno piše: „Nisam išao za tim, da stvorim „svoju filozofiju“ ili „svoj sistem“, nego sam tražio istinu i ništa više“. V. KEILBACH, *Problem Boga u filozofiji*, str. 5.

⁹⁴¹ V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 31.

⁹⁴² V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 34.

koji, s jedne strane govore protiv kršćanske filozofije, te, s druge, navodi i one koji zastupaju pozitivno mišljenje.⁹⁴³ Kada je riječ o pozitivnim⁹⁴⁴ i negativnim⁹⁴⁵ argumentima s obzirom na kršćansku filozofiju, naš autor smatra kako ispravno rješenje mora voditi računa o tome da se: „o filozofiji može govoriti u dvostrukom smislu. Filozofija može značiti abstraktnu bit umovanja, a može također značiti konkretni povijesni oblik tog umovanja“. Kršćanska filozofija spada u konkretni povijesni oblik filozofije. Zaključujući ovu kratku raspravu o pojmu kršćanske filozofije Keilbach se naslanja na misli J. de Vriesa koji kaže da ukoliko govorimo o konkretnom povijesnom obliku kršćanske filozofije, ona postoji jer je nastala pod utjecajem kršćanske vjere.

Osmi dio posvećen je govoru o skolastičkoj filozofiji. Keilbach polazi od tvrdnje kako se danas skolastička filozofija veže uz negativan pojam te bi skolastički filozof bio onaj koji: „nekritički unapried prihvaća istine, što mu ih vjera sugerira“ te da: „zatvara oči pred problemima, koji bi ga mogli dovesti u sukob s dogmama vjere“. To je ujedno i razlog zašto se mnogi branitelji skolastike radije nazivaju neoskolasticima pokušavajući se pokazati različitima od skolastičkih filozofa. Neoskolastici bi tražili nekakve veze s modernom filozofijom, dok se skolastika prema kritičarima doživljava kao zatvoreni sustav,⁹⁴⁶ ali to mišljenje ne dijele i neoskolastičari.⁹⁴⁷

Kada je riječ o definiciji skolastičke filozofije, Keilbach smatra kako je potrebno skolastiku promatrati s dvostrukog stajališta: povijesnog (u povijesti filozofije postoji skolastička filozofija) i metodološkog (postoji posebni metodološki postupak u

⁹⁴³ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 36.

⁹⁴⁴ Keilbach donosi tvrdnje J. de Vriesa koje govore u prilog kršćanske filozofije: „1. Nema područja, na kojem bismo bilo samo ljudi, a ne i kršćani. Stoga i filozofiranje mora biti filozofiranje iz vjere: kršćansko filozofiranje. 2. Predmet je filozofije univerzalan: cjelokupnost bitka. Stoga, čini se, nadnarav ne može biti izuzeta od filozofskog promatranja. Inače bi preostao izsječak bitka. Međutim, do nadnaravi nas vodi samo vjera kao takva. Iz toga, dakle, kao da slijedi, da filozofija nužno mora biti vjerska ili kršćanska. 3. Danas se obćenito misli, da se svako znanstveno iztraživanje mora temeljiti na nekim pretpostavkama, a da to isto vriedi i za filozofiranje. Ne filozofira naime neki abstraktni spoznajnoteoretski subjekt, nego konkretni čovjek, čovjek koji se ne može riješiti svoje egzistencijalne uvjetovanosti“. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 40.

⁹⁴⁵ Protiv kršćanske filozofije Keilbach navodi slijedeće razloge: „1. Stoljećima se insistira na bitnoj razlici između filozofije i teologije. Te razlike stvarno nema, ako teologija ima pozitivni utjecaj na filozofiju, jer se ne bi moglo govoriti o filozofiji kao samostalnoj nauci. 2. Ako se i filozofijska pitanja stavljaju iz vjere, onda sama vjera nije razumski opravdana: prije razumskog opravdanja imamo onda već vjeru. To se protivi nauci Crkve. 3. Branitelji kršćanske filozofije kao da polaze od nekih iracionalnih pretpostavka. To u principu vodi do relativističkog shvaćanja filozofije“. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 40.

⁹⁴⁶ Keilbach se ne slaže s tom tvrdnjom te se u biti slaže s drugim hrvatskim filozofom Franjom Šancom kada tvrdi sljedeće: „To nije svršeno ili završeno djelo. Naprotiv, to je djelo otvoreno za daljnji razvitak i za sticanje novih spoznaja. Skolastika nije ‘zatvorena’ ili mrtva nauka“. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 44.

⁹⁴⁷ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 43.

postavljanju pitanja i u rješavanju problema). Keilbach zaključuje kako je skolastička filozofija samo dio kršćanske filozofije, a ne njezina cjelina.⁹⁴⁸

Deveto poglavlje⁹⁴⁹ naslovljeno je Tomizam. Najznačajniji predstavnik skolastičke filozofije jest sv. Toma Akvinski. Filozofi koji se drže načela i metode sv. Tome, nazivaju se „tomisti“, a njihova filozofija „tomizam“. Keilbach ističe kako je Učiteljstvo Katoličke Crkve hvalilo i preporučavalo filozofiju sv. Tome. Keilbach na poseban način želi istaknuti kako Crkva, iako preporučuje filozofiju sv. Tome, ipak ne isključuje i druge sustave i ne osporava im niti kršćanski značaj niti pravu filozofsku vrijednost.⁹⁵⁰

Deseto poglavlje, koje je ujedno i vrlo kratko, govori o modernoj filozofiji. Govoreći o modernoj filozofiji, Keilbach kaže kako je moderno: „ono, što odgovara potrebama ili ukusu 'sadašnjice“ te je taj pojam „vrlo relativan“. Nadalje, taj je pojam prema Keilbachu više psihološke naravi oni koji traže jedan novi način življenja i mišljenja žele biti ujedno i moderni.⁹⁵¹ Nadalje, kada je riječ o slobodi mišljenja onda Keilbach smatra kako i vjernik ukoliko sumnja u istine vjere nema pravo živjeti kao da nije kršćanin.

Jedanaesto, ujedno i posljednje poglavlje knjige, nosi naslov: *Specijalizacija, enciklopedijsko znanje i filozofijsko mišljenje*. Keilbach polazi od činjenice da u suvremenoj znanosti vrijedi samo onaj tko je specijalist, tj. „čovjek, koji se izključivo posvetio određenoj struci kao naročitom dielu znanosti, a koji i unutar te struke obično pozna samo stanoviti dio problema i rješenja“. Nadalje, specijalist se suprostavlja čovjeku koji ima enciklopedijsko znanje. On zna sve, ali je njegovo znanje površno.⁹⁵² Keilbach smatra kako učenjak i filozof nisu istoznačni pojmovi. Naime, tko je učen ne mora ujedno biti i filozof, dok, s druge strane, nije moguće biti filozof, a ne biti učen.

3.5. Egzistencijalno ili obstojnostno mišljenje

Od radova objavljenih u NDH, potrebno je spomenuti još dva filozofska članka: *O problematici opravdanja načela uzročnosti*,⁹⁵³ u kojemu Keilbach kao filozof brani

⁹⁴⁸ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 43-44.

⁹⁴⁹ Treba napomenuti kako je u Keilbachovoj knjizi ovo poglavlje krivo numerirano kao XI. poglavlje, a iz strukture i slijeda teksta očito je da se radi o IX. poglavlju.

⁹⁵⁰ Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 47-50.

⁹⁵¹ Keilbach želi čitatelja podsjetiti kako novost ili suvremenost nije jamac istine. Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 53.

⁹⁵² Usp. V. KEILBACH, *Kratak uvod u filozofiju*, str. 55-56.

⁹⁵³ Usp. Vilim KEILBACH, *O problematici opravdanja načela uzročnosti*, u: *Nastavni vjesnik*, 51 (1942-1943.), br. 5-6, str. 243.

načelo uzročnosti kao analitički sud te drugi članak koji želimo ukratko i prikazati: *Egzistencijalno ili obstojnostno mišljenje*. Ovaj kratki članak posljednji je Keilbachov filozofski rad u NDH, a objavio ga je u tjedniku *Spremnost* 1945. god. U njemu ukratko predstavlja egzistencijalnu filozofiju. Polazi od tvrdnje kako mnogi očekuju da se ovdje u biti radi o jednom novom sistemu. Keilbach smatra kako egzistencijalna filozofija ne želi napraviti novi filozofski sistem jer ona u sistematskom mišljenju niti ne vidi pravi put do istine.

S jedne strane stvarnost je puno bogatija od samih pojmova te s druge u pojmove nije moguće staviti stvarnost koja se naziva život. Kao filozofe života Keilbach ističe H. Bergsona te W. Diltheya, a začetnik egzistencijalne filozofije jest Kierkegaard. Kada je riječ o doživljajnoj filozofiji onda se tu ne radi o tome da čovjek »shvati« istinu, nego da »doživljajno iskusi« iznesene misli. Dok tradicionalna filozofija smatra kako je bit čovjeka izreciva te definira čovjeka apstraktnim pojmovima, doživljajna filozofija uvodi novi pojam: egzistencija. Egzistencijalno misli samo onaj filozof koji probleme vidi u usmjerenosti prema čovjeku. Keilbach ističe kako egzistencijalno mišljenje ne mora značiti ujedno i novu filozofiju nego može značiti posebnu metodu rada, a koja može naći mjesta u svakom filozofskom sustavu.⁹⁵⁴

4. Keilbachova filozofska misao za vrijeme NDH

Možemo s punom sigurnošću ustvrditi kako Keilbach spada među kršćanske filozofe te se u radovima koje je objavio za vrijeme NDH uglavnom suprostavlja onim filozofskim idejama koje u pitanje dovode kršćanski i tradicionalno-filozofski pojam Boga, besmrtnost ljudske duše i sl. te Boga utemeljuju isključivo u ljudskom mišljenju. Keilbach u svojim djelima čvrsto zastupa aristotelovsko-tomističku filozofiju, ali kako smo mogli vidjeti u izlaganju njegovih djela, ne bez svog osobnog doprinosa i filozofskog razmišljanja. Nadalje, treba istaknuti kako se Keilbach u svojim djelima za vrijeme NDH ne bavi konkretnim problemima suvremenog čovjeka. Istina je da na samom početku članka *Egzistencijalno ili obstojnostno mišljenje* Keilbach govori nešto o surovoj stvarnosti u kojoj se tadašnji čovjek nalazi, ipak nije to iskoristio kako bi nešto više rekao o stanju bilo u NDH bilo općenito u Europi i svijetu, nego odmah prelazi na govor o egzistencijalnoj filozofiji.

⁹⁵⁴ Usp. V. KEILBACH, *Egzistencijalno ili obstojnostno mišljenje*, str. 7.

Nikad ljudi – pojedinci i narodi – nisu bili tako ugroženi u svojoj egzistenciji kao danas. Ratno zbivanje s neumoljivim krojenjem sudbine postalo je pojavom, na koju kao da je navikao i onaj, koji strada svojim imetkom, zdravljem ili životom. Grozote, koje su nam bile poznate samo iz poviesti velikih revolucija, a koje nikad nismo shvatili u onoj konkretnosti kojom su uništavale poredke i živote, kao da su samo blijedi simboli onog, što čovječanstvo danas proživljava. Navikli smo na te grozote, ali i stenjemo pod njima – u zabrinutosti oko vlastite egzistencije. Nije slučajno, da je duhovno previranje novije poviesti vodilo do naročitog tipa mišljenja, koji je poznat pod imenom egzistencijalnog mišljenja. Govori se čak o egzistencijalnoj filozofiji, a što mislioci toga smjera imaju priobćiti – u zauzimanju stava prema temeljnim problemima čovjeka i čovječanstva – kao da je u naročitom smislu pristupačno našem egzistencijalno ugroženom pokoljenju. Čovjek, koji fanatički vjeruje u smisao svoje egzistencije i koji osim toga nastoji pod svaku cenu oživotvoriti taj smisao, čovjek, koji nije nikad tako »strastveno« egzistirao kao sad, kad mu je egzistencija na propast ugrožena – taj je čovjek izpunjen brigom, koja zna samo jedno: spasiti egzistenciju te privesti u djelo ono, na što je ova upravljena po svojoj samosvojnosti i po svojim samosvojnim pravima. Narod, za koji je u pitanju biti ili ne biti, pojedinac, kome se radi o životu, vjernik, koga se proganja, umjetnik, koji ne nalazi razumievanja za svoje ideale, prosvjetni radnik, komu nema priznanja za njegovo iskreno nastojanje, i t.d. – svima je nekako simpatična krilatica, prema kojoj je tako zvano egzistencijalno mišljenje sve. Ali njima ipak nije jasno, što ta krilatica zapravo znači, pa joj prema vlastitim potrebama i željama sami daju neki smisao. To vodi do mnogih nesporazuma i samo još više povećava zbrku, koja je već i inače dosegla granicu onog, što se da podnositi.⁹⁵⁵

Nakon što smo prikazali njegove filozofske tekstove objavljene za vrijeme NDH, možemo kazati kako su oni izrazito filozofske i psihološke naravi. Keilbach nije komentirao niti prosuđivao događaje koji su se oko njega događali i s kojima je zasigurno vrlo dobro bio upoznat, a o kojima su njegovi kolege filozofi poput Zimmermanna, Makanca i Čepulića pisali i donosili vlastite bilo pozitivne bilo negativne prosudbe. Keilbach se cijeloga života, pa tako i za vrijeme NDH, isključivo bavio filozofijom i psihologijom religije te je jedan od najistaknutijih hrvatskih neoskolastičkih filozofa XX. stoljeća.

⁹⁵⁵ V. KEILBACH, *Egzistencijalno ili obstoynosno mišljenje*, str. 7.

Franjo Šanc (1882.-1953.)

1. Život

Franjo Šanc rodio se 2. veljače 1882. god. u Javorniku nad Laškim, u Sloveniji. Maturirao je 1902. god. Bogoslov je u Mariboru. Studirao je u Bratislavi, Innsbrucku i u Rimu na Papinskom Sveučilištu Gregoriana gdje je napisao *Sententia Aristotelis de compositione corporum e materia et forma in ordine physico et metaphysico in elementis terrestribus considerata. Solutio eorum quae in primis ad. E. Zeller Aristoteli poopnuntur*. Ovo je djelo izdala Hrvatska bogoslovska akademija u Zagrebu 1928. godine. Šancov rad izdan je u *Bogoslovskoj smotri* u četiri nastavka (1927., br. 2, str. 177-208; br. 3, str. 289-320; br. 4, 433-464; te 1928., br. 1, str. 66-88). Miljenko Belić piše kako je ovo djelo bilo toliko novo i neobično da se čak i dva recezenta, a to su bili dr. Aleš Ušeničnik (1868.-1952.) te dr. Karlo Grimm (1898.-1952.), nisu htjeli odazvati pozivu da napišu svoje mišljenje, pa su potrebno povoljno mišljenje napisali profesori s rimske Gregorijane. To dogodilo po Šancovom svjedočenju.⁹⁵⁶ Od 1920. bio je profesor filozofije na novo osnovanome Isusovačkom učilištu u Zagrebu. God. 1919./1920. te od 1924. do 1937. god. predavao je filozofiju na Vrhbosanskoj visokoj teološkoj školi u Sarajevu. Od jeseni 1937. god. Šanc prelazi u Zagreb te ondje nastavlja svoje profesorsko djelovanje.⁹⁵⁷ Umro je 31. siječnja 1953. u Zagrebu.

2. Filozofska djela prije NDH

U svom filozofskom djelovanju prije NDH Šanc je objavio brojne članake u časopisu *Život*. Ovdje ćemo ih istaknuti samo nekoliko: *Pozitivizam - izvor modernih zabluda*,⁹⁵⁸ *Temelj uspjeha i neuspjeha u filozofiji*,⁹⁵⁹ *Stvoritelj svijeta i problem zla*,⁹⁶⁰ *Filozofija borbenog ateizma*,⁹⁶¹ itd. Mnogo energije uložio je u analizu i kritiku dijalektičkog materijalizma. Napisao je niz članaka u kojima se bavi upravo tom

⁹⁵⁶ Usp. Miljenko BELIĆ, *Šanc i Kozelj – dva slovenska filozofa među Hrvatima*, u: *Filozofska istraživanja*, 14 (1994.), br. 2-3 (439-452), str. 453-454.

⁹⁵⁷ Usp. Marko JOSIPOVIĆ, *Pregled skolastičke filozofske tradicije u BiH*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 364-365.

⁹⁵⁸ Franjo ŠANC, *Pozitivizam - izvor modernih zabluda*, u: *Život*, 9 (1928.), br. 2, str. 74-81.

⁹⁵⁹ Franjo ŠANC, *Temelj uspjeha i neuspjeha u filozofiji*, u: *Život*, 9 (1928.), br. 4, str. 207-214.

⁹⁶⁰ Franjo ŠANC, *Stvoritelj svijeta i problem zla*, u: *Život*, 13 (1932.), br. 3, str. 122-129.

⁹⁶¹ Franjo ŠANC, *Filozofija borbenog ateizma*, u: *Život*, 18 (1937.), br. 3, str. 97-108.

tematikom, kao npr. *Na izvorima dijalektičkog materijalizma*,⁹⁶² *Dijalektički materijalizam*,⁹⁶³ *Filozofija marksizma*,⁹⁶⁴ itd.

3. Filozofska djela za vrijeme NDH

Za hrvatsku filozofiju najznačajnije Šancovo djelo zasigurno je njegova povijest filozofije u dva sveska: *Povijest filozofije I. dio. Filozofija starih Grka i Rimljana* (1942.) te *Povijest filozofije II. dio. Od renesanse do Kanta* (1943.).

3.1. *Povijest filozofije I. dio. Filozofija starih Grka i Rimljana*

Šanc je svoju povijest filozofije zamislio izdati u tri sveska. Ipak, uspio je objaviti samo prva dva. U prvom svesku obuhvatio je povijest filozofije od predsokratovaca pa do filozofije kršćanskih Grka i Rimljana, kako ih on naziva, završavajući je s Boetiem. Uvodno poglavlje iz prvoga dijela ujedno je i uvod u cijelo to djelo. U uvodnom poglavlju autor želi odgovoriti na pitanja: koja je zadaća uvoda u povijest filozofije, koje su metode njezina prikazivanja, koja je njezina korist te na koji se način ona može podijeliti.

Što se tiče zadaće uvoda u povijest filozofije, Šanc smatra da nam on treba pružiti ono posebno znanje bez kojega ne možemo proučavati povijest filozofije. To posebno znanje ne odnosi se na poznavanje raznih filozofskih problema i njihovih rješenja nego koliko ta rješenja vrijede u svjetlu istine. „A koji su istiniti filozofijski problemi, i koje je njihovo istinito rješenje, može prosuditi samo onaj, koji pozna i prihvaća pravu filozofiju, ne samo pojedine njezine nauke, nego čitav sistem“.⁹⁶⁵ Odvajanje filozofije na istinitu i lažnu temeljno je polazište skolastičkog pristupa povijesti filozofije. Šanc smatra kako je sasvim naravno, i štoviše nužno, da se temeljni filozofski autorovi nazori mogu uočiti u prikazivanju povijesti filozofije. Svaki autor mora biti uvjeren da je njegov filozofski nazor istinit te on u svome radu prilikom prikazivanja povijesti misli i svu filozofiju prosuđuje s toga aspekta. Ipak, nije svaki filozofski nazor istinit, već samo onaj koji proizlazi iz prave filozofije. Jasno je da je skolastika ona filozofija koju Šanc smatra

⁹⁶² Franjo ŠANC, *Na izvorima dijalektičkog materijalizma*, u: *Život*, 18 (1937.), br. 8-9-10, str. 420-433.

⁹⁶³ Franjo ŠANC, *Dijalektički materijalizam*, u: *Kršćanska škola*, 41 (1937.), br.7-8, str. 93-99.

⁹⁶⁴ Franjo, ŠANC, *Filozofija marksizma*, u: *Hrvatski socijalni tjedan*, 3 (1939.), str. 75-88.

⁹⁶⁵ Franjo ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio: Filozofija starih Grka i Rimljana*, Knjižnica Života, Zagreb, 1942., str. 25.

jedinom ispravnom te je stoga i zadaća njegove povijesti filozofije ne samo vjerno izložiti što koji pojedini autor misli, već i o toj filozofiji zauzeti stav u svjetlu 'prave filozofije'.

Što se tiče same metodologije proučavanja i izlaganja povijesti filozofije općenito, jasno je da se taj zadatak može postići opisivanjem života i djela pojedinih filozofa ili prikazivanjem različitih rješenja pojedinih filozofskih problema, odnosno ispitivanjem veza između različitih filozofskih sustava. Šanc se ne želi ograničiti niti na jednu od tih metoda, nego će koristiti sve navedene i to: *biografsku* (prikazivanje života i djela pojedinih filozofa), *doksografsku* (ispitivanje mišljenja pojedinih filozofa), *monografsku* (prikazivanje rješenja pojedinih filozofskih problema) i *pragmatsko-filozofsku* (ispitivanje veza između pojedinih filozofskih sistema).⁹⁶⁶ Uvidom u sadržaj Šancove povijesti filozofije, može se reći da se on pretežito drži biografske i doksografske metode, iako u pojedinim slučajevima zaista koristi i ostala dva metodološka postupka.

Svrha ovoga istraživanja povijesti filozofije jest, smatra Šanc, da pomognemo sebi i drugima naći pravi put: „Ne samo u vjerskim stvarima, nego i u filozofiji treba otkloniti svaki indeferentizam i relativizam istine, a treba priznati jednu potpunu istinu. Ovo treba jasno kazati u samom uvodu u povijest filozofije, pa makar neki zazirali od ovakova načela te držali, da povjesničar ne smije očitovati svoga uvjerenja i svog suda“.⁹⁶⁷ Upravo ovu motivaciju zamjeriti će mu neki njegovi suvremenici prilikom osvrta na ovo djelo.

Zanimljivo je poglavlje u kojem Šanc kratko predstavlja prikaz literature iz povijesti cjelokupne filozofije. U tom prikazu jasno se vidi da je autor koristio mnogobrojnu relevantnu literaturu, ali je također vidljivo da je temeljni kriterij vrijednosti odnos tih autora prema skolastici. Šanc više cijeni one povijesti filozofije kojima su autori pretežito svećenici, ne zbog njihovoga zvanja, nego što oni redovito ističu superiornost i veću važnost skolastike u povijesti filozofije. Taj stav Šanc niti ne krije, a kako smo to vidjeli u samome uvodu u njegovu povijest filozofije. Osim knjiga, Šanc ističe također i važnost časopisa, a od kojih na poseban način spominje *Bogoslovsku smotru*, *Novu Reviju*, *Život*, *Nastavni vijesnik*, itd.

Šanc povijest filozofije dijeli na tri razdoblja: filozofija starog, srednjeg i novoga vijeka. Stoga je i naumio napisati povijest filozofije u tri sveska, od kojih će, kako smo već rekli, objaviti prva dva.

⁹⁶⁶ Usp. F. ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio*, str. 28.

⁹⁶⁷ F. ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio*, str. 28-29.

Prvi svezak povijesti filozofije autor je podijelio na tri razdoblja: filozofija prije Sokrata, zlatno doba grčke filozofije i filozofija poslije Aristotela. Takva podjela nije neuobičajena pri prikazivanju povijesti filozofije.⁹⁶⁸

U prvom poglavlju prvoga dijela obradio je početke kozmološkog istraživanja uz izlaganje života i djela predsokratovaca Talesa, Anaksimandra, Anaksimena, Pitagore i pitagorovaca (Filolaj, Eurytosa, Simmiasa, Kebesa itd.). Svakome je posvetio tek nešto više od jedne stranice, prikazujući na taj način jednu panoramu mišljenja. Slično je i u ostala tri poglavlja prvoga dijela. U poglavlju *Početak ontologije* ukratko prikazuje Ksenofana, Parmenida, Zenona iz Eleje i Melisa, a u trećem poglavlju koje je naslovio *Filozofija postajanja* obradio je Heraklita, Empedokla, Anaksagoru i atomiste Leukipa i Demokrita. U filozofe sofiste uvrstio je i obradio Protagoru, Gorgiju i Antifona.

Drugo razdoblje prikazao je mnogo opširnije i detaljnije. Tu govori o Sokratu, Platonu i Aristotelu. Niti Sokratu nije posvetio mnogo prostora, ali je zato Platonu posvetio veliku pažnju. Prikazao je njegov život i njegovu filozofiju prema filozofskim problemima: dijalektika, teodiceja, kozmologija, psihologija, etika, nauka o državi te filozofija umjetnosti. Ovdje ćemo se malo zaustaviti na Šancovom prikazu Platonovog nauka o državi zbog toga što će ubrzo nakon ove knjige, izaći iz tiska i prijevod Platonove *Države*.

Platon smatra da država svoje podrijetlo ima u potrebi ljudi za zajedništvom i uzajamnom pomoći. To učenje o državi prihvatila je, kaže Šanc i „vječita filozofija - philosophia perennis“. Izlažući Platonovo učenje o podjeli države govori o njezina tri temeljna staleža: radnici/obrtnici/trgovci, vojnici i upravljači državom tj. filozofi. Da bi staleži vršili svoje dužnosti, potrebno im je omogućiti najbolje uvjete. Šanc je skandaliziran Platonovim stajalištem o potrebi da vojnici budu slobodni kako od materijalnih briga, tako i od obiteljskih obveza. Prvi dio ovoga Platonova stajališta Šanc smatra nekom vrstom komunizma, a drugi dio gdje se govori o potrebi omogućavanja slobodne ljubavi vojnika i žena uz zabranu sklapanja braka smatra skandaloznim na poseban način. „Vječna je sramota, što je Platon zamislio ovaj komunizam ne samo

⁹⁶⁸ Neka bude samo usput spomenuto kako Albert Bazala svoj prvi svezak *Povijesti filozofije* dijeli na četiri odsjeka: prvi: filozofija grčka i njezin razvoj te prosvjetne prilike u Grčkoj prije nastanka filozofije; drugi: kozmologijski period (tu spadaju jonski filozofi, Heraklit, Ksenofan, Parmenid, Zenon, Meliso); treći: antropologijski period (ovdje spadaju sofisti Protagora i Gorgija te Sokrat i sokratovci) te konačno četvrti: doba sustava: Platon i Aristotel.

materijalnih dobara, nego i žena i djece“.⁹⁶⁹ Unatoč tome Šanc smatra Platona jednim od najvećih genija svih vremena.

Nakon Platona, Šanc se bavi Aristotelom. Aristotel je središnja filozofska ličnost prve knjige. Njegovoj obradi Šanc je posvetio i najviše mjesta: dvostruko više nego Platonu. Nije nevažan razlog tome i to što je upravo Aristotel najvažniji filozof koji je utjecao na sv. Tomu Akvinskoga, a o kojemu će biti više riječi kada budemo govorili o drugoj knjizi ove povijesti filozofije. Njegova metoda prikaza Aristotela, ali i sama svrha, izražena je u sljedećem stavu: „Naš prikaz Aristotelove nauke istaknut će osobito one točke, glede kojih treba *naglasiti razliku ili opreku prema skolastičkoj filozofiji*. Skolastička je filozofija istina, uglavnom Aristotelova, ali ipak nije s njome potpunoma identična, nego je rezultat umovanja najvećih kršćanskih filozofa [...]“.⁹⁷⁰

Kao i kod ostalih filozofa, samo sada puno opširnije, Šanc je izložio život i Aristotelova djela podjelivši ih na *egzoterična* (djela namijenjena širim slojevima) i *akromatska* (djela namijenjena članovima Aristotelove škole). Već prema ovoj podjeli jasno je da su važnija djela pisana za učenike, jer su se od prvih sačuvali tek pojedini odlomci. Akromatska djela Šanc je podijelio na: organon (logika), prirodne znanosti (kozmiologija, o nebu, o vremenu itd...), psihologija (o duši), metafizika, etika, politika, retorika, poetika i razne monografije o filozofima. Obuhvatio je sve bitne aspekte Aristotelovog stvaralaštva. I u ovom slučaju zaustavit ćemo se na Šancovu prikazu Aristotelovog učenja o državi. Ne ulazeći u detalje, ističemo da Aristotel razlikuje prvenstveno sadržaj između dobrih i zlih ustava.

Razlika stoji u tom: 'Jasno je dakle, da su pravi ustavi, sudeći prema pravdi naprosto, svi oni, koji idu za zajedničkom korišću. A oni, koji traže samo korist vladalaca, pogrešni su svi i izrodi ispravnih ustava, jer su despotski, dok je država zajednica slobodnih ljudi.' Toliko ima dakle dobrih ustava, koliko ih ide za općim dobrom čitave države; a toliko zlih, koliko ih ide za dobrom samo većeg ili manjeg diela čitave države.⁹⁷¹

Spomenimo kako je po nama sasvim izvjesno u koju bi od navedenih država spadala NDH. Naime, po svome rasnom zakonodavstvu NDH sigurno spada među 'zle' države upravo zbog svog 'ustava', ali ne samo zbog toga. Izloživši ovo pitanje, Šanc je prikazao i Aristotelovo učenje o tome tko i na koji način vodi državu. Dobre su

⁹⁶⁹ F. ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio*, str. 127.

⁹⁷⁰ F. ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio*, str. 145.

⁹⁷¹ F. ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio*, str. 173.

monarhija, aristokracija i republika, a zle vladavine jesu tiranija i monarhija koja koristi samo i isključivo monarhu. O razlici između dobre i zle vladavine, piše: „Općenito govoreći najbolja je ona vladavina, koja omogućuje najbolji život ne samo pojedincima, nego svim državljanima“.⁹⁷² Šanc je korektno predstavio Aristotelovu nauku o državi, iako je ona bila u suprotnosti s aktualnom situacijom u kojoj je sam Šanc živio.

3.2. *Povijest filozofije II. dio. Od renesanse do Kanta*

Drugi dio Šancove *Povijesti filozofije* obrađuje filozofiju srednjega vijeka. I tu je knjigu autor podijelio na tri razdoblja: Doba priprave, Stvaranje velikih sistema i Traženje nove filozofije. Prije nego počnemo prikazivati sadržaj ovoga drugoga sveska, kratko ćemo se zaustaviti na uvodu u ovaj drugi svezak knjige u kojem se raspravlja o odnosu između filozofije srednjega vijeka i skolastičke filozofije. Na pitanje što je to „skolastička ili kršćanska filozofija“ autor predstavlja tri najraširenija poimanja: „skolastička filozofija je ona filozofija koja priznaje svoje zvanje da bude ancilla theologiae te priznaje teologiju kao svoju normu“. Prema drugima „skolastička filozofija je ona filozofija koja se predavala u srednjovjekovnim školama, što je naravno problematično i nesigurno zbog raznolikog sadržaja koji su tada bili predavani“, treći (Šanc ovdje ističe De Wulfa) su oni koji smatraju da je skolastička filozofija ona filozofija koja prihvaća „neke teze“. Taj treći pravac mnogi odbacuju, kaže Šanc. Slijedi njegovo rješenje:

Čini mi se, da bi se moglo spojiti prvo i drugo i treće mnijenje. Mogli bismo kazati, da je skolastička filozofija bila ona, koja se naučavala u školama. Ali u školama se naučavala ona filozofija, koja je uživala povjerenje kršćanske Crkve. A Crkva je odobravala onu filozofiju, koja se slagala s kršćanskom naukom te priznavala vjeru kao normu; dakle onu filozofiju koja je htjela da bude 'ancilla theologiae'.⁹⁷³

Iz ovoga poglavlja jasno se vidi da Šanc nije imao ništa protiv toga da filozofija bude u službi teologije, što je bilo i osnovno ograničenje ove filozofije. Naravno, za skolastike to nije bila nikakav nedostatak, već zapravo jamstvo da je njihova filozofija jedina prava filozofija. Zanimljiv je Šancov stav i prema onim kršćanskim filozofima koji su se u posljednje vrijeme nazivali neoskolasticima. Tu posebno ističe Louvainsku školu na čelu s Mercierom, te katoličko sveučilište u Milanu. Ima nepovoljno mišljenje o tom

⁹⁷² F. ŠANC, *Povijest filozofije. I. dio*, str. 174.

⁹⁷³ Franjo ŠANC, *Povijest filozofije II. dio. Od renesanse do Kanta*, Knjižnica Života, Zagreb, 1943., str. 26.

neologizmu koji je zapravo maskiranje pravoga stanja stvari – oni su zapravo također skolastici koji smatraju da će biti moderniji ako dodaju prefiks *neo*, iako sadržajno ta filozofija ostaje u okvirima skolastike i na liniji crkvenoga učiteljstva.⁹⁷⁴

U prvom razdoblju autor se bavi panoramskim prikazom filozofije do početka 13. stoljeća. Iako je ovdje zapravo pokriveno razdoblje od Boetija do početka 13. stoljeća, što će reći nešto više od osam stoljeća, autor vrlo sažeto prikazuje neke aspekte koji su utjecali na razvitak filozofije. U prvom poglavlju prikazuje filozofiju kod zapadnih kršćana, ustrojstvo crkvenih i samostanskih škola i nastavni program, a posebno je zanimljivo treće poglavlje u kojem se autor osvrnuo na srednjovjekovne biblioteke. U tom je poglavlju prikazao dinamiku kojom su srednjovjekovni mislioci uvodili pojedina djela Aristotela i Platona u škole, kao i prijevode Euklida, arapskih i židovskih filozofa i škola.

U drugom poglavlju autor prikazuje prve velike sustave, počevši s izlaganjem filozofije Johannesusa Scotusa Eriugena te nekih manjih filozofa toga vremena. Posebno poglavlje posvetio je autor raznim rješenjima borbe oko univerzalnih pojmova. Ta borba oko univerzalija ujedno je i uvod u prvi procvat skolastike, o kojem će autor govoriti u trećem poglavlju posebno se usredotočujući na filozofska djela sv. Anselma i Petra Abelarda. U četvrtom poglavlju prikazati će filozofiju vjerskoga života mistika kao i panteizam.

Peto mu je poglavlje poslužilo kao uvod u prikazivanje glavnih nosioca skolastike, a to su sv. Albert Veliki i sv. Toma Akvinski. U tom je poglavlju obradio nekoliko teoloških i filozofskih škola, a od filozofa nešto opširnije tek Petra Lombarda.

Zanimljivo je šesto poglavlje u kojem se Šanc bavi putem grčke filozofije na Zapad. Kratko je prikazao filozofiju kod Bizantinaca, Sirijaca i Arapa, kao i Židovsku sredovječnu filozofiju koju je obradio opširnije od prethodnih. Budući da je ova knjiga nastala i tiskana u vrijeme kada su Židovi masovno progonjeni i ubijani na teritoriju NDH, potrebno je posebno istaknuti da je Šanc tu bogatu filozofsku židovsku baštinu prikazao s poštovanjem i poznavanjem problematike, te da se u njegovom pisanju ne osjeća niti sjena tada prisutnoga antisemitizma.

Prikazom drugoga razdoblja srednjovjekovne filozofije započinje središnji dio knjige. U tom će poglavlju autor obraditi mnoge filozofe, ali će sv. Toma Akvinski zauzeti najveći prostor. Naime, njegov je život i djelo Šanc prikazao na punih 175

⁹⁷⁴ Usp. F. ŠANC, *Poviest filozofije II. dio*, str. 28-29.

stranica, što je više od trećine knjige. To je sasvim razumljivo ako se uzme u obzir da je autorova namjera i bila problematiziranje povijesti filozofije u odnosu na skolastiku, a za skolastiku filozofija sv. Tome Akvinskoga jest njezin temelj i vrhunac. To će i neki kritičari istaknuti, npr. Stanko Vujica.

Prije nego li se autor u potpunosti posvetio sv. Tomi Akvinskom, u prva četiri poglavlja prikazao je uvjete filozofskog stvaranja, njihove početke kroz filozofiju Dominika Gundislavija i Vilima Pariškoga, te cijeli tzv. augustinski smjer s mnogobrojnim važnim sljedbenicima (Aleksandar Haleški, Ivan de La Rochelle, Sv. Bonaventura, Roger Bacon, itd.). U 'Aristotelskom' smjeru Šanc je obradio latinski averoizam i sv. Alberta Velikog.

Sv. Tomi Akvinskom posvetio je cijelo peto poglavlje. On je središnja pojava drugoga dijela ove povijesti filozofije, kao što je Aristotel bio u prvom svesku. Zapravo, Šanc je mogao slobodno prikaz sv. Tome tiskati kao posebnu monografiju, tim prije što se sadržaj velikoga dijela ove povijesti filozofije čini više kao uvod u djelo velikoga Akvinca. Ovaj sadržajni nesrazmjer bit će još više istaknut kada se nakon sv. Tome, Šanc posveti prikazu filozofije Ivana Duns Skota kojemu je posvetio tek nešto više od 15 stranica. Ovaj nesrazmjer na poseban način dolazi do izražaja, a što će i sam autor istaknuti, ako se ima na umu da je Duns Scot najoštrij kritičar djela sv. Tome Akvinskoga. Međutim, kao svojevrsno opravdanje te oštine prema Akvincu, Šanc ističe da u to vrijeme sv. Toma nije bio proglašen crkvenim naučiteljema, a što vjerojatno znači da je autor smatrao da bi u suprotnom i Scotov nastup bio mnogo umjereniji.

Šanc je napravio uzorno i iscrpno istraživanje života i djela sv. Tome Akvinskog. Koristeći sva Akvinčeva djela, kao i brojnu literaturu, panoramski je izložio sve najbitnije aspekte njegove filozofske misli. Istraživanje je podijelio u sedam velikih poglavlja: filozofija, ontologija, kozmologija, antropologija, filozofija o duši, etika i teodiceja. Već smo spomenuli da je nakon sv. Tome Akvinskog, Šanc kratko prikazao filozofiju Ivana Duns Skota, kao i neke manje protivnike (Roberta Kilwardbya, Vilima de la Mare).

Autor je drugi svezak povijesti filozofije završio spomenuvši Vilima Okama i ukratko prikazavši filozofiju srednjega vijeka nakon Okama.

Možemo zaključno reći kako ovo Šancovo djelo, usprkos nekim nedostacima ipak spada među značajna djela iz hrvatske filozofske baštine sve do danas, a koja se ne može pohvaliti s velikim brojem ovakvih monografija. Ono je u prvom redu važan izvor bibliografije za daljnja istraživanja, kao i prvih informacija o mnogobrojnim filozofima i filozofskim smjerovima filozofije srednjega vijeka.

3.3. Skolastička filozofija – prava filozofija?

Osim što je svoju povijest filozofije napisao u odnosu na jedinu ispravnu, tj. skolastičku filozofiju, Šanc je i u svojoj kratkoj raspravi pod naslovom *Skolastička filozofija – prava filozofija?* pokušao još jednom jasno dokazati kako je unatoč svim mogućim prigovorima na koje nailazi ipak skolastička filozofija jedina prava filozofija.⁹⁷⁵

Šanc ne prihvaća opći relativizam prema kojemu ne bi bilo prave filozofije, nego tvrdi kako nema filozofije koju bi svi prihvatili. Osim toga, filozofija nije prava zato jer svi prihvaćaju kao takvu, nego jer je istinita. Dakle, istinitost filozofije nalazi se iznad općeg prihvaćanja. Šanc pravu filozofiju shvaća kao onu: „Koja svaki problem, bilo bitni bilo sporedni, izpravno rješava“.⁹⁷⁶ Odbacuje tvrdnju skeptika prema kojima nije moguća prava filozofija jer i skeptici dok sve ostale filozofije prikazuju kao pogrešne, istovremeno svoju filozofiju drže jedino ispravnom te prelazi na pitanje je li moguće onda spoznati koja bi filozofija bila prava? „Ona dakle filozofija, u kojoj postoji stvarna jasnoća, a zato i stvarna ili objektivna sigurnost, prava je filozofija“.⁹⁷⁷

Proglašavajući skolastičku filozofiju jedinom pravom filozofijom, Šanc prelazi na obranu njezine samostalnosti u krilu Crkve koja ju promiče. Ističe kako Crkva dopušta da skolastička filozofija ima i slobodno područje istraživanja, ali da Crkva s druge strane ima pravo, a to čini i država, odrediti koju će filozofiju pustiti u svoje škole te smatra kako to pravo Crkvi nitko ne može niti uskratiti niti zamjeriti.⁹⁷⁸

Skolastičkoj filozofiji Šanc priznaje samostalnost i dubinu filozofiranja i filozofije te samo neupućenim čitateljima i kritičarima može se činiti kako svi skolastički filozofi u biti na iste probleme daju jednake odgovore. Kao prvaka skolastičke filozofije ističe sv. Tomu Akvinskog i njegovu filozofiju. Autor također odlučno odbacuje i zahtjev suvremenih filozofa da ukoliko netko želi biti pravi filozof i da ga se kao takvoga prizna, mora sakriti svoj vjerski i svećenički ili redovnički identitet te također odbacuje zahtjev da se prije tiskanja filozofskih djela više ne traži biskupska dozvola (*Imprimatur*) za tiskanje jer to prema tim istim kritičarima znači da filozof nije samostalan mislilac, a

⁹⁷⁵ O ovoj tematici postoji i jedan kraći članak pod naslovom: Kata LAMEŠIĆ, *Skolastička filozofija – prava filozofija? Recepcija skolastike kod Franje Šanca*, u: *Prilozi o hrvatskoj neoskolastici*, I. Šestak, J. Oslić, A. Gavrić (urr.), Zbornik radova, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2014., str. 35-44.

⁹⁷⁶ Franjo ŠANC, *Skolastička filozofija – prava filozofija?*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 3-4, str. 186.

⁹⁷⁷ F. ŠANC, *Skolastička filozofija – prava filozofija?*, str. 187.

⁹⁷⁸ Usp. F. ŠANC, *Skolastička filozofija – prava filozofija?*, str. 188.

samim time onda nije niti pravi filozof.⁹⁷⁹ Na koncu, Šanc smatra kako je vidokrug moderne filozofije daleko uži nego kod skolastičke filozofije, ali to ipak ne znači da i izvan skolastičke filozofije nema nikakve istine jer je i skolastička filozofija ograničena te ne obuhvaća u svu moguću spoznaju.⁹⁸⁰

4. Recenzije ili prikazi Šancova djela *Povijest filozofije*

Šancovo djelo *Povijest filozofije* u dva sveska tiskano za vrijeme NDH izazvalo je dosta zanimanja te brojne recenzije ili prikaze. Možemo ih uglavnom svrstati u dvije grupe. Prva grupa bile bi one recenzije ili prikazi koji su zadovoljni napisanim djelom, koji u njemu vide kapitalno djelo hrvatske filozofije. Na drugoj strani stoji grupa koju predvodi Stanko Vujica te su dosta kritički usmjereni. U ovu grupu možemo svrstati donekle i Krunu Krstića s kojim je Šanc u tjedniku *Spremnost* vodio i kratku polemiku oko drugog sveska svoje knjige.

Pohvale koje je Šanc dobio za oba svoja djela možemo ovako sažeti: Šanca se vidi kao filozofski dobro izgrađenog pisca,⁹⁸¹ dobrog poznavaoa Aristotelove filozofije,⁹⁸² a njegovo djelo: „briljantan je doprinos našem kulturnom stvaralaštvu i našoj kulturi uopće. Djelo je pregledno, iscrpno, a lagano pisano, istaknuto ono bitno po filozofiji i po filozofske sustave“;⁹⁸³ prednost knjige nalazi se u izvrsnoj podjeli građe, dobroj preglednosti, strogoj znanstvenosti i pristupačanom stilu;⁹⁸⁴ pisac je nastojao da čitatelju ponudi što jasniju i potpuniju sliku raznih mislilaca, njihov život i značenje njihova sistema;⁹⁸⁵ knjiga je po sadržaju raznovrsna, pregledna i zanimljiva te je još zanimljivija po autorovim brojnim digresijama i usporedbama⁹⁸⁶ te se nestrpljivo očekuje novi svezak ovog djela koji će također biti ures hrvatske filozofske kulture.⁹⁸⁷

⁹⁷⁹ Usp. F. ŠANC, *Skolastička filozofija — prava filozofija?*, str. 195-196.

⁹⁸⁰ Usp. F. ŠANC, *Skolastička filozofija — prava filozofija?*, str. 200-201.

⁹⁸¹ Usp. prof. A. Ž, *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, I. dio: Filozofija starih Grka i Rimljana, Zagreb 1942.*, u: *Bogoslovska smotra*, 30 (1943.), br. 4, str. 258.

⁹⁸² Usp. Grgo PEJNOVIĆ, *Povijest filozofije (Napisao: Dr. Franjo Šanc, prof. Filozofskog Instituta D.I. u Zagrebu)*, u: *Hrvatska revija*, 15 (1942.), br. 12, str. 669.

⁹⁸³ PEJNOVIĆ, *Povijest filozofije (Napisao: Dr. Franjo Šanc, prof. Filozofskog Instituta D.I. u Zagrebu)*, str. 671.

⁹⁸⁴ Usp. S. VITKOVIĆ, *Povijest filozofije F. Šanca*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 1, str. 63.

⁹⁸⁵ Usp. Jakob GEMMEL, *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, II. dio*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 1, str. 76.

⁹⁸⁶ Usp. Ante ALFIREVIĆ, *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, I. dio*, u: *Život*, 23 (1942.), br. 2, str. 308.

⁹⁸⁷ Usp. Drago ČEPULIĆ, *'Povijest filozofije' od dra. F. Šanca*, u: *Nova Hrvatska*, 3 (1943.), br. 9, str. 12. Osim njih, o djelu su još pozitivno pisali i autori: S. VITKOVIĆ, u: *Hrvatska smotra*, (1943.), br. 1, str. 61-63; J. PAVLOVIĆ, u: *Glasnik biskupija Bosanske i Srijemske*, (1942.), br. 23, str. 174-175; Anton TRSTENJAK, u: *Bogoslovni Vestnik*, (1943.), str. 274.

Što se tiče negativnih kritika na račun njegove povijesti filozofije, možemo reći kako se u kritikama na poseban način istaknuo Stanko Vujica, dok je Kruno Krstić daleko umjereniji.⁹⁸⁸ Zlatko Gašparović u svojem prikazu hrvatskih znanstvenih knjiga u 1942. godini kratko je spomenuo i Šancov prvi dio *Poviesti filozofije* gdje s jedne strane hvali jasno i pregledno pisanu knjigu, dok s druge strane nedostatke vidi u: „suviše ekskluzivističkom stanovištu pisca“, na nekim mjestima treba biti: „obazriviji u stvaranju zaključaka“ te na koncu potrebno je da: „rad pojedinih filozofa više obuhvati u totalnosti, nego isticati poneku njihovu crtu“.⁹⁸⁹

Stanko Vujica u *Hrvatskoj reviji* najoštrije se oborio na Šancovo djelo u cjelini. Naime, Vujica smatra kako u hrvatskoj filozofiji nakon Boškovića nemamo: „ni jednog dubljeg samostalnog mislioca“ niti imamo filozofsku predaju, niti: „svog domaćeg originalnog filozofa“ te zaključuje kako: „Nitko nam ne daje izraziti naš filozofski sistem, u kojem bi našla sintezu naša samobitna duboko refleksivna narodna duša“.⁹⁹⁰ Što se tiče kritike Šancove povijesti filozofije, Vujica smatra kako ta djela: „predstavljaju, bez sumnja, vriedan dobitak, ukoliko s ovim djelom dobivamo po prvi puta izcrpniju obradu kršćanske, napose sredovječne skolastičke filozofije. To je područje, kojega pisac

⁹⁸⁸ Kratka rasprava između Krstića i Šanca odvijala se na stranicama tjednika *Spremnost*. Krstićevi su glavi prigovori: Šanc se previše oslanja i slijedi knjigu D. Gejera, *Die patristische und scholastische Philosophie*, Berlin, 1928.; nedovoljna jasnoća jezičnih izraza; Šanc nije dovoljno pazio na to da ne uvrijedi časne oce franjevce. Usp. Kruno KRSTIĆ, *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (drugi dio 'Poviesti filozofije' od Franje Šanca, D.I.)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 121, str. 9-10. Šanc je uglavnom spremno odbacio sve prigovore i opravdao svoje stajalište i tvdnje. Usp. Franjo ŠANC, *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (osvrt na primjedbe dra Krune Krstića)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 125, str. 6 da bi se Krstić javio sa svojim kratkim odgovorom, a kojega završava vrlo pomirljivim riječima: „Opet ponavljam da sam svojom kritikom knjige dra Šanca želio samo poslužiti objektivnosti u prikazivanju sredovječne filozofije. Drago mi je da je dr Šanc moju namjeru uvidio te tako razumio i to, da nipošto nisam pojedinim prigovorima želio poreći njegovu cjelovitu zaslugu, plod dugog, i plemenitog rada“. Kruno KRSTIĆ, *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (odgovor K. Krstića na primjedbe Franje Šanca)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 126, str. 7. Čepulić je tvrdio između ostaloga kako se kod Šanca filozof izgubio u teologu, na što Šanc odgovara kako tu tvrdnju Čepulić ničim nije dokazao. Usp. Drago ČEPULIĆ, *Povijest filozofije u srednjem vijeku. Knjige Franje Šanca*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1010, str. 4.

⁹⁸⁹ Zlatko GAŠPAROVIĆ, *Hrvatska znanstvena knjiga u godini 1942.*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 7-8, str. 14-15.

⁹⁹⁰ Stanko VUJICA, *Poviest filozofije*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 7, str. 395. Nije samo Šanc ustao u obranu hrvatske filozofije. To je u svojoj posljednjoj knjizi učinio i Stjepan Zimmermann kada, istina ne imenujući pisca, ali spominjući *Hrvatsku reviju* u kojoj je tekst objavljen te odgovarajući na navedene napade, očito se suprostavlja upravo Stanku Vujici i njegovoj kritici upućenoj bilo njemu, bilo ostalim hrvatskim filozofima poput Bazale, Stadlera i Bauera. Zimmermann između ostaloga piše: „Nije prema tome bez osobite važnosti razčistiti pitanje, da li Hrvati imaju u mojim knjigama samostalnu filozofiju, dakle minimum onoga, što se traži za obće vriedan znanstveni rad, ili je to doista samo popularizacija, koja se ne može mjeriti sa samostalnim radom slovenskog filozofa Vebera. [...] moj rad je izraz vlastitih pogleda, dugotrajnim razmišljanjem stečenih spoznaja, u kojima se sustavno izgrađivao moj nazor o svietu i životu. Može taj nazor, kao skup gotovih spoznaja, i ne biti sasvim nov; nije izključena mogućnost, da postoji nazor, koji izriče objektivnu istinu, pa će se onda naše zajedničko nastojanje u traženju istine sastati u jednom istom nazoru. Ali gotov se nazor ne pronalazi kao neka izgubljena stvar, nego se postizava naporima spoznavanja, a tim se putem i očituje iztraživalačka samostalnost. Osvietliti taj put značilo bi odgovoriti na pitanje o znanstvenoj vriednosti mog rada“. S. ZIMMERMANN, *Putem života*, str. 52.

najbolje pozna, koje mu je idejno i osjećajno najbliže i gdje mu možemo pokloniti svoje povjerenje“.⁹⁹¹ Ovo su jedine pozitivne riječi iz te recenzije o Šancovom djelu. Od kritičkih objecka ističemo: „Najznačajnije obilježje Sančeve poviesti filozofije jest podpuna ekskluzivnost, koja mu smeta da bude objektivan“; „On sve probleme i sve mislioce prosuđuje sa stanovišta jednog izključivog, skoro fanatičkog skolastika, kojemu je svaka antiskolastička misao a priori neprihvatljiva“; „Unutar same skolastike on zabacuje sve i svakoga, koji se udalji od nauke sv. Tome“; „Najslabija je strana djela podpuno pomanjkanje smisla za jezik i stil. Šanc je vrlo loš stilista, pa, što više, vrlo loš poznavalac hrvatskog jezika“, itd.⁹⁹²

Šanc je svoj odgovor na kritiku napisao u raspravi pod naslovom *Za hrvatsku filozofiju*.⁹⁹³ Ponajprije je stao općenito u obranu hrvatskih filozofa tvrdeći kako su njegove riječi teška optužba mnogim hrvatskim filozofskim piscima. Šanc se pita s kojim pravom tako kritički nastupa nazivajući naše filozofe početnicima te zaključuje: „Da je on sam već izdavao knjige na području filozofije, sigurno ne bi tako strogo sudio. Kao obično, tako su i kod nas sudci to stroži, što su manje sami stvorili, osobito na filozofskom području“.⁹⁹⁴ I u ovoj raspravi Šanc nije propustio istaknuti stajalište da je skolastička filozofija prava filozofija te da je ona neovisna o podrijetlu te joj je na koncu glavno načelo istinitost. Osim toga izlaže i Vujićine prigovore te ih redom nastoji opovrgnuti. Na koncu svoj odgovor zaključuje riječima:

Budući da je naš kritičar tako shvatio svoju zadaću, imat će od njega malo koristi svi oni, koji žele, da naša hrvatska filozofija ili filozofija kod hrvatskoga naroda što bolje napreduje i da prekorači granice početništva, kojih prema njemu još nije prekoračila. Ipak sam kritičaru zahvalan i na onome, što je učinio, i na primjetbama, koje su išle za tim, da se djelo oslobodi koliko moguće svih slaboca. Nadam se, da će se izpuniti ova želja moga kritičara.⁹⁹⁵

4. Šancova filozofija za vrijeme NDH

Kao i kod Keilbacha, tako i kod Šanca prije i za vrijeme NDH, ne nalazimo većih promjena u filozofskom stvaralaštvu nego se ono nalazi u potpunom skladu i

⁹⁹¹ S. VUJICA, *Poviest filozofije*, str. 395.

⁹⁹² S. VUJICA, *Poviest filozofije*, str. 395-396.

⁹⁹³ Šanc je Vujići odgovorio i u filozofskom članku koji smo predstavili: Franjo ŠANC, *Skolastička filozofija — prava filozofija?*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 3-4, str. 185-201.

⁹⁹⁴ Franjo ŠANC, *Za hrvatsku filozofiju*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 3-4, str. 222.

⁹⁹⁵ F. ŠANC, *Za hrvatsku filozofiju*, str. 227.

kontinuitetu. Osim po napisanoj povijesti filozofije, Šanc je u filozofiji poznat i po svojim radovima o Aristotelu i prije NDH, a za vrijeme NDH u časopisu *Život* objavio je o Aristotelovoj filozofiji tri rada: *Aristotel o socijalnim dužnostima* (1941.), *Aristotelova nauka o robstvu* (1943.) te *Aristotel o prijateljstvu* (1944.). Gledajući cjelokupno Šancovo stvaralačko filozofsko djelovanje te ukoliko se ograničimo i samo na razdoblje NDH, ono je isključivo skolastičkog usmjerenja u kojem vidi jedinu ispravnu filozofiju koja po svojim kriterijima i pogledima može prosuđivati sve ostale filozofske sustave. Osim toga, povijest filozofije u oba sveska izlaže upravo po tome skolastičkom ključu koji drži jedino ispravnim.

Dakle, bez ponavljanja osnovnih skolastičkih filozofskih postavki koje Šanc beskompromisno zastupa, možemo sa sigurnošću istaknuti kako je Šanc u vrijeme NDH, ali ne samo u tom razdoblju, pravi neoskolastički filozof koji zastupa učenje sv. Tome Akvinskog kao istinitu filozofiju te ga možemo nazvati i neotomistom. Ipak, ne možemo se složiti sa Stankom Vujicom i reći kako je Šanc fanatični skolastik, jer je i sam Šanc u svojim radovima istaknuo kako skolastička filozofija ima i svoje nedostatke. Uz to, Šanc ne tvrdi da izvan skolastičke filozofije nema nikakve druge istine jer je na koncu i sama skolastička filozofija ograničena te u sebe ne obuhvaća sve savršenstvo.

Protiv komunizma i boljševizma - Vendelin Vasilj i Dominik Barač

Popisati sve naslove tekstova iz katoličke periodike, a koji su između dva rata kritizirali komunizam i boljševizam bilo bi gotovo pa nemoguće. Ta kritika nije ostajala samo u domeni publicistike i 'lake' književnosti, već su se u analizu uključili i školovani filozofi koji su marksističku ideologiju analizirali stručno i detaljno. Gotovo da i ne postoje filozofi kršćanske orijentacije, a da se barem jednim tekstom nisu osvrnuli na komunizam i upozoravali na opasnosti koje od njega vrebaju. Filozofi Vendelin Vasilj i Dominik Barač pripadaju takvima. Osim toga, obojica su napisali, obranili i objavili svoje doktorske disertacije na temu kritike marksizma. Vasilj je svoju disertaciju pisao i obranio u Parizu, a objavio je u Mostaru, dok je Barač doktorirao u Rimu, a doktorski rad objavio je u Zagrebu. Obje knjige tiskane su iste 1944. godine. Vasilj je zbog ove knjige morao bježati iz Mostara u emigraciju, dok Barač nije stigao pobjeći. Zbog svog djela bio je osuđen i strijeljan.

U ovome poglavlju prikazati ćemo sadržaj tih njihovih djela. Napomenimo odmah ovdje kako je ovo jedino Baračevo djelo tiskano za vrijeme NDH.

Vendelin Vasilj (1909.-1971.)

1. Život i najvažnija djela

Vendelin Vasilj⁹⁹⁶ rođen je u Međugorju 24. svibnja 1909. god. Osnovnu je školu pohađao u rodnomu mjestu Šurmanicima, a u Širokomu Brijegu Franjevačku klasičnu gimnaziju gdje je položio ispit zrelosti. U Franjevački red stupio je 1926. god. Nakon završenog teološkog studija u Mostaru zaređen je 1932. god. za svećenika. Iduće godine odlazi na postdiplomski studij u Pariz gdje uspješno završava dva doktorata i to iz prava (*Le Tiers-Ordre Seculier de s. François d' Assise: Etude sur ses origines et son développement juridique*) i iz sociologije (*L'atheisme bolcheviste. Sa doctrine. Ses methodes. Ses dangers*).

U Hercegovinu se vratio 1937. god. te predaje na Franjevačkoj bogosloviji. Imenovan je urednikom *Kršćanske obitelji* 1938. god., a koju uređuje sve do 1945. god.

⁹⁹⁶ Ovdje slijedimo životopis uglavnom prema: Ivan SIVRIĆ, *Fra Vendelin Vasilj. Neki pogledi na filozofiju komunizma i odnose prema vjeri*, u: *Hum*, (2007.), br. 3, str. 194-195.; R. ŠILIĆ, *Fra Vendelin Vasilj, 1909-1971.*, u: *Mir i dobro*, (1971.), 1, str. 35-39.; Vasilj, Vendelin, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, str. 553.

U veljači 1945. bježi u Zagreb. Dospijeva u partizansko zarobljeništvo, ali je uspio pobjeći te u travnju 1946. god. odlazi u Sjedinjene Američke Države (New York). Nakon kratkog boravka u Chicagu, god. 1948. odlazi u župu Sv. Marije u Steeltonu. Već 1949. god. imenovan je poglavarom hrvatskih franjevaca u Americi. U isto vrijeme urednik je *Hrvatskoga katoličkog glasnika* i *Hrvatskog kalendara* te je vrlo aktivan u pisanju brojnih članaka. Tri puta imenovan je poglavarom hrvatskih franjevaca (1949.-1952. i 1961.-1967.) te isto toliko puta bio je i savjetnikom Kustodije. Umro je 1971. god.

Objavio je četiri knjige: *Filozofija komunizma*,⁹⁹⁷ *Komunizam i obitelj*,⁹⁹⁸ *Komunizam i vjera*,⁹⁹⁹ te *Život Blažene Djevice Marije*.¹⁰⁰⁰

1.1. *Filozofija komunizma*

Knjiga *Filozofija komunizma* prvi je dio fra Vendelinove doktorske radnje koju je obranio iz područja sociologije u Parizu. Djelo je podijeljeno u 6 poglavlja, plus predgovor i zaključak.

U predgovoru autor ističe kako je 'komunizam kamen smutnje u današnjem čovječanstvu' te da ga jedni doživljavaju potpuno pozitivno, dok ga drugi doživljavaju potpuno negativno. Vasilj smatra kako je najveća opasnost od komunizma zapravo njegova filozofija, nazor na svijet na kojem se onda posljedično utemeljuje komunistička politika, gospodarstvo, vojska, itd. Ova je filozofija jako raširena u svijetu te je Vasilj uvjeren da ukoliko se želi spriječiti opasnost od komunizma, onda je ponajprije potrebno spriječiti komunističku filozofiju ili nazor na svijet.¹⁰⁰¹ „[...] Jer komunistička filozofija je temelj i podloga svega komunističkog zbivanja. A da se epidemija komunističkog nazora na svijet temeljito ukloni i izlieči, potrebno je prije svega dobro poznavati samu bolest, komunističku filozofiju.“¹⁰⁰² Budući da je komunizam zabluda suvremenog svijeta, fra Vendelin želi da tu komunističku zabludu što jasnije predstavi, da je ocijeni te potom i pobije kako bi dao sredstvo ljudima svoga vremena da tu opasnu zabludu i sami u svojoj okolini mogu pobijati i spriječavati da se širi.¹⁰⁰³

⁹⁹⁷ Vendelin VASILJ, *Filozofija komunizma*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar, 1944.

⁹⁹⁸ Za ovo djelo Ivan Sivrić piše: „iako otiskan, zbog poznatih događanja nije ugledao svjetlo javnosti“. SIVRIĆ, *Fra Vendelin Vasilj. Neki pogledi na filozofiju komunizma i odnose prema vjeri*, str. 195, bilj. 1.

⁹⁹⁹ Vendelin VASILJ, *Komunizam i vjera*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar, 1944.

¹⁰⁰⁰ Vendelin VASILJ, *Život Blažene Djevice Marije*, Chichago, 1950.

¹⁰⁰¹ Usp. Vendelin VASILJ, *Filozofija komunizma*, Savremena pitanja: vjersko-znanstvene rasprave za naobražene krugove, Naklada Savremenih pitanja, Mostar, 1944., str. 5-6.

¹⁰⁰² V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 6.

¹⁰⁰³ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 7.

Prvo poglavlje nosi naslov *Komunizam i filozofija*. Vasilj je uvjeren da je komunizam prvenstveno filozofski sustav. Komunizam želi dati odgovor na sva životna pitanja te svoju filozofiju smatra jednom ispravnom. Privlačna moć komunizma jest upravo njegova filozofija stoga ju je potrebno upoznati.¹⁰⁰⁴ Vasilj polazi od uvjerenja kako je službena komunistička filozofija dijalektički materijalizam Karla Marxa i Fridrika Engelsa. Oni su jedini ortodoksni marksisti koji su vjerni toj filozofiji. Glavni princip te filozofije glasi: dijalektički materijalizam mora biti temelj komunističke filozofije te se samo po njemu može tumačiti i čovjekova stvarnost i stvarnost svijeta i svemira. Osim toga, snaga komunističke filozofije nalazi se u njezinoj nejasnoći i naivnosti te joj uspjeh leži u tome što je dostupna i razumljiva intelektualno slabo razvijenim pojedincima. Budući da joj cilj nije pronaći istinu, nego služiti interesima komunističke partije te opravdati njezino djelovanje, ne dopušta se sloboda vlastitog mišljenja i odstupanje od službenog učenja. Zbog toga se ta filozofija jedino i može širiti diktaturom i nasiljem.

Drugo poglavlje govori o postanku komunističkog materijalizma. U njemu Vasilj pokušava pronaći podrijetlo komunističke filozofije kako bi pokazao da ateizam kojim je ta filozofija obilježena logično slijedi iz teoretskih postavki marksizma.

Vasilj smatra kako je Maxs kao mladi student samo „nemarno prolistao Hegelov filozofski sustav“ te je prema tom sustavu osjetio odbojnost. Za Marxa su važni Friedrich Strauss i njegovo djelo *Život Isusov*, a na poseban način Ludwig Feuerbach koji je objavio između ostaloga i djelo *Bit kršćanstva*, u kojem izlaže svoj filozofski nazor o vjeri, a za koga je u središtu njegove religije čovjek, a Bog je samo ljudska izmišljotina ili projekcija. Fra Vendelin piše kako je pojava Feuerbachova materijalističkog humanizma s oduševljenjem pozdravljena od hegelovskih ljevičara. Također je i Marx bio oduševljen tom filozofijom, ali ne u potpunosti. Marx je Feuerbahovo djelo nastavio kritizirajući ga. O Marxu kao filozofu Vasilj piše:

U Marxovoj nauci nema ništa originalno, nego ta proizvoljna građevina filozofskog sustava, na prvi pogled u sebi skladna, a uistinu je sklepana od nespojivih elemenata. Originalno je kod Marxa to što je kao nepomirljivi protivnik svake čisto spekulativne teorije, izvukao materijalizam iz spekulativnog područja i primienio ga na gospodarstvo, poviest i ljudski život uobće. Marksa je bez sumnje najizpravnije shvatio današnji službeni komunizam, a posebno Lenjin. Lenjin je uistinu čovjek, koji je ne samo najbolje shvatio, nego i na život primienio marksistički sustav i pokazao pravu marksističku revolucionarnu metodu, koja se ima slijediti pri pokušaju ostvarenja marksističkih utopija.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰⁴ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 8-9.

¹⁰⁰⁵ V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 35-36.

U trećem poglavlju Vasilj piše o komunističkom materijalizmu kojega je pogrešno nazivati vulgarnim materijalizam.¹⁰⁰⁶ Temelj komunističke filozofije Vasilj vidi u najčistijem materijalizmu. Na pitanje kome dati prvenstvo: materiji ili duhu, komunizam odgovara materiji, a glavni dokaz za potkrijepljenje ove tvrdnje nalaze u činjenici kako je zemlja postojala i prije nego što je čovjek počeo misliti. Na tvrdnju kako znanost nije uspjela iz nežive materije stvoriti život, materijalisti poručuju da će se to dogoditi napretkom znanosti.¹⁰⁰⁷ Vasilj ističe kako Marx-Engels-Lenjin te ostali komunistički učitelji ne niječu opstojnost ljudskog duha, nego daju prednost materiji u odnosu duha i materije, a i u redu postojanja i uzročnosti. Upravo se u tome i razlikuje komunistički materijalizam od predkomunističkog materijalizma koji je nijekao svaku mogućnost postojanja ljudskog duha. Ipak, opstojnost duha koji bi mogao postojati neovisno od materije, a zvalo bi se Bog ili neumrla ljudska duša, komunisti odbacuju i proglašavaju ljudskom maštom.¹⁰⁰⁸ Niječu i slobodu volje,¹⁰⁰⁹ svrhovitost u svijetu¹⁰¹⁰ te opstojnost Boga stvoritelja. Umjesto da priznaju opstojnost nekog zakonodavca koji bi postavio zakone u svijetu, oni se radije pozivaju na slučajni nastanak svega u svemiru. Upravo u toj tvrdnji vidi Vasilj najslabiju točku ove filozofije. „Slučaj je najranjivija peta komunističke filozofije, ali mu se komunisti utječu, kada god dođu u ćor-sokak sa naivnim tvrdnjama svojih učitelja, kojih se istinitost ne smije izpitivati, nego sliepo vjerovati, pa makar smiešni izgledali, kao što im je naivan i smiešan čitav filozofski sustav“.¹⁰¹¹

U četvrtom poglavlju Vasilj govori o dijalektičkom materijalizmu. Fra Vendelin smatra kako su komunisti jednostavno naopako okrenuli dijalektički idealizam te tako dobili dijalektički materijalizam. Sve se u svijetu mijenja po dijalektičkoj metodi: „Polazi od mirnog ravnotežja, koje je teza, prelazi u neravnotežje, koje je antiteza, da opet stigne

¹⁰⁰⁶ „Mnogi ljudi podmeću komunizmu ovakav vulgarni, epikurejski materijalizam s namjerom, da ga lakše pobiju. Ali s podmetanjem i neistino ne pobija se zabluda, nego se povlađuje. Proglasiti komunistički materijalizam onim, što nije, i onda ga pobijati znači boriti se protiv vjetrenjača, pucati bez cilja, samo nek je više buke“. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 40.

¹⁰⁰⁷ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 40-43.

¹⁰⁰⁸ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 50-53.

¹⁰⁰⁹ „Da je i ova komunistička tvrdnja neizpravna, uvjerit ćemo se najbolje, ako promotrimo sami sebe i svoju slobodnu volju“. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 58.

¹⁰¹⁰ „Nauka o svrhovitosti u svijetu oslanja se na znanost, a vjera tu znanstvenu istinu samo prima i služi se njom, a ne odbacuje je kukavički kao »znanstveni socializam«, koji joj se protivi jedino od straha, da ne bi morao priznati obstanak Onoga, koji je tu svrhovitost postavio u sviet – Boga“. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 63.

¹⁰¹¹ V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 68.

u još savršenije ravnotežje od onog početnog, koje je sinteza“.¹⁰¹² Sve se pojave u svijetu odvijaju prema ovom dijalektičkom zakonu. Iako se čini kako je gibanje glavni princip ove filozofije, fra Vendelin ističe, pozivajući se na Lenjina, kako ipak ima jedan ideal koji ipak izgleda izmiče ovoj nestalnosti, a to je „crveni zemaljski raj proleterijata“.¹⁰¹³ Vasilj smatra kako ni taj raj nije stalan, niti je definitivno niti apsolutno određen te nadodaje:

Gledati u komunističkoj filozofiji jedan ideal i cilj, koji bi bio nepromjenjiv i stalan, pa makar to bio crveni zemaljski raj, to znači ništa ne shvatiti od dialektičkog materijalizma. Sve dotle, dok komunizam ostane komunizam, kakav je zamišljen od svojih osnivača, Marxa, Engelsa i Lenjina i od njegovih današnjih naučitelja, on ne može imati jednog konačnog cilja, definitivnog i apsolutnog ideala, jer bi to bilo najrječitije protivurjeđe s cjelokupnom komunističkom filozofijom.¹⁰¹⁴

Peto poglavlje, koje je ujedno i najduže u knjizi, nosi naslov *Historijski materijalizam*, u kojem autor predstavlja socijalno učenje komunizma. Ističe kako je komunizam prije svega praktični sustav, tj. nauka djelatnosti koja nije niti malo pozitivna. Za Marxa glavni pokretač povijesti jest materija, a posebno ekonomska proizvodnja. Materija sama po sebi ne može odrediti tijek povijesti. To čini čovjek obrađujući materiju svojim radom.¹⁰¹⁵ „Zato se dialektički materijalizam zove i ekonomski materializam radi velike uloge manualnog rada i gospodarske proizvodnja u čitavom komunističkom sustavu“.¹⁰¹⁶

Kada govori o tome što sve utječe na samu ekonomsku proizvodnju, Vasilj ističe jedan vrlo važni faktor: geografski položaj – priroda. Naime, komunisti smatraju kako se preko borbe s prirodom, tj. djelovanjem čovjeka na izvanjski svijet, razvija ljudsko znanje, znanosti, itd.¹⁰¹⁷ Iako je geografski položaj važan za proizvodnju, ipak nije od presudnog značenja. Vasilj navodi s jedne strane zemlju poput Grčke koja ima odličan geografski položaj, a nije se gospodarski razvila, te s druge Švicarska koja nema povoljan geografski položaj, a vrlo je uspješna i razvijena zemlja. Ovim primjerima, smatra Vasilj, lako se pobijaju komunističke teze.¹⁰¹⁸

¹⁰¹² V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 70.

¹⁰¹³ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 74.

¹⁰¹⁴ V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 74-75.

¹⁰¹⁵ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 76-78.

¹⁰¹⁶ V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 78. „Tako su komunisti proglasili gospodarsku proizvodnju, još točnije manualni rad, vrhovnom vrijednosti, o kojoj sve drugo ovisi“. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 78.

¹⁰¹⁷ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 80-81.

¹⁰¹⁸ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 83.

Ekonomska proizvodnja središnja je točka komunističkog učenja. Iako Vasilj s jedne strane priznaje kako u komunističkim tvrdnjama o ulozi gospodarske proizvodnje ima i nešto malo istine, ipak ovoj tvrdnji oduzima apsolutnu vrijednost jer nije gospodarska proizvodnja odlučujuća za razvoj povijesti, nego različiti duhovni pokreti.¹⁰¹⁹

Još jedan iznimno važni element komunističkog učenja jest teorija o borbi klasa, a izložio ga je Marx u *Manifestu komunističke stranke*. Ta se borba vodi između kapitalističke buržoazije i modernog proleterijata. Kapitalizam se po komunističkom mišljenju razvija izrabljivanjem proleterijata od strane buržoazije. Ovo je izrabljivanje nužno te stvara neprijateljske klase, a upravo su one glavni faktori u revolucionarnoj razvoju društva. Vasilj ističe kako je tragično to što se u ovoj teoriji o borbi klasa do mira dolazi mržnjom, a pravdi preko nepravde.¹⁰²⁰

Još jedna vrlo važna karika u komunističkom učenju jest učenje o privatnom vlasništvu. Komunisti su uvjereni kako je privatno vlasništvo istočni grijeh čovječanstva. Čovjeka koji je u svojoj biti dobar, pokvarilo je kapitalističko društvo i privatno vlasništvo: „Čim se ovo dokine i zamieni novim komunističkim društvom i zajedničkim posjedom, ljudi će postati opet dobri, nesebični, pravedni i radljivi“.¹⁰²¹ Fra Vendelin odbacuje ove komunističke tvrdnje izlažući nauk Katoličke Crkve izražen u učenjima papa Leona XIII. (enciklika *Rerum novarum*) te Pija XI. (enciklika *Quadragesimo anno*) gdje se jasno kaže kako Crkva s jedne strane „osuđuje komunističko dokidanje privatnog vlasništva“, te s druge, osuđuje i kapitalističko „nepravedno zloupotrebavanje vlasništva“.¹⁰²² Ovim pristupom Vasilj kao uostalom i drugi kritičari komunizma u NDH jasno pokazuje da kritika marksizma, ne znači ujedni i besprigovorno prihvatanje kapitalizma. Naprotiv, autor jasno slijedi učenje Crkve i po ovom pitanju.

Vasilj izlaže ukratko još i komunističko učenje o diktaturi proleterijata gdje se zastupa ideja o potrebi rušenja imperijalizma, uvođenja proleTERSKE države i razvoj ljudskog društva prema komunističkom zemaljskom raju. Država prema komunističkom učenju nije vječna, ona je samo nužno zlo koje služi u ovom prijelaznom periodu. Ona treba nestati kao i klase. U prijelaznom će razdoblju još uvijek biti nepravde i nejednakosti, ali sve manje. U tom razdoblju mora vladati čvrsta disciplina, jer ljudi ne mogu lako promijeniti svoje stare navike. Kada prođe ovo prijelazno razdoblje ostvarit će

¹⁰¹⁹ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 84.

¹⁰²⁰ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 90-97.

¹⁰²¹ V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 101.

¹⁰²² V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 104.

se komunistički raj na zemlji, savršeno društvo. Na pitanje koje Lenjin sam sebi postavlja: kada će čovječanstvo ostvariti taj cilj, odgovara: „mi ne znamo, niti možemo znati“. Vasilj smatra kako je mogućnost postojanja ovakve komunističke države opovrgnuo sam Staljin sa svojim ustavom u kome se ništa ne govori o ukidanju države, nego se čak uvodi apsolutistički etatizam.¹⁰²³

Šesto, ujedno i posljednje poglavlje, naslovljeno je *Komunistički pojam čovjeka i društva*. Ovi pojmovi prema Vasilju logična su posljedica cjelokupnog dosadašnjeg komunističkog učenja. Čovjek je samo dio prirode, plod materijalne evolucije i društvenih odnosa te kao takav u sebi nema ništa apsolutno niti stalno. Osim toga, besmrtnost duše, prekogrobni život, itd. obične su iluzije. Idealni komunistički čovjek jest čovjek proizvođač, a ideal je tehnički napredak. Pojedinaac ima vrijednost utoliko ukoliko je sjedinjen sa zajednicom, a sjedinjuje ih rad. Ovim komunističkim idejama fra Vendelin suprotstavlja kršćanski govor o pojmu čovjeka i društva. Čovjek ne smije biti rob niti društva niti materijalnog. Istina je da se čovjek treba žrtvovati za zajednicu, ali nikada se njegova osobnost ne smije žrtvovati zajednici te zaključuje kako zajednica mora služiti čovjeku, a ne čovjek zajednici.¹⁰²⁴

U zaključku knjige autor ističe kako je nastojao objektivno prikazati filozofiju komunizma. U toj filozofiji ne pronalazi ništa vlastito i originalno. Komunizam svoj uspjeh ne može zahvaliti vrijednosti svoje filozofije, nego jedino činjenici da su kršćani izdali kršćanstvo. Crkva je davno prije komunizma reagirala na nepravde u društvu, ali kršćani nisu poslušali Crkvu, dok su komunisti poslušali komunizam, te su bili spremni podnijeti velike žrtve za provođenje tih ideja, što je tajna njihovoga uspjeha. Komunizam se može pobijediti samo djelima, teoretska borba nije dostatna, ali to ne znači da nije i potrebna.

1.2. Recenzije djela *Filozofija komunizma* u NDH

Ovo fra Vendelinovo djelo u NDH nije prošlo nezapaženo. Recenzirali su ga i prikazali sljedeći autori: Andrija Živković,¹⁰²⁵ Franjo Šanc,¹⁰²⁶ Justus,¹⁰²⁷ Bonifacije Badrov¹⁰²⁸ te Bonifacije Perović.¹⁰²⁹

¹⁰²³ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 109-114.

¹⁰²⁴ Usp. V. VASILJ, *Filozofija komunizma*, str. 117-121.

¹⁰²⁵ Andrija ŽIVKOVIĆ, *Fra Vendelin dr. Vasilj: Filozofija komunizma*, u: *Bogoslovska smotra*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 194-195.

¹⁰²⁶ Franjo ŠANC, *Dr. Vasilj Vendelin: Filozofija komunizma*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 1, str. 251-252.

¹⁰²⁷ JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 7, str. 397-398.

Andrija Živković uz neke jezične primjedbe uglavnom je pozitivno dočekaio izlazak ove knjige. Smatra da je Vasilj na temelju izvornih misli komunističkih prvaka jasno izlažio komunističku nauku i svoje tvrdnje potkrijepio dokumentima.¹⁰³⁰ Autor pod pseudonimom Justus imao je nekoliko primjedbi. Nikako se ne slaže s Vasiljevom tvrdnjom da je temelj boljševizma samo komunistička filozofija: „Pisac misli, da su sve druge »opasnosti« boljševizma, koje i sam nekoliko puta spominje, tek posljedak njegove filozofije. Pisac misli, da se prije svega treba boriti s filozofijom boljševizma, koja je njegova osnovna opasnost i izvor svih njegovih drugih negativnih i opasnih strana. A upravo je to pogriješno“.¹⁰³¹ Justus piše na koncu svoje recenzije kako snaga i opasnost komunizma nije samo u njegovoj filozofiji. Filozofija je samo sredstvo, a cilj je komunizma preuređenje svijeta uz pomoć svjetske revolucije. Ipak, knjiga ima i svoje pozitivne strane te je aktualna i vrijedna i po svojoj temi i po obilju građe koje obuhvaća.¹⁰³²

Franjo Šanc s velikim je oduševljenjem dočekaio i prikazao ovu knjigu. Smatra je korisnom prvenstveno obrazovanijim čitateljima. Ova knjiga pružiti će im osnovno poznavanje filozofije komunizma i njezinu utemeljnu kritiku. Stoga Šanc preporučuje knjigu kao korisno štivo.¹⁰³³

Bonifacije Badrov smatra kako je djelo *Filozofija komunizma* solidno napisano. Autor komunističko učenje iznosi sa: „Skrupuloznom objektivnošću, citirajući tekstove glavnih komunističkih ideologa“. Ističe Vasiljev negativan stav prema komunističkoj filozofiji podcrtavajući njezinu neorginalnost, kontradiktornost te štetne posljedice. Badrov ovo djelo smatra orginalnim i vrijednim doprinosom hrvatskoj literaturi o komunizmu. Jedinu zamjerku Badrov vidi u nedostatnom predstavljanju kršćanske filozofije života koja bi jedina na definitivan način pokazala svu inferiornost, površnost i nedostatnost komunističke filozofije.¹⁰³⁴

¹⁰²⁸ Bonifacije BADROV, *Dr. Vasilij fra Vendelin, Filozofija komunizma*, u: *Hrvatska misao*, 2 (1944.), br. 5, str. 142-144.

¹⁰²⁹ Bonifacije PEROVIĆ, *Dr. Vasilj fra vendelin: „Filozofija komunizma“*, u: *Nova Hrvatska*, 4 (1944.), br. 166, str. 5.

¹⁰³⁰ Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Fra Vendelin dr. Vasilj: Filozofija komunizma*, u: *Bogoslovska smotra*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 194.

¹⁰³¹ JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, str. 397-398.

¹⁰³² Usp. JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, str. 397-398.

¹⁰³³ Usp. F. ŠANC, *Dr. Vasilj Vendelin: Filozofija komunizma*, str. 251-252.

¹⁰³⁴ Usp. BADROV, *Dr. Vasilij fra Vendelin, Filozofija komunizma*, str. 142-144.

2. Filozofija Vendelina Vasilja u NDH

Kada je riječ o filozofiji i filozofskim djelima Vendelina Vasilja u vrijeme NDH onda treba reći kako je on objavio samo ovo filozofsko djelo koje smo u ovom radu i predstavili. Drugih filozofskih djela niti filozofskih članaka u NDH, koliko je nama poznato, nije objavio. Istina je da je objavio i druga dva dijela svoje doktorske radnje: *Komunizam i vjera*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar 1944. te *Komunizam i obitelj*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar, 1945. To ipak nisu filozofske rasprave, pa ne ulaze u naše istraživanje. Međutim, djelo *Filozofija komunizma* sasvim je dovoljno da ga kao mislioca smjestimo u krug onih koji su promišljali o komunističkoj filozofiji i s njom se konfrontirali i pokušali je teoretski oboriti.

Vasilj svojim pristupom ponajprije želi što je moguće objektivnije prikazati komunističku filozofiju, a zatim pokazati njezinu neutemeljenost, nelogičnost te ju dakle misaonim putem prokazati kao nezrelu i nedovoljno dobru za utemeljenje novog društvenog poretka.¹⁰³⁵ Opisujući nedosljednosti i slabosti komunističke filozofije, Vasilj želi ljude uvjeriti da ona nije pogodna za primjenu u životu. Nadalje, fra Vendelin je znao da za vrijeme Drugog svjetskog rata nije bilo napisano i objavljeno mnogo djela koja govore izravno protiv komunističke filozofije, te se odlučio na prijevod i objavu svog doktorskog rada, a ovo je djelo kako smo već rekli prvi dio njegove doktorske radnje, kako bi široj javnosti prokazao komunizam, njegove zablude i tako ljude uvjerio u njegovu neispravnost.

Jednostavni jezik knjige pristupačan je svakom čovjeku, pa i onima koji nisu imali akademske naobrazbe te je jednostavnost i shvatljivost jedna od prednosti ove knjige, a u ostalom knjiga je i zamišljena kako bi običnom čovjeku služila kao oružje u borbi protiv širenja komunizma u njihovoj životnoj sredini. U zaključku knjige fra Vendelin primjećuje kako komunizam ostavlja pustoš, ubojstva, palež itd. te komunističku revoluciju vidi kao najveću opasnost za ljudsku kulturu i civilizaciju, a koju je Europa osjetila u zadnje vrijeme, a posebno naš hrvatski narod. Nažalost, ono što se nakon Drugog svjetskog rata dogodilo u Hrvatskoj i to na svim područjima života, a na poseban

¹⁰³⁵ U drugom dijelu svoje doktorske radnje tiskanom pod naslovom *Komunizam i vjera* Vasilj piše kako postoje oni koji ne poznaju dovoljno dobro komunizam pa ga krivo predstavljaju i bore se protiv fiktivnog komunizma, dok je stvarni komunizam onaj koji je mnogo opasniji i protiv kojega se treba boriti. Zato će u svom izlaganju nastojati što objektivnije iznijeti komunističko učenje te ga potkrijepiti učenjem komunističkih prvaka Marxa i Engelsa, Lenjina, Staljina i dr. kako bi se vidjela apsurdnost njihovih tvrdnji. Na koncu, fra Vendelin smatra kako je i samo objektivno izlaganje komunističkog učenja dovoljno jer komunističko učenje pobija samo sebe. Usp. Vendelin VASILJ, *Komunizam i vjera*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar 1944., str. 10-11.

način na području kulture i filozofije koja je opustošena do neprepoznatljivosti na poseban način prvih godina nakon završetka rata, u potpunosti potvrđuje Vasiljeve riječi o komunizmu i njegovoj revoluciji.

Na koncu, možemo s pravom zaključiti kako ova knjiga Vasilja smješta u krug onih filozofa koji su razmišljali i pisali protiv komunizma i njegove filozofije. Njegov glas i kritika komunizma nisu usamljeni u razdoblju NDH, ali to ga ne čini manje važnim.

Dominik Barač (1912.-1945.)

1. Život i djela

Dominik Barač¹⁰³⁶ rodio se 14. srpnja 1912. god. u Slanom kod Dubrovnika gdje je završio osnovnu školu. Srednju školu završio je u Bolu na Braču. Filozofsko-teološki studij započeo je u Dubrovniku te ga je nastavio na generalnom učilištu njemačke provincije Teutonije u Walberbergu kod Kölna (1934.-1937.) gdje je 1936. god. zaređen za svećenika. Proučava boljševizam sa sociološkog stajališta te piše svoju magistarsku radnju o socijalnoj filozofiji boljševizma. God. 1942. na Papinskom dominikanskom sveučilištu „Angelicum“ obranio je doktorsku tezu pod naslovom *Die Sozialphilosophie des Bolschewismus*. Nakon obrane doktorskog rada vraća se u Dubrovnik gdje dvije godine predaje sociologiju na dominikanskom filozofsko-teološkom učilištu. Svoju je doktorsku radnju objavio na hrvatskom pod naslovom *Socialna filozofija boljševizma* u kolovozu 1944. god. u dominikanskoj nakladi „Istina“ u Dubrovniku. Zbog ove je knjige Barač optužen da je „neistinitim iznašanjem prilika u jednoj od Savezničkih zemalja hangirao naš narod za borbu protiv Narodno oslobodilačke Vojske i naših Saveznika“.¹⁰³⁷ Prijeki vojni sud dana 18. lipnja 1945. god. u Dubrovniku izrekao je Dominiku Baraču kaznu smrti strijeljanjem i trajan gubitak svih građanskih prava. Presuda je izvršena u subotu 17. studenoga 1945. god. u Trogiru.

¹⁰³⁶ Ovdje slijedimo životopis prema: Hrvoje LASIĆ, *Ruska filozofija u interpretaciji Dominika Barača*, u: *Obnovljeni život*, 61 (2006.), br. 1, str. 43.; Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Martirium Croatiae, Zagreb, 2007., str. 38-39; Hrvoje KAČIĆ, *Dubrovačke žrtve*, Naklada Gea, Zagreb, 2009., str. 191-203; Rando PARŠIĆ, OP, *Zabranjeno sjećanje*, Dominikanski samostan, Korčula, 2011., str. 48-51.

¹⁰³⁷ Joško RADICA, *Sve naše Dakse: hrvatski jug u vrtlogu Drugog svjetskog rata i jugokomunističke strahovlade: doprinos istini*, Matica hrvatska Dubrovnik, Dubrovnik, 2003., str. 458.

Barač je prije uspostave NDH kao student objavio i nekoliko članaka u studentskom časopisu *Akvinac*. U tim člancima bavi se socijalnom problematikom i tomizmom.¹⁰³⁸

2. Socialna filozofija boljševizma

U predgovoru knjige Barač polazi od tvrdnje kako je boljševizam postao duhovni problem u kojem misaoni čovjek hoće, a ujedno je i dužan, odrediti svoj stav: „Radi se ovdje o radikalnom prevrtanju ljudskog života i njegovih temelja, ciljeva prema kojima teži, interesa, što ga pokreću i napokon oblika, u kojima se izpoljuje“.¹⁰³⁹ Barač želi prikazati boljševizam i povijesno i kritički, a ne samo na temelju pojedinačnih i vanjskih simptoma. Cilj mu je ostati na potpunoj objektivnosti te vjerno prikazati socijalno-filozofijsku stranu boljševizma.¹⁰⁴⁰

Prvi dio knjige naslovljen je *Poviestni preduvjeti ruskoj revoluciji*. Ovdje Barač polazi od zemljopisnih i narodnih utjecaja te ističe kako ruska klima, a koja je žestoka i podložna silnim promjenama, najjače djeluje na rusku dušu. Beskrajnost ruskog krajolika u duši ruskog čovjeka stvara posebno vjersko čuvstvo, naginje k misticizmu te postaje bogobožan i duboko religiozan te je Rus zbog takvog duševnog stanja pohlepan za velikim stvarima. Uz beskrajnost ruskog krajolika, Barač piše kako na Ruse utječe i bezobličnost, a koja se očituje u odbojnosti prema svakoj uglađenosti i civilizaciji te u težnji prema barbarstvu.¹⁰⁴¹ Kada govori o političkim, kulturnim i vjerskim prilikama, autor ističe kako je boljševizam u prvom redu dosljedna posljedica ruske povijesti. Kako bismo u potpunosti mogli shvatiti boljševizam potrebno je imati pred očima historijski i dijalektički materijalizam odnosno marksizam.¹⁰⁴² Barač smatra kako ruskom seljaku nije u naravi boljševistički komunizam. Ruski je seljak klonuo pod teškim borbama te traži olakšanje u prividnom boljševičkom rješenju koji mu je obećao zemlju, ali danas uviđa da je prevaren.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ To su članci: *Pogled u socijalnu ulogu sv. Dominika i dominikanskog reda*, u: *Akvinac*, 2 (1934.), br. 3, str. 12-20; *Tomizam – filozofija bića i socijalna filozofija*, u: *Akvinac*, 4 (1936.), br. 5, str. 3-9; *Homo sovieticus u svojoj metafizičkoj strukturi*, u: *Akvinac*, 5 (1937.), br. 6, str. 12–16; *Mehaničko poimanje društva*, u: *Akvinac*, 6 (1938.), br. 7, str. 3-9.

¹⁰³⁹ Dominik BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, Dominikanska naklada „istina“ – Zagreb, Suvremeni pogledi na svijet i život. Knjiga I., Dubrovnik, 1944., str. 2.

¹⁰⁴⁰ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 3-4.

¹⁰⁴¹ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 5-7.

¹⁰⁴² Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 10-11.

¹⁰⁴³ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 10.

Drugi dio knjige nosi naslov *Ideološke i doktrinalne osnove boljševizma*. Ovdje autor svoj govor počinje raspravljajući o prvim počecima filozofske misli u Rusiji. Barač drži kako: „Dublje filozofijsko mišljenje kroz dugu povijest Rusije ostalo je tuđe za rusku dušu. Ruse su kroz stoljeća zaokupljali agrarni problemi i to tek onda, kad bi se najviše zapleli“.¹⁰⁴⁴ Tek s provedbom reformi Petra Velikog u Rusiju dolazi zapadnoeuropska misao, a počela se snažno razvijati za vrijeme Katarine II. U 17. i 18. st. veliki je utjecaj njemačke filozofije. Napoleonski ratovi prisilili su Rusiju da se otvori novim idejama koje šire mladi ruski časnici, a koji su neko vrijeme živjeli i školovali se na Zapadu.

Barač duhovnu težnju ruskog naroda dijeli na: »zapadnjaci« koji su prijanjali uz pozitivizam i borbeni ateizam te im je ideal bio jedinstvo ljudske zajednice, a držali su da je to ostvareno na Zapadu te »slavenofili« koji su se borili za rusku vjersko-narodnu svijest te su bili protiv zapadnjačkog pokreta.¹⁰⁴⁵ God. 1870. u Rusiju prodiru marksističke ideje, a 1890. god. svi napredni elementi nacionalne ekonomije skupljaju se pod zastavu marksizma, kako to kaže Barač. God. 1898. osnovana je i socijalna demokratska radnička stranka po načelima marksizma. Ova se stranka još na londonskom kongresu podijelila na boljševike (većina) i menševike (manjina). Vođa prvih bio je Lenjin (1870.-1924.). Boljševici su se od menševika razlikovali strožim centralizmom i jačim političkim držanjem. Barač drži da boljševizam kao filozofija i kao pogled na svijet proizlazi iz materijalizma koji je temelj marksizma. Da bi se u potpunosti razumio lenjinizam, potrebno je stoga poći od marksizma i Marxa:¹⁰⁴⁶ „Stoga će tačnija analiza Marksove misli služiti temeljem našeg daljnjeg prikazivanja boljševističke filozofije, jer je zapravo marksizam stvarni filozofski temelj boljševizma“.¹⁰⁴⁷

Drugo poglavlje posvećeno je govoru o materijalističko-marksističkoj filozofiji povijesti ili historijskog materijalizma. Barač ističe kako je Marx uspio gotovo svu svoju nauku i novu filozofiju života formulirati u svega nekoliko rečenica. Marxova se nauka sastoji od šest bitnih djelova:

Nijekanje 'absolutum-a'; jer je cijeli život na svim područjima i u svim časovima podvrgnut trajnom razvoju. 2. Struktura svega društva i njegove 'nadogradnje' (socialni, politički i duševni život) uvjetovana je proizvodnim odnosima materialnog života. 3. Odnosi proizvodnje nužno određuju tok i smjer svega

¹⁰⁴⁴ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 34.

¹⁰⁴⁵ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 38.

¹⁰⁴⁶ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 39-48.

¹⁰⁴⁷ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 49.

razvitka. 4. Cijeli se razvitak odvija dialektički, t. j. u suprotnostima. 5. Prvenstvo materije i ekonomskog poredka nad duhom i kulturno-duhovnim poredkom. 6. Navieštanje 'socialne revolucije'.¹⁰⁴⁸

Autor nadalje piše kako Marx slijedi Heraklitovo mišljenje o tome da se sve mijenja i razvija. Hegelovo tumačenje svih promjena i razvitaka gibanjem duha i dijalektikom, Marx nadomiješta dijalektikom materije. Zbog toga se marksizam po ovoj metodi naziva i dijalektičkim materijalizmom. Razvitak povijesti Marx promatra pod vidom historijskog materijalizma. Barač govori i o relativnosti kao temeljnoj oznaci Marxova shvaćanja povijesti: sve je relativno, jer je sve postalo i opet prolazi. Marx i Lenjin zaključuju kako cijela povijest treba završiti u trijumfu komunizma, u ostvarenju proletersko-komunističkog besklasnog društvenog poretka. Dok to njihovi sljedbenici ne izvrše, Barač ističe kako je cijela ova teorija ili filozofija samovoljna izmišljotina i manjak dosljednosti u materijalističkoj spekulaciji.¹⁰⁴⁹

Izlažući marksističko-boljševičku temeljnu dogmu autor je sažima na sljedeći način: sve što jest svodi se na materiju. Ona je apsolutna. Na ovaj način dospijevamo u potpuni ateizam, jer u ovom filozofskom nazoru na svijet iznad materije ne postoji ništa. Ne postoji nikakav duh, nikakva duša, nikakav Bog.¹⁰⁵⁰ Prema historijskom materijalizmu povijest i cijeli razvoj prirode događaju se prema unutrašnjim zakonitostima prirode i to potpuno nezavisno od slobodne volje čovjeka. Budući da se sve svodi u biti na materiju, marksizam poriče i svrhovitost u prirodi te završava u determinizmu.¹⁰⁵¹ U historijskom materijalizmu sve se razvija u suprotnostima. Iz tih suprotnosti razvija se dijalektička metoda koju je Marx preuzeo od Hegela. Marx i Lenjin svoju dijalektičku metodu primjenjuju na povijesni, ekonomski i društveni razvitak.¹⁰⁵² „Svaka zbiljnost nastaje iz kretanja. Ali kretanje se ne razvija, kako smo već vidjeli postepeno, nego dialektički, t. j. u stalnom kruženju u suprotnosti od teze i antiteze“ ili drugačije rečeno: „Borba je princip pokreta, promjene i nastajanja. [...] Da nema borbe među elementima, iz koji se stvari sastoje, nastala bi ravnoteža. Ali vidimo, da se sve mienja, dakle je borba svugdje“.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁸ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 63.

¹⁰⁴⁹ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 63-66.

¹⁰⁵⁰ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 70-71. Možemo reći kako svi kršćanski autori, a to smo vidjeli i kod još nekih kršćanskih filozofa za vrijeme NDH, koji se žele obračunati s marksizmom ističu upravo ovu bitnu crtu njihova učenja te obarajući nju, žele oboriti i cijelokupnu marksističku filozofiju.

¹⁰⁵¹ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 71-72.

¹⁰⁵² Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 73-78.

¹⁰⁵³ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 80.

Barač iznosi još jedan vrlo važan element za razumijevanje marksističko-boljševičke sociologije, a to je klasna borba. Nužno je da su klase u međusobnoj borbi jer su im interesi suprotni: „Uzrok se klasnim suprotnostima i klasnim borbama ima tražiti u priradu“ te će trajati dok „ne budu uklonjeni povodi, koji izazivlju obe protivnosti, a to su ekonomske prilike“, a to će se ostvariti s dolaskom komunizma jer „s dolaskom komunizma nestaje svake ekonomske suprotnosti. Svi će ljudi pripadati samo jednoj klasi. Svi će biti izjednačeni. Ideal i cilj svih klasnih borba je bezklasno društvo. Zato treba svim sredstvima i svom silom težiti za tim, da se ostvari ovo savršeno društvo“.¹⁰⁵⁴

Barač s jedne strane podržava Marxovu i Lenjinovu kritiku lošeg i neodrživog kapitalizma njihovog vremena,¹⁰⁵⁵ dok s druge strane odbacuje historijski materijalizam jer želi biti jedino objašnjenje društvenog razvitka. Kao takav historijski materijalizam je jednostran, neosnovan i znanstveno neodrživ: „Da je ovo cijelo filozofijsko promatranje jednostrano i vrlo ograničeno, podpuno je jasno svakom i jednostavnom promatraču ljudskog društva“.¹⁰⁵⁶ Filozofski promatrano smatra Barač ovaj je sustav pun sofizama i zabluda.

Na koncu, Marxovoj i Lenjinovoj interpretaciji čovjeka i povijesti Barač suprostavlja nauku sv. Tome Akvinskog i njegovo gledanje na svijet kao skladno jedinstvo između božanskog i ljudskog. Barač se ne slaže s tim da je čovjek, kako to misle Marx i Lenjin: „jednostrano i u svemu zavisano od materije. Ali čovjek nije ni samo stvaralački duh, koji oblikuje poviest. Kao što duh i tvar zajedno čine čovjeka, tako oboje skupa stvaraju poviest“.¹⁰⁵⁷

Treći dio knjige naslovljen je *Boljševizam kao nazor na sviet (Socialno-filozofijsko izpitivanje boljševizma)*. U proučavanju *homo sovieticus-a* u njegovoj metafizičko-etičkoj strukturi Barač se služi djelima autora koji izvrsno poznaju prilike u Rusiji kao što su: Jesimow, Béraud, Douillet, White, Iswolsky, Delaye i dr. U novom boljševiziranom čovjeku, uvjeren je Barač, ponižena je njegova duhovna duša dok tijelo ili materija preuzimaju vodstvo. Čovjek postaje bezoblični pripadnik kolektiva, bez nekog određenog individualiteta. Što boljševizam traži od kolektivnog čovjeka? Odricanje od osobnog posjeda, od svakoga prava pa čak i onoga koje mu priroda daje; svojih običaja i tradicije odnosno obitelji kao osnovne ćelije ljudskoga društva.

¹⁰⁵⁴ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 81-82.

¹⁰⁵⁵ I Zimmermann u svom kritiziranju komunizma, ne želi biti neobjektivni zastupnik kapitalizma nego i njega kao nepravednog odlučno odbacuje.

¹⁰⁵⁶ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 88.

¹⁰⁵⁷ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 95.

Govoreći dalje o tom novom čovjeku, Barač ga opisuje kao onoga koji je potpuno podruštvovljen, koji je učinjen bezvoljnim vlasništvom zajednice te postaje predmet kojima se može po volji raspolagati te prestaje biti samosvjesni i samostalni subjekt. Naravno da je i sloboda volje isključena. Društvo postaje posljednji i jedini cilj ljudskog života, a njegovi su propisi najviši zakoni. Čovjek se obrazuje u skladu s potrebama društva te su komunističko društvo i ekonomski interesi društva prvi razlog njegove naobrazbe i rada. Autor nadalje ističe kako se u Sovjetskoj Rusiji pokušava izgraditi jedinstveni filozofski sistem, dok on osobno smatra kako se tu niti ne može govoriti o nekoj filozofiji jer filozofija pretpostavlja slobodu mišljenja koje u boljševiziranoj Rusiji nema. „Svaki pokušaj kritičkog prosuđivanja »službene filozofije« predstavlja herezu u zemlji kolektivnog čovjeka i dovoljni razlog za izobćenje iz života“.¹⁰⁵⁸

Još jedna bitna karakteristika marksističko-boljševičkog shvaćanja čovjeka jest djelatnost kao čovjekova glavna i jedina sposobnost. Čovjek koji ne proizvodi nije »čovjek«. Samo proizvodnjom može služiti zajednici. Stoga, ljudska temeljna djelatnost jest proizvodnja. Iako je marksizam nastao, barem tako tvrdi, zbog nepodnošljive nepravde građanskog kapitalističkog društva, ovim stajalištem zapravo zaoštava tu nepravdu još i više.

Takvo uzdizanje društveno-ekonomskog života do neograničene samostalnosti, dovodi do strašne činjenice da čovjek prestaje biti čovjekom, svodi sav život do najnižeg stupnja ljudskog života i do konačnog poživinčenja čovjeka i svih njegovih sposobnosti.¹⁰⁵⁹

U cilju stvaranja tog novog čovjeka boljševizam želi iskoristiti moć tehnike. Ona odlučuje o svemu te ima konačnu riječ na svim područjima: duhovnom, kulturnom i socijalnom. Ukoliko tehnika postane cilj onda ona izaziva sudbonosnu borbu između duha i materije, čovjeka i mašine. Barač naglašava da je ovim pristupom marksizam postigao potpuno suprotan učinak od onoga što je teoretski želio. Ovim pristupom čovjek nije oslobođen, nego je postao stvar, i kao takav bezvrijedan.¹⁰⁶⁰

Novi boljševički čovjek više nije »čovjek« budući da je njegova narav i metafizičko-etičko značenje uništeno: njegova se osobnost gubi u boljševističkom, materijaliziranom, proleterskom i kolektivističkom čovjeku. Taj čovjek izgubio je i središnji položaj u kozmičkom poretku. Ovome Barač suprostavlja tomističku sliku

¹⁰⁵⁸ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 110.

¹⁰⁵⁹ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 113.

¹⁰⁶⁰ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 116-117.

čovjeka prema kojoj čovjeku moraju ostati netaknute njegova sloboda i položaj u društvenom poretku. Čovjek je nositelj osobnog djelovanja, ima dostojanstvo i nosilac je prirodnih prava. Vrijednost osobnosti kao Božjeg lika viša je od države, rase i prirode.¹⁰⁶¹ Barač ovako zaključuje razliku između boljševičkog i tomističkog pogleda na čovjeka:

Dok boljševizam promatra u čovjeku poglavito i bitno njegovu materialnu snagu proizvodnje i po toma[sic!] ga sudi i ocjenjuje, vidi naprotiv tomistička socialna filozofija u čovjeku prvenstveno duhovno biće, kadro spoznati, koje svojim universalnim i stvaralačkim duhom odražava svoje dostojanstvo i prvenstvo nad svim drugim bićima.¹⁰⁶²

Govoreći o braku i o obitelji, Barač ponajprije iznosi boljševističko viđenje te na njega odgovara učenjem sv. Tome Akvinskog. Polazi od tvrdnje da je obitelj žrtva boljševističkog državnog apsolutizma. Boljševistička se država zanima za odnose između muškarca i žene samo utoliko ukoliko to dotiče državne interese, tj. s populističkog i higijenskog stajališta. Brak i obitelj nemaju posebnog mjesta u društvu. Obitelj se prezire te je brak izgubio svoj smisao kao zastarjela građanska ustnova. Obitelj mora potpuno izumrijeti. Naravno, Barač kao katolički svećenik zastupa katoličko učenje o braku i obitelji, koje je izraženo u službenom učenju Crkve te nikako ne može prihvatiti komunističku sliku obitelji.

Što se tiče boljševističkog plana odgoja djece i mladih on izgleda ovako: osnovni program jest oblikovanje proleterskog čovjeka zbog čega boljševizam preuzima odgoj djece i čuva ga od opasnog upliva roditelja.¹⁰⁶³ „Jednom riečju, ideal, naime svestrano razvijena ljudska osobnost zamijenjen je sada ciljem celog boljševističkog odgoja i škole, a taj je: odgoj klasno sviestnog i po zvanju školovanog proleterca, t. j. »novog« sovjetskog čovjeka“.¹⁰⁶⁴

Na ovaj boljševistički koncept obitelji i odgoja djece, Barač odgovara također učenjem sv. Tome Akvinskog prema kojemu je obitelj pralik ljudskog društva. Obitelj je nadalje početak ili dio države te se obitelj i država ne razlikuju samo po broju nego i po naravi. Obitelj prema učenju sv. Tome zadržava svoja naravna prava. Odgoj djece pripada roditeljima. Tek ukoliko bi roditelji zakazali na području odgoja, onda država smije intervenirati u odgoj djeteta.¹⁰⁶⁵ Barač ovaj odlomak zaključuje riječima: „Po

¹⁰⁶¹ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 119-122.

¹⁰⁶² D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 125-126.

¹⁰⁶³ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 136-138.

¹⁰⁶⁴ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 139.

¹⁰⁶⁵ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 140-144.

kratkim prikazu zdrave tomističke socialne nauke, jasno vidimo, da je boljševizam zbilja negacija i uništenje obitelji. Ta sve, što smo pozitivno tvrdili o obitelji i braku, boljševička nauka i djelovanje podpuno poriču i napadaju“.¹⁰⁶⁶

Barač u boljševizmu vidi sljedeće zablude: zanemarivanje prirodne naravi čovjeka; isključivi materijalističko-priradni stav prema čovjeku i životu; izvođenje klasne borbe iz naravi čovjeka i društva. Općenito Barač boljševički marksizam smatra teorijom koja je puna nedokazanih tvrdnji. Paradoks je, prema Baraču, provoditi u ime »slobode« najkrvavija i najokrutnija teroristička djela i uništenja kako bi samo jedna proleterska klasa vladala, a iz koje će nastati novo komunističko »bezklasno« društvo.¹⁰⁶⁷

Na samom kraju knjige Barač govori o nekim obilježjima boljševističke teorije o državi. Ističe kako nije potrebno pobijati sva pojedina stajališta te boljševističke teorije jer je ona u biti radikalna i totalna negacija države, a na to upućuje već i sam naziv »zajednica« koji bi imao nadomjestiti naziv »država«. Podcrtava kako prema njihovom shvaćanju država nema ni stalnosti ni čvrstoće te je u potpunosti u službi revolucije. Država je kruta sila te traje toliko dugo dok traje otpor i pritisak. Ona nije potpuna zajednica, nego je vlasništvo samo vladajuće klase, tj. ona je »klasna država«. Takva se država ne temelji na volji naroda i stalnom području (teritoriju), nego na ekonomsko-metafizičkom temelju. Na koncu, Barač ističe kako je boljševistička država totalitarna država u najstrožem smislu riječi jer zahtijeva u potpunosti podređivanje individuumu i svih društvenih tvorevina, dok je čovjek u potpunosti zavisn o društvu.¹⁰⁶⁸

Takova totalitarna država prekida sa svakim ćudorednim poredkom i pravilima, ona je sama posljednje sudište, posljednji nuždni cilj, ili još bolje: ona je sebi svrhom, u kojoj su poistovječeni sila i pravo. Državi se, dosljedno tom shvaćanju, poriče svaka moralna i pravna vrijednost.¹⁰⁶⁹

U zaključku autor ponavlja osnovne opasnosti koje proizlaze iz boljševizma te im suprostavlja kršćanski nauk izražen u učenju sv. Tome i nekih papa. Barač smatra kako se boljševizam, ukoliko izravno ili neizravno nameće svoje materijalističko i ateističko učenje, treba pobijati sa svom odlučnošću i umnom odvažnošću. Boljševizam se prikazuje kao »odkupljenje i spas« te se osnovna njegova zabluda sastoji u tome što krivo shvaća ljudsku narav pa samim time i društvo. Jedino rješenje problema koje boljševizam

¹⁰⁶⁶ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 145.

¹⁰⁶⁷ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 156-157.

¹⁰⁶⁸ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str.177-179.

¹⁰⁶⁹ D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 179.

koristi kao polazište svoga napredovanja u društvu pruža kršćanstvo. Tomina socijalna filozofija najuspjeliji je, prema Baraču, izražaj kršćanske misli u tom pogledu. Da bi Crkva u toj borbi uspjela potrebna joj je i pomoć države, ali iskreno i pravedno. Barač je uvjeren da je samo svestrano suprostavljanje boljševizmu jamstvo pobjede kršćanski prožetog Zapada i duhovno obnovljene Europe.¹⁰⁷⁰

3. Recepcija Baračeve knjige

Kako smo već rekli, Barač je za svoga nasilno prekinutog života objavio samo knjigu pod naslovom *Socialna filozofija boljševizma*. Upravo zbog te knjige osuđen je na smrt.¹⁰⁷¹ Baračeva knjiga nije prošla nezapaženo za vrijeme NDH. Unatoč činjenici da je knjiga izašla samo nekoliko mjeseci prije konačne propasti NDH, nalazimo o njoj čak četiri prikaza. Možemo reći kako su recezenti pozitivno ocijenili ovo djelo. Kuničić već u naslovu svog prikaza piše kako je to „Nova vriedna hrvatska knjiga“,¹⁰⁷² dok Justus piše: „Ova je knjiga vriedna pažnje svakoga tko se zanima za boljševizam i tko bi se htio podrobnije i temeljitije upoznati s njim. Takav čitatelj naći će u ovoj knjizi obsežno gradivo i knjiga bit će mu ne samo zanimljiva nego i korisna“.¹⁰⁷³

Recezenti se osim toga uglavnom slažu kako je djelo tematski preopširno da bi moglo na potpuno zadovoljavajući način obuhvatiti sve gradivo. Kuničić smatra kako: „Knjiga dra Barača je dosta shematska. Preobsežan je glavni naslov, da bi morao iscrpno odgovoriti na zahtjev pojedinih podnaslova. Svaki dio knjige tražio bi posebne i obsežne knjige“.¹⁰⁷⁴ Justus u svojoj recenziji Baraču prigovara slijedeće: „Pisac je temeljito proučio boljševizam, ali je njegovo znanje ruske poviesti i ruskog života mnogo površnije i često se približava šabloni“ te malo dalje nadodaje slično Kuničiću: „Mislim, da su ova pogriješka i neke druge slične izazvane golemom obsežnošću same teme i bezkrajnošću gradiva, u kojima se pisac donekle izgubio“.¹⁰⁷⁵ Ipak, kao i Kuničić tako i Justus Baračevu knjigu drži veoma korisnom svima onima koji se zanimaju za boljševizam uopće, a na poseban način za njegovu društvenu filozofiju.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷⁰ Usp. D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, str. 181-185.

¹⁰⁷¹ Usp. Ivan ZELIĆ, *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split, 2006., str. 220.

¹⁰⁷² Jordan KUNIČIĆ, *Socialna filozofija boljševizma (nova vriedna hrvatska knjiga)*, 3 (1944.), br. 125, str. 2.

¹⁰⁷³ JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, str. 398.

¹⁰⁷⁴ J. KUNIČIĆ, *Socialna filozofija boljševizma (nova vriedna hrvatska knjiga)*, str. 2.

¹⁰⁷⁵ JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, str. 399.

¹⁰⁷⁶ Usp. JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, str. 399.

4. Baračeva filozofija za vrijeme NDH

Budući da je ovo jedino filozofsko djelo koje je Barač izdao za vrijeme NDH, nije potrebno u ovom poglavlju ponovno ponavljati njegovu kritiku boljševističke filozofije kao takve. Ono što treba ponovno istaknuti jest da je zbog ove knjige u kojoj je iznio jednu bespoštednu kritiku marksizma i osuđen na smrt te pogubljen strijeljanjem. Barač se nadalje ovim djelom svrstao u grupu filozofa za vrijeme NDH koji su smatrali da je potrebno javno iznijeti kritike komunističkog sustava i društva utemeljenog na toj ideji te njihove filozofije. Za razliku od Vendelina Vasilja koji također kritizirao komunizam, ali je uspio pobjeći u Ameriku, Zimmermanna koji je uspio preživjeti i ostati u Hrvatskoj, Barača je zatekla sudbina kao i filozofa Alberta Halera koji je ne tako opsežno kao Barač, ali ipak dovoljno, pisanom riječju kritizirao komunizam.

Na koncu, možemo reći kako je ovo jedna od iznimno malobrojnih knjiga koje su tiskane za vrijeme NDH, a da je u potpunosti upućena kritici komunizma kao društvenog sustava i filozofije kao takve te njome Barač ulazi u krug onih mislilaca koji su bili zastupnici protumarksističke struje u NDH. Za razliku od Zimmermanna koji je svoj rad proširio i na mnoga druga filozofska područja te za razliku npr. od Halera koji se bavio estetikom, a unutar tog pravca kritizirao i komunizam, Barač se zanimao samo za ovu problematiku i to ga čini jednim od najeminentnijih predstavnika u ovoj protumarksističkoj struji za vrijeme NDH, a za što je i osuđen na smrt, kako smo već rekli, te streljan.

III. BIBLIOGRAFIJA FILOZOFIJE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Uvod

U trećem, ujedno i posljednjem poglavlju ovoga istraživanja, navesti ćemo dostupne i objavljene naslove knjiga, članka, recenzija i crtica iz filozofskog života, a koji su za vrijeme NDH tiskani, a sve s ciljem kako bismo imali što je moguće detaljniji pregled cjelokupnog filozofskog stvaralaštva u ovom povijesnom razdoblju. Na prvom mjestu popisati ćemo objavljene knjige. Redoslijed popisivanja biti će po abecednom redu autora. Zatim slijedi popis prijevoda stranih filozofskih djela na hrvatski jezik te treći dio ovog popisa sačinjavaju filozofski radovi u različitim tjednicima, časopisima i novinama.

Nakon drugog poglavlja u kojemu smo predstavili filozofsku misao svih važnih filozofa koji su djelovali u razdoblju NDH, a i onih nešto manje važnih, ovo je još jedan od doprinosa istraživanju hrvatske filozofske baštine. Naime, po prvi put na jednom mjestu donosimo što je moguće detaljniji popis cjelokupnog filozofskog stvaralaštva tog iako kratkog, ali kako će biti vidljivo iz popisa bibliografskih jedinica, iznimno bogatog i plodonosnog povijesnog razdoblja za filozofsko stvaralaštvo u Hrvata. Ne možemo tvrditi kako u budućnosti više neće biti moguće pronaći niti jedan filozofski naslov iz ovog razdoblja izvan ovog našeg popisa, ali smo uvjereni kako su u njega uključeni svi relevantni i važni naslovi, pogotovo naslovi knjiga te naslovi tekstova objavljenih od najplodnijih filozofa toga razdoblja poput Zimmermanna, Makanca i dr.

1. Popis objavljenih knjiga

Dominik Barač, *Socijalna filozofija boljševizma*, Dominikanska naklada Istina, Zagreb, 1944.

Albert Bazala, *Filozofijske studije II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*; Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga, Zagreb, 1942.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁷ Nakon svibnja 1945. godine, dolaskom Komunističke partije Jugoslavije na vlast, HAZU je preimenovan ponovno u JAZU, a knjige su nastavile izlaziti pod rednim brojevima koji su se nastavljali na one izašle do ožujka 1941. godine. Na taj način rad HAZU-a i na formalnoj razini nije uopće percipiran, štoviše i suradnici koji su nastavili djelovanje nisu spominjali taj dio svojega stvaralaštva.

- Drago Ćepulić, *Ličnosti. Studije i eseji*, Gradjanska tiskara, Zagreb, 1941.
- Drago Ćepulić, *Večernja škola ili Crno cvijeće na Cvjetnicu. Knjiga o desetodnevnom ratu*, Tiskara hrvatskog radiše, Zagreb, 1942.
- Drago Ćepulić, *Pjesnik govori. Filozofsko-estetske kozerije*, Biblioteke lijepe knjige, Zagreb, 1943.
- Zlatko Gašparović (ur.), *Čovjek i tehnika: kulturno-filozofski eseji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1944.
- Karlo Grimm, *Indukcija. Prikaz njezinih problema*, Glasnik, Zagreb 1941.
- Albert Haler, *Iz tuđih književnosti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1941.¹⁰⁷⁸
- Albert Haler, *Doživljaj ljepote*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943.
- Vilim Keilbach, *Misli o Bogu i religiji*, Narodna tiskara, Zagreb 1942.
- Vilim Keilbach, *Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „naravno-bogoslovlje“*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1944.
- Vilim Keilbach. *Kratki uvod u filozofiju*, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1945.
- Krunoslav Krstić, *Problem prvih podataka u znanosti*, Tisak Zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, 1941.¹⁰⁷⁹
- Krunoslav Krstić, *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, Tiskara Matice hrv. akademičara, Zagreb, 1943.¹⁰⁸⁰
- Julije Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Ustaški nakladni zavod, Zagreb, 1943.
- Julije Makanec, *Politički sustavi*, Promičba ustaške mladeži, Zagreb, 1943.
- Julije Makanec, *Veliko raskršće*, Zagreb, 1943.
- Julije Makanec, *Priručnik za državno-političku nastavu*, Zagreb, 1943.¹⁰⁸¹
- Julije Makanec, *Entwicklung des kroatischen Nationalismus*, Tipografia, Zagreb, 1944.¹⁰⁸²
- Julije Makanec, *Hrvatski vidici. Nacionalno politički eseji*, Zagreb, Hrvatska državna Tiskara, 1944.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁸ Osmo poglavlje nosi naslov: *Iz suvremene talijanske filozofije*, str. 196-215. Ostali su tekstovi vezani uz Halerovu književnu kritiku, čija je metodologija i estetika utemeljena na filozofiji Benedeta Crocea.

¹⁰⁷⁹ Ova je knjiga posebni otisak iz *Nastavnog vjesnika*, (1940–41.), br. 2–3, str. 93-105; 175-191.

¹⁰⁸⁰ Ova je knjiga posebni otisak Krstičevog istoimenog članka u zborniku *Naša domovina I*, Zagreb, 1943., str. 397-405.

¹⁰⁸¹ Djela Julija Makanca *Politički sustavi*, *Veliko raskršće* i *Priručnik za državno-političku nastavu* nastala su za potrebe Ustaške mladeži, odnosno radne službe mladosti.

¹⁰⁸² Reprezentativno izdanje nekoliko Makančevih eseja na njemačkom jeziku. U biti to je prijevod knjige *Veliko raskršće*.

Ljudevit Prohaska, *Logika i etika čovječnosti. Etika prikazana kao logika: dodatak o Kantovim nazorima o vječnom miru*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb, 1944.

Franjo Šanc, *Družba Isusova i filozofija 1540-1940.*, [separat], Tisak Glasnik, Zagreb, 1941.

Franjo Šanc, *Petar Abelardo*, Filozofski institut Družbe Isusove, Zagreb, 1942.¹⁰⁸⁴

Franjo Šanc, *Poviest filozofije I. dio. Filozofija starih Grka i Rimljana*, Knjižnica Života, Zagreb, 1942.

Franjo Šanc, *Poviest filozofije II. dio. Od renesanse do Kanta*, Knjižnica Života, Zagreb, 1943.

Vendelin Vasilj, *Filozofija komunizma*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar, 1944.

Stjepan Zimmermann, *Filozofija života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (KNJIGA XIII), Zagreb, 1941.

Stjepan Zimmermann, *Nauka o spoznaji*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942.

Stjepan Zimmermann, *Kriza kulture. kulturno-filozofijske studije iz suvremene socialne filozofije*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (knjiga XXXVII.), Zagreb, 1943.

Stjepan Zimmermann, *Smisao života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (knjiga XL.), Zagreb, 1944.

Stjepan Zimmermann, *Putem života. Autoergografija*, Velebit, Zagreb, 1945.¹⁰⁸⁵

2. Popis prijevoda svjetskih filozofskih djela na hrvatski jezik

Jose Ortega y Gasset, *Pobuna masa*, preveo Zlatko Gašparović, Anali naših dana, Zagreb, 1941.

Baltazar Gracian, *Izvor mudrosti ili Pravila za život*, preveo A. T. [Antun Tomašić], Biblioteka Vidici i putovi, Knjižara Ć. Bronić, Zagreb, 1943.

Johan Huizinga, *U sjeni sutrašnjice*, preveo Zlatko Gašparović, Naklada Dubrava, Kultura i priroda: knjižnica za usavršavanje obćeg znanja, sv. 1, Zagreb, 1944.

Rudolf Kjellen, *Država kao oblik života: suvremena teorija o državi*, preveo Fran Magjarević, Prosvjetno - politička knjižnica¹⁰⁸⁶, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1943.

¹⁰⁸³ Izbor desetak eseja Julija Makanca, koji su nastali u vrijeme NDH.

¹⁰⁸⁴ Ova je knjiga posebni otisak: Franjo Šanc, *Petar Abelardo*, u: *Život*, 23 (1942.), br. 1, str. 75-86.

¹⁰⁸⁵ Posljednja filozofska knjiga tiskana neposredno prije propasti NDH.

Platon, *Država. Državnik*, preveli Veljko Gortan, Martin Kuzmić, Prosvjetno-politička knjižnica, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1942.

Arthur Schopenhauer, *O načelu razloga. Filozofska rasprava*, Preveo Viktor D. Sonnenfeld, prevodiočeva naklada, Osijek, 1942.

Antonin Dalmace Sertillanges, *Intelektualac: duh - uvjeti – metode*, preveo Filozofsko - teološki zbor dominikanske mladeži „Akvinac“, Izdanje Dominikanske naklade Istina, Zagreb, 1942.

Eduard Spranger, *Oblici života*, prijevod Vladimir Filipović, Prosvjetno-politička knjižnica, Matica hrvatska, Zagreb, 1942.

3. Popis objavljenih radova u časopisima

Alma Mater Croatica¹⁰⁸⁷

Dr. Ton Smerdel, *Dr. Stjepan Zimmermann, Filozofija života*, 5 (1941.), br. 5, str. 167-169.

Prof. Dr. Marijan Petras, *Albert Bazala: filozofske studije II.*, 6 (1942.), br. 8-9, str. 99-101.

Bogoslovska smotra¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁶ Zlatko Gašparović o razlozima nastavka ovog niza piše: „Program Prosvjetno-političke knjižnice odgovara zadatcima, koji su postavljeni tim izdanjima. Već je u Prosvjetnom životu iztaknuto (br. 3., str. 142), da će se u toj knjižnici »donositi djela s područja društvenih znanosti«. Zatim je rečeno, da se danas, s obstojanjem vlastite države, postavlja u prvi red važnost političkog odgoja naroda, koji se među ostalim sastoji i u upoznavanju glavne problematike vanjskih gospodarskih pitanja, rasnih i narodnosnih činbenika, suvremenih društvenih pojava europskih političkih načela i t. d. Izbor djela, koji bi imao zadovoljiti tima smjernicama, nije lak. Kada već budemo imali nekoliko svezaka u toj knjižnici, bit će lakše nastaviti s odabiranjem različitih djela iz društvenih znanosti, već i zato, što će se tada utvrditi omjer među djelima različitih grana znanosti“. Zlatko GAŠPAROVIĆ, *Program prosvjetno-političke knjižnice*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 9-11, str. 172.

¹⁰⁸⁷ Glasilo Društva za Strossmayerovo sveučilište u Zagrebu, mjesečnik koji je pod uredništvom V. Bazale izlazio od 1937. do 1943. u Zagrebu.

¹⁰⁸⁸ Bogoslovska smotra (*Ephemerides theologicae*) glavno je stručno glasilo *Hrvatske bogoslovne akademije* u Zagrebu od 1923. godine. Časopis je pokrenuo Josip Pazman 1910. god. u suradnji s Edgarom Leopoldom kao posebni prilog *Katoličkog lista*. God. 1919. zbog poratnih neprilika izašla su samo u 2 broja te potom prestala. God. 1923. *Bogoslovska smotra* ponovno ponovno izlaziti kao glavno glasilo *Hrvatske bogoslovne akademije* u redakciji profesorskog zbora Bogoslovskog fakulteta, pod odgovornim uredništvom prof. Stjepana Bakšića, a od 1925. god. i prof. Andrije Živkovića. God. 1939. uredništvo preuzimaju profesori Đuro Gračanin i Janko Oberški. Za vrijeme NDH i to 1941. god. izašlo je šest brojeva, 1942. god. četiri broja, 1943. god. dva broja, 1944. god. izašao je četverbroj. Od 1945. do 1962. god. nije izašao niti jedan broj. Časopis ponovno počinje izlaziti 1963. godine te izlazi do danas.

- Vilim Keilbach, *Je li volja korijen religioznog doživljavanja?*, 28 (1941.), br. 1, str. 1-16.
- Teofil Harapin, *Zimmermann, Die Begründung der Wahrheitserkenntnis (Bulletin international de l'Académie yougoslave des sciences et des beauxarts de Zagreb)*, Zagreb 1940., 28 (1941.), br.1, str. 74.
- Vilim Keilbach, *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, 28 (1941.), br. 2, str. 97 – 112.
- Vilim Keilbach, *Antropoteizam kao »nova vjera u Boga«*, 28 (1941.), br. 6, str. 430 – 445.
- Vilim Keilbach, *O podrijetlu i smislu religije*, 29 (1941.), br. 2, str. 116 – 143.
- Vilim Keilbach, *O psihološkoj metodi u religioznoj nastavi*, 29 (1941.), br. 2, str. 144 – 155.
- Đuro Gračanin, *Osvrt na Bergsona*, 29 (1941.), br. 2, str. 163-166.
- Vilim Keilbach, *Novo izdanje Scheebenova djela*, 29 (1941.), br. 2, str. 191 – 193.
- Vilim Keilbach, *Religija i 'vanlogički' oblik mišljenja*, 29 (1942.), br. 4, str. 289-319.
- Teofil Harapin, *Dr. Stjepan Zimmermann, Filozofija života*, 29 (1942.), br. 4, str. 368-373.
- Teofil Harapin, *Filozofija u prvom svesku 'Hrvatske Enciklopedije'*, 29 (1942.), br. 5, str. 437-442.
- Vilim Keilbach, *Moral bez religije*, 30 (1942.), br. 1, str. 43 – 57.
- Vilim Keilbach, *Imanentističko doživljavanje Boga i mitsko mišljenje*, 30 (1942.), br. 2, str. 73 – 95.
- prof. A. Ž. (Andrija Živković), *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, I. dio: Filozofija starih Grka i Rimljana, Zagreb 1942.*, 30 (1943.), br. 4, str. 258-259.
- Stjepan Zimmermann, *Nauka o spoznaji*, 30 (1943.), br. 1, str. 1-30.
- Teofil Harapin, *Dr. Karlo Grimm: Indukcija. Prikaz njezinih problema, Zagreb 1941.*, 30 (1943.), br. 1, str. 95-96.
- Andrija Živković, *Povijest filozofije i teologije kod Hrvata*, 31 (1944.), br. 2, str. 150-151.
- Janko Obreški, *Dr. Josip Teofil Harapin ofm*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 143-146.
- Andrija Živković, *Franjo Šanc, Povijest filozofije, II dio: Filozofija srednjega vieka, Zagreb 1943.*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 193-194.
- Andrija Živković, *Fra Vendelin dr. Vasilj: Filozofija komunizma*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 194-195.

Croatia Sacra¹⁰⁸⁹

Dr. Teofil Harapin, *Razvitak filozofije kod Hrvata*, 11-12 (1943.), br. 20-21, str. 153-172.

Hrvatska misao¹⁰⁹⁰

Bonifacije Badrov, *Dr. Vasilij fra Vendelin, Filozofija komunizma*, 2 (1944.), br. 5, str. 142-144.

Dr. Drago Čepulić, *Veličina i bieda razuma*, 2 (1944.) br. 6-7, str. 157-159.

Prof. Enver Pozderović, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, 2 (1944.) br. 6-7, str. 198-200.

Hrvatska mladost¹⁰⁹¹

Grgo Pejnović, *Uz knjigu Eduarda Sprenglera 'Oblici života'*, 27 (1943.), br. 1, str. 43-44.

Tomislav Pavić, *Uz knjigu S. Zimmermanna: 'Krizu kulture'*, 27 (1943.-1944.), br. 2, str. 91-92.

Grgo Pejnović, *Dr. Julije Makanec: Razvoj političke misli od Platona do Hegela*, 27 (1943.-1944.), br. 3, str. 139-140.

Dr. Juraj Paša, *Dojmovi uz najnoviju knjigu dr. Stjepana Zimmermanna 'Krizu kulture'*, 27 (1943.), br. 6-7, str. 238-243.

Dr. Julije Makanec, *Hrvatski đaci izvršit će častno svoju dužnost prema domovini*, 28 (1944.), br. 1-2, str. 1-2.

M. B., *Rudolf Kjellen, 'Država kao oblik života'*, 28 (1944.), br. 1-2, str. 63-64.

Juraj Paša, *Filozofija kršćanstva*, 28 (1944.-1945.), br. 3-5, str. 42-46.

¹⁰⁸⁹ Svečani broju čast prve godišnjice Nezavisne Države Hrvatske, uredio dr. Krunoslav Draganović. Usp. Đuro GRAČANIN, *Croatia Sacra, arhiv za crkvenu poviest Hrvata, Zagreb, Hrvatska Bogoslovska Akademija, 1943.*, u: *Bogoslovska smotra*, 31 (1944.), br. 2, str. 184-185.

¹⁰⁹⁰ Mjesečnik Matice hrvatske, podružnice Sarajevo. Izlazio je samo tijekom 1943. i 1944. godine.

¹⁰⁹¹ Časopis za zabavu i pouku srednjoškolske mladeži. Do 1941. godine nosio je naziv *Omladina*. Izlazio kao mjesečnik do 1945. godine.

Hrvatska revija¹⁰⁹²

Albert Haler, *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, 14 (1941.), br. 2, str. 77-86.

Stjepan Zimmermann, *Problem filozofije života*, 14 (1941.), br. 5, str. 243-250.

Zlatko Gašparović, *Hobbes u interpretaciji Carla Schmidta*, 14 (1941.), br. 10, 552-553.

Julije Makanec, *Filozofija i svijet*, 15 (1942.), br. 1, str. 2-9.

Vadimir Filipović, *Knjiga o suvremenom čovjeku*, 15 (1942.), br. 2, str. 92-94.

Drago Ćepulić, *Jedan sat samorazgovora (Interview pisca sa samim sobom)*, u: *Hrvatska revija*, 15 (1942.) br. 7, str. 360-367.

Grgo Pejnović, *Povijest filozofije (Napisao: Dr. Franjo Šanc, prof. Filozofskog Instituta D.I. u Zagrebu)*, 15 (1942.), br. 12, str. 669-671.

Grgo Pejnović, *Stjepan Zimmermann: Nauka o spoznaji*, 16 (1943.), br. 1, str. 53-55.

Grgo Pejnović, *Misli o Bogu i religiji*, 16 (1943.), br. 4, str. 231-234.

Kruno Krstić, *Platon: filozof stvaralaštva*, 16 (1943.), br. 6, str. 293-302.

Albert Haler, *Antun Kazančić*, 16 (1943.), br. 7, str. 365-370.

Dr. Franjo Nevistić, *Vjera i filozofija*, 16 (1943.), br. 8, str. 405-409.

Dr. Stjepan Pataki, *Eduard Sprangler – tumač i branitelj duha*, 16 (1943.), br. 10, str. 517-529.

Albert Haler, *Ljepota i dobrota*, 17 (1944.), br. 2, str. 57-68.

Dr. Franjo Nevistić, *Od Platona do Hegela*, 17 (1944.), br. 4, str. 177-182.

Dr. Stjepan Pataki, *Huizinga – o čovjeku i kulturi sadašnjice*, 17 (1944.), br. 6, str. 289-297.

Tvrđko Čubelić, *Doživljaj ljepote*, 17 (1944.), br. 6, str. 318-325.

Kruno Krstić, *Skok u cjelinu – razmatranja o činima totalizacije*, 17 (1944.), br. 7, str. 377-385.

Dr. Stanko Vujica, *Povijest filozofije*, 17 (1944.), br. 7, str. 395-397.

Justus, *Dvie knjige o boljševizmu*, 17 (1944.), br. 7, str. 397-398.

¹⁰⁹² Idejni tvorac i pokretač Revije bio je Filip Lukas, a časopis je utemeljen u Matici hrvatskoj 1928. godine gdje je izlazio do svibnja 1945. godine. Obnovili su ga 1951. godine u Buenos Airesu Vinko Nikolić i Antun Bonifačić. U razdoblju od 1951. do 1990. godine Hrvatska revija izlazila je u inozemstvu, kao časopis hrvatske političke emigracije. Izlazila je tromjesečno. Prvo je počela izlaziti u Buenos Airesu, u Argentini (1951.-1966.) a poslije u Parizu (1966.-1967.), Münchenu (1967.-1978.) te Münchenu i Barceloni (1978.-1991.). Usp. Proleksis enciklopedija: *Hrvatska revija*, (<http://proleksis.lzmk.hr/>). Učitano: 15. veljače 2012.

Ernest Marks, *Država kao oblik života*, 17 (1944.), br. 8, str. 422-425.

Vlademar Lunaček, *Čovjek i tehnika*, 17 (1944.), br. 10, str. 513-516.

Stanko Vujica, *Smisao života*, 17 (1944.), br. 10, str. 559-561.

Hrvatska smotra¹⁰⁹³

Drago Ćepulić, *Sudbina Bergsonove filozofije*, 9 (1941.), br. 5, str. 184-198.

Drago Ćepulić, *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, 9 (1941.), br. 7, str. 359-366.

Dušan Žanko, *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, 9 (1941.), br. 9-10, str. 551-552.

Drago Ćepulić, *Jose Ortega y Gasset: Pobuna masa*, 9 (1941.), br. 9-10, str. 552-553.

Drago Ćepulić, *Politika i kulturne veze*, 10 (1942.), br. 1, str. 23-28.

Prof. Stjepan Zimmermann, *Kako će filozofija kulture gledati na našu sadašnjost?*, 10 (1942.), br. 3-4, str. 135-141.

Drago Ćepulić, *O vječnosti umjetničkog djela (filozofsko-estetske kozerije)*, 10 (1942.), br. 6, str. 344-352.

Zvonko Hrvatić, *Dr. Drago Ćepulić: Crno cvijeće na Cvjetnicu*, (recenzija, prikaz), 10 (1942.), br. 6, str. 377-380.

Drago Ćepulić, *Josip Andreis: Povest glazbe (Jubilarno izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1942.)*, 10 (1942.), br. 9, str. 556-557.

Dr. Julije Makanec, *Duša pokreta (razmatranje u povodu rasprave prof. Ivana Oršanića 'O pokretu i vođi pokreta')*, 10 (1942.), br. 10, str. 569-577.

Dr. Ante Igrec, *Važnost spoznaje u filozofiji Ruđera J. Boškovića*, 10 (1942.), br. 11-12, str. 636-641.

Krunoslav Krstić, *Istina i stvarnost*, 11 (1943.), br. 1, str. 11-27.

S. Vitković, *Povijest filozofije F. Šanca*, 11 (1943.), br. 1, str. 61-63.

Dr. Drago Ćepulić, *Pesimizam i optimizam (kao metafizička razkrsnica)*, 11 (1943.), br. 2, str. 69-73.

Dr. Stjepan Zimmermann: *O Platonovoj državi (odlomak iz neobjavljene studije prof. S.Z.)*, 11 (1943.), br. 2, str. 80-85.

¹⁰⁹³ *Hrvatska smotra* bila je list za književnost, umjetnost i društveni život iz Zagreba. Osnovao ga je 1933. god. Kerubin Šegvić, a od 1941. god. je glavni urednik Ivan Oršanić.

S. Vitković, *Pedesetogodišnjica života Dra Drage Čepulića*, 11 (1943.), br. 2, str. 123-124.

D. Žanko, A. D. Sertillangesov *'Intelektualac'*, 11 (1943.), br. 2, str. 128-129.

Franjo Šanc, D.I., *'Nauka o spoznaji' dr. S. Zimmermanna*, 11 (1943.), br. 6, str. 418-420.

Grgo Pejnović, *'Križa kulture' – nova knjiga S. Zimmermanna*, 11 (1943.), br. 7-10, str. 541-543.

Drago Čepulić: *'Oblici života' E. Spranglera, O suvremenom pjesništvu*, 11 (1943.), br. 7-10, str. 546-547.

Krunoslav Krstić, *Ideologije i društvena stvarnost*, 11 (1943.), br. 11-12, str. 608-615.

Drago Čepulić, *Realistička filozofija i materija*, 12 (1944.), br. 1-2, str. 70-75.

Miguel de Unamuno, *Intelektualnost i duhovnost*, 12 (1944.), br. 6-10, str. 305-315.

Hrvatski krugoval¹⁰⁹⁴

Julije Makanec, *Poglavnik u poviesnoj perspektivi*, 3 (1943.), br. 34, str. 3.

Josip Andreis, *'Uvod u glasbenu estetiku'*, 4 (1944.), br. 23, str. 5.

Mirko Kus-Nikolajev, *Tako je govorio Nietzsche*, 4 (1944.), br. 24, str. 5.

Hrvatski narod¹⁰⁹⁵

Filozofija života (odlomak iz istoimene knjige), 3 (1941.), br. 105, str. 7.

Ivo Lendić, *Borba protiv smrti. Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, 4 (1942.), br. 510, str. 4.

Kruno Krstić, *Svijest i svijet u ogledalu filozofije. Uz II. dio filozofskih studija dra A. Bazale*, 4 (1942.), br. 510, str. 5.

P., *Nova povijest filozofije*, 4 (1942.), br. 543, str. 2.

Vladimir Filipović, *Platonova 'Država' na hrvatskom. Prigodom Matičinog izdanja*, 5 (1943.), br. 631, str. 2.

¹⁰⁹⁴ Polumjesečnik koji je izlazio do svibnja 1945. godine. Započeo je izlaziti 1941. godine pod naslovom *Hrvatski radio list*, da bi od broja 17. promijenio ime.

¹⁰⁹⁵ Službene dnevne novine Ustaškog pokreta u NDH. Osnovao ih je Mile Budak 1939. god. kao tjednik. Tijekom 1940. god. su zabranjene, a nakon proglašenja nove države 10. travnja 1941. god. izlaze u kontinuitetu sve do 6. svibnja 1945. god.

- Dr. Stjepan Zimmermann, *Kultura i rat*, 5 (1943.), br. 644, str. 6.
- Platonova Država na hrvatskom, 5 (1943.), br. 704, str. 5.
- Ton Smerdel, *Prievod Platonove 'Države'*, 5 (1943.), br. 707, str. 2.
- Zlatko Gašparović, *Njemački suvremeni filozof Oswald Sprangler*, 5 (1943.), br. 758, str. 2.
- Ton Smerdel, *Na rubu knjige Eduarda Spranglera 'Oblici života'*, 5 (1943.), br. 803, str. 4.
- Kruno Krstić, *Kulturna samobitnost*, 5 (1943.), br. 807, str. 7.
- Zlatko Gašparović, *Ideje i vjerovanja. Najnovije djelo španjolskog filozofa Jose OYG*, 5 (1943.), br. 818, str. 4.
- Kruno Krstić, *Dodatak o nekom našem piscu. Povodom jednog odlomka u najnovijem djelu sveuč. prof. dra. Stjepana Zimmermanna*, 5 (1943.), br. 860, str. 5.
- Dodatak o nekom našem piscu. Odgovor sveuč.prof. dra S. Zimmermanna*; 5 (1943.), br. 876, str. 5.
- Odgovor dra Krune Krstića (nastavak diskusije sa S.Zimmermannom)*, 5 (1943.), br. 876, str. 6.
- Zlatko Gašparović, *Razvoj ideje o državi kroz stoljeća europske misli. Povodom knjige dra. Julija Makanca 'Razvoj državne misli od Platona do Hegela'*, 5 (1943.), br. 874, str. 7.
- Stjepan Zimmermann, *Odgovor uredništvu s osvrtom na dr. Krstića*, 5 (1943.), br. 866, str. 5.
- Kruno Krstić, *Odgovor dr. K. Krstića (S.Zimmermannu)*, 5 (1943.), br. 866, str. 5.
- Franjo Nevistić, *Kriza kulture*, 5 (1943.), br. 882, str. 5.
- Kruno Krstić, *Sviet tajanstvenih pojava – Prilikom predavanja i publikacija prof. dra Vilima Keilbacha*, 5 (1943.), br. 911, str. 5.
- J. Huizinga, U sjeni sutrašnjice*, 6 (1944.), br. 986, str. 4.
- Albert Haller, *Prirodne znanosti i filozofija*, 6 (1944.), br. 1006, str. 15.
- Drago Čepulić, *Povijest filozofije u srednjem vijeku. Knjige Franje Šanca*, 6 (1944.), br. 1010, str. 4.
- g.p., *Socijalna filozofija boljševizma*, 6 (1944.), br. 1072, str. 2.
- Julije Makanec, *Smrt u Malagi, Ortega Y Gasset, Život u sebi, kratki izvadak*, 6 (1944.), br. 1085, str. 2.
- Radoslav Glavaš, *Croce-Halerova subjektivistička estetika*, 6 (1944.), br. 1162, str. 9.

Radoslav Glavaš, *Završni odgovor dr. Albertu Haleru*, 6 (1944.), br. 1179, str. 9.
C., *Uvod u glazbenu estetiku*, 6 (1944.), br. 1181, str. 2.
Julije Makanec, Hrvatski vidici, 6 (1944.), br. 1085, str. 2.
Petar Grgec, *Životno djelo filozofa S.Zimmermanna*, 7 (1945.), br. 1234, str. 2.
Dr.Vilim Keilbach, Problem Boga u filozofiji, 7 (1945.), br. 1234, str. 2.
Kruno Krstić, *Postoji li jedna filozofija?*, 7 (1945.), br. 1253, str. 2.
Kruno Krstić, *Vilim Keilbach: Kratak uvod u filozofiju*, 7 (1945.), br. 1301, str. 2.
Vijest o izlasku knjige 'Putem života', 7 (1945.), br. 1301, str. 3.

Hrvatski sjever¹⁰⁹⁶

Albert Haler, 'Doživljaj ljepote', 1 (1944.), br. 1, str. 60.
Dragutin Đurić, *'Država kao oblik života'*, 1 (1944.), br. 2, str. 112-113.

Hrvatski ženski list¹⁰⁹⁷

Ivan Miličić, *Jose Ortega Y Gasset: Pobuna masa*, 4 (1942.), br. 1, str. 11-12.
Drago Čepulić, *Filozofija i duhovno opredjeljenje (metafizičko moralna kozerija)*, 5 (1943.), br. 7-8, str. 12-13.

Hrvatsko kolo¹⁰⁹⁸

Vladimir Filipović, *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, knjiga 12 (1941.), str. 174-184.
Dr. Nikola Perišić, *Država kao oblik života (Geopolitičko shvaćanje države u Kjellenovu djelu 'Der Staat als Lebesform')*, knjiga 12 (1941.), str. 291-302.
Dr. Stjepan Zimmermann, *Religija i odgoj*, knjiga 13 (1942.), str. 14-25.
Albert Haler, *Ljepota*, knjiga 13 (1942.), str. 110-117.

¹⁰⁹⁶ Mjesečnik Matice hrvatske u Osijeku. Izlazio je samo tijekom 1944. god.

¹⁰⁹⁷ U travnju 1939. godine ovaj je mjesečnik pokrenula Marija Jurić Zagorka. Kasnije uredništvo preuzima književnica Mara Švel Gamiršek. List je izlazio do prosinca 1944. godine.

¹⁰⁹⁸ Godišnjak Matice hrvatske. Književno-naučni zbornik. Izlazio je od 1905. do 1955. god.

Katolički list¹⁰⁹⁹

Filozofija života, 92 (1941.), br. 27, str. 320.

Stjepan Zimmermann, *Filozofija života*, 92 (1941.), br. 40, str. 476.

Franjo Šanc, *Povijest filozofije*, 93 (1942.), br. 51, str. 612.

Juraj Paša, *Filozofija kršćanstva*, 94 (1943.), br. 51, str. 596-599.

Juraj Paša, *Kriza kulture*, 95 (1944.), br. 24, str. 277-279.

Dominik Barač, *Socijalna filozofija života*, 95 (1944.), br. 27, str. 331-332.

P. Gabriel Đurak, *O. Dr. Teofil Harapin*, 95 (1944.), br. 31, str. 377-378.

Nastavni vjesnik¹¹⁰⁰

Krunoslav Krstić, *Problem prvih podataka u znanosti*, (1940.-1941.), br. 2-3, str. 93-105.

Krunoslav Krstić, *Problem prvih podataka u znanosti*, (1940.-1941.), br. 2-3, str. 175-191.

Albert Bazala, *Prirodni osnovi kulture*, 49 (1940.-1941.), br. 5, str. 307-324.

Albert Bazala, *Prirodni osnovi kulture*, 49 (1940.-1941.), br. 6, str. 385-397.

Stjepan Kuraja, *Drago Čepulić, Ličnosti, studije i eseji*, 50 (1941.-1942.), br. 1, str. 81-84.

Josip Bogut, *Vladimir Filipović, Logika*, 50 (1941.-1942.), br. 1, str. 84-85.

Marijan Petras, *Filozofija u srednjoj školi*, 50 (1941.-1942.), br. 3, str. 209-219.

Vladimir Filipović, *Sudbina kulturnog života*, 50 (1941.-1942.), br. 5, str. 329-342.

Marijan Petras, *Estetsko područje*, 50 (1942.-1943.), br. 1-2, str. 93-106.

Alessandro Vigevani, *Mišljenje o tragediografima u Aristotelovoj 'Poetici'*, 51 (1942.-1943.), br. 3-4, str. 183-188.

Marijan Petras, *Platonova Država, državnik i sedmo pismo*, 51 (1942.-1943.), br. 3-4, str. 210-212.

Vilim Keilbach, *O problematici opravdanja načela uzročnosti*, 51 (1942.-1943.), br. 5-6, str. 243-257.

¹⁰⁹⁹ Do 1945. godine najstariji i najugledniji katolički tjednik na području Zagrebačke nadbiskupije, ali i šire. Počeo je izlaziti 1849. godine. Komunisti su ga zabranili u svibnju 1945.

¹¹⁰⁰ Časopis društva hrvatskih srednjoškolskih profesora. Izlazio je kao mjesečnik od 1893. do 1943. godine.

Novi list/Nova Hrvatska¹¹⁰¹

Dr. Stjepan Zimmermann: 'Filozofija života', 1 (1941.), br. 105, str. 15.

Ga Z-ić, Sudbina europskog čovjeka, u razmatranju Ortege Y Gasseta, 1 (1941.), br. 113, str. 13.

Prva zadaća našeg sveučilišta: promicanje znanstvenog rada – prof. dr. Stjepan Zimmermann govori o novom sastavu hrvatskog sveučilišta, 1 (1941.), br. 139, str. 8.

v.k., Nietzsche kao filozof prava, 1 (1941.), br. 140, str. 13.

Blaž Jurišić, Zimmermannova 'Psihologija' u novom izdanju, 1 (1941.), br. 159, str. 17.

P.T., 'Filozofija života' najnovije djelo hrvatskog akademika i sveučilišnog profesora dra Stjepana Zimmermanna, 1 (1941.), br. 166, str. 16.

Ton Smerdel, Eseji Alberta Halera, 1 (1941.), br. 173, str. 16.

Ton Smerdel, Suvremenost Platona, 1 (1941.), br. 193, str. 18.

Vlado Kolbas, G. W. Hegel, 1 (1941.), br. 196, str. 16.¹¹⁰²

Petar Grgec, Najznamenitije knjige hrvatskih svećenika u G.1941., 2 (1942.), br. 1, str. 16.

Zvonimir Sisački, Život i rad Josipa Ruđera Boškovića, 2 (1942.), br. 41, str. 13.

Tom Smerdel, Razgovor s drom Dragom Čepulićem, 2 (1942.), br. 42, str. 13.

Akademik dr. Zimmermann predavao je o temi: 'Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost', 2 (1942.), br. 153, str. 4.

Predavanje nobelovca dr. Maxa Plancka u Zagrebu, 2 (1942.), br. 218, str. 10.

Dr.M.J.M, 'Nauka o spoznaji' najnovije djelo prof. S. Zimmermanna, 3 (1943.), br. 5, str. 11.

Drago Čepulić, 'Povijest filozofije' od dra. F. Šanca, 3 (1943.), br. 9, str. 12.

Vladimir Filipović, Značenje Platonovih misli za našu današnjicu, 3 (1943.), br. 13, str. 13.

(vk), Jose Ortega Y Gasset, 3 (1943.), br. 108, str. 8.

Vladimir Filipović, Eduard Sprangler u hrvatskom prijevodu. Uz 'oblike života' u izdanju Matice hrvatske, 3 (1943.), br. 174, str. 9.

¹¹⁰¹ Dnevni list koji je izlazio od 29. travnja 1941. do 11. studenoga 1941. god. pod nazivom *Novi list*, da bi nakon toga do 6. svibnja 1945. god. nosio naslov *Nova Hrvatska*. Iako je i taj list bio pod kontrolom novoga ustaškog režima, te dnevne novine imale su širu gradsku rubriku i bile su donekle manje radikalne nego *Hrvatski Narod*.

¹¹⁰² Od ovoga broja *Novi list* izlazi kao *Nova Hrvatska*.

(vk), *Razvoj političke misli od Platona do Hegela. Nova knjiga dra. Julija Makanca o razvoju filozofijske misli o državi*, 3 (1943.), br. 250, str. 9.

Ton Smerdel, *Albert Haler: 'Doživljaj ljepote'*, 4 (1944.), br. 101, str. 11.

Drago Ćepulić, *Povijest filozofije u srednjem vijeku. Knjiga Franje Šanca*, 4 (1944.), br. 154, str. 5.

Bonifacije Perović, *Dr. Vasilj fra Vendelin: „Filozofija komunizma“*, 4 (1944.), br. 166, str. 5.

Albert Haler, *Tajna čovječe duše*, 5 (1945.), br. 17, str. 8-9.

Albert Haler, *Naprednost*, 5 (1945.), br. 41, str. 8.

Mirko Kus-Nikolajev, *Jean Jaures i socijalizam*, 5 (1945.), br. 75, str. 5.

Plava revija¹¹⁰³

Julije Makanec, *Temelji duhovnog odgoja ustaške mladeži*, 2 (1941/42.), br. 2-3, str. 161-167.

Julije Makanec, *Odgoj vođa ustaške mladeži*, 3 (1943.), br. 1-2, str. 1-5.

Prosvjetni život¹¹⁰⁴

zg, *Ortega, Pobuna masa*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 87.

Ogledi iz listova: Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?, 1 (1942.), br. 4-5, str. 198-202¹¹⁰⁵.

Julije Makanec, *Prosvjetni život*, 1942., *Nacionalizam Stjepana Radića*, str. 204-206., (preneseno iz: *Spremnost*, I. 16. kolovoza 1942.)

Albert Haler, *Iz suvremene talijanske filozofije*, 2 (1943.), br.7-8, str. 18-24.

zg., *Franjo Šanc D. I.: Poviést filozofije. I. dio: Filozofija starih Grka i Rimljana. Izdanje: Knjižnica Života. Niz III. knjiga IV. Zagreb 1942 str. 330. Ciena Kn 90.*, 2 (1943.) br. 9-11, str. 208.

¹¹⁰³ *Plava revija - mjesečnik ustaške mladež* bio je hrvatski omladinski mjesečnik. Izlazio je od 1. rujna 1940. god. do ožujka 1943. god. Uređivao ga je Janko Skrbín, a izdavala *Promičba ustaške mladeži*, Zagreb.

¹¹⁰⁴ Mjesečnik koji je izlazio od 1942. do 1945. god. Vrlo važan časopis koji je u svom sadržaju, između ostaloga, donosio bibliografije dnevnih novina i časopisa koji su izlazili na teritoriju NDH, kao i pregled važnijih dnevnih i tjednih listova. Osim toga imao je stalnu rubriku u kojoj je odnosio bibliografiju knjiga koje su također izlazile tijekom toga razdoblja. Časopis je nezaobilazan istraživački izvor za razdoblje NDH.

¹¹⁰⁵ Preneseno iz tjednika *Spremnost* 1, 12. srpnja 1942.

Dr. Julije Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, 3 (1943.), br. 16-17, str. 410-411.

Julije Makanec, *Kant*, 3 (1943.), br. 16-17, str. 429-433.

z.g., *'Čovjek i tehnika' kulturno-filozofski eseji*, 4 (1944.), br. 28-30, str. 230.

z.g., *Jose Ortega Y Gasset, O ljubavi, O tehnicima*, 5 (1945.), br. 31-34, str. 42-43.

Rad i društvo¹¹⁰⁶

Gentile, *Filozofija fašizma*, 2 (1), (1941.), br. 9 (5), str. 329-331.

dr. Josip Jelašić, *Pobuna masa*, 2 (1), (1941.), br. 9 (5), str. 344-346.

Franjo Nevistić, *Politika kao nauka o državi*, 3 (1943.), br. 5-6, str. 221-226.

Z. Gašparović, *Eduard Spranger i njegova duhovno-znanstvena tipologija*, 3 (1943.), br. 11-12, str. 492-494.

Franjo Nevistić, *Pojam prava u svjetlu Croceove filozofije*, 4 (1944.), br. 5-8, str. 194-207.

Z. Gašparović, *Fenomenologija društvoformirajuće politike*, 4 (1944.), br. 5-8, str. 224-228.

Spremnost¹¹⁰⁷

Danijel Uvanović, *Značenje Boškovićeve nauke (misli Boškovića u okviru prirodoslovnih i filozofskih sustava)*, 1 (1942.), br. 15, str. 9.

Stjepan Zimmermann, *Budućnost Hrvatske i Europe*, 1 (1942.), br. 20, str. 1-2.

Julije Makanec, *Auktoritativni sustav*, 1 (1942.), br. 24, str. 2.

Julije Makanec, *Filidina gozba*, 1 (1942.), br. 24, str. 10.

Julije Makanec, *Nacionalizam Stjepana Radića*, 1 (1942.), br. 25, str. 2.

Julije Makanec, *Put hrvatskog naroda do slobode*, 1 (1942.), br. 31, str. 2.

¹¹⁰⁶ Mjesečnik za suvremenu socijalnu politiku. Izlazio do 1945. godine. Pretežno se bavio gospodarskim i socijalnim pitanjima u duhu ustaških načela.

¹¹⁰⁷ Tjedno glasilo Ustaškog pokreta iz Zagreba. „*Spremnost*, najvažniji u grupi tjednih listova za cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske u izdanju *Ustaškoga nakladnoga zavoda* izlazio je od ožujka 1942. do svibnja 1945. Pokrenut je nakon ostalih listova, kada je režim bio već svladao metodologiju totalnoga nadzora tiska. Ivo Bogdan bio je njegov pokretač i organizator, odgovorni urednik Zlatko Petrak, od broja trideset i devet do Božića 1944. glavni urednik je bio Franjo Nevistić, a od 1943. do potkraj 1944. glavni urednik i ravnatelj Tias Mortigijija“. A. LABUS, *Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 107. Prvu bibliografiju svih članaka iz tjednika *Spremnost* napisao je Trpimir Macan. Usp. Trpimir MACAN, *Spremnost 1942.-1945.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

Petar Čiklič, *Hrvatsko filozofsko stvaranje. Djela prof. Stjepana Zimmermanna u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1 (1942.), br. 44-45, str. 23.

Julije Makanec, *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*, 2 (1943.), br. 47, str. 1.

Gjuro Krečak, *Bošković i milanski profesori*, 2 (1943.), br. 77, str. 8.

Julije Makanec, *Uzpon i pad liberalne demokracije. Od odpora absolutizmu i individualizmu do plutokracije i internacionalizma*, 2 (1943.), br. 56, str. 3.

Julije Makanec, *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*, 2 (1943.), br. 61, str. 8.

Ivo Lendić, *Vincenzo Gioberti (utemeljitelj talijanske moderne političke filozofije)*, 2 (1943.), br. 62, str. 7.

Kruno Krstić, *Croce o komunizmu*, 2 (1943.), br. 62, str. 7.

Milivoj Magdić, *Ortega Y Gasset (60-godišnjica filozofa suvremene Europe)*, 2 (1943.), br. 66, str. 6.

Julije Makanec, *Platonova idelana država (uz hrvatski prijevod Platonove 'Države')*, 2 (1943.), br. 62, str. 3.

M. Kus-Nikolajev, *Suvremenost Platona (uz prijevod Platonove 'Države')*, 2 (1943.), br. 66, str. 8.

Danijel Uvanović, *Preobražaj slike svijeta (Značenje djela Nikole Kopernika...)*, 2 (1943.), br. 66, str. 9.

Kruno Krstić, *Vječno u prolaznom (prilikom izdanja Platonove 'Države')*, 2 (1943.), br. 68, str. 9.

Kruno Krstić, *Vječno u prolaznom*, 2 (1943.), br. 69, str. 9.

Julije Makanec, *Tragična srž kulture (povodom Sprangerovih 'Oblika života')*, 2 (1943.), br. 82, str. 11.

Julije Makanec, *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*, 2 (1943.), br. 85, str. 7.

Petar Grgec, *Izlaz iz suvremene krize kulture (u povodu knjige 'Krizna kulture' hrvatskog filozofa Stjepana Zimmermanna)*, 2 (1943.), br. 87, str. 9.

Albert Haler, *Filozof Đuro Pulić*, 2 (1943.), br. 96-97, str. 14.

Albert Haler, *O poviestnom zbivanju*, 3 (1944.), br. 100, str. 1-2.

M.Kus-Nikolajev, *Suvremeni Nietzsche (prilikom 100-godišnjice rođenja 1844-1944.)*, 3 (1944.), br. 103, str. 6.

- Kruno Krstić, *Behaviorizam, granični slučaj psihologije (čovjek reaktivni stroj J. B. Watsona)*, 3 (1944.), br. 103, str. 9.
- Albert Haler, *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, 3 (1944.), br. 107, str. 1-2.
- Julije Makanec, *Poviest i vječnost*, 3 (1944.), br. 111-112, str. 2.
- M. Kus-Nikolajev, *Pojam Europe i sutrašnjica (političko-filozofska razmatranja povodom izlaska hrvatskog prijevoda J. Huizinge)*, 3 (1944.), br. 109, str. 3 i 8.
- Franjo Ivaniček, *Naša antropologija (misli prilikom predradnji oko osnutka hrvatskog antropološkog zavoda)*, 3 (1944.), br. 114, str. 9.
- Albert Haler, *Stvarnost – naš dodir sa stvarnošću mnogo je raznolikiji od onoga, kako ga zamišlja majmun*, 3 (1944.), br. 117, str. 9.
- M. Kus-Nikolajev, *Povratak kentaura (političko-filozofska razmatranja povodom knjige Stj. Zimmermanna 'Križa kulture')*, 3 (1944.), br. 177, str. 2.
- Albert Haler, *Suvremena čudoredna kriza (prilikom prijevoda djela Huizinge)*, 3 (1944.), br. 119, str. 1-2.
- Kruno Krstić, *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (drugi dio 'Poviesti filozofije' od Franje Šanca, D.I.)*, 3 (1944.), br. 121, str. 9-10.
- Marko Skatolini, *Doživljaj ljepote (prva hrvatska suvremena estetika)*, 3 (1944.), br. 123, str. 9.
- Jordan Kuničić, *Socialna filozofija boljševizma (nova vrijedna hrvatska knjiga)*, 3 (1944.), br. 125, str. 2. i 8.
- Franjo Šanc, *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (osvrt na primjedbe dra Krune Krstića)*, 3 (1944.), br. 125, str. 6.
- Kruno Krstić, *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (odgovor K. Krstića na primjedbe Franje Šanca)*, 3 (1944.), br. 126, str. 7.
- Albert Haler, *O kritičkom radu Čedomila Jakše (povodom izdanja njegovih 'Prikaza i razprava' i monografije A.R. Glavaša)*, 3 (1944.), br. 126, str. 9.
- M. Kus Nikolajev, *Od antropogeografije do geopolitike. Sociološka razmatranja povodom hrvatskog prijevoda Rudolfa Kjelena*, 3 (1944.), br. 126, str. 6.
- Julije Makanec, *Put hrvatskog naroda do slobode*, 3 (1944.), br. 132, str. 2.
- M. Kus-Nikolajev, *Čovjek i tehnika (sociološka razmatranja povodom izlaska Matičina zbornika kulturno-filozofskih članaka)*, 3 (1944.), br. 132, str. 7.
- Petar Grgec, *Borba za pobjedu moralne sviesti (prigodom nove knjige dr. Stjepana Zimmermanna 'Smisao života')*, 3 (1944.), br. 134, str. 3.

Estetska razpravljajna (između Radolava Glavaša i Alberta Halera), 3 (1944.), br. 134, str. 7.

Albert Haler, *Što je kultura?*, 3 (1944.), br. 135, str. 1-2.

Albert Haler, *'Dijalog o ljepoti' Nikole Vita Gučetića (opis ljepote Cviete Zuzorić u prvoj hrvatskoj estetici)*, 3 (1944.), br. 139, str. 9.

Albert Haler, *Tko je subjektivist i relativist? Odgovor dru Radoslavu Glavašu*, 3 (1944.), br. 140, str. 6.

Albert Haler, *Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)*, 3 (1944.), br. 142, str. 2.

Albert Haler, *Anarhični dilentizam. Potreba historičkog gledanja*, 4 (1945.), br. 149-150, str. 15.

Julije Makanec, *Nietzscheova filozofija poviesti*, 4 (1945.), br. 151, str. 9.

Milivoj Magdić, *Osvajanje budućnosti (kritičke refleksije Stjepana Zimmermanna o smislu hrvatskog zbivanja)*, 4 (1945.), br. 153, str. 2.

Stjepan Zimmermann, *Prof. Borisu Zarinku in memoriam*, 4 (1945.), br. 153, str. 7.

Dušan Žanko, *Filozofija*, 4 (1945.), br. 154, str. 6.

Bonifacije Perović, *Komunizam i vjera (povodom knjige dra. O. Vasilija, Komunizam i vjera)*, 4 (1945.), br. 155, str. 2.

Dušan Žanko, *Kratak uvod u filozofiju*, 4 (1945.), br. 156, str. 7.

Vilim Keilbach, *Kratak uvod u filozofiju, odgovor*, 4 (1945.), br. 157, str. 12.

Juraj Paša, *Filozofija povijesti A.S. Homjakova*, 4 (1945.), br. 158, str. 3. i 8.

Julije Makanec, *Politika mržnje*, 4 (1945.), br. 159, str. 1.

Vilim Keilbach, *Egzistencijalno ili obstojsno mišljenje*, 4 (1945.), br. 161, str. 7.

Vilim Keilbach, *Religiozna egzistencija i moć sudbine*, 4 (1945.), br. 163-164, str. 6.

Julije Makanec, *Razmatranje o poviesnim zakonima*, 4 (1945.), br. 163-164, str. 14.

Juraj Paša, *Zablude homjakovsko-slavenofilske filozofije povijesti*, 4 (1945.), br. 167, str. 7.

Stjepan Zimmermann, *Povijesni smisao sadašnjice*, 4 (1945.), br. 168, str. 2.

Franjo Nevistić, *Hrvatski nacionalizam (uz Makančeve 'Hrvatske vidike')*, 4 (1945.), br. 168, str. 3.

Dušan Žanko, *Hrvatski filozof o poviestnom spasavanju čovječanstva*, 4 (1945.), br. 168, str. 2.

Sveta Cecilija

Mate Demarin, *O biti estetike i opće estetskom obrazovanju muzičara*, 36 (1942.), 3-4, 72-77.

Mate Demarin, *Pregled povjesnog razvitka estetike*, 36 (1942.), 5-6, str. 144-152.

Mate Demarin, *Pregled povjesnog razvitka estetike*, 37 (1943.), 1, str. 20-24.

Mate Demarin, *Estetika 17. i 18. stoljeća*, 37 (1943.), 3, str. 82-85;

Mate Demarin, *Estetika 17. i 18. stoljeća*, 37 (1943.), 4-5, str. 136-140.

Mate Demarin, *Estetika 17. i 18. stoljeća*, 38 (1944.), 1-2, str. 22-25.

Mate Demarin, *Estetika 17. i 18. stoljeća*, 38 (1944.), 3, str. 48-50.

Mate Demarin, *Estetika u doba humanizma i renesanse*, 37 (1943.), 2, str. 59-64.

Ustaška mladež¹¹⁰⁸

Filozofija Života nekoliko misli uz najnovije djelo sveuč. prof. Zimmermanna, 1 (1941.), br. 9, str. 12-13.

Dr. Stjepan Zimmermann, Psihologija za srednje škole, Zagreb 1941., 1 (1941.), br. 12, str. 13.

Nevezani razgovori, (Makanec kao duhovni odgojitelj), 2 (1942.), br. 14-15, str. 29-30.

Julije Makanec, *Komunizam i seljaštvo*, 2 (1942.), br. 21, str. 2-3.

Julije Makanec, *Ustaška mladež u Weimaru*, 2 (1942.), br. 29, str. 15-16.

Eduard Spranger, *Duhovni izvori energije u ratu*, 2 (1942.), br. 37, str. 15.

Dr. Julije Makanec, *Misli*, 4 (1944.), br. 11, str. 2.

Dr. Julije Makanec, *'Hrvatski vidici'*, 4 (1944.), br. 22-24, str. 14

Josip Andreis, *Uvod u glabenu estetiku*, 4 (1944.), br. 22-24, str. 14.

P., *Julije Makanec, Hrvatski vidici*, 4 (1944.), br. 22-24, str. 14.

Vienac¹¹⁰⁹

Albert Haler, *Vanjski i unutrašnji svijet*, 36 (1944.), br. 1, str. 16-22.

¹¹⁰⁸ Prvotno tjednik, a od 1942. god. polumjesečnik omladinske organizacije Ustaškog pokreta – Ustaške mladeži.

¹¹⁰⁹ Dvotjednik za kulturu Matice hrvatske. Izlazio u Zagrebu tijekom 1944. godine, nakon 20 godišnje stanke.

Albert Bazala, *Čovječanstvo*, 36 (1944.), br. 1, str. 28-36.

Krunoslav Krstić, *Filozofija i jezik*, 36 (1944.), br. 3, str. 47-59.

Zorka Kuliman, *Filozofija je 'meditacija o čovječnosti'*, 36 (1944.), br. 6-10, str. 80-92.

Znanje i radost¹¹¹⁰

Krunoslav Krstić, *Šta je priroda. Počeci zapadne filozofije*, 1 (1942.), str. 109-116.

Krunoslav Krstić, *Filozofija u Hrvatskoj, Poviestni pregled. Naša domovina, 1.*, Zagreb 1943., str. 397-405.

Život¹¹¹¹

Franjo Šanc, *Aristotel o socijalnim dužnostima*, 22 (1941.), br. 1, str. 5-40.

Karlo Grimm, *Indukcija*, 22 (1941.), br. 1, str. 49-68.

Jakob Gemmel, *Društveni poredak i čudorednost dokazuju Božju opstojnost*, 22 (1941.), br. 2, str. 111-120.

Franjo Šanc, *Družba Isusova i filozofija*, 22 (1941.), br. 2, str. 121-156.

Franjo Šanc, *Curt Friedlein, Lernbuch und repetitorium der geschichte der philosophie*, 22 (1941.), br. 2, str. 223.

Franjo Šanc, *Joseph Souilhe, La philosophie cretienne de Descartes a nos jours*, 22 (1941.), br. 2, str. 224.

Franjo Šanc, *Jože Turk, Pota in cilji sholastike*, 22 (1941.), br. 2, str. 224-235.

Franjo Šanc, *Stjepan Zimmermann, Filozofija života*, 22 (1941.), br. 2, str. 225-226.

Franjo Šanc, *Karlo Grimm, Indukcija*, 22 (1941.), br. 2, str. 226.

Jakob Gemmel, *Essais sur Kierkegaard, Petrarque, Goethe*, 22 (1941.), br. 2, str. 232-232.

Jakob Gemmel, *Zvanje kao središte života i društva*, 23 (1942.), br. 1, str. 59-74.

Franjo Šanc, *Petar Abelardo*, 23 (1942.), br. 1, str. 75-86.

¹¹¹⁰ Enciklopedijski zbornik u tri sveska, Naklada Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda. Glavni urednik – Ivo Horvat. Uredništvo: Slavko Batušić, Ivo Horvat, Ante Lui.

¹¹¹¹ Tromjesečni časopis za filozofiju i religijske znanosti. Izlazi od 1919. godine. Prvotno je izlazio pod imenom *Život*, kako je bio naslovljen do 1945., a kada prestaje izlaziti. Časopisu ponovno počinje izlaziti 1971. pod novim imenom *Obnovljeni život*.

- A. K., *Filozofija i teologija na državnim sveučilištima*, 23 (1942.), br. 1, str. 128-133.
- Jakob Gemmel, *Vilim Keilbach: Misli o Bogu i religiji*, 23 (1942.), br. 1, str. 145.
- N. N., *A. D. Sertillanges O. P., Intelektualac*, 23 (1942.), br. 1, str. 145-146.
- Karlo Grimm, *Što je ljudska duša?*, 23 (1942.), br. 2, str. 191-206.
- A. D. Sertillanges, *Bergson apologeta*, 23 (1942.), br. 2, str. 207-215.
- Ante Alfirević, *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, I. dio*, 23 (1942.), br. 2, str. 308-309.
- Stjepan Sakač, *Tragovi staroiranske filozofije kod Hrvata*, 24 (1943.), br. 1, str. 9-24.
- Franjo Šanc, *Aristotelova nauka o robstvu*, 24 (1943.), br. 1, str. 24-45.
- Franjo Šanc, *Dr. Stjepan Zimmermann, Nauka o spoznaji*, 24 (1943.), br. 1, str. 76-77.
- Karlo Grimm, *Jesmo li slobodni? (Iz psihologije volje)*, 24, (1943.), br. 2, str. 86-102.
- M. Š., *Metafizička osnova molitve*, 24, (1943.), br. 2, str. 228-239.
- Jakob Gemmel, *Platon: Država, sedmo pismo i državnik*, 24, (1943.), br. 2, str. 313-314.
- Karlo Grimm, *Bezsmrtnost*, 25 (1944.), br. 1, str. 3-20.
- Jakob Gemmel, *Dr. Franjo Šanc, Poviest filozofije, II. dio*, 25 (1944.), br. 1, str. 75-76.
- Franjo Šanc, *Dr. Stjepan Zimmermann, Kriza kulture*, 25 (1944.), br. 1, str. 79.
- Franjo Šanc, *Aristotel o prijateljstvu*, 25 (1944.), br. 2, str. 120-134.
- Jakob Gemmel, *Nova hrvatska poviest filozofije srednjega vieka*, 25 (1944.), br. 2, str. 153-155.
- Jakob Gemmel, *Spranger i Klug. Dva velika odgojitelja*, 25 (1944), br. 3-4, str. 177-184.
- Franjo Šanc, *Skolastička filozofija — prava filozofija?*, 25 (1944), br. 3-4, str. 185-201.
- Franjo Šanc, *Za hrvatsku filozofiju*, 25 (1944), br. 3-4, str. 222-227.
- Franjo Šanc, *Smisao života*, 25 (1944), br. 3-4, str. 239-241.
- Jakob Gemmel, *Politica...*, 25 (1944), br. 3-4, str. 244-246.
- Jakob Gemmel, *Rudolf Kjellen, Država kao oblik života*, 25 (1944), br. 3-4, str. 246-248.

Franjo Šanc, *Dr. Vasilj Vendelin: Filozofija komunizma*, 25 (1944), br. 3-4, str. 251-252.

A. V., *Prof. Josip Andreis: Uvod u glasbenu estetiku*, 25 (1944), br. 3-4, str. 258-259.

Uvodnici u prijevode stranih filozofskih djela

Drago Ćepulić, *Pogovor*, u: A. D. Sertillanges, *Intelektualac*, Dominikanska naklada Istina, Zagreb, 1942., str. V-VII.

Drago Ćepulić, *Suvremena kriza i Huizingin intelektualni stav*, u: Johan Huizinga, *U sjeni sutrašnjice*, Naklada Dubrava, Zagreb, 1944., str. 7-23.

Vladimir Filipović, *Značenje Spranglerovih »Oblika života« za suvremenu psihologiju*, u: Eduard Spranger, *Oblici života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942., str. V-XVIII.

Vladimir Filipović, *Značenje Platona*, u: Platon, *Država, Državnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942., str. V-XXXII.

Hrvatska enciklopedija¹¹¹²

Sv. 5, Dil-Elektri, Zagreb, 2.svibnja 1945.

DILTHEY, Wilhelm, str. 2-3., S.P-i (Stjepan Pataki)

DINAMIZAM, str. 20., A.T-k

DING AN SICH, str. 27., St.Z. (Stjepan Zimmermann)

DIODOR, 1. zvan Kron; 2.Sicilijanac, 3.iz Tira; str. 34-35., Z. D.

DIOGEN, 1. Antonije, str. 35. P.G.,2. Apolonjanin; 3.Laertije; 4.Iz Seleukije; 5. Iz Sinope, str. 35-36., A.B-a (Albert Bazala)

DIOGENIAN, 1 i 2, str. 36., V.P-k

DIOKLO, 3. iz Magnezije, str. 41., Z.D.

DIORIZAM, str. 49-49., Ž.M

DIOTIMA, str. 50., A.B-a

DISJUNKTIVAN, str. 85., V.F-ć (Vladimir Filipović)

DISKURZIVNO, str. 89., St.Z.

¹¹¹² Prvi svezak *Hrvatske enciklopedije* izašao je prije travnja 1941. godine.

DISPARATNI, str. 91., V.F-ć
DISTINKCIJA, str. 98., V.F-ć
DIVIZIJA, str. 103., V.F-ć
DJELO, str. 116., K.K-ć (Kruno Krstić)
DOBRO, str. 134-135., K.G.
DOGAĐAJ, str. 145., A.B-a
DOGMATIZAM, str. 148-150., St.Z.
DOKAZ, str. 155., V.F-ć
DOMAT, Jean, str. 178-179., S.F-k
DÖRING, August, str. 209., S.P-i
DOROTIĆ, Andrija, fra, str. 211., S.A.
DOŽIVLJAJ, str. 228-229., A.B-a
DRIESCH, Hans, kao filozof., str. 267., F.Š-c (Franjo Šanc)
DROBISCH, Moritz Wilhelm, str. 272., A.B-a
DROYSEN, Francois Xavier Joseph, str. 275., M.I.
DRTINA, František, str. 276., A.B-a
DRUŽTVENI UGOVOR, str. 280., J.A.
DRŽAVA, pojedine teorije, str. 325-326., J.J-ić
DUALIZAM, str. 348-350., A.B-a
DUH, str. 409-412., A.B-a
DÚHRING, Eugen, str. 415., A.B-a
DUNS SKOT, Ivan, str. 440-443., K.B-ć (Karlo Balić)
DUŠA, pojam duše u svietlu poviesti filozofije, str. 464-466., A.B-a
DUŠEVNI RAZVITAK, duševni život, str. 472-473., St.Z.
DUŽNOST, str., 482-483., St.Z.
DVORNIKOVIĆ, Vladimir, str. 506., M.P-s
DYROFF, Adolf, str. 513-514., A.B-a
DZIEDUSZYCKI, Wojciech, str. 514., J.B-ć
ĐURIĆ, Dragiša, str.535., S.P-i
ĐURIĆ, Miloš, str. 535-536., M.P-s
EBERHARD, Joh. August, str. 540., A.B-a
EGOCENTRIČNOST, str. 612. A.B-a
EGOIZAM, str. 612-614., A.B-a
EISLER, Rudolf, str. 628., M.P-s

EKLEKTICIZAM, str. 631., A.B-a
EKSISTENCIJALNA FILOZOFIJA, str. 642-644., V.K-h (Vilim Keilbach)
EKSISTENCIJA, str. 644., V.K-h
EKSPLIKACIJA, str. 650., V.F-ć
EKSPRESIJA, str., 654., A.H-r (Albert Haler)
EKVIPOLENTAN, str., 668., V.F-ć
ELAN VITAL, str. 673., A.B-a
ELEATSKA ŠKOLA, str. 682., K.K-ć

*Sv. IV., Cli-Dik, Zagreb, 1942 [1943!]*¹¹¹³

CLIFFORD OF CHUDLEIGH, William Kingdon, str. 1. A.B-a
COGITO, ERGO SUM, str. 12., A.B-a
COHEN, Hermann, str. 13., A-B-a
COHN, Jonas, str. 13., S.P-i
COINCIDENTIA OPPOSITORUM, str.14., V.F.
COLERIDGE, Samuel Taylor (kao filozof), str. 17., A.B-a
COLLINS, Anthony, str. 20., A.B-a
COMMON SENSE, str. 32., A.B-a
COMTE, Auguste, str. 34-36., M.T-ć
CONDILLAC, Etienne Bonnot de, str. 37., M.P-s
CONDITIO SINE QUA NON, str. 37., V.F-ć
CONGREVE, Richard, str. 39., R.F.
CONTA, Basilius, str. 45., A.B-a
CORNELIUS, Hans, str. 60., A.B-a
CORNOLDI, Giovanni, str. 61., M.V.
COURNOT, Antoine, str. 78., A.B-a
CREDARO, Luigi, str. 88., A.B-a
CROCE, Benedetto, str. 134-135., A.H-r
CRUSIUS, Christian August, str. 143., A.B-a
CUDWORTH, Ralf, str. 151., A.B-a

¹¹¹³ Ovaj svezak *Hrvatske enciklopedije* tiskan je početkom 1943. god., ali je na naslovnoj stranici navedena 1942. godina zbog toga što je Zakonskom odredbom određeno da se od 1. siječnja 1943. god. sve knjige imaju tiskati na novom, korijenskom pravopisu. *Hrvatska enciklopedija* nije usamljeni slučaj izbjegavanja zakonskih uredbi na ovaj način.

ČADAJEV, Pjotr Jakovljevič, str. 177., J.B.
ČADA, František, str. 179., A.B-a
ČESI, filozofija, str. 256.-275., A.B-a
ČINJENICA, str. 311., A.B-a
ČON TUNI, Čeu-Tsi, str. 330., U
ČOVJEČANSTVO, str. 332-334., A.B-a
ČOVJEČNOST, str. 334-335., A.B-a
ČOVJEK, čovjek kao duševno i duhovno biće, str. 375-376., A.B-a
ČUANG-TSE, str. 379., A.B-a
ČUĐENJE, str. 382-383., A.B-a
ČU-HSI(Hui an), str. 383., A.B-a
ČUPR, František, str. 390., A.B-a
ČEPULIĆ, Drago, str. 397., A.B-c
ČUDOREDAN, str. 413-414., St.Z.
ČUK, fra Bonaventura, str. 414., Z.L-š
DAMIRON, Jean Philibert, str. 504., A.B-a
DANSKA, Filozofija u Danskoj, str. 531., A.B-a
DATO, str. 560., A.B-a
DAVID, Jan Vladislav, str. 570., A.B-a
DEBICKI, Wladyslaw Michal, str. 581-582., A.B-a
DEDUKCIJA, str. 590-591., V.F-ć
DEFINICIJA, str. 593., V.F-ć
DELBOEUF, Jospeh, str. 612-613., A.B-a
DEL VECCHIO, Giorgio, str. 630-631., A.V-i
DEMOKRACIJA, str. 639-640., J.A.
DEMOKRIT, str. 640-641., A.B-a
DEONTOLOŠKI, str. 654., J.J-ć
DESCARTES, Rene, kao filozof, str. 672-673., K.K-ć
DESTUTT, de Tracy, str. 693., A.B-a
DETERMINACIJA, u filozofiji, str. 694., A.B-a
DETERMINIZAM, str. 701-703., A.B-a
DEUSSEN, Paul, str. 705., S.P-i
DICTUM DE OMNI ET DE NULLO, str. 726., V.F-ć
DIELS, Herman, str. 731., Z.D.

DIHOTOMIJA, str. 759., V.F-ć
DIJALEKTIKA, str. 763., A.B-a
DIJANOETIČKI, str. 767., F.Š-c

Sv. III., boj-cle, Zagreb, 1942.

BOLLAND, Gerardus Johannes, str. 37., A.B-a
BOLZANO, Bernhard, str. 50., S.P-i
BONATELLI, Francesco, str. 57., A.B-a
BONAVENTURA, sv. str. 58-60., K.B-ć
BONAVINO, Cristoforo, str. 60., A.B-a
BONNET, Charles, str. 67., M.P-s
BONNETTY, Augustin, str. 67.
BOOLE, George, str. 69., A.B-a
BOREAS, Theophilos, str. 80., A.B-a
BOSTRÖM, Christoper Jacob, str. 170-171., A.B-a
BOŠKOVIĆ, Ruđer Josip, filozof, str.173-174. V.K-h; Boškovićevo duh, str. 174-175., St.H.
BOUTROUX, Emile, str. 192., A.B-a
BRADLEY, Herbert, str. 215., M.P-s
BREHIER, Emile, str. 272.
BRENTANO, Franz, str. 277., K.K-ć
BROWNSON, Orestes Augustus, str. 397.
BRUNO, Giordano, str. 408-409., V.K-h
BRZOZOWSKI, Stanislaw, str. 428-429., J.B-ć
BÜCHNER, Ludwig, str. 435-436., A.B-a
BURIDAN, Jean (Joannes Buridanus), str. 535-536., M.P-s
CABANIS, Pierre Jean Georges, str. 569., A.B-a
CAIRD, Edward, str. 575., A.B-a
CAMBRIDGESKA ŠKOLA, str. 585., A.B-a
CAMPANELLA, Tommaso, str. 588., M.P-s
CANTONI, Carlo, str. 600., A.B-a
CAPRARA, Alberto, str. 604.
CARLYLE, Thomas, str. 622-623., J.T-a

CARUS, Friedrich August, str. 635., A.B-a;
CARUS, Paul, str. 635., A.B-a
CARVAKA, str. 635., A.B-a
CASSIRER, Ernst, str. 639., S.P-i
CATHREIN, Viktor, str. 644., K.G.
CATTANEO, Carlo, str. 644., M.U.
CELZO (lat.Celsus), str. 666., A.B-a
CESCA, Giovanni, str. 684., A.B-a
CHARRON, Pierre, str. 713., M.P-s
CHELĀICKY, Petr, str. 718., Lj.J-e
CILJ, str. 769., St.Z.
CINICI, str. 774., A.B-a
CIRCULUS VITIOSUS, str. 781., V.F

ZAKLJUČAK

Doktorski rad i samo istraživanje teme pod naslovom *Filozofija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* podijelili smo u tri dijela te ovu podjelu smatramo opravdanom. Naime, početni impuls našem istraživanju dao je Kruno Krstić kada u svom programu o potrebi istraživanja i popisivanja hrvatske filozofske baštine bez ikakvog komentara jednostavno preskače ili zaobilazi upravo razdoblje NDH. Ova činjenica bila je odlučujući poticaj da krenemo u ovo istraživanje. Prvi korak istraživanja odvijao se na dva paralelna kolosijeka. S jedne strane istražili smo i popisali sva dostupna filozofska djela u razdoblju NDH: filozofske knjige domaćih filozofa, prijevode stranih djela, objavljene filozofske radove u različitim novinama, tjednicima i sl., koji su u tom razdoblju izlazili. Istraživanje je otežano i činjenicom kako u razdoblju NDH ne postoje filozofski časopisi kao privilegirani prostor objavljivanja tekstova ove vrste nego su filozofi objavljivali gdje god im se otvorio medijski prostor. S druge pak strane, paralelno ovom istraživanju i popisivanju bibliografije, išlo je i istraživanje i studiranje znanstvenih radova koji se bave filozofijom u razdoblju NDH. Kako je vidljivo iz uvoda u ovaj rad, ti su radovi nastali nakon demokratskih promjena u Republici Hrvatskoj, te se bave samo ograničenim djelovanjem ili pokojim djelom filozofa koji su stvarali i u NDH. Ova istraživanja predvode filozofi poput Zlatka Posavca, Pave Barišića, Ivana Čehoka. Unatoč ovim vrijednim istraživanjima, nije postojala studija koja se bavi istraživanjem filozofije u NDH u njezinoj cjelini te ovaj doktorski rad želi popuniti upravo to mjesto.

Nakon prvog koraka, bilo je potrebno napisati povijesni okvir za ovo razdoblje. Obradili smo glavne kulturne i znanstvene institucije koje su djelovale i u razdoblju NDH, ukoliko su s njima surađivali ili bili zaposleni filozofi koje ćemo u ovome radu istraživati: Mudroslovni/Filozofski fakultet, Katolički bogoslovni fakultet, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Matica hrvatska.

Istražujući filozofiju u NDH prikazali smo filozofsku misao i djela trinaest autora. Oni nisu jedini koji su govorili i pisali o filozofiji i njezinim problemima, ali su najznačajniji ili pak nezaobilazni. Treba spomenuti da su u ovome razdoblju djelovali i autori koji su uglavnom pisali prikaze i komentare filozofskih knjiga poput: Zlatko Gašparović, Đuro Gračanin, Juraj Paša, Andrija Živković, Stjepan Pataki, Mirko Kus-Nikolajev, Ton Smerdel i Dušan Žanko. Nadalje, iako su u nekim životnim i profesionalnim segmentima trinaestorica filozofa obrađenih u ovome radu slični, ipak su njihova djela različita, kao i njihove sudbine nakon sloma NDH.

Raspon intelektualnog stvaralaštva filozofa koje smo uzeli u obzir kreće se od jednog članka (Harapin) ili knjige (Vasilj, Barač), do vrlo plodnih i kompleksnih promišljanja kako filozofije tako i aktualne situacije života u totalitarnom sistemu u Drugome svjetskom ratu (Makanec, Zimmermann). Nadalje, važno je spomenuti kako ih je rat zatekao u različitoj životnoj dobi. Tako su neki tek započinjali svoje filozofsko stvaralaštvo (Barač), drugi su pak bili u naponu intelektualne snage (Krstić, Filipović, Haler), a treći su se nalazili na prirodnom kraju života (Bazala).

Što se tiče životne sudbine filozofa obrađenih u ovome radu nakon sloma NDH, onda treba istaknuti sljedeće: Haler će biti ubijen negdje na putu prema Austriji, Makanec i Barač biti će osuđeni na smrt i pogubljeni (Makanec kao političar, a Barač isključivo kao autor knjige *Socialna filozofija boljševizma*), Vasilj će emigrirati, Zimmermann će biti umirovljen i biti će mu zabranjeno objavljivanje, Čepulić također neće više objavljivati, Keilbach odlazi u Beč, a Šanc će marljivo raditi unutar svoja četiri zida. Budući da Bazala 1947. godine umire, a Krstić svoj intelektualni rad nastavlja tek početkom pedesetih u Krležinom Leksikografskom zavodu, samo će Vladimir Filipović nakon propasti NDH ostvariti značajniju karijeru te ostaviti najdublji trag u poslijeratnoj hrvatskoj filozofiji od svih aktivnih sudionika filozofskog života u NDH. Pavao Vuk-Pavlović od 1958. god. nastavlja profesorski rad u Skoplju, gdje djeluje do 1972. te odlazi u mirovinu i vraća se u Zagreb.

U panorami mogućih odnosa prema totalitarnom režimu u NDH, ako bismo primijenili kategorije koje je Stanko Lasić inaugurirao dešifrirajući stav Miroslava Krleže prema režimima u kojima je živio, autonomija kulture kategorija je u koju pripadaju životi i djela velike većine filozofa kojima smo se u ovome radu bavili. Lasić unutar ove skupine razlikuje nekoliko grupa, a koje praktično pokrivaju sve u ovome radu obrađene filozofe (osim Julija Makanca). Treba u zaključku ovoga istraživanja jasno reći kako veliki broj istraživanih i proučavanih intelektualaca nije promijenio niti ton niti temu svojih istraživanja kojima su se bavili prije osnutka NDH. U ovu grupu ulaze: Šanc, Keilbach, Barač, Filipović, Harapin, Bazala, Haler (uvjetno) kao i Krstić.

S obzirom na stvarnost proglašenja nove države i odnosa filozofa prema toj stvarnosti uočili smo kako su na samom početku nove države Zimmermann i Čepulić, ne samo prihvatili tu novu stvarnost već su u njoj aktivno i sudjelovali. Naime, Zimmermann je bio predsjednik povjerenstva za izradu novoga sveučilišnog zakona, dok je Čepulić bio zaposlenik u Ministarstvu vanjskih poslova. Međutim, treba također istaknuti kako smo uočili i zaokret u njihovom javnom djelovanju u NDH. Čepulić ubrzo daje otkaz te više

nije imao nikakvih zaduženja, nego je samo pratio kulturni i intelektualni život u NDH, dok je Zimmermann osjetio dužnost javno kritizirati stvarnost u kojoj je živio. Alberta Halera uvjetno smo smjestili u gornju grupu dvojeći o njegovoj pripadnosti iz dva razloga. Ponajprije, što se tiče njegovog stvaranja, Haler je u razdoblju NDH objavio knjigu u kojoj su sadržani njegovi raniji eseji iz tridesetih godina, uz neke kasnije nadopune, te je napisao i objavio nekoliko novih i kvalitetnih eseja u tjedniku *Spremnost* u okviru svoje struke. Iako s jedne strane nema tragova njegovoj angažiranosti ili pripadnosti režimu, s druge strane potrebno je uzeti u obzir da je Haler s mjesta ravnatelja gimnazije u Dubrovniku 1943. godine odmah imenovan redovitim profesorom filozofije na Mudroslovnom fakultetu, tim više što je ta imenovanja dodjeljivao Poglavnik osobno. Ostaje otvoreno pitanje o mogućnosti Halerove bliske suradnje s režimom, a koja za sada nije uočena. Slično je i s Krunom Krstićem. Bio je član povjerenstva za hrvatski jezik. Međutim, to je tijelo osnovano i imenovano od strane novoga režima. Krstiću u prilog govori njegova ostavka na to mjesto 1942. godine te odlazak u Italiju. Ipak, njegovu distancu prema režimu relativizira pozicija glavnog urednika za kulturu ustaškoga glasnika *Hrvatski narod*, kao i imenovanje profesorom na Mudroslovnom fakultetu na samom kraju NDH. Takva vrsta imenovanja, kao i brojna odlikovanja koja je Poglavnik dijelio pri kraju života nove države, bilo je u nekim slučajevima učinkovito sredstvo da se pojedince kompromitira u očima novih jugoslavenskih vlasti.

Poseban i jedinstven slučaj prema NDH jest onaj Julija Mankanca. Ovaj vrlo plodni intelektualac stavio je sve svoje snage u službu novoga režima, te jedini od svih nabrojanih i obrađenih filozofa pripada u skupinu koji Lasić naziva – radikalna afirmacija. Budući da smo u drugom poglavlju ovoga rada detaljno izložili njegov politički i filozofski put u NDH, ovdje ćemo samo istaknuti da na ispitivanju komunističkih istražitelja nigdje nije niti spomenuta njegova filozofska produkcija kao motiv za suđenje i osudu. U Zapisniku sa saslušanja od 26. svibnja 1945. godine pred Javnim tužiteljstvom Hrvatske, Mankanca se između ostaloga suočilo i s nekoliko njegovih tekstova objavljenih u tjedniku *Spremnost* u kojima govori o uskrsnuću Hrvatske države voljom Hitlera i Poglavnika ili pak veliča njemački narod i sl. Osuđen je zbog svog političkog djelovanja u vladi za vrijeme NDH. Nadodajmo ovdje kako je komunističkoj vlasti itekako bila važna, ali i sasvim dostatna za osudu na smrt, i pisana filozofska riječ, a to nam zorno svjedoči činjenica da je za razliku od Julija Mankanca, Dominik Barač osuđen i pogubljen isključivo zbog svoje filozofske knjige u kojoj

kritizira komunizam. Fra Vendelin Vasilj doživio bi vjerojatno istu sudbinu zbog svoje knjige *Filozofija komunizma*, da nije uspio emigrirati.

Što se tiče progona i represije ustaške vlasti prema filozofima ili njihovim djelima, ovdje bismo svakako trebali spomenuti dva imena: Pavla Vuk-Pavlovića i Alberta Bazalu. Vuk-Pavlović svoju sveučilišnu karijeru nije nastavio iz jednostavnog razloga što je bio podrijetlom Židov, a što je izgleda bilo važnije novim vlastima, nego njemu samome. Naime, Vuk-Pavlović bio je potpuno asimiliran. To mu neće pomoći da ga već u lipnju 1941. godine ne umirovi ministar Mile Budak. Ratno razdoblje Vuk-Pavlović proveo je u Zagrebu. Slučaj s Bazalom nešto je kompleksniji. Bazala je u prvoj polovici 20. stoljeća bio javni i angažirani intelektualac u punom smislu te riječi. Sudjelovao je u kulturnom i političkom životu Kraljevine Jugoslavije. Evoluirajući politički prema integralnom jugoslavenstvu, jasno je da nije bio po mjeri novih vlasti. Travanjski prevrat zatekao ga je na mjestu predsjednika JAZU. Vjerujemo da ga je upravo istaknuta uloga u kulturnom i intelektualnom životu međuratne Hrvatske sama po sebi spasila od radikalnijeg progona. U biti možemo reći kako se Bazala za vrijeme NDH pasivizirao, te je mirno živio i objavio samo pokoji tekst. Početkom 1943. god. umirovljen je da bi ga Poglavnik početkom 1944. god. ponovno vratio na fakultet. Nije poznato tko je i kako intervenirao. Tri mjeseca potom Bazala je sam zatražio umirovljenje.

Očito je kako u ovome istraživanju nisu obrađivani intelektualci i filozofski pisci koji su između dva rata aktivno objavljivali članke i knjige iz filozofije marksizma. Dva su tome razloga. Prvo, marksizam kao ideologija i filozofija bio je izopćen iz javnog života NDH (ovo je ujedno i jedina filozofska struja koja je za vrijeme NDH bila i zabranjena). Drugo, većina tih intelektualaca je u prvim mjesecima rata i pogubljena, a ostali su bili ili u partizanima ili su se skrivali, kao npr. Zvonimir Richtmann, Božidar Adžija, August Cesarec, itd. S druge pak strane potrebno je istaknuti da je kritika marksizma jedna od filozofskih tema koja je više ili manje zaokupljala veliki broj filozofa u NDH. Dvojicu smo predstavili upravo preko njihovih djela u kojima su kritizirali komunističku filozofiju (Vasilj i Barač), dok su ostali prigodno u svojim djelima pobijali ili nedostatke marksističke filozofije (Zimmermann), njezinu povijesno-filozofsku neutemeljenost (Šanc), neadekvatno shvaćanje estetike (Haler), odnosno njihovo neuvjerljivo dokazivanje da Bog ne postoji (Keilbach). Činjenicu da je i ustaški režim progonio ne samo marksizam kao ideologiju, već i ljude koji su ga zastupali nije potrebno stavljati u kontekst filozofskog stvaralaštva čiji je dio i kritika marksizma. Naime, svi ovdje nabrojani filozofski pisci svoju kritiku marksističke filozofije započeli su još za

vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a u NDH samo su nastavili pisati o toj temi. Jedino je Makanec svojoj prijeratnoj analizi marksizma dodao i u NDH službeno prihvaćeni antisemitizam, dok ostali autori uglavnom komunizmu suprostavljaju kršćanski nazor o svijetu i čovjeku. U biti možemo reći kao su autori ispunili Zimmermannov zahtjev iz knjige *Kriza kulture* gdje piše da kao kritika materijalizma, a koja je iz teorije (marksizam) prešla u praksu (komunizam), nije dovoljan samo stav negacije materijalizma, nego je nadalje taj stav potrebno i opravdati jednim od različitih protunazora. Većina autora koje smo u ovome istraživanju obuhvatili, a suprostavljali su se komunističkoj filozofiji i svjetonazoru, ističu upravo kršćanstvo, kršćansku filozofiju, te konkretno i življeno kršćanstvo, kao jedini ispravni i učinkoviti stav. Neki autori tvrde kako upravo izdaja kršćanskih principa daje snagu i jača komunizam koji ima uspjeha ne zbog svoje vlastite jakosti, nego zbog slabosti življenog kršćanstva, tj. zbog kršćanske izdaje kršćanstva, kako bi to rekao Berdjajev. Potrebno je također spomenuti kako Haler svojom kritikom komunizma kroz estetska promišljanja nadahnuta na estetici talijanskog filozofa Benedetto Crocea zapravo nadopunja ono što nedostaje drugim kritičarima komunizma toga vremena. Umjetničko je stvaralaštvo prema Haleru neovisno o ekonomskom stanju umjetnika ili njegovom staležu proletera ili građanina. Bitan je čovjek u cjelini. Nadodajmo kako je i Kruno Krstić 1943. godine u tjedniku *Spremnost* objavio rad o Croceovom pogledu na komunizam gdje ističe Croceovo zapažanje o neskladu između komunističke teorije i prakse. Osim toga, kaže kako se nigdje ne može naći konkretno primijenjeno komunističko učenje, nego je ono izmišljeno samo za potrebe pisanja povijesti te plod revolucije nije stvaranje proleterijata, nego razaranje liberalne i stvaranje autoritativne vladavine.

Kritika komunizma nije jedino čime su se filozofi u razdoblju NDH bavili, iako je to tema koja je zastupljena u radovima najvećeg broja filozofa koje smo u ovome razdoblju obradili. Još jedna iznimno raširena filozofska struja za vrijeme NDH bila je neoskolastička filozofija, a zastupali su je uglavnom filozofi koji su dolazili iz svećeničkih redova: Stjepan Zimmermann, Franjo Šanc, Dominik Barač koji boljševizmu i njegovom nazoru suprostavlja nazor sv. Tome Akvinskog, te jedan od najvažnijih neoskolastičkih autora u razdoblju NDH Vilim Keilbach. Teme su kod svih nabrojanih neoskolastičkih autora uglavnom iste: obrana besmrtnosti ljudske duše, obrana postojanja Boga kao osobnog bića, protivljenje svim onim filozofskim i ostalim nazorima na svijet koji su u izravnoj suprotnosti s kršćanskih pogledom, zastupanje filozofske misli sv. Tome Akvinskog, dokazivanje skolastičke filozofije kao jedine prave filozofije. Uz

kritiku komunizma te uz filozofiju kulture, neoskolastička filozofija jedan je od snažno prisutnih filozofskih pravaca za vrijeme NDH. Ipak, treba također istaknuti da su ga zastupali filozofi koji su dolazili iz svećeničkih krugova, a što samo po sebi nije ništa ni čudno kada se zna da je filozofija sv. Tome Akvinskog bila proglašena službenom filozofijom Katoličke Crkve te kao takva zastupana i u dokumentima samih rimskih papa te je bila stup obrane protiv modernističkih zabluda suvremenoga svijeta.

Drago Ćepulić nasuprot boljševičkom materijalizmu, govori o jedinoj pravoj filozofiji, koju on naziva realistična filozofija. Branio je misao o postojanju Boga i svijeta, tj. postojanje materijalnih i duhovnih bića te postojanje duše i razuma koji može spoznati istinu. Ova realistična filozofija ujedno je i zdrava filozofija koja čovjeku pomaže da se ispravno opredijeli. Ćepulić je egzistencijalni filozof kršćanske provenijencije te zastupa kršćanski egzistencijalizam i to ga čini jedinstvenim u vremenu NDH. Njegov je egzistencijalizam nemoguće ispravno shvatiti bez religiozne dimenzije. Smatra da u zajedništvu s Bogom, čovjek ne može ostati sam i bez njegove pomoći; ne može stradati niti pojedinac niti narod u cjelini te je upravo vjera u Božju providnost utjeha filozofije te je filozof borac Božji. Naravno da zastupanje ovakvog stava nužno vodi odbacivanju marksističkog poimanja duhovnoga kao nadogradnje materijalnoga ili pak odbacivanje njihovog ne prihvaćanja duše, morala, braka i svega onoga što je za praktični kršćanski život od nezamjenjive važnosti. Za Ćepulića Isus Krist jest smisao svijeta te bez Boga svijet ne bi niti postojao te ukoliko bi i postojao, onda bi ga trebalo uništiti. Iako na primjer i Zimmermann u svojim posljednjim filozofskim knjigama, ali ne samo u njima, govori o potrebi nasljedovanja Isusa Krista u svakodnevnom životu, potrebno je istaknuti Ćepulićeve riječi iz razloga što Zimmermann, a i ostali neoskolastici npr. Keilbach, dolaze iz svećeničkih redova te ne možemo niti očekivati drugačiji govor, dok Ćepulić nije bio svećenik, nego laik te njegova vjerska osvjedočenost te zastupanje kršćanskih vrijednosti u njegovom filozofskom sustavu, a što zasigurno proizlazi i iz razloga što je poznao Ivana Merza, treba biti istaknuta kao jedinstveni primjer u NDH, ali i kasnije. Dok s jedne strane ističemo njegovu ustrajnu privrženost katoličkoj vjeri pa i unatoč omalovažavanju koje je zbog toga doživio, ipak s druge strane odbacujemo njegovo kratko, ali ipak prisutno, veličanje ustaštva, Hitlera i Poglavnika.

Još jedna iznimno važna filozofska struja za vrijeme NDH bila je filozofija kulture, a njezini najvažniji predstavnici bili su filozofi: Stjepan Zimmermann i Vladimir Filipović te djelomično i Albert Bazala. Dok kod Zimmermanna eseji o kulturi predstavljaju svojevrsnu novost u njegovom filozofskom stvaralaštvu za vrijeme NDH,

dotle filozofsko stvaralaštvo Vladimira Filipovića prije i za vrijeme NDH u tom pogledu ne predstavlja značajniju novost. Naime, Filipović se filozofijom kulture bavi već od svoje doktorske disertacije 1930. godine te ga ova tematika, više ili manje, zaokuplja cijeloga života.

Zimmermann za kulturno vrednovanje odlučujućim smatra etički aspekt. Etičke su vrijednosti za svaku kulturu najvažnije te on upravo ugroženost društvenog morala vidi kao bit suvremene krize. Osim toga Zimmermann smatra kako sama kultura može imati obmanjivački karakter kako bi sakrila moralnu dekadenciju vremena o kojem piše, čime zapravo samo potvrđuje svoju osnovnu tezu kako je kriza kulture u biti etička kriza. Filozof je dužan po svojoj moralnoj svijesti prosuđivati stvarnost, pogotovo onu koja ugrožava osnovne uvjete opstanka čovjeka, te je takvu stvarnost dužan i odbaciti. Zadatak filozofske prosudbe vremena u kojem stanoviti filozof živi, Zimmermann ne ogleda samo na teoretskoj razini, nego se filozofija kao takva mora uključiti i u oblikovanje samog života i društva. Filozofija nadalje ima za cilj zalagati se za pobjedu boljeg čovjeka, te se upravo u zauzimanju za tog boljeg čovjeka sastoji i smisao filozofije kao takve i života pojedinog filozofa. Na koncu, istaknimo i to kako Zimmermann odbacuje svaki pogled koji na povijest gleda kao na fatalizam.

I Filipović slično kao Zimmermann govori o kulturi u vremenima krize. Dok je za Zimmermanna problem opstanka i budućnosti same kulture usko vezan uz etičko pitanje, dotle Filipović smatra kako za sudbinu kulture treba uvidjeti ciljeve kulture. Slično kao i kod Zimmermanna, Filipović odbacuje determinizam govoreći kako s jedne strane „povijest i kultura idu zajedno“, dok s druge kulturni život ne drži nužno determiniranim nikakvom izvanjskom zakonitošću. Dok je za Zimmermanna za samu kulturu i njezino preživljavanje odlučujući etički ili moralni faktor samog pojedinca, pogotovo onih pojedinaca koji upravljaju društvom u cjelini, Filipović na kulturni napredak gleda kao na 'manifestaciju ljudske egzistencije'. Drugačije rečeno, ostvarenje kulture prema Filipoviću ne ovisi o prirodi, nego isključivo o snazi čovjekove slobodne kulturne volje. Na koncu, vidjeli smo kako Zimmermann inzistira na etičkoj prosudbi ili temelju same kulture. Filipović za razliku od njega smatra kako su važne različite vrednote te bi bilo pogrešno sve svesti samo na jedan faktor, npr. etičku, socijalnu ili religijsku stranu života i prema njemu tumačiti cjelinu kulture. Na kraju svoje rasprave Filipović slično kao i Zimmermann još jednom odbacuje fatalizam kulture i uopće neminovnost ljudske povijesti i udes prirode, te je budućnost čovjeka u njegovim vlastitim rukama. Filipović slično kao i Zimmermann uočava važnost čovjeka za izgradnju kulture. Dok

Zimmermann odlučujuću važnost vidi u kršćanstvu i Isusu Kristu, dotle Filipović smatra kako čovjek ima dužnost ukoliko je čovjek. Dakle Filipović polazi od čisto antropološke dimenzije čovjeka kao takvoga, koji treba da doprinese izgradnji univerzalne kulture.

Spomenimo još ukratko i Bazalin pogled na kulturu. Prema njemu, slično kao i kod Filipovića, kultura „nije ni nastavak ni potenciranje prirodnog stanja“, nego kultura pripada jednoj drugoj dimenziji, a osnovna je razlika između prirode i kulture u tome što je kultura upućena na neki cilj koji uopće i određuje tu kulturu te Bazala, kao uostalom i Filipović i Zimmermann, odbacuje nužnost kada se govori o kulturi. I za Bazalu je kultura „djelovanje u pravcu ostvarenja vrednota“ i to je još jedna razlika između kulture i prirode koja je „vrijednosno indiferentan bitak“. Istaknimo još jednu značajku Bazalinog poimanja kulture: ona nikada nije stalan posjed, nego je potreban trajan trud oko njezine izgradnje; potrebno je vrednote podržavati i u život provoditi. Možemo na koncu zaključno reći kako Bazala, za razliku od Zimmermanna i Filipovića ne stavlja naglasak na krizu kulture, niti o njoj govori. Više je posvećen tematiziranju kulture općenito dajući određene smjernice kako se kultura izgrađuje te je stavlja u odnos prema prirodi ističući njihove međusobne razlike.

Još jedna filozofska struja koja je donekle bila njegovana u vrijeme NDH jest estetika. Zasigurno njezin je glavni predstavnik Albert Haler. Poznato je kako je Haler slijedio estetiku Benedetto Crocea. Možemo istaknuti kako je za Halera umjetničko stvaranje u biti duhovni čin te su mašta i čuvstvo od iznimne važnosti. Odbacuje racionalizam te naglasak stavlja na intuiciju i suživljavanje s umjetnikom kako bi se njegovo djelo uopće moglo ispravno razumjeti. Osim Halera, treba istaknuti kako je i Ćepulić u svojim esejima ponešto zabilježio i o umjetnosti i estetici. Tako je umjetnost za Ćepulića ona koja ne prolazi te spašava od zaborava: ono što je umjetnički napisano to je vječno. Na pitanje što umjetnost čini vječnom, Ćepulić odgovara: umjetnički sadržaj usko povezan s čovjekom kao bićem u cjelini. Umjetnik je rođak svetcima i filozofima.

U okviru govora o estetici potrebno je spomenuti i Stjepana Zimmermanna. Sigurno je na prvi pogled čudno da se jedan od najvećih hrvatskih neoskolastika ikada spominje u kontekstu estetike. Međutim, zahvaljujući istraživanjima Zlatka Posavca upravo u Zimmermannovim djelima objavljenima za vrijeme NDH: *Kriza kulture* i *Smisao života*, mogu se pronaći mjesta o estetskim problemima. Istina je kako Zimmermann nijedno djelo u potpunosti, pa niti djelomično, nije posvetio estetici što ne umanjuje estetiku kao takvu. Ipak, i kod Zimmermanna nalazimo određene estetske probleme, makar implicitno prisutne.

S obzirom na filozofsko stvaralaštvo za vrijeme NDH svakako treba istaknuti i povijesne prikaze bilo svjetske bilo hrvatske filozofije. Od prikaza svjetske filozofije Šancova povijest filozofije u dva sveska sve do danas kod nas je nezaobilazno djelo. Iako je pisano s posebnim naglaskom na skolastičku filozofiju, ipak, taj mu metodološki pristup ništa ne oduzima na važnosti. Osim ovog djela koje se bavi poviješću svjetske filozofije, ništa manje za nas nisu značajna dva prikaza povijesti hrvatske filozofije, a napisali su ih Krstić i Harapin. U drugom smo ih poglavlju komparativno usporedili te istaknuli važnost svakog pojedinog prikaza. Ovdje želimo naglasiti kako su oni, uz još nekoliko kratkih i specifičnih povijesnih prikaza povijesti hrvatske filozofije, s jedne strane pokazatelj da postoji dovoljno izvora i literature te s druge da je povijest hrvatske filozofije dovoljno bogata i plodna da je moguće pristupiti izradi povijesti hrvatske filozofije u cjelini. Hitnost ovoga zadatka nikada nije dosta naglašavati.

Na koncu, iz bibliografije filozofije u NDH koja je također bila dio istraživačkog zadatka ove disertacije jasno je vidljivo da ovim doktorskim radom filozofija u NDH kao tema nije u potpunosti iscrpljena, već je istraživački uvedena kao relevantno, plodno i nezaobilazno razdoblje povijesti hrvatske filozofske baštine. Iz rezultata ovoga istraživanja vidi se do kakvog je preokreta došlo u svibnju 1945. godine, koliko je taj preokret bio neutemeljeno okrutan prema onom dijelu filozofskih pisaca koji su pisanom riječju kritizirali marksističke nazore na svijet ili su se pak previše približili ustaškom režimu. Filozofsko stvaralaštvo u ovom razdoblju nakon propasti NDH dugo će vremena biti svojevrsni vrhunac. Razlog tome potrebno je potražiti i u tragičnim sudbinama aktivnih sudionika ovoga razdoblja, kao i u nastupanju novoga totalitarnoga, a kasnije autoritarnog komunističkog sustava te potrebnom vremenu za obrazovanje novih podobnih filozofskih radnika. Može se reći da je tek sredinom pedesetih ili šezdesetih godina 20. stoljeća, da upotrijebimo izraz filozofa Mislava Kukoča, hrvatska filozofija prakse dosegla kvantitet i kvalitet ove četiri ratne godine. Ovaj će rad, uvjereni smo, poslužiti i takvim komparativnim istraživanjima koja će iz donesenih rezultata moći povući i još dalekosežnije zaključke.

LITERATURA

1. Vrela

1.1. Knjige

BAKOVIĆ A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Martirium Croatiae, Zagreb, 2007.

BARAČ D., *Socialna filozofija boljševizma*, Dominikanska naklada „istina“ – Zagreb, *Suvremeni pogledi na svijet i život*. Knjiga I., Dubrovnik, 1944.

BAZALA A., *Filozofijske studije II. Svijest i svijet, subjekt i objekt*; Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga, Zagreb, 1942.

ČEHOK I., *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1993.

ČEPULIĆ D., *Ličnosti. Studije i eseji*, Gradjanska tiskara, Zagreb, 1941.

GRIMM K., *Indukcija. Prikaz njezinih problema*, Glasnik, Zagreb, 1941.

HALER A., *Doživljaj ljepote*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943.

Hrvatska filozofija u XX. stoljeću, Zbornik radova, Damir Barbarić - Franjo Zenko (ur.), Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti, Zbornik radova, Zlatko Posavac (ur.), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.

KEILBACH V., *Misli o Bogu i religiji*, Narodna tiskara, Zagreb 1942.

KEILBACH V., *Problem Boga u filozofiji. „Teodiceja“ ili „naravno-bogoslovlje“*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1944.

KEILBACH V., *Kratki uvod u filozofiju*, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1945.

KRSTIĆ K., *Filozofija u Hrvatskoj. Poviestni pregled*, Posebni otisak iz zbornika »Naša domovina«, Zagreb, 1943.

KRSTIĆ K., *Studije, rasprave i članci*, Božidar Petrač (priredio), Glas Koncila, Zagreb, 2015.

MAKANEC J., *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Ustaški nakladni zavod, Zagreb, 1943.

MAKANEC J., *Politički sustavi. Priručnik za državno-političku nastavu*, Promičba ustaške mladeži, Zagreb, 1943.

MAKANEC J., *Veliko razkrišće*, Zagreb, 1943.

MAKANEC J., *Hrvatski vidici. Nacionalno-politički eseji*, Vinko Nikolić (ur.), Druž. hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1944.

NIKIĆ A., *Dr. fra Radoslav Glavaš (Drinovci, 1909. – Zagreb, 1945.)*, Zbornik Kršni zavičaj, 39 (2008.) br. 41, Humac, 2008.

Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije, Zbornik radova, Pavo Barišić (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000.

PARŠIĆ R., *Zabranjeno sjećanje*, Dominikanski samostan, Korčula, 2011.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska, Vladimir Geiger (ur.) i dr., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.

POSAVAC Z., *Albert Haler*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada liber, Zagreb, 1987.

POSAVAC Z., *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991.

RADICA J., *Sve naše Dakse: hrvatski jug u vrtlogu Drugog svjetskog rata i jugokomunističke strahovlade: doprinos istini*, Matica hrvatska Dubrovnik, Dubrovnik, 2003.

SAMARDŽIJA M., *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008.

ŠANC F., *Poviest filozofije I. dio. Filozofija starih Grka i Rimljana*, Knjižnica Života, Zagreb, 1942.

ŠANC F., *Poviest filozofije II. dio. Od renesanse do Kanta*, Knjižnica Života, Zagreb, 1943.

ŠKARICA D., *Stjepan Zimmermann – život, djelo i noetika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

TADIĆ I., *Filozofska misao Stjepana Zimmermanna. Izabrani vidovi s bibliografijom*, Crkva u svijetu, Split, 2010.

VASILJ V., *Filozofija komunizma*, Savremena pitanja: vjersko-znanstvene rasprave za naobražene krugove, Mostar, 1944.

Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984), Erna Banić-Pajnić, Mihaela Girardi-Karšulin, Ljerka Schiffler (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2008.

ZIMMERMANN S., *Filozofija života*, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1941.

ZIMMERMANN S., *Nauka o spoznaji*, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske narodne državne tiskare, Zagreb, 1942.

ZIMMERMANN S., *Kriza kulture*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1943.

ZIMMERMANN S., *Smisao života*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1944.

ZIMMERMANN S., *Putem života. Autoergografija*, Izdanje Velebit, Zagreb, 1945.

ZIMMERMANN S., *Humanizam i totalitarizam. Dva spisa iz ostavštine*, Ogranak Matice hrvatske, Virovitica, 2003.

Život i djelo Stjepana Zimmermanna, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 5. listopada 2000. u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Vladimir Stipetić (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2002.

1.2. Članci

ALFIREVIĆ A., *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, I. dio*, u: *Život*, 23 (1942.), br. 2, str. 308-309.

BADROV B., *Dr. Vasilij fra Vendelin, Filozofija komunizma*, u: *Hrvatska misao*, 2 (1944.), br. 5, str. 142-144.

BANIĆ-PAJNIĆ E., *Istraživanje hrvatske filozofije - (samo) kritički osvrt*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 31 (2005.), br. 1-2 (61-62), str. 29-42.

BARAČ D., *Tomizam – filozofija bića i socijalna filozofija*, u: *Akvinac*, 4 (1936.), br. 5, str. 3-9.

BARAČ D., *Homo sovieticus u svojoj metafizičkoj strukturi*, u: *Akvinac*, 5 (1937.), br. 6, str. 12-16.

BAZALA A., *Prirodni osnovi kulture*, u: *Nastavni vjesnik*, 49 (1940.-1941.), br. 5, str. 307-324.

BAZALA A., *Prirodni osnovi kulture*, u: *Nastavni vjesnik*, 49 (1940.-1941.), br. 6, str. 385-397.

BAZALA A., *Čovječanstvo*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 1, str. 28-36.

BELIĆ M., *Šanc i Kozelj – dva slovenska filozofa među Hrvatima*, u: *Filozofska istraživanja*, 14 (1994.), br. 2-3 (439-452), str. 453-471.

BRUIĆ B., *U spomen ulazi profesora Filipovića u razvitku hrvatske filozofije nakon Drugog svjetskog rata*, u: *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984)*, Institut za filozofiju, Erna Banić-Pajnić, Mihalea Girardi-Karšulin, Ljerka Schiffer (urr.), Zagreb, 2008., str. 153-155.

ČEHOK I., *Filozofijska ostavština Stjepana Zimmermanna*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 19 (1993.), br. 1-2 (37-28), str. 193-207.

ČIKLIĆ P., *Hrvatsko filozofsko stvaranje. Djela prof. Stjepana Zimmermanna u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Spremnost*, 1 (1942.), br. 44-45, str. 23.

Čovjek i tehnika, Zlatko Gašparović (ur.), Zagreb, 1944.

ČEPULIĆ D., *Jedan sat samorazgovora (Interview pisca sa samim sobom)*, u: *Hrvatska revija*, 15 (1942.) br. 7, str. 364-365.

ČEPULIĆ D., *Veličina i bieda razuma*, u: *Hrvatska misao*, 2 (1944.) br. 6-7, str. 157-159.

ČEPULIĆ D., *Narodni život i duh (Filozofijska kozerija)*, u: *Hrvatska smotra*, 9 (1941.), br. 7, str. 359-366.

ČEPULIĆ D., *Realistička filozofija i materija*, u: *Hrvatska smotra*, 12 (1944.), br. 1-2, str. 70-75.

ČEPULIĆ D., *Pesimizam i optimizam (kao metafizička razkrsnica)*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 2, str. 69-73.

ČEPULIĆ D., *Filozofija i duhovno opredjeljenje (metafizičko moralna kozerija)*, u: *Hrvatski ženski list*, 5 (1943.), br. 7-8, str. 12-13.

ČEPULIĆ D., *Politika i kulturne veze*, u: *Hrvatska smotra*, 10 (1942.), br. 1, str. 23-28.

ČEPULIĆ D., *O vječnosti umjetničkog djela (filozofsko-estetske kozerije)*, u: *Hrvatska smotra*, 10 (1942.), br. 6, str. 344-352.

ČEPULIĆ D., *Nacionalna eugenika i književni »Elan Vital« (Prilog suzbijanju samoubilačkog i narodoubilačkog internacionalnog pesimizma)*, u: *Hrvatska smotra*, 9 (1941.), br. 5, str. 21.

ČEPULIĆ D., *'Povijest filozofije' od dra. F. Šanca*, u: *Nova Hrvatska*, 3 (1943.), br. 9, str. 12.

ČEPULIĆ D., *Povijest filozofije u srednjem vijeku. Knjige Franje Šanca*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1010, str. 4.

ČEHOK I., *Pogovor priređivača*, u: Stjepan ZIMMERMANN, *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, Zagreb, 2001., str. 313-327.

ČUBELIĆ T., *Doživljaj ljepote*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 6, str. 318-325.

Estetska razpravljanja (između Radoslava Glavaša i Alberta Halera), u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 134, str. 7.

DIZDAR Z., *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941. godine*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 39 (2007.), br. 3, str. 581 – 609.

DUDA B., *Monsignoru dr. Wilhelmu Keilbachu in memoria*, u: *Bogoslovska smotra*, 53 (1983.), br. 1, str. 144-147.

ĐURAK G., *O. Dr. Teofil Harapin*, u: *Katolički list*, 95 (1944.), br. 31, str. 377-378.

FILIPOVIĆ V., *Suvremeni nazori o svijetu i životu*, u: *Hrvatsko kolo*, knjiga 12 (1941.), str. 174-184.

FILIPOVIĆ V., *Sudbina kulturnog života*, u: *Nastavni vjesnik*, 50 (1941.-1942.), br. 5, str. 329-342.

FILIPOVIĆ V., *Smisao i vrijednost tehnike*, u: *Čovjek i tehnika*, Zlatko Gašparović (ur.), Zagreb, 1944., str. 273-294.

FILIPOVIĆ V., *Filozofska misao Alberta Bazale. Povodom 100. obljetnice rođenja (1877.-1977.)*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 3 (1977.), br. 5-6, str. 7-25.

Filozofija života(sic!). Nekoliko misli uz najnovije djelo sveuč.prof.Zimmermanna, u: *Ustaška mladež - Omladinski prilog 'Ustaše'*, (1941.), br. 9, str. 12-13.

GAŠPAROVIĆ Z., *'Čovjek i tehnika' kulturno-filozofski eseji*, u: *Prosvjetni život*, 4 (1944.), br. 28-30, str. 230.

GAŠPAROVIĆ Z., *Hrvatska znanstvena knjiga u godini 1942.*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 7-8, str. 14-15.

GEMMEL J., *Dr. Franjo Šanc, Poviest filozofije, II. dio*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 1, str. 75-76.

GEMMEL J., *Vilim Keilbach: Misli o Bogu i religiji*, u: *Život*, 23 (1942.), br. 1, str. 145.

GRIMM K., *Što je ljudska duša?*, u: *Život*, 23 (1942.), br. 2, str. 191-206.

GRIMM K., *Jesmo li slobodni? (Iz psihologije volje)*, u: *Život*, 24 (1943.), br. 2, str. 86-102.

GRIMM K., *Bezsmrtnost*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 1, str. 3-20.

- GLAVAŠ R., *Croce-Halerova subjektivistička estetika*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1162, str. 9.
- GLAVAŠ R., *Završni odgovor dr. Albertu Haleru*, u: *Hrvatski narod*, 6 (1944.), br. 1179, str. 9.
- GLAVINA F., *Nadbiskup Stepinac i nacionalsocijalizam u svjetlu izvješća Gestapoa*, u: *Croatica christiana periodica*, 21 (1997.), br. 40, str. 85-96.
- Govor ministra narodne prosvjete dr. Julija Makanca*, u: *Prosvjetni život*, lipanj-srpanj, (1944.), str. 101-104.
- Govor ministra narodne prosvjete dr. Julija Makanca*, u: *Prosvjetni život*, kolovoz-rujan, (1944.), br. 26-27, str. 137-138.
- HALER A., *Doživljavanje konkretne stvarnosti*, u: *Hrvatska revija*, 14 (1941.) br. 2, str. 77-86.
- HALER A., *Vanjski i unutrašnji svijet*, u: *Vienac*, 326 (1944.) br. 1, str. 16-22.
- HALER A., *Paradoksi, suvremena filozofska razmatranja*, 3 (1944.), br. 107, str. 1-2.
- HALER A., *Korist i spoznaja (aktualna filozofska razmatranja)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 142, str. 2.
- HALER A., *Anarhični dilentizam. Potreba historičkog gledanja*, 3 (1945.), br. 149-150, str. 15.
- HALER A., *Stvarnost – naš dodir sa stvarnošću mnogo je raznolikiji od onoga, kako ga zamišlja majmun*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 117, str. 9.
- HALER A., *Što je kutura?*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 135, str. 1-2.
- HALER A., *Ljepota i dobrota*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 2, str. 57-68.
- HALER A., *O kritičkom radu Čedomila Jakše (povodom izdanja njegovih 'Prikaza i razprava' i monografije A.R. Glavaša)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 126, str. 9.
- HALER A., *Tko je subjektivist i relativist? Odgovor dru Radoslavu Glavašu*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 140, str. 6.
- HARAPIN T., *Dr. Stjepan Zimmermann, Filozofija života*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br.4, str. 368-373.
- HARAPIN T., *Dr. Karlo Grimm: Indukcija. Prikaz njezinih problema, Zagreb 1941.*, u: *Bogoslovska smotra*, 30 (1943.) br. 1, str. 95-96.
- HARAPIN T., *Razvitak filozofije kod Hrvata*, u: *Croatia sacra*, 11-12 (1943.), br. 20-21, str. 153-172.
- Hrestomatija filozofije*, sv. 10, Franjo Zenko (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 1995.

JOSIPOVIĆ M., *Pregled skolastičke filozofske tradicije u BIH*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 349 – 373.

JUSTUS, *Dvie knjige o boljševizmu*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 7, str. 397-398.

KARAULA Ž., *Gradski načelnici Bjelovara (1871.-1945.)*, u: *Cris*, 13 (2011.), br.1, str. 206-217.

KARAULA Ž. – MIŠKULIN I., *Jedan prilog za političku biografiju. Zapisnik sa saslušanja dr. Julija Makaneca od 26. svibnja 1945. godine*, u: *Cris*, 16 (2014.), br. 1, str. 77-85.

KEILBACH V., *Je li volja korijen religioznog doživljavanja?*, u: *Bogoslovska smotra*, 28 (1941.), br. 1, str. 1 - 16.

KEILBACH V., *Svijest o Bogu i spoznaja Boga*, u: *Bogoslovska smotra*, 28 (1941.), br. 2, str. 97 - 112.

KEILBACH V., *Antropoteizam kao »nova vjera u Boga«*, u: *Bogoslovska smotra*, 28 (1941.), br. 6, str. 430 - 445.

KEILBACH V., *O podrijetlu i smislu religije*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 2, str. 116 - 143.

KEILBACH V., *O psihološkoj metodi u religioznoj nastavi*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 2, str. 144 - 155.

KEILBACH V., *Novo izdanje Scheebenova djela*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.), br. 2, str. 191 - 193.

KEILBACH V., *Religija i „vanlogički“ oblik mišljenja*, u: *Bogoslovska smotra*, 29 (1942.), br. 4, str. 289 - 319.

KEILBACH V., *Moral bez religije*, u: *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.), br. 1, str. 43 - 57.

KEILBACH V., *Imanentističko doživljavanje Boga i mitsko mišljenje*, u: *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.), br. 2, str. 73 - 95.

KEILBACH V., *O problematici opravdanja načela uzročnosti*, u: *Nastavni vjesnik*, 51 (1942-1943.), br. 5-6, str. 243 - 257.

KEILBACH V., *Egzistencijalno ili obstojnosno mišljenje*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 161, str. 7.

KEILBACH V., *Uloga iracionalnoga u religiji*, u: *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.), br. 2, str. 145-170.

- KEILBACH V., *Kratak uvod u filozofiju, odgovor*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 157, str. 12.
- KLJAJIĆ S., *Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (2011.), str. 551-576.
- KOŽUL S., *Martirologij crkve zagrebačke Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 1998.
- KRENN K., *Im memoriam Wilhelm Keilbach*, u: *Münchener Theologische Zeitschrift*, 34 (1983.), str. 49-53.
- KRSTIĆ K., *Dr. Vilim Keilbach: Kratak uvod u filozofiju*, u: *Hrvatski narod*, 7 (1945.), br. 1301, str. 2.
- KRSTIĆ K., *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (drugi dio 'Povijesti filozofije' od Franje Šanca, D.I.)*, 3 (1944.), br. 121, str. 9-10.
- KRSTIĆ K., *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (odgovor K. Krstića na primjedbe Franje Šanca)*, 3 (1944.), br. 126, str. 7.
- KRSTIĆ K., *Sviet tajanstvenih pojava – Prilikom predavanja i publikacija prof. dra Vilima Keilbacha*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 911, str. 5.
- KRSTIĆ K., *Platon: filozof stvaralačтва*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 6, str. 293-302.
- KRSTIĆ K., *Šta je priroda. Počeci zapadne filozofije*, u: *Znanje i radost*, 1 (1942.), str. 109-116.
- KRSTIĆ K., *Filozofija i jezik*, u: *Vienac*, 36 (1944.), br. 3, str. 47-59.
- KRSTIĆ K., *Istina i stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 1, str. 11-27.
- KRSTIĆ K., *Ideologije i društvena stvarnost*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 11-12, str. 608-615.
- KRSTIĆ K., *Croce o komunizmu*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 62, str. 7.
- KUKOČ M., *Recepcija suvremene hrvatske filozofije u svijetu*, u: *Društvena istraživanja*, 3 (1994.), br. 6 (14), str. 685-694.
- KUKOČ M., *Suvremena hrvatska filozofija*, u: *Filozofska istraživanja*, 28 (2008.), 3 (513-319), str. 513-519.
- KUNIČIĆ J., *Socialna filozofija boljševizma (nova vriedna hrvatska knjiga)*, 3 (1944.), br. 125, str. 2. i 8.
- KURAJA S., *Drago Čepulić, Ličnosti, studije i eseji*, u: *Nastavni vjesnik*, 50 (1941.-1942.), br. 1, str. 81-84.

KUS-NIKOLAJEV M., *Čovjek i tehnika (sociološka razmatranja povodom izlaska Matičina zbornika kulturno-filozofskih članaka)*, u: *Spremnost*, 3 (1944.), br. 132, str. 7.

LABUS, A., *Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Studia lexicographica*, 3 (2009.), br. 1–2 (4–5), str. 99–126.

LASIĆ H., *Ruska filozofija u interpretaciji Dominika Barača*, u: *Obnovljeni život*, 61 (2006.), br. 1, str. 41–58.

LENDIĆ I., *Borba protiv smrti. Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Hrvatski Narod*, 4 (1942.), br. 510, str. 4.

LUNAČEK V., *Čovjek i tehnika*, u: *Hrvatska revija*, XVII (1944.) br.10, str. 513–516.

LORKOVIĆ B., *Etička vrijednost ustaških načela*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1–2, str. 9–12.

MAKANEC J., *Nietzscheova filozofija poviesti*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 151, str. 9.

MAKANEC J., *Razmatranje o poviesnim zakonima*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 163–164., str. 14.

MAKANEC J., *Pitamo o materijalističkoj filozofiji*, u: *Hrvatski narod*, 7 (1945.), br. 1305, str. 13.

MAKANEC J., *Hrvatski đaci izvršit će častno svoju dužnost prema domovini*, u: *Hrvatska mladost*, 28 (1944.), br. 1–2, str. 1–2.

MAKANEC J., *Hrvatska država*, u: *Nezavisna Hrvatska*, Bjelovar, 19. travnja 1941., br. 1, str. 1.

MAKANEC J., *Filozofija i svijet*, u: *Hrvatska Revija*, 15 (1942.), br. 1, str. 2–9.

MAKANEC J., *Duša pokreta. Razmatranje u povodu rasprave prof. Ivana Oršanića 'O pokretu i vođi pokreta'*, u: *Hrvatska smotra*, (1942.), br. 10, str. 569–577.

MAKANEC J., *Nacionalizam Stjepana Radića*, u: *Spremnost*, 1 (1942.), br. 25, str. 2.

MAKANEC J., *Auktoritativni sustav*, u: *Spremnost*, 1 (1942.), br. 24, str. 2.

MAKANEC J., *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 47, str. 1.

MAKANEC J., *Uzpon i pad liberalne demokracije*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 56, str. 3.

- MAKANEC J., *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 61, str. 8.
- MAKANEC J., *Platonova idealna država. Uz hrvatski prijevod Platonova spisa o državi i državniku*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 62, str. 3.
- MAKANEC J., *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 85, str. 7.
- MAKANEC J., *Tragična srž kulture, o duševnosti i kulturi - povodom prijevoda Sprangerovih »Oblika života« u izdanju MH*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 82, str. 11.
- MAKANEC J., *Odgov vođa ustaške mladeži*, u: *Plava Revija*, 3 (1943.), br. 1-2, str. 1-5.
- MAKANEC J., *Kant*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 18, str. 429-433.
- MAKANEC J., *Poglavnik u poviesnoj perspektivi*, u: *Hrvatski krugoval*, 3 (1943.), br. 34, str. 3.
- MAKANEC J., *Hrvatski vrhovništvo*, u: *Naraštaj slobode*, 2 (1943.), br. 7 (14), str. 6.
- MAKANEC J., *Komiterna i Antikomiterna*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 849, str. 1.
- MAKANEC J., *Nazor o svietu i političke nauke. Uz osnutak 'Radne zajednice za nazor o svietu i političke nauke'*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 682, str. 3.
- MAKANEC J., *Pozvani i nepozvani*, u: *Hrvatski narod*, 11 (1943.), str. 1-2.
- MAKANEC J., *Temelji Poglavnikove politike*, u: *Ustaška mladež*, 3 (1943.), br. 6-7., str. 4.
- MAKANEC J., *Zahatiev poviesti*, u: *Hrvatski narod*, 5 (1943.), br. 844, str. 1.
- MAKANEC J., *Ustanak u Bjelovaru*, u: *Hrvatski narod*, (1941.) br. 229, str. 6.; (1941.) br. 230, str. 6., (1941.) br. 231, str. 6.
- MAKANEC J., *Ustanak u Bjelovaru*, u: *Hrvatska smotra*, (1944.) br. 3 i 4, str. 102-112.
- MATIĆ T., *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Uz sedamsedet i pet godina rada zagrebačke akademije (1866.-1941.)*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 12.
- Nagrađeni pisci i umjetnici*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 53.
- OBREŠKI J., *Dr. Josip Teofil Harapin ofm*, u: *Bogoslovska smotra*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 143-146.
- PAŠA J., *Kriza kulture*, u: *Katolički list*, (1944.), br. 24, str. 277-279.

PAVIĆ T., *Uz knjigu S. Zimmermanna: 'Krizu kulture'*, u: *Hrvatska mladost*, (1943/44.), br. 23, str. 91-92.

PEJNOVIĆ G., *Stjepan Zimmermann: Nauka o spoznaji*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 1, str. 54.

PEJNOVIĆ G., *'Krizu kulture' – nova knjiga S. Zimmermanna*, u: *Hrvatska smotra*, (1943.), br. 7-10, str. 541-543.

PEJNOVIĆ G., *Povijest filozofije (Napisao: Dr. Franjo Šanc, prof. Filozofskog Instituta D.I. u Zagrebu)*, u: *Hrvatska revija*, 15 (1942.), br. 12, str. 669-671.

PEJNOVIĆ G., *Misli o Bogu i religiji*, u: *Hrvatska revija*, 16 (1943.), br. 4, str. 233-234.

POSAVAC Z., *O filozofiji Vladimira Filipovića*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 38 (2013.), br. 2 (76), str. 265-314.

POSAVAC Z., *Filozofija kulture Vladimira Filipovića*, u: *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984)*, Institut za filozofiju, Erna Banić-Pajnić, Mihalea Girardi-Karšulin, Ljerka Schiffer (urr.), Zagreb, 2008., str. 139-151.

Pregled listova, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 30-31.

Prosvjeta u razdoblju kušnje, dr. Julije Makanec ministar narodne prosvjete, u: *Prosvjetni život*, siječanj-veljača-ožujak (1944.), br. 19-21, str. 1-2.

SIVRIĆ I., *Fra Vendelin Vasilj. Neki pogledi na filozofiju komunizma i odnose prema vjeri*, u: *Hum*, (2007.), br. 3, str. 194-216.

SMERDEL T., *Albert Haler: 'Doživljaj ljepote'*, u: *Novi list/Nova Hrvatska*, 4 (1944.), br. 101, str. 11.

SMERDEL T., *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Alma Mater Croatica*, 5 (1941.), br. 5, str. 167-169.

STARČEVIĆ M., *Ustaška država i kulturno-prosvjetna djelatnost*, u: *Prosvjetni život*, 1 (1942.), br. 1-2, str. 4-8.

ŠANC F., *Dr. Stjepan Zimmermann: Nauka o spoznaji*, Zagreb, 1942., u: *Hrvatska Smotra*, 11 (1943.), br. 6, str. 419.

ŠANC F., *Dr. Stjepan Zimmermann, Kriza kulture*, u: *Život*, (1944.), br. 1, str. 79.

ŠANC F., *Karlo Grimm, Indukcija*, u: *Život*, 22 (1941.), br. 2, str. 226.

ŠANC F., *Dr. Vasilj Vendelin: Filozofija komunizma*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 1, str. 251-252.

ŠANC F., *Skolastička filozofija — prava filozofija?*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 3-4, str. 185-201.

- ŠANC F., *Prvi prikaz srednjovječne filozofije (osvrt na primjedbe dra Krune Krstića)*, 3 (1944.), br. 125, str. 6.
- ŠANC F., *Dr. Stjepan Zimmermann: FILOZOFIJA ŽIVOTA*, 8, VI+494 str., Izdala Hrvatska Akademija, Zagreb, 1941., u: *Život*, 22 (1941.), br. 2, str. 225-226.
- ŠANC F., *Za hrvatsku filozofiju*, u: *Život*, 25 (1944.), br. 3-4, str. 222-227.
- ŠESTAK I., *Hrvatski neoskolastički priručnici filozofije o čovjeku*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 36 (2010.), br. 1-2 (71-72), str. 91-125.
- ŠVAB M., *Građa za bio-bibliografiju Krunoslava Krstića – U povodu 90-godišnjice rođenja*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 21 (1995.), br. 1-2 (41-42), str. 315-321.
- Taborske knjižnice*, u: *Ustaška mladež*, (1942.), br. 38, str. 4.
- Vijest o izlasku knjige 'Putem života'*, 7 (1945.), br. 1301, str. 3.
- VITKOVIĆ S., *Pedesetogodišnjica života Dra Drage Čepulića*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 2, str. 123-124.
- VITKOVIĆ S., *Povijest filozofije F. Šanca*, u: *Hrvatska smotra*, 11 (1943.), br. 1, str. 61-63.
- VUJICA S., *Povijest filozofije*, u: *Hrvatska revija*, 17 (1944.), br. 7, str. 395-397.
- ZIMMERMANN S., *Filozofijska enciklopedija*, u: *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.), br. 5, str. 321-339; br. 6, str. 424-440; 28 (1940.), br. 4, str. 269-275.
- ZENKO F., *Vladimir Filipović*, u: *Novija hrvatska filozofija*, Franjo Zenko (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 463-477.
- ZENKO F., *Život i djelo Vladimira Filipovića kao signum temporis*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 11 (1985.), br. 1-2 (21-22), str. 163-181.
- ZENKO F., *Albert Bazala*, u: *Novija hrvatska filozofija*, Franjo Zenko (ur.), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 197-211.
- ŽANKO D., *Kratak uvod u filozofiju*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 156, str. 7.
- ŽANKO D., *Dr. Stjepan Zimmermann: Filozofija života*, u: *Hrvatska Smotra*, 9 (1941.), br. 9/10, str. 551-552.
- ŽANKO D., *Hrvatski filozof o poviestnom spasavanju čovječanstva*, u: *Spremnost*, 4 (1945.), br. 168, str. 2, 9.
- ŽIVKOVIĆ A., *Dr. Franjo Šanc, Povijest filozofije, I. dio: Filozofija starih Grka i Rimljana*, Zagreb 1942., u: *Bogoslovska smotra*, 30 (1943.), br. 4, str. 258-259.
- ŽIVKOVIĆ A., *Fra Vendelin dr. Vasilj: Filozofija komunizma*, u: *Bogoslovska smotra*, 32 (1944.), br. 1-4, str. 194-195.

2. Ostala literatura

2.1. Knjige

ARALICA V., *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

BARIŠIĆ P., *Filozofija prava Ante Starčevića*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996.

BAZALA A., *Povjest filozofije. Svezak I. Povjest narodne filozofije grčke*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906.

BAZALA A., *Povjest filozofije. Svezak II. Filozofija helenističko-rimska - Filozofija u srednjem vijeku - Novija filozofija do Kanta*, Matica hrvatska, Zagreb, 1909.

BAZALA A., *Povijest filozofije, Svezak III. Povijest filozofije najnovijega doba*, Matica hrvatska, Zagreb, 1912.

BAZALA A., *Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma na ovamo*, Obzor, Spomen-knjiga 1860-1935., Tipografija, Zagreb, 1935.

BENIGAR A., *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Glas Koncila, Zagreb, 1993.

BOBAN LJ., *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943.*, knj. 1-2, Globus, Zagreb, 1988.

BRIDA M., *Vuk-Pavlović, čovjek i djelo*, Institut za filozofiju, Zagreb, 1974.

CRLJEN D., *Načela ustaškog pokreta*, Tiskara Matice Hrvatskih Akademikara, Zagreb, 1942.

DADIĆ Ž., *Egzaktne znanosti u Hrvatskoj u ozračju politike i ideologije (1900-1960.)*, Globus, Zagreb, 2010.

GOLDSTEIN I., *Zagreb 1941.-1945.*, Novi Liber, Zagreb, 2011.

HAZU – *150 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Spomenica, Zagreb, 2011.

JAREB J., *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove biografije*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1960.

JAREB M., *Ustaško-domobraniski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, 2006.

JELIĆ-BUTIĆ F., *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978.

- KAČIĆ H., *Dubrovačke žrtve*, Naklada Gea, Zagreb, 2009.
- KEILBACH V., *Die Problematik der Religionen. Eine religionsphilosophische Studie mit besonderer Berücksichtigung der neuen Religionspsychologie*, Schöningh, Paderborn, 1936.
- KEILBACH V., *Religion und Religionen, Gedanken zu ihrer Grundlegung*, Schöningh, München, 1976.
- KISIĆ-KOLANOVIĆ N., *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001.
- KOŽUL S., *Martirologij crkve zagrebačke Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Prometej, Zagreb, 1998.
- KRIŠTO J., *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.
- KRIŠTO J., *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, sv. II. Dokumenti, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.
- KUKOČ M., *Kritika eshatologijskog uma. Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb, 1998.
- LABUS A., *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Plejada, Zagreb, 2011.
- LASIĆ S., *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Knj. 3. *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941. - 8. 5. 1945.)*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1989.
- LONČAREVIĆ V., *Život i duh. Studije i eseji*, Glas Koncila, Zagreb, 2006.
- MAKANEC J., *Marksistička filozofija prirode*, Mala knjižnica Matice hrvatske, Zagreb, 1938.
- MAKANEC J., *O podrijetlu i smislu države*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939.
- MAKANEC J., *Marksistička filozofija prirode*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1938.
- MAKANEC J., *O podrijetlu i smislu države. Uvod u noviju filozofiju države*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1939.
- MAKANEC J., *Poglavnik o boljševizmu*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1942.
- MAKANEC J., *Ustaške vrline*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1942.
- MAKANEC J., *Veličina i propast kraljevstva hrvatskoga*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1942.

MAKANEC J., *Komunistički značaj partizanstva. Govor ministra narodne prosvjete dra Julija Makanca na velikoj političkoj skupštini u Zagrebu 11. XI. 1943.*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1943.

MAKANEC J., *Priručnik državno-narodne nastave. Svezak I: Politička nastava*, Promidžba ustaške mladeži, Zagreb, 1943.

Matica hrvatska 1842-1962., Jakša Ravlić (ur.), Matica hrvatska, Zagreb, 1963.

Matica hrvatska 1842-2002., Ive Mažuran, Josip Bratulić (urr.), Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

MATKOVIĆ H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Naklada P.I.P. Pavilić, Zagreb, 1994.

NAJBAR-AGIČIĆ M., *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

NOVAK V., *Magnum crimen*, Nova knjiga, Zagreb, 1948.

VUK-PAVLOVIĆ P., *Spoznaja i spoznajna teorija*, JAZU, Zagreb, 1926.

VUK-PAVLOVIĆ P., *O značenju povijesnih smjeranja*, Liber, Zagreb, 1974.

POLIĆ M., *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2001.

POSAVAC Z., *Estetika u hrvata. Istraživanja i studije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1986.

POSAVAC Z., *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991.

POŽAR P., *Ustaša. Dokumenti*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

STEPINAC A., *Propovijedi, govori, poruke (1941-1946)*, AGM, Zagreb, 1996.

Tko je tko u NDH, Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić, Darko Stuparić (urr.), Minerva, Zagreb, 1997.

TOMASEVICH J., *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Liber, Zagreb, 2010.

VASILJ V., *Komunizam i vjera*, Naklada Savremenih pitanja, Mostar 1944.

Zbornik prof. Filip Lukas predsjednik Matice hrvatske 1928-1945: radovi sa simpozija u Kaštel-Starom, 29. travnja 1994., Milan Hodžić (ur.), Matica hrvatska Kaštela, 1995.

ZEBIĆ E., *Od liberalnog do autoritarnog. Filozofija politike Julija Makanca*, Antibarbarus, Zagreb, 2013.

ZELIĆ I., *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split, 2006.

ZIMMERMANN S., *Filozofija i religija. Filozofijske istine o Bogu i čovjeku: razumni temelj vjere*, II. svezak, Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb, 1937.

ZIMMERMANN S., *Temelji filozofije. Historijsko-kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1934.

ZIMMERMANN S., *Humanizam i totalitarizam*, Ogranak Matice hrvatske Virovitica, Virovitica, 2003.

ZOGOVIĆ R., *Na poprištu*, Kultura, Zagreb-Beograd, 1947.

140 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1861.-2001., Milan Moguš (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2001.

2.2. Članci

ARALICA V., *Platonova „Država“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura*, *Filozofska istraživanja*, 26 (2006), br. 3, str. 701-729.

BARIŠIĆ P., *Filozofija povijesti Julija Makanca*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 18 (1992.), br. 1-2 (35-36), str. 183-198.

BAZALA A., *Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma na ovamo*, *Obzor*, Spomen-knjiga 1860-1935., Tipografija, Zagreb, 1935., str. 120-123.

BAZALA A., *O ideji nacionalne filozofije*, u: *Alma Mater Croatica*, 1 (1937.-1938.), br. 8, str. 223-231.

BAZALA A., *O ideji nacionalne filozofije*, u: *Alma Mater Croatica*, 1 (1937.-1938.), br. 9, str. 156-260.

BAZALA A., *O ideji nacionalne filozofije*, u: *Alma Mater Croatica*, 1 (1937.-1938.), br. 10, str. 289-294.

BOGDAN I., *Židovi-odmetnici-masoni. Dokumenti o podzemnom radu židova protiv Hrvatske države*, u: *Spremnost*, 1 (1941.), br. 29, str. 1-2.

BRACANOVIĆ T., *Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20.stoljeću*, u: *Hrvatska filozofija XX. stoljeća*, D. Barbarić, F. Zenko (urr.), Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

BRACANOVIĆ T., *Doktorske disertacije iz filozofije u Hrvatskoj (1880.-1989.)*, u: *Prolegomena*, 2 (2003.), br. 2, str. 277-288.

ČEHOK I., *Ideja (ideje) nacionalne filozofije i njezino (njihovo) ozbiljenje*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994.), br. 1-2 (39-40), str. 375-387.

ČVRLJAK K., *Sustavni pregled filozofskog štiva u Bogoslovskoj smotri 1910.-1974.*, u: *Bogoslovna smotra*, 45 (1975.), br.1, str. 69-84.

DREŽNJAK T., *Hrvatski neoskolastici protiv velikih ideologija 20. stoljeća – S. Zimmermann i Hijacint Bošković*, u: *Prilozi o hrvatskoj neoskolastici*, I. Šestak, J. Oslić, A. Gavrić (urr.), Zbornik radova, Zagreb, 2014., str. 163-172.

FILIPOVIĆ V., *Filozofija i problem budućnosti čovječanstva*, u: *Telegram*, (1961.), br. 54, str. 4.

GAŠPAROVIĆ Z., *Hrvatska znanstvena knjiga u godini 1942.*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 7-8, str. 8-18.

GAŠPAROVIĆ Z., *Program prosvjetno-političke knjižnice*, u: *Prosvjetni život*, 2 (1943.), br. 9-11, str. 172-173.

GRAČANIN Đ., *Croatia Sacra, arhiv za crkvenu poviest Hrvata, Zagreb, Hrvatska Bogoslovna Akademija, 1943.*, u: *Bogoslovna smotra*, 31 (1944.), br. 2, str. 184-185.

GRČETIĆ G., *O ulozi i značenju povijesti filozofije*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 14 (1988.), br. 1-2 (27-28), str. 127-134.

GRETIĆ G., *A. Bazala – utemeljenje i konstitucija »Ideje nacionalne filozofije«*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, (1990.), br. 31-32, str. 41-78.

GRÜNFELDER A-M., *Arbeitseinsatz für die Neuordnung Europas. Zivil-und ZwangsarbeiterInnen aus Jugoslaqien in der „ostmark“ 1938/41-1945*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2010., str. 178-179.

HAMERŠAK F., *Komesarijat u Matici hrvatskoj*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 35 (2003.), br. 3., str. 835-859.

Izveštaj Matice Hrvatske za 1940. i 1941. godinu, Zagreb, 1942., str. 97-98.

JELČIĆ D., *Sto pedeset godina Matice hrvatske*, u: *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, Zagreb, 2 (1992.), br. 2., str. 81-96.

KARAULA Ž., *'Slučaj Gudovac' 28. travnja 1941.*, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39 (2007.), str. 197-208.

KUTLEŠA S., *Neka pitanja teodiceje u djelu filozofa Wilhelma Keilbacha*, Godišnjak njemačke narodnosne zajednice/VGD Jahrbuch 2005., Zbornik radova 12. znanstvenog skupa "Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu", Osijek, 12-14. 11. 2005., Njemačka narodnosna zajednica/Volksdeutsche Gemeinschaft, Osijek, 2005., str. 123-126.

KEILBACH V., *Husserlova fenomenologija*, u: *Život*, 13 (1932.), br. 1, str. 35-44.

KEILBACH V., *Zu Husserls phänomenologischem Gottesbegriff*, u: *Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, 45 (1932.), str. 203-213.

KEILBACH V., *Egzistencijalna filozofija*, u: *Život*, 18 (1937.), br. 9-10, str. 401-415.

KEILBACH V., „*Ono od čega se ne može misliti veće*“, u: *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.), br. 1, str. 68-71.

KUKOČ M., *Prijepori u suvremenoj hrvatskoj filozofiji*, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Zbornik radova, Pavo Barišić (ur.), Zagreb, 2000., str. 429-436.

LAMEŠIĆ K., *Skolastička filozofija – prava filozofija? Recepcija skolastike kod Franje Šanca*, u: *Prilozi o hrvatskoj neoskolastici*, I. Šestak, J. Oslić, A. Gavrić (urr.), Zbornik radova, Zagreb, 2014., str. str. 35-44.

LENGEL – KRIZMAN N., *Numerus clausus – jesen 1940.*, u: *Časopis za suvrmeenu povijest*, (2006.), br. 3, str. 1007-1012.

LONČAREVIĆ V., *Mislilac 'metafizičke osi'*, u: Drago Ćepulić, *Život i duh. Studije i eseji*, Zagreb, 2006., str. 7-40.

MACAN I., *Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.*, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa Otvorena pitnja povijesti hrvatske filozofije*, Zagreb 23.-25. lipnja 1999., Pavo Barišić (ur.), Zagreb, 2000., str. 331-346.

MACUT P., *Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice*, u: *Intelektualci i rat 1937.-1947.*, Desničnini susreti 2011., Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (urr.), Zagreb, 2012., str. 167-182.

MACUT P., *Julije Makanec kao duhovni odgajatelj Ustaške mladeži*, u: *Intelektualci i rat 1939.-1947.*, Zbornik radova s Desničninih susreta 2012., Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (urr.), str. 147-162.

MAROTTI B., *Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940.–1945.)*, u: *Prolegomena: časopis za filozofiju*, 4 (2005.), br. 1, str. 71-92.

MAKANEC J., *Ferrero o odnosima između Europe i Azije*, u: *Jutarnji list*, 12 (1923.), br. 4109, str. 6.

MAKANEC J., *Etičke ideje u hrvatskom seljačkom pokretu*, u: *Hrvatski list (Osijek)*, 4 (1923.), br. 186, str. 2-3; br. 187, str. 2; br. 188, str. 2-3; br. 189, str. 2-3.

MAKANEC J., *Borba spolova. Arcibašev: Premijera dne 6. rujna 1924.*, u: *Hrvatski list (Osijek)*, 5 (1924.), br. 214, str. 2-3.

MAKANEC J., *Filozofska kultura*, u: *Obzor*, 64 (1924.), br. 174, str. 1-3.

- MAKANEC J., *Matoš i dekadencija*, u: *Obzor*, 64 (1924.), br. 79, str. 1-2.
- MAKANEC J., *Moral i politika*, u: *Hrvat*, 6 (1924.), br. 1211, str.1.
- MAKANEC J., *Oswald Spengler*, u: *Obzor*, 66 (1925.), broj 240, str. 2-4.
- MAKANEC J., *Unamunov problem, povodom njemačkog prijevoda Unamunovog djela »O tragičnom osjećaju života«*, u: *Obzor*, 67 (1926.), br. 144, str. 2.
- MAKANEC J., *Svijest o krizi; Karl Jaspers: Die geistige situation der Zeit, Berlin, Leipzig 1931.*, u: *Obzor*, 72 (1931.), br. 284, str. 2.
- MAKANEC J., *Filozofija ekonomike. Povodom knjige Friedricha Gottl-Ottilienfelda Wesen und Grundbegriffe der Wirtschaft, Leipzig 1934.*, u: *Obzor*, 74 (1934.), br. 171, str. 1.
- MAKANEC J., *Kriza kapitalizma. Povodom knjige dra. K. Thalheime: Werden und Wesen der modernen Wirtschaft, Leipzig 1934.*, u: *Obzor*, 75 (1934.), br. 184, str. 1.
- MAKANEC J., *U sumraku svijesti. (Povodom knjige A. Bazale o okultizmu)*, u: *Hrvat*, 4 (1924.), br. 1424, str. 7.
- MAKANEC J., *Spoznaja i spoznajna teorija, napisao dr Vuk Pavlović, izdao potporom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1926.*, u: *Obzor*, 67 (1926.), br. 118, str. 2.
- MAKANEC J., *Religija i život, Stj. Zimmermann »Religija i života«*, u: *Hrvatska revija*, 11 (1938.), br. 9, str. 494-495.
- MAKANEC J., *Teorija relativiteta, povodom knjige dr. Sime Markovića o Einsteinovoj teoriji*, u: *Obzor*, 55 (1924.), br. 295, str. 1-3.
- MAKANEC J., *Iz nauke i filozofije, napisao dr Sima Marković, Beograd 1925.*, u: *Obzor*, 66 (1925.), br. 58, str. 2.
- MAKANEC J., *Jedna aktualna knjiga. Slobodan Jovanović: Iz historije političkih doktrina. (Platon, Machiavelli, Burke, Marx), Beograd 1935.*, u: *Obzor*, 76 (1935.), br. 174., str. 2.
- MAKANEC J., *Nietzsche i Spengler*, u: *Obzor*, 73 (1932.), br. 12, str. 2.
- MAKANEC J., *Mučenik misli, K 80-godišnjici rođenja F. Nietzschea (s portaitom)*, u: *Obzor*, 65 (1924.), br. 127, str. 1-2.
- MAKANEC J., *Hegel i Spengler*, u: *Hrvatska Revija*, 10 (1937.), br. 7, str. 366-370.
- MAKANEC J., *Goethe i naše vrijeme*, u: *Obzor*, 73 (1932.), br. 67, str. 2-3.
- MAKANEC J., *Dr. Miloš Trivunac, Gete, Beograd 1932.*, u: *Obzor*, 73 (1932.), br. 5, str. 3.

- MAKANEC J., *Etičke ideje u hrvatskom seljačkom pokretu*, u: *Hrvatski list*, 4 (1923.), br. 186, str. 2-3; br. 187, str. 2., br. 188, str. 2-3., br. 189, str. 2-3.
- MAKANEC J., *Radić govori!*, u: *Hrvatski list*, 5 (1924.), br. 205, str. 2-3.
- MAKANEC J., *Stjepan Radić i srbijanska javnost*, u: *Književnik*. 1 (1928.), br. 6, str. 220-221.
- MAKANEC J., *Starčević i Strossmayer na saboru 1861.*, u: *Hrvatska Revija*, 8 (1935.), br. 9, str. 449-455.
- MAKANEC J., *O tragediji i kultu Zrinskih i Frankopana*, u: *Hrvatska Revija*, 10 (1937.), br. 5, str. 225-230.
- MAKANEC J., *Hrvatska država*, u: *Nezavisna Hrvatska*, (1941.), br. 1, str. 1.
- MAKANEC J., *Misao 'Pomoći'*, u: *Nezavisna Hrvatska*, (1941.), br. 33, str. 1.
- MAKANEC J., *Temelji duhovnog odgoja Ustaške mladeži*, u: *Plava revija*, 23 (1942.), br. 5, str. 161-167.
- MAKANEC J., *Duša pokreta. Razmatranje u povodu rasprave prof. Ivana Oršanića 'O pokretu i vođi pokreta'*, u: *Hrvatska smotra*, (1942.), br. 10, str. 569-577.
- MAKANEC J., *Odgovorni auktoritet i odgovorna sloboda. Put i primjer Portugala*, u: *Spremnost*, 2 (1943.), br. 47, str. 1.
- MAKANEC J., *Uzpon i pad liberalne demokracije*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 56, str. 3.
- MAKANEC J., *Marxizam i boljševizam. Još nema samonikle ruske ideje koja bi se suprostavila žido-boljševičkoj ideji*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 61, str. 8.
- MAKANEC J., *Otkriće politike (Machiavelli i machiavelizam)*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 85, str. 7.
- MAKANEC J., *Platonova idealna država, uz hrvatski prijevod Platonova spisa o državi i državniku*, *Spremnost*, 2 (1943.), br. 62, str. 3.
- MAKANEC J., *Poviest i vječnost. Možemo li se smiriti u uvjerenju da sve mora imati svoj smisao*, u: *Spremnost*, (1944.), br. 111-112, str. 2.
- MAROTTI B., *Što je činjenica? O Krstićevu poimanju (znanstvene) objektivnosti*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 31 (2005.), br. 1-2 (61-62), str. 303-317.
- MAROTTI B., *Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940.-1945.)*, u: *Prolegomena: časopis za filozofiju*, 4 (2005.), br. 1, str. 71-92.
- MAROTTI B., *Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 35 (2009.), br. 1-2 (69-70), str. 123-180.

Narod i vojska. Vriedi samo ona vojska koja je kadra natjerati strah u žile protivniku, a to je hrvatska vojska. Govor ministra prosvjete dra Julija Makanca na skupštini u Zemunu, u: Hrvatski narod, 6 (1944.), br. 1151, str. 2.

OBREŠKI J., *Dr. Josip Teofil Harapin OFM, u: Bogoslovska smotra, 32 (1944.) br. 1-4, str. 143-146.*

OSLIĆ J., *Pozicioniranje „filozofije religije“ u hrvatskoj neoskolastici 20. stoljeća, u: Filozofska istraživanja, 33 (2013.), br. 1, str. 105-122.*

OSLIĆ J., *Psihologija religije u djelu Vilima Keilbacha, u: Bogoslovska smotra, 66 (1996.), br. 1, str. 13-36.*

OSLIĆ J., *Filozofija religije Vilima (Wilhelma) Keilbacha kao pokušaj opravdavanja religijskog pluralizma, u: Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije. Zbornik radova znanstvenog skupa, Zagreb 23.-25. lipnja 1999., Pavo Barišić (ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000., str. 407-421.*

Osoblje sudova i državnih nadodvjetništava stavljeno na raspoloženje, u: Hrvatska straža, br. 17, 27. IV. 1941., str. 4.

POSAVAC Z., *Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije, u: Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 22. (1996.), br. 1-2 (43-44), str. 267-307.*

POSAVAC Z., *Razmišljanja uz novo čitanje Krstićevog eseja »Filozofija i jezik«, u: Filozofska istraživanja, 19 (1999.), sv. 4 (br. 75), str. 705-729.*

SCHIFFLER LJ., *Filozofijsko nastojanje Alberta Bazale, u: Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 14 (1988.), br. 1-2 (27-28), str. 101-108.*

ŠKARICA D., *Zimmermannova noetička polemika s Hijacintom Boškovićem, u: Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 29 (2003.), br. 57-58, str. 193-220.*

Zakonska odredba za obranu naroda i države, u: Hrvatska straža, br. 17, 27. IV. 1941., str. 3.

ZENKO F., *O ideji (hrvatske) nacionalne filozofije u Alberta Bazale, u: Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, (1988.), br. 27-28, str. 109-126.*

ZENKO F., *Problem nacionalne filozofije (Hrvatska filozofija kao 'nacionalna filozofija?'), u: Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije, Institut za filozofiju, Pavo Barišić (ur.), Zagreb, 2000., str. 23-32.*

SAŽETAK

Završetkom Drugog svjetskog rata na vlast u novoobnovljenoj Jugoslaviji dolazi komunistička partija Jugoslavije. U komunističkom poretku sloboda općenito, a intelektualna na poseban način, nije bila dostupna u opsegu koji bi omogućio objektivno i nepristano istraživanje. Takva situacija zadržati će se sve do 1991. godine, osobito što se tiče razdoblja istraživanja Nezavisne Države Hrvatske. Unatoč omogućenoj slobodi istraživanja, nakon demokratskih promjena, razdoblje od 1941. do 1945. što se tiče filozofije u NDH nije zadobilo znatniju pažnju. Ipak, potrebno je istaknuti da se nedostatak relevantnih istraživanja osjetno smanjio nizom monografskih djela i članaka o istaknutim filozofima 20. stoljeća.

Prvotni program Instituta za filozofiju napisao je Kruno Krstić. U tom nacrtu istraživanja povijesti filozofije od srednjega vijeka do sredine dvadesetog stoljeća jasno se vidi sljedeće: nabrajajući potrebe temeljnih istraživanja, Krstić u svom programu predviđa izradu bibliografije hrvatske filozofije od srednjega vijeka do 1941. godine te od 1945. godine do danas. Njegov 'previd' lako je shvatljiv i zapravo je znak granice slobode istraživanja njegovoga vremena. Taj previd postavlja i prvo istraživačko pitanje ovog doktorskog rada: tko je i što pisao u razdoblju od travnja 1941. do svibnja 1945. godine. Upravo ovo je treći dio doktorske disertacije, ali njezina izrada zadatak je koji prethodi ovome istraživanju.

Rad je, uz uvod i zaključak, podijeljen u tri dijela. U uvodu smo prikazali *status questionis* s obzirom na temu našeg istraživanja te predstavili najvažnije do sada o toj temi napisano. U prvom dijelu istraživanja predstavili smo ukratko one institucije u kojima su djelovali filozofi relevantni za našu temu (Mudroslovni/filozofski fakultet, Matica Hrvatska, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti), kao i časopise na čijim su se stranicama objavljivali i filozofski tekstovi. Prikazali smo ukratko i politički i ideološki ambijent u kojem su navedene institucije djelovale.

U drugom dijelu, a koji je ujedno i središnji dio rada, prikazali smo osobni i profesionalni razvoj hrvatskih filozofa koji su djelovali u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske. Pratimo dinamiku odnosa između filozofije kao one koja zahtjeva slobodu da bi bila plodna te totalitarnog režima koji tu slobodu guši. Ova dinamika, kao i navedeni odnosi pratit će se osobito kroz djelovanje sljedećih filozofa: Stjepana Zimmermanna, Julija Makanca, Pavla Vuk-Pavlovića, Krune Krstića, Vladimira Filipovića, Alberta Halera, Vilima Keilbacha, Franje Šanca, Alberta Bazale, Drage Čepulića, Vendelina

Vasilja, Dominika Barača i Teofila Harapina. Djelovanje ustaškog režima na navedene pojedince pratimo isključivo individualno, bez generalizacija, i koliko je potrebno da bi se shvatio odnos intelektualca-filozofa prema totalitarizmu, kako se on ogleda bilo u njegovom djelu, bilo u osobnom životu i stavovima.

U trećem dijelu donijeli smo bibliografiju filozofskih djela u NDH. Ovo istraživanje pokazuje da je filozofsko stvaranje u NDH vrlo bogato, ali i teško uočljivo zbog mnogobrojne periodike u kojoj su pojedini filozofi objavljivali svoje tekstove. Količina periodike koja je obuhvaćena ovom bibliografijom jednako je impresivna kao i broj filozofskih natpisa koje sadržavaju.

SUMMARY

With the end of World War II in the government in the newly renovated Yugoslavia comes Communist Party of Yugoslavia. In communist order of freedom in general and intellectual property in a special way, was not available to the extent that would allow an objective and impartial investigation. Such a situation will keep until 1991, particularly as regards the period of research the Independent State of Croatia. Despite enabled freedom of research, after the democratic changes, the period from 1941 to 1945 as far as the philosophy of the Independent State of Croatia was not gained significant attention. However, it should be noted that the lack of relevant research significantly reduced a number of monographs and articles on the works of prominent philosophers of the 20th century.

The initial program of the Institute for Philosophy wrote Kruno Krstic. In this draft research the history of philosophy from the Middle Ages to the mid-twentieth century clearly shows the following: listing the needs of basic research, Krstic in his program envisages the development of a bibliography of Croatian philosophy from the Middle Ages to 1941 and from 1945 to the present. His 'oversight' is easily understandable and in fact is a sign of the limits of freedom of research of his own day. That oversight sets and the first research question of this doctoral thesis: who and what wrote in the period from April 1941 to May 1945. Precisely this is the third part of a doctoral dissertation, but its preparation is a task that preceded this research.

The work, with introduction and conclusion, is divided into three parts. In the introduction, we showed the *status questionis* with regard to the subject of our research,

and we presented the most important so far on the subject written. In the first part of the study we have briefly presented the institutions in which philosophers worked, as well as magazines in whose pages were published philosophical texts. We have demonstrated also the political and ideological environment in which the aforementioned institution operated.

In the second part, which is also the central part, we show the personal and professional development of Croatian philosophers who were active in the Independent State of Croatia. We follow the dynamics of the relationship between philosophy as one that needs freedom to be fruitful and totalitarian regime that stifles the freedom. This dynamic, as mentioned relations will be monitored in particular through the work of the following philosophers: Stjepan Zimmermann, Julije Makanec, Pavao Vuk-Pavlović, Kruno Krstić, Vladimir Filipović, Albert Haler, Vilim Keilbach, Franjo Šanc, Albert Bazala, Drago Ćepulić, Vendelin Vasilj, Dominik Barač and Teofil Harapin.

In the third part we made the the bibliography of philosophical works in the ISC. This study shows that the philosophical formation of the Independent State of Croatia is very rich, but difficult to see because of the numerous periodicals in which philosophers have published their texts. The amount of periodicals covered by this bibliography is as impressive as the number of philosophical inscriptions containing.

ŽIVOTOPIS

Ivan Macut, rodio se 3. listopada 1981. god., u Vukovaru, od oca pok. Ivana i majke Katice, rođ. Lah. Osnovnu školu pohađao je u Vukovaru, Imotskom i Sinju. Franjevačku klasičnu gimnaziju završio je u Sinju, a filozofsko-teološki studij pohađao je u Splitu, na Katoličkom bogoslovnom fakultetu, gdje je diplomirao s izvrsnim uspjehom akademske godine 2006./2007., s radom iz dogmatskoga bogoslovlja, pod naslovom *Promjena znanstvenih paradigmi i teologija stvaranja*, pod vodstvom prof. dr. Nikola Bižace. Svečane je zavjete položio 10. rujna 2006. god. Za svećenika, na naslov Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, zaređen je 24. lipnja 2007. god. Đakonsku godinu obavio je u župi sv. Franje u Imotskom, a tu je proveo i dvije godine u službi župnog vikara. 2009. godine uprava Provincije šalje ga na poslijediplomski studij iz međureligijskog dijaloga i ekumenske teologije u Rim.

Akademske godine 2009./2010. upisao je specijalizaciju iz fundamentalne teologije - *Znanosti o religijama* na Papinskom sveučilištu Lateran (Pontificia Universitas Lateranensis) u Rimu, gdje je 24. lipnja akademske godine 2010./2011. god., s ukupnom ocjenom cjelokupnog studija *Summa cum laude*, postigao stupanj licencijata (STL, mr. sc.) s radom pod naslovom *Cristologia coranica - Fondo apocrifo sull'immagine di Gesù Cristo nel Corano*, pod vodstvom prof. dr. Nicola Ciola i prof. dr. Bartolomeo Pirone.

Akademske godine 2009./2010. na Papinskom Institutu za studij Arapskog jezika i islamistike (Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica – P. I. S. A. I.) pohađao je kao slušač i studij *Uvod u Islam i Arapski jezik*.

Od akademske godine 2011./2012. doktorand je na Papinskom sveučilištu Antonianum (Pontificia Università Antonianum) u Rimu sa specijalizacijom iz ekumenske teologije, a ujedno pohađa predavanja i radi istraživanja vezana uz doktorski rad na Institutu za ekumenske studije (Istituto di Studi Ecumenici) u Veneziji. Dana 29. svibnja 2013. obranio je doktorski rad pod naslovom *Il pensiero ecumenico di Oscar Cullmann – Indagine sulla sua opera teologica* s ukupnom ocjenom *Summa cum laude* i time stekao akademski naslov doktora teologije sa specijalizacijom u ekumenskoj teologiji.

Od akademske godine 2014./2015. doktorand je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu – modul filozofija te pod vodstvom mentora prof. dr. Pave Barišića piše doktorski rad o filozofiji u NDH. Područja kojima se posebno bavi jesu: *Ekumenska teologija, Scijentologija te hrvatska filozofska baština prve polovice XX. stoljeća*.

POPIS RADOVA

Knjige

1. *Il pensiero ecumenico di Oscar Cullmann. Indagine sulla sua opera teologica*, Pontificia Università Antonianum, Roma, 2013.
2. *Vodič kroz sakrament pokore i pomirenja*, Franjevački samostan, Imotski, 2014.
3. *Marija – naša majka. Propovijedi i razmišljanja o Blaženoj Djevici Mariji*, Glas Koncila, Zagreb, 2014.
4. *Jedno u Kristu. Ekumenska promišljanja i konkretni pastoralni poticaji*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2015.
5. *Scijentološka „Crkva“*, Glas Koncila, Zagreb, 2015.

Znanstveni članci

Inozemni časopisi

1. *La salvezza nelle religioni nel pensiero di Jacques Dupuis*, Città di vita: bisestrale di religione arte e scienza, (2011.) Marzo-Giugno, anno sessantaseiesimo numero 2-3, str. 149-164. [ISSN 0009-7632]
2. *Oscar Cullmann e il Concilio Vaticano II*, Protestantesimo, 67 (2012.) str. 247-261. [ISSN 0033-1767]
3. *La dichiarazione congiunta di Papa Francesco e del Patriarca Bartolomeo*, Città di vita: bisestrale di religione arte e scienza, (2014) settembre-ottobre (2014) Anno sessantanovesimo numero 5, str. 403-422. [ISSN 0009-7632]
4. *L'ecumenismo nei discorsi di papa Francesco*, Città di vita: bisestrale di religione arte e scienza, gennaio-febbraio 1 (2015) Anno settantesimo numero 1, str. 31-40. [ISSN 0009-7632]

Domaći časopisi

5. *Ograničenja i novosti II. Vatikanskog sabora prema Oscaru Cullmannu*, Služba Božja 51 (2011.), br. 1., str. 56-74. [ISSN (tisak): 0037-7074]
6. *Scijentologija – tumačenje osnovnih pojmova*, Služba Božja (2011.), br. 3-4., str. 327-349. [ISSN (tisak): 0037-7074]
7. *Organizacijsko ustrojstvo i društveno djelovanje Scijentološke crkve*, Služba Božja 52 (2012.), br. 2., str. 185-209. [ISSN (tisak): 0037-7074]
8. *Hans Urs Von Baltharas i teologija povijesti*, Služba Božja 52 (2012.), br. 3-4., str. 341-366. [ISSN (tisak): 0037-7074]

9. *Opravdanje po vjeri – Sola fides numquam sola*, Služba Božja (2013.) 1., str. 47-63. [ISSN (tisak): 0037-7074]
10. *Ekumenska povelja (Charta Oecumenica). Prikaz i tumačenje*, Služba Božja (2013.) 2., str. 134-155. [ISSN (tisak): 0037-7074]
11. *Ekumenizam pape Franje*, Služba Božja (2014.) 1., str. 52-67. [ISSN (tisak): 0037-7074]
12. *Adam (Adem) u Kur'anu*, *Obnovljeni Život* 67 (2012.), br. 4, str. 527-538. [ISSN (tisak): 0351-3947]
13. *Put do sreće prema scijentološkoj crkvi*, u: *Religije i sreća*, Zbornik radova interdisciplinarnog i interkonfesionalnog simpozija održanog u Zagrebu 7. prosinca 2012., Mijo Nikić – Kata Lamberšić (urr.), Zagreb 2014., str. 199-225.
14. *Zajednička izjava Svetog oca Franje i ekumenskog patrijarha Bartolomeja I. Prijevod i kratko teološko tumačenje*, Služba Božja (2014.) 2., str. 52-67. [ISSN (tisak): 0037-7074]
15. *Obred ređenja i uloga zaređenog službenika (svećenika) u Scijentološkoj crkvi*, *Vrhbosnensia* 18 (2014.), br. 2, str. 425-444. [BiH ISSN 1512-5513]
16. *Zahtjevi upućeni svećenicima za zaštitu obitelji i primicanje tradicionalnih crkveno-moralnih vrednota. Prema Instrumentum Laboris za III. izvanrednu generalnu skupštinu Biskupske sinode*, Služba Božja 54 (2014.) br. 3/4, str. 307-329. [ISSN (tisak): 0037-7074]
17. *Poruka pape Franje za Svjetski dan misija 2014. Prijevod i kratko teološko tumačenje*, *Diakovensia* 22 (2014.) br. 3, str. 381-393. [ISSN (tisak):1330-2655]
18. *Bratstvo – temelj i put za mir. Poruka pape Franje za Svjetski dan mira 2014. Kratko tumačenje i aktualizacija*, *Diacoviensia* 22 (2014.), br. 4, str. 559-575 381-393. [ISSN (tisak): 1330-2655]
19. *Zašto katolici ne mogu biti i scijentolozi? - Katolička prosudba scijentološke teorije i prakse*, Zbornik radova Međunarodnoga, međureligijskoga i interdisciplinarnog simpozija. *Novi religiozni pokreti, sekte i kultovi (Zagreb, 8-9. studenoga 2041.)*, Josip Blažević (ur.), str. 179-187.
20. *Ekumenski blagoslov i Zajednička izjava pape Franje i patrijarha Bartolomeja I. Prijevod i kratko tumačenje*, *Diakovensia*, 23 (2015.) br. 1, str. 107-117. [ISSN (tisak):1330-2655]
21. *Crkva – prema jednoj zajedničkoj viziji*, *Crkva u svijetu*, vol 50 (2015.) br. 1, str. 160-179. [ISSN (tisak): 0352-4000]

22. *Doprinos protestantske teologije budućoj ekumenskoj mariologiji*, Služba Božja, vol. 56 (2015.) br. 1, str. 63-86. [ISSN (tisak): 0037-7074]

23. *Napredak prirodnih znanosti i teologije u znanstvenim revolucijama*, Služba Božja, vol. 56 (2015.) br. 2, str. 179-196, [ISSN (tisak): 0037- 7074]